

ISSN 2637-2088

UNIVERZITET U ZENICI
FILOZOFSKI FAKULTET

ZBORNIK RADOVA

XXI

2023.

**ZBORNIK RADOVA
FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U ZENICI**

Zbornik izlazi jednom godišnje

Izdavač

FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U ZENICI

Za izdavača

Alica Arnaut, dekan

Urednici

Esmeralda Mustafić

Enes Prasko

Lektura

autori radova

UDK indeksi

Aras Borić

Redakcija

Hazim Begagić, Naida Bikić, Adnan Bujak, Dževad Burgić, Amer Ćaro, Amela Ćurković,
Mirza Džananović, Bernard Harbaš, Indira Meškić, Belma Polić, Ikbal Smajlović, Edina
Solak, Aleksa Stanković

SADRŽAJ

Emira Mešanović Meša PUTEVI I STRANPUTICE SLUŽBENIH JEZIKA U BOSNI I HERCEGOVINI	3
Alica Arnaut, Esmeralda Mustafić, Melissa Jašarspahić NORMIRANJE SASTAVLJENOG I RASTAVLJENOG PISANJA RIJEČI U SAVREMENOM BOSANSKOM JEZIKU	24
Ikbal Smajlović, Ibnel Ramić IDEOLOŠKO-POLITIČKE ASPIRACIJE FADILA KURTAGIĆA (ZBIRKA PRIČA „MALI LJUDI IZ VELIKIH ŠKOLA“: IDEOLOŠKO-POLITIČKA ANGAŽIRANOST U LITERARNOM RUHU)	41
Larisa Mahmić-Kobilica RODNI UTJECAJI NA NEVERBALNU KOMUNIKACIJU	64
Amina Japaur UTJECAJ UDŽBENIKA MATEMATIKE NA USVAJANJE BROJEVA KAO VRSTE RIJEČI U RAZREDNOJ NASTAVI	73
Adnan Bujak, Šejla Dročić USE OF ONLINE TEST-MAKING TOOLS IN ENGLISH LANGUAGE ASSESSMENT AND EVALUATION IN PRIMARY SCHOOL– CASE STUDY	86
Emrah Mujić, Nerma Mehić, Melisa Bureković AFRICAN AMERICAN VERNACULAR ENGLISH AND IDENTITY FORMATION IN LORRAINE HANSBERRY’S A RAISIN IN THE SUN	103
Belma Polić, Emina Horić, Nihada Topovčić PRILAGOĐENOST ODOBRENIH UDŽBENIKA ZA NJEMAČKI KAO DRUGI STRANI JEZIK U GIMNAZIJI NOVOM KURIKULUMU U ZENIČKO-DOBOJSKOM KANTONU	118
Amela Ćurković, Admir Ruvić GEBRAUCH DES KONJUNKTIVS IN DEN PRESSETEXTEN	128
Almina Lisičić-Hedžić PERSONENBEZEICHNUNGEN IM DEUTSCHEN PLAGIATSDISKURS	146
Edina Solak, Mirza Bašić, Amina Hadžimejlić PROŠIRENI GLAGOLSKI ADVERBIJALI UZROČNOGA ZNAČENJA KOJI SE U TURSKOME JEZIKU DERIVIRAJU DODAVANJEM ABLATIVNOGA SUFIKSA NA	

IMENSKE SKUPINE KOJE NASTAJU PREOBLIKOM GLAGOLSKIH ISHODIŠNIH REČENICA	170
Faruk Kozić DEMOKRATIJA I EKOLOGIJA	196
Damir Kukić MEDIJSKE (NE)SLOBODE	217
Hazim Begagić IZAZOVI I PRILIKE GLOBALNE KRIZE NA SAVREMENU IZVEDBENU UMJETNOST I POZORIŠNU PRODUKCIJU: BOSANSKOHERCEGOVAČKA PERSPEKTIVA	227
Spahija Kozlić STO GODINA OD ROĐENJA DANKA GRLIĆA ESTETIČAR I BUNTOVNIK.....	253
Edina Kadrić Durmiš, Naida Bikić, Vehid Kurtić CHALLENGES AND PERSPECTIVES IN ONLINE MATHEMATICS TEACHING DURING THE PANDEMIC COVID-19 IN ZENICA-DOBOJ CANTON	258
Nevzudin Buzadžija, Edina Genjga, Enes Saletović ANALIZA FAKTORA KOJA UTIČU NA REZULTATE UČENIČKIH POSTIGNUĆA IZ INFORMATIČKE PISMENOSTI NA TIMSS TESTIRANJIMA ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA	278
Safet Hamedović, Hermina Alajbegović ASIMPTOTSKA RASPODJELA MM PROCJENITELJA U JEDNOM MODELU SA ADITIVNOM GREŠKOM	292
Almir Huskanović NEKE OSOBINE KOMAKSIMALNIH IDEALA	300
Amer Ćaro, Dalila Oruč (NE)IDENTIFIKACIJA DAROVITIH UČENIKA U RAZREDNOJ NASTAVI.....	306
Mirela Abdukić FIZIČKA PISMENOST U KONTEKSTU UČENIČKIH KOMPETENCIJA: IZAZOV ILI OBAVEZA	325
Nermin Salkanović, Goran Dimitrieski ANALIZA POJEDINIHI MORFOLOŠKIH DIMENZIJA UČENICA SREDNJE ŠKOLE..	335

PUTEVI I STRANPUTICE SLUŽBENIH JEZIKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Funkcioniranje triju službenih jezika u Bosni i Hercegovini predstavlja vrlo interesantan model pripremanja tekstova na bosanski, hrvatski i srpski jezik, te se dokumenti važni za pravni sistem naše države objavljuju tako da svaki ima svoje tri vrlo slične verzije. U ovom radu analizirat će se dokument s nazivom Preporuke o priznavanju specifičnih oblika učenja na bosanskome i srpskome ili Preporuke o priznavanju specifičnih vidova učenja na hrvatskome, a cilj rada jeste da se izdvoje uočene razlike među verzijama, sagleda odnos različite i jednake upotrebe određenih jezičkih pojava, te rasvijetli gramatička opravdanost prikazanih razlika. Time bi se dodatno sagledao cjelokupan proces nastanka triju verzija jednoga dokumenta, njihovo normativno uporište i vrijednost te, konačno, ukaže na put i stranputice kojim već 20-ak godina hode službeni jezici u BiH.

Ključne riječi: imenice, zamjenice, pridjevi, glagoli, veznici, prijedlozi, lekseme, sintagme, zavisnoupitne rečenice

Uvod

Proглаšenje službene trojezičnosti u Bosni i Hercegovini označilo je nastanak jednog vrlo specifičnog i nesvakidašnjeg postupka prilikom objavljivanja zakonskih i drugih službenih akata: svaki dokument priprema se na sva tri službena jezika i objavljuje u tri jezičke verzije – na bosanskome, hrvatskome i srpskome. Naravno, sve tri verzije razumljive su svakom od govornika triju službenih jezika, no svaka bi trebala biti usklađena s normom jezika na kojem se priprema. Model nije nepoznat u svijetu, ali je jedinstven zato što su to tri vrlo slična jezika, pa se komunikacija među tim govornicima odvija bez teškoća. Na govornom planu to znači da se usaglasi jedan tekst dokumenta, a na pisanom da se pripremaju tri verzije, sadržajem iste, ali formom različite zbog razlika u standardnojezičkim normama. Dakle, razlike među verzijama dokumenta morale bi biti tamo gdje se razlikuju norme tih jezika, što dalje znači da druge razlike ne bi ni trebalo nužno činiti, jer za njih ne postoji opravdanje u normativnoj literaturi. Cilj ovog rada jeste da se na primjeru jednoga dokumenta i njegovih

triju jezičkih verzija¹ utvrde razlike među njima, te razmotri njihova gramatička opravdanost i potreba. Ovaj rad jedan je od novijih istraživanja (Mešanović-Meša 2022a, 2022b) koji će nam dati jasnu predstavu o razlikama među verzijama: da li je riječ o razlikama koje moraju biti ostvarene ili pak razlikama za koje nema stvarne potrebe ili gramatičkog opravdanja.

Jezičke odlike dokumenta na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku

Nakon analize triju verzija ovoga dokumenta, izdvojili smo tri grupe razlika među njima: prvu, najbrojniju, čine razlike ostvarene između verzija na bosanskome i srpskome, s jedne, i verzije na hrvatskome, s druge strane; drugu, i po brojnosti na ovom mjestu, sačinjavaju razlike između verzija na bosanskome i hrvatskome naspram verzije na srpskome, a trećom se, najmalobrojnijom, svaka jezička verzija razlikuje od preostalih.

Razlike među verzijama dokumenta: bosanski, srpski / hrvatski

Najbrojnija skupina razlika među verzijama dokumenta broji ukupno šezdeset dvije izdvojene pojave: njih pet odnosi se na pojave fonetske prirode (ponavljaju se sedam puta) i nema zabilježene njihove jednake upotrebe; dvadeset pet pojava je morfološke i tvorbeno prirode (ponavljaju se dvadeset devet puta) sa tek dva slučaja jednake upotrebe; osam ih je na sintaksičkom nivou (po jednom su zabilježene, te ih je i ukupno osam) s jednom jednakom upotrebom, a leksičkih pojava ima dvadeset četiri (najviše su puta ponovljene – osamdeset šest puta) s dvadeset četiri njihove jednake upotrebe. Dakle, najviše je razlika morfološko-tvorbenih i leksičkih (po dvadeset četiri), no kako je potonjih najviše puta ponovljenih, tako ćemo ih i staviti na prvo mjesto po pojedinačnoj brojnosti, ali i po broju njihove jednake upotrebe; za njima dolaze sintaksičke i fonetske razlike. U konačnici, ova grupa razlika među verzijama dokumenta bosanski, srpski / hrvatski bilježi šezdeset dvije pojave, sto trideset njihovih ponavljanja, ali i dvadeset sedam slučajeva kada se te razlike nisu ostvarile, već su sve tri verzije izjednačene – upotrijebio se jednak lik, forma ili konstrukcija u svim verzijama.

Tabela 1. Primjeri razlika među verzijama bosanski, srpski / hrvatski i primjeri njihove jednake upotrebe

¹ Dokument je objavljen u *Službenom glasniku Bosne i Hercegovine* (godina XXVI, broj 69, petak, 14. oktobra/listopada 2022. godine) s naslovom *Preporuke o priznavanju specifičnih oblika učenja* na bosanskome i srpskome i *Preporuke o priznavanju specifičnih vidova učenja* na hrvatskome.

bosanski, srpski	hrvatski	broj ponovljenih razlika	bosanski, srpski	hrvatski	broj jednake upotreb e
Evropa	Europa	1			
evropski	europski	2			
opšti	opći	1			
sticati	stjecati	1			
sticanje	stjecanje	2			
kriterijum	kriterij	1			
kvalitet	kvaliteta	1			
podnosilac	podnositelj	3			
informacioni	informacijski	1			
organizacioni	organizacijski	1			
promovisati	promovirati	1			
zainteresovan	zainteresiran	1			
organizovan	organiziran	1			
dokumentovati	dokumentirati	1			
dokumentovan	dokumentiran	1			
orijentisan	orijentiran	1			
definisan	definiran	1			
omogućavajući	omogućujući	1			
šta	što	2	što	što	2
član	članak	1			
stav	stavak	1			
provođenje (B) provedenje (S)	provedba	1	provođenje (B) sprovođenje (S)	provođenje	1
okruženje	okružje	1			
Odjeljenje	Odjel	1			
u cjelini	u cijelosti	1			
unutrašnji	unutarnji	1			
dalji	daljnji	2			
dalji	daljni	1			

ponovljeni	ponovni	1			
sprovoditi	provoditi	1	provođenje (B) provedenje (S)	provedba	1
u skladu s	sukladno ²	1			
imaju za cilj da olakšaju i unaprijede	imaju za cilj olakšati i unaprijediti	1			
priznavanje svih oblika učenja stečenih i u drugim zemljama	priznavanje svih vidova učenja stečenim i u drugim zemljama	1	prema nastavnim planovima i programima odobrenim od nadležnih obrazovnih vlasti	prema nastavnim planovima i programima odobrenim od mjerodavnih obrazovnih vlasti	1
na način koji nije standardni	na način koji nije standardan	1			
moguće je da ih se učini vidljivijima	moguće ih je učiniti vidljivima	1			
da, ..., odluče da li će se (...) provjeravati i priznavati	da, ..., odluče hoće li se (...) provjeravati i priznavati	1			
nezavisno o tome	neovisno o tome	1			
i ³	te ⁴	1	(uporediti s upotrebom <u>te</u> u tabeli broj 4)		
bazirati (se)	temeljiti (se)	3			

² U verziji na hrvatskome dva puta se koristi *sukladno*, u verziji na srpskome *u skladu s autonomijom* i *u skladu sa odredbama*, u verziji na bosanskome *u skladu s autonomijom*, dok na mjestu gdje je na hrvatskome *sukladno*, na srpskome *u skladu sa* nedostaje dio teksta, tako da ova verzija broji samo jedan ovakav primjer.

³ Ove preporuke imaju za cilj da nadležni organi za akademsko priznavanje u Bosni i Hercegovini prihvate prakse priznavanja specifičnih oblika učenja i doprinesu usklađivanju zakonskih i podzakonskih akata sa odredbama Lisabonske konvencije i njezinih pratećih dokumenata. (S: njenih)

⁴ Ove preporuke imaju za cilj da nadležna tijela za akademsko priznavanje u Bosni i Hercegovini prihvate prakse priznavanja specifičnih vidova učenja te doprinesu usklađivanju zakonskih i podzakonskih akata sa odredbama Lisabonske konvencije i njezinih pratećih dokumenata.

direktor	ravnatelj	1	direktor	direktor	1
grupa	skup	2			
grupa	skupina	1			
inostrani	inozemni	1			
komisija	povjerenstvo	1			
lice	osoba	2	osoblje	osoblje	1
nadležni	mjerodavni	1	nadležni nadležnost	nadležni nadležnost	19 1
nivo	razina	1			
oblast	područje	2			
oblik učenja	vid učenja	31			
oblik	vid	2	oblik	oblik	2
organ	tijelo	20			
osnov (na osnovu)	temelj (na temelju)	4			
princip	načelo	4			
posmatranje	promatranje	1			
septembar	rujan	1			
sistem	sustav	2			
stručni	strukovni	1			
stepen	stupanj	1			
uslov	uvjet	1			
van	izvan	1			
zbog	radi	1			
s. r.	v. r.	1			

Razlike fonetske prirode među verzijama ovoga dokumenta normativno su opravdano načinjene, svaka verzija ima lik koji je za taj jezički standard prihvatljiv, a njihove jednake upotrebe nema, pa u ovoj podgrupi i nema slučajeva koji bi se trebali posebno komentirati. Istaknut ćemo tek da u verziji na bosanskom od normom ponuđenih dubletnih rješenja *opšti* i

opći, sticati i stjecati, sticanje i stjecanje u *Pravopisu bosanskoga jezika* (Halilović 2017: 485, 487) srećemo likove s grupom *opšt-*, te likove sa *-tic-*⁵.

Dvadeset pet morfološko-tvorbenih razlika može se, zapravo, svesti na njih sedamnaest ako ih ne posmatramo pojedinačno, nego kao kategorije: odnosni pridjevi na *-ioni/-ski* (realizirani kao dvije razlike među verzijama), glagoli i izvedenice s *-ova-*, *-isa-* / *-ira-* (sedam ih je pojedinačno zabilježenih) te likovi pridjeva *dalji, daljnji, daljni* (dva puta iskorišteni kao razlike među verzijama). Od ostalih razlika osvrnut ćemo se na neke nama važne, svjesni da svaku ne možemo komentirati, a i da su neke već dovoljno spominjane i analizirane u dosadašnjim radovima (Mešanović-Meša 2011, 2019).

Prvo, lik imenice grčkoga porijekla *kriterijum* u verziji na bosanskom jeziku nije usklađen s normom ovog standarda (Halilović 1996: 141; Halilović – Palić – Šehović 2010: 553; Halilović 2017: 171), pa bi valjan lik na *-ij* izjednačio ovu verziju s verzijom na hrvatskome čime bi se obje razlikovale od verzije na srpskome – tako bi se morala naći u grupi razlika s ovim poretkom ako duži lik ostane kao izbor za verziju na srpskome (normom srpskog jezika prihvaćena su oba nastavka, češći je, običniji lik na *-ijum* /Pešikan – Jerković – Pižurica 2005: 99; 2018: 162/; Ivić i dr. 2011: 261; Klajn 2011: 127/).

Drugo, još ćemo se jednom osvrnuti na upotrebu pridjeva *dalji, daljnji i daljni*, premda smo o tome već govorili i ustanovili da je lik *daljnji* za sva tri standarda prihvatljiv izbor u značenju *sljedeći, naredni, budući* (Mešanović-Meša 2022a). Da ponovimo, i pridjev *dalji* i pridjev *daljnji* u bosanskom jeziku značenjski su izjednačeni (*koji dolazi iza čega, koji slijedi, sljedeći*) osim kada je *dalji* oblik komparativa *dalek*, te zamjenjivi u kontekstima *u daljem tekstu* ili *u daljnjem razmatranju* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 156, 157) – stoga je upotreba ovog lika u verziji na bosanskome prihvatljiva s normativnog aspekta u sljedećim primjerima iz ovoga dokumenta: *u daljem tekstu, u svrhu pristupa studenata daljim studijima, za dalje istraživanje i rad*, premda bi, opet napominjemo, i *daljnji* jednako dobro funkcionirao u tim kontekstima. Uz likove *dalji i daljnji*, i lik *daljni* u srpskom jeziku prihvaćen je (Pešikan – Jerković – Pižurica 2005: 195; 2018: 295; Klajn 2011: 53; Ivić i dr. 2011: 239) i zamjenjivi su u značenju *sljedeći, naredni, budući, koji slijedi* (Vujanić i dr. 2007: 242, 243); i opet bi *daljnji* bilo dobro rješenje. No, za hrvatski jezički standard samo je u ovim navedenim slučajevima prihvatljiv lik *daljnji* (Anić 2006: 187; Birtić i dr. 2013⁶), što znači da je upotreba u primjerima *u daljnjem tekstu* i *za daljnje istraživanje i rad* normativno valjana, no upotreba

⁵ O normativnim promjenama glede ovih pojava u bosanskom standardu i njenim normativnim priručnicima, kao i upotrebi ovih likova u drugim zakonodavno-pravnim dokumentima detaljnije je prikazano u (Mešanović-Meša 2019: 64-65, 67-69).

⁶ <http://xn--rjenik-k2a.hr/search/?q=daljnji>; pristup 25. 8. 2023.

u svrhu pristupa studenata daljnim studijima – nije. Dakle, opet bilježimo upotrebu lika koji nije prihvatljiv za jednu normu, a upotreba istog lika valjanog za sve standarde opet je izostala.

Treće, lik zamjenice *što* u dva slučaja izjednačen je u sve tri verzije, no u druga dva poslužio je da verzije na bosanskome i srpskome odvoji od verzije na hrvatskome upotrebom lika zamjenice *šta*. Da bismo vidjeli sve u potpunijem svjetlu, pogledat ćemo po sva četiri primjera iz sve tri verzije.

B: *Ishodi/rezultati učenja su opisi onoga što pojedinac zna, razumije i za što je sposoban nakon završetka postupka učenja,... (...) ..., pri tome vodeći računa o tome šta lice zna, razumije i šta je u stanju primijeniti,...*

H: *Ishodi/rezultati učenja su opisi onoga što pojedinac zna, razumije i za što je sposoban nakon završetka postupka učenja,... (...) ..., pri tome vodeći računa o tome što osoba zna, razumije i što je u stanju primijeniti,...*

S: *Исходи/результати учења су описи онога што појединац зна, разумије и за што је способан након завршетка поступка учења,... (...) ..., при томе водећи рачуна о томе шта лице зна, разумије и шта је у стању примijenити,...*

Riječ je, dakle, o odnosnim, a ne upitnim zamjenicama⁷. Odnosna zamjenica *što* u bosanskome nema dubletni lik *šta* kao što ima upitna zamjenica *šta* dubletni lik *što*, koji je i rjeđi od *šta* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 1302, 1305; Jahić – Halilović – Palić 2000: 246); odnosnim zamjenicama *koji*, *ko*, *što*, *čiji*, *kakav*, *kolik* uvode se odnosne atributske klauze po supstantivnim riječima (imenicama, imeničkim zamjenicama, supstantiviziranim pridjevima i sl.), a zamjenicom *što* u prvom redu se uvršćuju atributske klauze po zamjenicama kakve su: *sve*, *nešto*, *ovo*, *to*, *ono*, na koje se one svojim sadržajem i odnose (Jahić – Halilović – Palić 2000: 441, 442) – a u našim primjerima upravo po pokaznim zamjenicama *ono* i *to* odnosna zamjenica uvršćuje atributsku klauzu; isti lik nalazimo i drugoj literaturi: „Odnos prema određenom imeničkom pojmu u osnovnoj rečenici uspostavlja se veznicima: *koji*, *što*, *čiji* i *kakav*“ (Čedić 2001: 212)⁸. Lik *što* upisan je kao *zamjениčki prosti subjunktor*⁹ uz riječi *čiji*, *kakav*, *ko*, *koji*, *koliki*, a ovim se zamjenicama uvode atributske

⁷ U hrvatskom standardu i jedna i druga imaju lik *što* (Barić i dr. 1997: 205, 206; Težak – Babić 2005: 130-131; Silić – Pranjković 2005: 117; Babić i dr. 2007: 472, 478), te ovu upotrebu nećemo ni problematizirati.

⁸ Premda ih autori ovih dviju gramatika različito nazivaju, zamjenicama ili veznicima, za našu analizu važan je lik *što* ili *šta*, ne uzimajući u razmatranje lik veznika *što* (nepromjenljivo). O različitom nominiranju ovih i drugih riječi te općenito o pitanju i klasifikaciji veznika vidjeti u (Bulić 2021).

⁹ Autor pravi razliku između veznika i junktora („Veznici su nepromjenljive riječi koje u rečenici uvijek vrše ulogu junktora /dakle povezuju homofunkcionalne jezičke jedinice ili uvode zavisnu klauzu u složenu rečenicu/ i ne vrše pritom funkciju nijednog od šest temeljnih rečeničnih dijelova /subjekt, predikat, objekt, adverbijal, atribut, apozicija/“, a junktori su „riječi ili funkcionalno povezane grupe riječi koje povezuju homofunkcionalne

klauze (Bulić 2021: 290-291), no navodeći primjere iz svog istraživačkoga korpusa na savremenom bosanskom jeziku o subjunktoru *što*, uvršten je i jedan primjer u liku *šta* (za *šta*) (Bulić 2021: 292). I u srpskome standardu upitna zamjenica za stvari ima oba lika (Stanojčić – Popović 2008: 98, 99; Vujanić i dr. 2007: 1551, 1555), ali odnosna ima lik *što* kad se pokazuje zavisni odnos prema imenicama i pokaznim zamjenicama *to*, *ovo*, *ono* i sl.¹⁰ (Vujanić i dr. 2007: 1555)¹¹; i u *Maloj srpskoj gramatici* ova je zamjenica navedena u liku *što*: „upitne zamenice koje su i odnosne, koje tj. služe i kao *odnosni veznici*“, a „Odnosni su veznici: *da*; *ko*, *što*, *koji*, *čiji*“ (Simić – Jovanović 2007: 186). Tako je u ove dvije verzije dokumenta u dva slučaja upotrijebljen lik odnosne zamjenice *što* (*ono što*, *za što*), a u druga dva, u istoj funkciji i značenju, lik *šta* (*o tome šta*), no opravdanih razloga za različitu upotrebu likova ni unutar jedne od ovih verzija dokumenta nema, pa tako ni za prikazane razlike među jezičkim verzijama dokumenta.

Četvrto, za načinjenu razliku među verzijama pri upotrebi glagolskoga priloga sadašnjeg *omogućavajući* ili *omogućujući* nema gramatičkog opravdanja. Od nesvršenoga glagola *omogućavati* glagolski prilog glasi *omogućujući*, a sinonim mu je *omogućivati* (Birtić i dr. 2013¹²), od *omogućivati* glagolski prilog sadašnji je *omogućujući*, te su *omogućavati* i *omogućivati* istoznačnice i normativno istovrijedne natuknice (Birtić i dr. 2013¹³). Jasno je da se od svršenoga glagola *omogućiti* imperfektivizacija može činiti na dva načina, dodavanjem sufiksa *-avati* i *-ivati*, da sistemska tvorba zahtijeva sufiks *-ivati*, jer osnovni glagol ima kratak naglasak, no vrlo su česta kolebanja u upotrebi i pojava dubleta (Babić 2002: 526-529), ali su, dakle, oba nesvršena lika, i *omogućavati* i *omogućivati*, normirana u hrvatskome (Babić – Moguš 2011: 284), kao i glagolski prilozi *omogućavajući* i *omogućujući* (Jozić i dr. 2013: 338). Stoga ovu razliku među verzijama ne smatramo nužnom ni potrebnom, nego odabirom drugačijeg lika da bi se jedna verzija odvojila od drugih.

Peto, za činjenje razlike između verzija na bosanskome i srpskome s upotrebom popridjevljenoga glagolskoga pridjeva trpnog *ponovljen* i verzije na hrvatskome s pridjevom

jedinice u prosto ili složenoj rečenici ili koje uvode zavisnu klauzu u sastav složene rečenice“), a subjunktori su „junktori koji uvode zavisnu klauzu u sastav složene rečenice“ (Bulić 2021: 211, 213, 278).

¹⁰ *Ostala je (ono) što je bila i u mladosti – poštena i vredna. Donesi mi (to) što si mi obećao. Ono za čim sam čeznuo celog života mi se konačno ispunilo.*

¹¹ Još je Stevanović relativizirao uopćeno pravilo da oblik *šta* ima upitno i zavisno-upitno, a *što* odnosno značenje, iznoseći tvrdnje da se i *što* „u jeziku nove srpske i hrvatske književnosti upotrebljavalo a još se uvek upotrebljava i s upitnim značenjem“ (Stevanović 1981: 275), a „kada se *što* na početku odnosnih rečenica odnosi na neku zamenicu, na neodređenu imeničnu zamenicu *nešto*, recimo, ali i na *ovo*, *to*, *ono*, ili *sve* – samo naravno ne nikada na te reči upotrebljene u funkciji pridevske zamenice – relativna reč toga korelativa je isključivo zamenica-veznik *što*“ (Stevanović 1979: 860).

¹² <http://xn--rjenik-k2a.hr/search/?q=omogu%C4%87avati>; pristup 23. 8. 2023.

¹³ <http://xn--rjenik-k2a.hr/search/?strict=yes&q=omogu%C4%87ivati>; pristup 23. 8. 2023.

ponovan (odr. *ponovni*) opet ne nalazimo valjane razloge: pridjev *ponovan* nalazimo i u rječnicima bosanskoga (*koji se ponavlja, koji se događa ponovo*, Halilović – Palić – Šehović 2010: 956; *koji se ponovo javlja, koji se opet pojavljuje*, Čedić i dr. 2007: 712), i srpskoga (*koji se ponovo dešava ili vrši, ponovljen*, Vujanić i dr. 2007: 972), i hrvatskoga (*koji se ponavlja, opetavan*, Anić 2006: 1099; samo u određenom vidu, *koji se događa, zbiva još jednom, koji se ponavlja*, Birtić i dr. 2013¹⁴), te bi njegova upotreba u svim verzijama bila sasvim uobičajena, normativno i značenjski prihvatljiva u datim kontekstima kakve smo zatekli u verzijama:

B: - priznavanje kvalifikacija, uključujući prethodno učenje i profesionalno iskustvo, omogućavajući pristup ili ponovljeni pristup visokom obrazovanju; (...)

H: - priznavanje kvalifikacija, uključujući prethodno učenje i profesionalno iskustvo, omogućujući pristup ili ponovni pristup visokom obrazovanju; (...)

S: - признавање квалификација, укључујући претходно учење и професионално искуство, омогућавајући приступ или поновљени приступ високом образовању; (...)

S druge strane, oblik *ponovljeni* nalazimo uvršten kao samostalnu odrednicu samo u jednom rječniku i to s dodatnim značenjem u odnosu na pridjev *ponovan* (*koji se ponovio, koji je ponovo urađen na isti način*, Čedić i dr. 2007: 712), a vidjeli smo da jedan rječnik uz odrednicu *ponovan* u opisu značenja nudi sinonim *ponovljen* (Vujanić i dr. 2007: 972). Popridjevljeni glagolski pridjev *ponovljen* sadržava i značenje da se nešto ponavlja, jer prvi put (ili ko zna koji po redu) nije bio uspješan, nije okončan uspješno, pa je to razlog ponavljanja, npr. *ponovljeni sastanak, ponovljeni ispit* ili *ponovljeni razred*, dok pridjev *ponovan* samo kazuje da se nešto javlja opet, ponavlja, nastavlja u ponavljanju, npr. *ponovni sastanak, ponovni susret*. Stoga je, smatramo, jednoznačnost pridjeva *ponovan* bolje rješenje za sve verzije: *ponovni pristup visokom obrazovanju* ne podrazumijeva da je prethodni bio neuspješan, pa da bi ga trebalo i ponoviti ispočetka kako to uključuje *ponovljeni pristup visokom obrazovanju*. Da nas značenjski osjećaj i vara u ovom slučaju, dovoljan argument da nije bilo potrebno načiniti razliku u upotrebi pridjeva *ponovan* i *ponovljen* jeste navedeni

¹⁴ <http://xn--rjenik-k2a.hr/search/?q=ponovni>; pristup 25. 8. 2023.

status pridjeva *ponovan* u svim posmatranim rječnicima, te tek pokoji navod samostalne odrednice ili sinonima *ponovljen* u njima¹⁵.

Šesto, ni upotreba imenica *cjelina* i *cijelost* nije nas uvjerila da su jezički standardi to zahtijevali: u svakom rječniku obje imenice koje imaju jednako značenje (*cijelost* – *svojstvo čega što je cijelo, što se pojavljuje kao cjelina*; /ustaljeni spoj riječi/ *u cijelosti* – *u cjelini*, *cjelina* – *ono što je cijelo, neokrnjeno, od čega nije oduzet nijedan dio*, Halilović – Palić – Šehović 2010: 110; *cijelost* – *svojstvo čega da je u cjelini, da nije u dijelovima, u cijelosti* – *u cjelini*, *cjelina* – *stanje onoga što je neokrnjeno, čemu nije oduzet nijedan dio, ni jedna jedinica*, Anić 2006: 139, 145; *cjelina* – *ono što je cijelo ili čitavo, što uključuje sve svoje sastavnice, članove ili dijelove*, *cijelost* – *svojstvo onoga što je cijelo, u cijelosti potpuno* Birtić i dr. 2013¹⁶; *cjelina* – 1. *stanje i svojstvo onoga što je celo, čitavo, potpuno, celovitost, potpunost; ono što je potpuno*, 2. *zajednica, skupnost; u celini* – a) *celovito, potpuno, sveobuhvatno*, b) *uopšte, u opštem smislu, bez obzira na pojedinačne, konkretne slučajeve*; *cijelost* – *osobina i stanje onoga što je celo, što ima sve delove, celina, potpunost*, Vujanić i dr. 2008: 1483). A kada se uzme u obzir i kontekst u kojem se koriste ove imenice, jasno je da u svakoj verziji mogla valjano funkcionirati i jedna i druga imenica, te je ovaj odabir opet na strani nepotrebnih intervencija.

B: ..., pri čemu se mogu priznati ishodi učenja male grupe kompetencija (od pojedinačnog ECTS boda) pa do priznavanja ishoda učenja nivoa kvalifikacije u cjelini.

H: ..., pri čemu se mogu priznati ishodi učenja male skupine kompetencija (od pojedinačnog ECTS boda) pa do priznavanja ishoda učenja razine kvalifikacije u cijelosti.

S: ..., при чему се могу признати исходи учења мале групе компетенција (од појединачног ЕЦТС бода) па до признавања исхода учења нивоа квалификације у цјелини.

Sedmo, razlika u upotrebi imenica na *-nje* i *ba* (*provođenje* i *provedba*) nije se održala dokraja, pa se javljaju i imenice na *-nje* u sve tri verzije samo sada s razlikom u prefiksu (*provođenje* na bosanskome i hrvatskome, *sprovođenje* na srpskome), a kada se koriste glagoli, onda je novi poredak (*sprovoditi* na bosanskome i srpskome, *provoditi* na hrvatskome). Sama ovakva upotreba u jednom dokumentu ne uvjerava nas da je onda ikakva razlika bila potrebna, ne ulazeći u pojedinačni normativni status ovih jedinica.

¹⁵ U *Jezičnom savjetniku s gramatikom* uz značenje koji se čini ponovo stoji istaknuta tvorbena veza s prilogom *ponovo* i naznaka da je riječ nastala u novije vrijeme, da je potrebna i da je ne treba izbacivati (Barac-Grum i dr. 1971: 209).

¹⁶ <https://rjecnik.hr/search.php?q=cjelina>, <https://rjecnik.hr/search.php?q=cijelost>; pristup 26. 8. 2023.

Sintaksičke razlike među verzijama dokumenta odlikuje po jedna upotreba svake izdvojene razlike, s jednim zabilježenim slučajem i jednake upotrebe određene pojave. Opet izdvajamo tek nekoliko njih.

Prvo, razlika u upotrebi sintagmi *nezavisno o tome* i *neovisno o tome*, uspostavljena na osnovu priloga *nezavisno* i *neovisno*, nije ništa drugo do upotreba pogrešne dopune uz prilog *nezavisno*: glagol *zavisiti*, pridjev *zavisan* i prilog *zavisno* zahtijevaju prijedlog *od* s genitivom i to je općepoznato u svim jezičkim standardima (Halilović – Palić – Šehović 2010: 1512; Anić 2006: 1823; Vujanić i dr. 2007: 384). Nadalje, slijedeći savjet „pravilno je, dakle, *ovisiti o komu* ili *ovisiti o čemu* i *zavisiti od koga* ili *zavisiti od čega*, a nepravilno *ovisiti od koga* ili *ovisiti od čega* i *zavisiti o komu* ili *zavisiti o čemu* (*Ovisim o roditeljima. Zavisim od roditelja.*)“ (Blagus Bartolec 2016: 107), i u verziji na hrvatskome moglo se upotrijebiti *nezavisno od toga*. Smatramo da bi, u svakom slučaju, bilo prihvatljivije da se u sve tri verzije našao bilo koji od ovih primjera s korektnom dopunom, nego što se načinila razlika među njima temeljena na gramatičkim nepravilnostima.

Drugo, u primjerima *odluče da li će se provjeravati i priznavati* i *odluče hoće li se provjeravati i priznavati* načinjena je razlika među vezničkim riječima zavisnoupitnih rečenica – *da li* i *li*. Njih nalazimo u svim gramatikama, bilo kao upitne riječi uz sve druge (Jahić – Halilović – Palić 2000: 423; Barić i dr. 1997: 523; Katičić 2002: 358-365), bilo kao upitne veznike (Pranjeković – Silić 2005: 333), bilo kao upitne riječce (Stanojčić – Popović 2008: 311). Uzet ćemo u obzir da se status *da li* u hrvatskom standardu i ranije razmatrao: „upitnik veznik kojim se počinje zavisna upitna rečenica, ali se od starine upotrebljava i na početku nezavisnih pitanja: ‘Da li ćeš doći?’ pored običnijega: ‘Hoćeš li doći?’“ (Barac-Grum i dr. 1971: 59). U skorije vrijeme savjetuje se da se na početku upitne rečenice u kojima se nalazi glagolska enklitika *je* umjesto *da li* upotrijebi *je li* (umjesto: *Da li je on to zaista rekao?*, *Ne znam da li je ona oprala posuđe.* treba: *Je li on to zaista rekao?*, *Ne znam je li ona oprala posuđe.*), a želi se reći „da je umjesto rečenice uvedene skupinom *da li* bolje upotrijebiti rečenicu u kojoj se glagolski predikat ili kopula imenskoga predikata premeće na prvo mjesto, a za njom slijedi čestica *li*“ (umjesto: *Da li ga prepoznaješ?*, *Da li mi možeš pomoći?* *Da li me voliš?* treba: *Poznaješ li ga?*, *Možeš li mi pomoći?*, *Voliš li me?*) (Blagus Bartolec 2016: 44). To bi značilo da između rečenica *Da li će se provjeravati i priznavati?* i *Hoće li se provjeravati i priznavati?* treba upotrijebiti drugu, a kako su upitne rečenice i ishodišne rečenice zavisnoupitnih, tako i upotrebu *odluče hoće li se provjeravati i priznavati* u

verziji na hrvatskome i razumijemo¹⁷. S druge strane, nema valjanih razloga zašto se jednako ne bi upotrijebilo i u verzijama na bosanskome i srpskome kao na hrvatskome, tim više što je klauza čiji je predikat *odluče* izrična uvedena veznikom *da*, te je iz stilskih razloga i bolje zamijeniti sljedeće *da li: preporučuje se da odluče da li će se provjeravati i priznavati* > *preporučuje se da odluče hoće li se provjeravati i priznavati*.

Treće, kako je veznik *te* i po općem značenju i po funkciji vrlo sličan vezniku *i*, i kako je rjeđi od veznika *i*, on se koristi kao njegova stilsko rezerva ili da bi se spriječilo njegovo gomilanje (Jahić – Halilović – Palić 2000: 412; Silić – Pranjković 2005: 323); stoga se u jednoj verziji i upotrijebio veznik *te* namjesto *i* u rečenici gdje je još tri puta upotrijebljen veznik *i*. Ukoliko se marilo za stil, pa makar to bio i administrativni dokument, rado bismo vidjeli da se u sve tri verzije vodilo računa o tome.

Od svih pojava u najbrojnijoj grupi razlika (a sve su više-manje poznate u dosadašnjim analizama sličnoj ovoj) spomenut ćemo leksičku opreku *lice/osoba*, te prijedloge *zbog/radi*¹⁸.

Prvo, iako dobro poznata i gotovo stalna razlika među ovim verzijama, a i u literaturi često komentirana, a koja se ogleda u upotrebi leksema *lice* i *osoba*, zavređuje još koji trenutak naše pažnje. Naime, ove lekseme su upotrijebljene u svim verzijama dosljedno, na bosanskome i srpskome *lice*, na hrvatskome *osoba*,¹⁹ ali se u svim verzijama upotrijebila zbirna imenica *osoblje* (*akademsko osoblje*). Naravno, i *osoba* i *osoblje* uvršteni su u *Rječnik bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 845)²⁰ i *Rečnik srpskoga jezika* (Vujanić i dr. 2007: 892, 893)²¹, pa nam *akademsko osoblje* jednostavno nameće da promišljamo o ovome ovako: *osoba* se ne koristi na bosanskome i srpskome, ali *osoblje* da, zašto? Pored toga, u primjerima o zamjenici *što* naveden je slučaj kada se u svim verzijama koristila leksema *pojedinač* na mjestu *osoba* ili *lice* u jednakim kontekstima, pa je i treće rješenje samo ponuđeno – ako ne može ili *osoba* ili *lice* u svim verzijama, može *pojedinač*. Dakle, nekada su dobra rješenja već u upotrebi, samo ih treba prihvatiti u potpunosti.

Drugo, još jedna potvrda da se razlike među verzijama dokumenta čine tamo gdje se svakako mogu naći oba lika ili konstrukcije u svakoj verziji jeste upotreba prijedloga *zbog* i

¹⁷ Ne zanemarujemo činjenicu da se, možda, neki sintaksičari ne bi složili s ovim savjetom, i nije nam namjera stati na jednu ili drugu stranu, nego pokušavamo razumjeti određenu upotrebu kao preporuku iz savjetnika, gramatike, pravopisa ili kakvoga drugoga priručnika.

¹⁸ Istina, ova bi se razlika mogla posmatrati i u sintaksičkom svjetlu, no nekada razgraničenje i ovih pojava nije tako jasno ni jednostavno.

¹⁹ Vidjeti dio u ovom radu o liku zamjenice *što*, gdje su već u potpunosti navedeni primjeri potrebni za ovu usporedbu.

²⁰ *Osoblje* – skup osoba okupljenih na različitim poslovima u nekoj ustanovi, organizaciji, preduzeću i sl.; *personal*: fakultetsko osoblje.

²¹ *Osoblje* – skup osoba zaposlenih u kakvoj ustanovi, preduzeću i sl., *personal*: bolničko osoblje.

radi. Prijedlog *zbog* je kauzalni prijedlog, a prijedlog *radi* namjerni (Jahić – Halilović – Palić 2000: 391, 392; Težak – Babić 2005: 237-238; Silić – Pranjković 2005: 308), a kako namjerno graniči s uzročnim značenjem, prijedlog *radi* može se zamijeniti u određenim slučajevima prijedlogom *zbog* (*Radnje su zatvorene zbog/radi inventara. Otputovao je u Ljubljani zbog/radi nekih neodložnih poslova.*)²² (Simić – Jovanović 2007: 251-252). Dakle, česti su konteksti kada je teško odrediti da li se radi o kauzalnom ili namjernom značenju prijedložno-padežnih izraza, pa su tada prijedlozi međusobno i zamjenjivi kakav je slučaj u primjerima gdje je u verzijama na bosanskome i srpskome upotrijebljen izraz *zbog nastavka studija*, u verziji na hrvatskome *radi nastavka studija*.

B, S: *Priznavanje perioda studija je potvrđivanje dijela studijskog programa na studijskom programu na drugoj visokoškolskoj ustanovi zbog nastavka studija.*

H: *Priznavanje razdoblja studija je potvrđivanje dijela studijskog programa na studijskom programu na drugoj visokoškolskoj ustanovi radi nastavka studija.*

U ovim se rečenicama i prijedložno-padežni izraz kojim se iskazuje uzrok vršenja radnje i izraz kojim se iskazuje namjera (svrha, cilj) vršenja radnje mogu koristiti – pitanje je samo koje se od tih značenje željelo istaknuti. I to su, naravno, dileme koje se susreću u svakom jezičkom standardu: „Međutim, treba imati u vidu da u praksi često nije lako razgraničiti značenje uzroka od značenja cilja. Ima, naravno, i takvih slučajeva kada *cilj* nečega (što se dešava, čini i sl.) može u isto vrijeme da bude i *uzrok* dešavanja, tako da se ova dva predloga, ponekad, nedovoljno razlikuju, usled čega onda i dolazi do nedovoljnog osećanja za upotrebu jednog ili drugog predloga, kao u primerima tipa: Ne sija sunce *zbog/radi* tebe; Nisam ovde *zbog/radi* neke zabave već da nešto naučim – kada, zapravo i jedno i drugo značenje može biti aktuelno“ (Fekete 2008: 113), pa je u tim slučajevima savjet sljedeći: „Ako nismo sigurni koji od tih prijedloga upotrijebiti, tj. kad nešto možemo tumačiti i kao uzrok i kao namjeru (npr. u natpisu *Zatvoreno zbog/radi preuređenja*), bolje je upotrijebiti uzročni prijedlog *zbog* jer namjera uvijek uključuje i uzrok, a uzrok ne uključuje obvezatno i namjeru“ (Blagus Bartolec i dr. 2016: 160). Na ovakvim slučajevima ne temelje se razlike među jezičkim standardima, pa nije ni valjano prikazivati ih kao razliku među verzijama dokumenta.

Razlike među verzijama dokumenta: bosanski, hrvatski / srpski

²² Naravno, to se ne odnosi na primjere kao: *Reke su nabujale radi jakih kiša. Radi žege nismo se usudili...*

U ovoj grupi primjera našlo se deset slučajeva gdje se verzija na srpskome razlikuje od preostalih dviju, a ako dva slučaja različite upotrebe lika prijedloga *s/sa* svedemo na jednu pojavu, onda se broj umanjuje na devet. Ova grupa odlikuje se i većim brojem jednake upotrebe (devet ih je koje svjedoče da se te razlike „potiru“ u istim tekstovima).

Tabela 2. Primjeri razlika među verzijama bosanski, hrvatski / srpski i primjeri njihove jednake upotrebe

bosanski, hrvatski	srpski	broj ponovljenih razlika	bosanski, hrvatski	srpski	broj jednake upotrebe
s ECTS	sa ECTS	1	s dodatkom sa odredbama	s dodatkom sa odredbama	1 1
s određenim	sa određenim	1	s dodatkom sa odredbama	s dodatkom sa odredbama	1 1
informiranje	informisanje	1			
njezin	njen	1	njen	njen	3 ²³
pokazuju	pokazivaju	1			
provođenje	spровоđenje	1	provođenje (B) provedenje (S)	provedba	1
želi nastaviti	želi da nastavi	1	može se pomoći	može se pomoći	1
			može se dokumentovati (B) može se dokumentirati (H)	može se dokumentovati	1
			može biti	može biti	1
osigurati	obezbijediti	1			

²³ U verziji na bosanskome nedostaje jedan dio teksta u kojem je zamjenica *njen* upotrijebljena u verziji na hrvatskome i srpskome, te je u konačnici ovakav raspored: na srpskome samo *njen* (pet puta), hrvatskome *njen* (četiri puta) i *njezin* (jedanput), bosanskome *njen* (tri puta) i *njezin* (jedanput).

osiguranje	obezbjedenje	1			
Mr.	Mr	1			

Prvo, jedina fonetska razlika ostvarena u ovoj grupi tiče se lika prijedloga *s/sa*. Kako bismo imali cjelokupnu sliku upotrebe lika ovoga prijedloga po pojedinačnim verzijama, izdvojili smo je posebice.

Tabela 3. Primjeri upotrebe prijedloga s/sa u pojedinačnim verzijama

bosanski	hrvatski	srpski	broj ponovljenih razlika / broj jednake upotrebe
s jedne	s jedne	s jedne	1
s ECTS	s ECTS	sa ECTS	1
s dodatkom	s dodatkom	s dodatkom	1
(u skladu) s autonomijom	(sukladno)	(u skladu) s autonomijom	1
s određenim	s određenim	sa određenim	1
sa odredbama	sa odredbama	sa odredbama	1
sa ishodima	sa ishodima	sa ishodima	1

O odnosu normi spram likova *s/sa* i njihovoj upotrebi u ovakvim tekstovima govorili smo dovoljno i ranije (Mešanović-Meša 2019: 42-46), ovdje ćemo samo napomenuti da se u verziji na bosanskome lik *s* javlja pet puta, lik *sa* dva puta, u verziji na hrvatskome lik *s* četiri puta, lik *sa* dva puta, a u verziji na srpskome i *s* i *sa* po tri puta. To znači da se po dva puta jednako u svim verzijama upotrijebio i lik *s* i lik *sa*, a dva puta se načinila razlika među verzijama. Prevaga je jednake upotrebe. Čemu onda ikakva razlika?

Drugo, verzija na bosanskome sadrži, kako smo vidjeli u prethodnoj grupi razlika, likove *s - ova-* i *-isa-* (njih sedam) i po tome se izjednačavala s verzijom na srpskome. Usamljeni primjer na *-ira-* u verziji na bosanskome pokazuje kako nije jednostavno ni u jednoj verziji zadržati iste likove.

Treće, još jednom nalazimo gramatičku nepravilnost prikazanu kao razliku među verzijama: oblik *pokazivaju* nalazi se u verziji na srpskome. Glagol *pokazivati*, nastao

imperfektivizacijom glagola *pokazati*²⁴, ima infinitivnu osnovu na *a* i morf *-iva-*, a prezentsku na suglasnik *j* i morf *-u-* (*pokaz-iva-ti* : *pokaz-u-jem*)²⁵. Prema tome, gramatički pravilan oblik prezenta glasi *pokazujem*, ... *pokazuju* (Jahić – Halilović – Palić 2000: 268; Halilović 2017: 531; Halilović – Palić – Šehović 2010: 938; Barić i dr. 1997: 270-271; Pešikan – Jerković – Pižurica 2018: 414). Ovakvi postupci nisu dio ozbiljnog i savjesnog rada.²⁶

Razlike među verzijama dokumenta: bosanski / hrvatski / srpski

Četiri pojave dovele su do šest razlika među verzijama – tada svaka verzija ima samo za sebe jedinstvenu upotrebu.

Tabela 4. Primjeri razlika među verzijama bosanski / hrvatski / srpski i primjeri njihove jednake upotrebe

bosanski	hrvatski	srpski	broj ponovljenih razlika	jednaka upotreba
(ne)certifikovan	(ne)certificiran	(ne)sertifikovan	3	
može se dokumentovati	može se dokumentirati	može da se dokumentuje	1	
koji su definisani u smislu znanja, vještina, <u>te</u> odgovornosti i samostalnosti.	koji su definirani u smislu znanja, vještina <u>te</u> odgovornosti i samostalnosti.	koji su definisani u smislu znanja, vještina, odgovornosti i samostalnosti.	1	
u svrhu dokumenata i ovih preporuka. (u B nedostaje dio teksta, pa nema ni <i>i</i>)	sukladno odredbama Lisabonske konvencije, njenih pratećih dokumenata <u>te</u>	u skladu sa odredbama Lisabonske konvencije, njenih pratećih dokumenata <u>i</u>	1	2 isključivo na ishodima učenja, vještinama i kompetencijama stečenim određenim načinom učenja.

²⁴ Sufiks *-ivati* dodaje se i na glagole V vrste: ...*kazivati*, *dokazivati*... (Babić 2003: 528).

²⁵ Stoga ga ubrajaju u glagole druge vrste – peti razred (Jahić – Halilović – Palić 2000: 268, 270), šeste vrste (Barić i dr. 1997: 259-271; Babić i dr. 2007: 528), četvrte vrste – obrazac B (Stevanović 1981: 332, 333; Stanojčić – Popović 2008: 114-115).

²⁶ Doda li se ovim nepravilnostima još i primjer *primjeniti*, koji se našao u sve tri verzije, ovakvi se slučajevi ne mogu smatrati pojedinačnim i rijetkim propustima.

ni te)	ovih preporuka.	ovih preporuka.		koriste preporuke, mišljenja, informacije i iskustva CIP-a.
--------	-----------------	-----------------	--	---

Od svih prikazanih pojava i razlika jedna nam se čini vrijedna pažnje – ostale su nedovoljno uvjerljive da bismo ih nanovo komentirali. Ni upotreba pridjeva (*ne*)*sertifikovan* u verziji na srpskome ne bi se mogla ocijeniti kao najbolji izbor u pogledu normativnih preporuka: u *Pravopisu srpskoga jezika* nalaze se upisana oba lika: *certifikat* i (prema franc. izg.) *sertifikat*, no jedna nas uputa ne ostavlja spokojne glede ovog lika²⁷, u *Rečniku* je samo *certifikat* (Vujanić i dr. 2007: 1487), a Klajn savjetuje da je *certifikat (po latinskom) bolje nego sertifikat (po engleskom)* (Klajn 2011: 283). Zbog svega navedenog s oprezom valja uzeti i izbor ovog lika pridjeva na srpskome.

Zaključna razmatranja

Nakon svega izdvojenog nameće nam se sljedeće: razlike koje se prikazuju, a da pri tome nisu dosljedne, nego se javljaju i slučajevi izjednačene upotrebe, ne ostavljaju nam dojam da su potrebne – ako neki likovi ili konstrukcije bar negdje mogu jednako dobro funkcionirati u svim verzijama, onda za njihovim razjednačavanjem i nema potrebe. Izdvojiti ćemo kao primjer lekseme *oblik* i *vid*, koje svojom upotrebom trideset i tri puta prave razliku među verzijama, a dva puta izjednačavaju sve tri verzije koristeći samo leksemu *oblik*. Dakle, zašto praviti nemali broj razlika među verzijama ako u dva slučaja, kontekstom nimalo drugačija od svih ostalih, može funkcionirati i leksema *oblik*? Dalje, često razlike nisu uvjetovane razlikama triju jezičkih normi (u to smo se uvjerali na brojnim izdvojenim primjerima kao npr. *omogućavajući/omogućujući*, *ponovan/ponovljen*, *cjelina/cijelost*, *lice/osoba*, *zbog/radi*, *s/sa* itd.), nego se odabirom jednog lika iz sinonimnoga para prihvaćenom u jednom ili u sva tri standarda izdvoji bar jedna verzija od preostalih. Prepoznali smo sličnu intervenciju i u odabiru jedinice koja općenito služi kao stilski rezerva drugoj (veznici *te/i*). Da je nekada jedini cilj načiniti razliku među verzijama, svjedoče primjeri upotrebe gramatički nekorektnih oblika za sve standarde kao *pokazivaju* ili *nezavisno o tome*, a koji se u određenim verzijama koriste kako bi se razlikovale od drugih. Naravno, ne izostaju i primjeri upotrebe nestandardiziranih likova u određenim verzijama kao npr. *kriterijum* na bosanskome, *daljini* na hrvatskome, ili likova koji nisu ocijenjeni kao bolji izbor

²⁷ *Sertifikat* je, premda ranije naveden, upućen na *certifikat*, gdje se nalazi ovaj poredak (Pešikan – Jerković – Pižurica 2018: 449).

naspram drugog lika, npr. *sertifikovan* na srpskome. Ukoliko bismo ovakve slučajeve u kojima načinjena razlika među verzijama nije opravdana na temelju normativne literature oduzeli od ukupnoga broja načinjenih razlika, dobili bismo znatno manji broj razlika i njihovoga ponavljanja od broja izdvojenog na početku ove analize. Na koncu, iz htijenja da se verzije u što većem broju slučajeva razlikuju kako bi se, pretpostavljamo, cjelokupan postupak pripreme triju verzija opravdao i učinio svrsishodnim, likovi koji mogu jednako dobro funkcionirati u sve tri verzije zaobilaze se, zaboravljaju ili izbjegavaju. Napomenut ćemo da se u sve tri verzije koristila i funkcionirala leksema *pojedinač*, na čijem se mjestu kasnije načinila, možemo reći, suvišna razlika *lice/osoba* (*pojedinač zna, osoba ili lice zna*). Takvih primjera možemo još izdvojiti: ukoliko se lik *daljnji* nije prihvatio u svim verzijama, sigurni smo da se *naredni* ili *sljedeći* može prihvatiti. Valja naglasiti činjenicu da bi se ove verzije svakako razlikovale, jer se jezički standardi međusobno razlikuju, a razlike koje nisu opravdane ili potrebne bacaju sjenu na cjelokupan model funkcioniranja službene trojezičnosti u BiH. Stoga se treba vratiti s krivoga na pravi put – vjerodostojan prikaz odlika svakog pojedinačnog standarda.

Izvori

1. *PREPORUKE O PRIZNAVANJU SPECIFIČNIH OBLIKA UČENJA*, *Službeni glasnik BiH*, god. XXVI, br. 69, 14. oktobra/listopada 2022. godine, bosanski jezik
2. *PREPORUKE O PRIZNAVANJU SPECIFIČNIH VIDOVA UČENJA*, *Službeni glasnik BiH*, god. XXVI, br. 69, 14. oktobra/listopada 2022. godine, hrvatski jezik
3. *ПРЕПОРУКЕ О ПРИЗНАВАЊУ СПЕЦИФИЧНИХ ОБЛИКА УЧЕЊА*, *Службени гласник БУХ*, год. XXVI, бр. 69, 14. октобар 2022, српски језик

Literatura

1. Anić, Vladimir (2006), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb
2. Babić, Stjepan (2002), *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku (treće, poboljšano izdanje)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Globus, Zagreb
3. Babić, Stjepan, Milan Moguš (2011), *Hrvatski pravopis (2. izdanje)*, Školska knjiga, Zagreb
4. Babić, Stjepan, Dalibor Brozović, Ivo Škarić, Stjepko Težak (2007), *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Globus, Zagreb

5. Barić, Eugenija, Mijo Lončarević, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika (1997), *Hrvatska gramatika (II. promijenjeno izdanje)*, Školska knjiga, Zagreb
6. Barac-Grum, Vida, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Zlatko Vince (1971), *Jezični savjetnik s gramatikom*, Matica hrvatska, Zagreb
7. Blagus Bartolec, Goranka, Lana Hudeček, Željko Jozić, Ivana Matas Ivanković, Milica Mihaljević (2016), *555 jezičnih savjeta*, Institut za jezik i jezikoslovlje, Zagreb
8. Bulić, Halid (2021), *Veznici u savremenom bosanskom jeziku*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
9. Čedić, Ibrahim (2001), *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezik u Sarajevu
10. Čedić, Ibrahim, Hadžem Hajdarević, Safet Kadić, Aida Kršo, Naila Valjevac (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo
11. Fekete, Egon (2008), *Jezičke doumice (Knjiga prva)*, Beogradska knjiga, Beograd
12. Halilović, Senahid (1996), *Pravopis bosanskoga jezika*, Kulturno društvo Bošnjaka Preporod, Sarajevo
13. Halilović, Senahid (2017), *Pravopis bosanskoga jezika (drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje)*, Slavistički komitet, Sarajevo
14. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo
15. Ivić, Pavle, Ivan Klajn, Mitar Pešikan, Branislav Brborić (2011), *Srpski jezički priručnik*, Beogradska knjiga, Službeni glasnik, Beograd
16. Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
17. Jozić, Željko, Goranka Blagus Bartolec, Lana Hudeček, Kristian Lewis, Milica Mihaljević, Ermina Ramadanović, Matea Birtić, Jurica Budja, Barbara Kovačević, Ivana Matas Ivanković, Alen Milković, Irena Miloš, Tomislav Stojanov, Kristina Štrkalj Despot, *Hrvatski pravopis* (2013), Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
18. Katičić, Radoslav (2002), *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika (treće, poboljšano izdanje)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Globus, Zagreb
19. Klajn, Ivan (2011), *Rečnik jezičkih nedoumica (12. izdanje)*, Prometej, Novi Sad
20. Mešanović-Meša, Emira (2011), *Kontrastivna analiza bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika u zakonima Federacije Bosne i Hercegovine*, Slavistički komitet, Sarajevo

21. Mešanović-Meša, Emira (2019), *Jezik u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu*, Slavistički komitet, Sarajevo
22. Mešanović-Meša, Emira (2022a), „Službena trojezičnost u Bosni i Hercegovini: Od formalizma do zbilje“, *Bosanskohercegovački slavistički kongres III: Zbornik radova (knjiga 1)*, Slavistički komitet, 257-284, Sarajevo
23. Mešanović-Meša, Emira (2022b), „Službena trojezičnost u Bosni i Hercegovini na primjeru jednoga dokumenta“, *SaZnanje*, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, 55-69, Zenica
24. Pešikan, Mitar, Jovan Jerković, Mato Pižurica (2005), *Pravopis srpskoga jezika*, Matica srpska, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Novi Sad, Beograd
25. Pešikan, Mitar, Jovan Jerković, Mato Pižurica (2018), *Pravopis srpskoga jezika (treće izdanje)*, Matica srpska, Novi Sad
26. Silić, Josip, Ivo Pranjković (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb
27. Simić, Radoje, Jelena Jovanović (2007), *Srpska gramatika*, Jasen, Beograd
28. Stanojčić, Živojin, Ljubomir Popović (2008), *Gramatika srpskog jezika za gimnazije i srednje škole (jedanaesto, prerađeno izdanje)*, Zavod za udžbenike, Beograd
29. Stevanović, Mihajlo (1979), *Savremeni srpskohrvatski jezik II (treće izdanje)*, Naučna knjiga, Beograd
30. Stevanović, Mihajlo (1981), *Savremeni srpskohrvatski jezik I (četvrto izdanje)*, Naučna knjiga, Beograd
31. Težak, Stjepko, Stjepan Babić (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika (priručnik za osnovno jezično obrazovanje) (15. izdanje)*, Školska knjiga, Zagreb
32. Vujanić, Milica, Darinka Gortan-Premk, Milorad Dešić, Rajna Dragičević, Miroslav Nikolić, Ljiljana Nogo, Vasa Pavković, Nikola Ramić, Rada Stijović, Milica Tešić, Egon Fekete (2007), *Rečnik srpskoga jezika*, Matica srpska, Novi Sad
33. <http://xn--rjenik-k2a.hr/>

PATHS AND SIDETRACKS OF OFFICIAL LANGUAGES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The functioning of the three official languages in Bosnia and Herzegovina represents a very interesting model of preparing texts in Bosnian, Croatian and Serbian, so documents important to the legal system of our country are published so that each has its three very similar versions. This paper will analyze the document entitled Recommendations on the Recognition of Specific Forms of Learning in Bosnian and Serbian or Recommendations on the Recognition of Specific Views of Learning in Croatian, and the aim of the paper is to single out the observed differences between the versions, examine the relationship between the different and equal use of certain linguistic phenomena , and sheds light on the grammatical justification of the differences shown. This would additionally present the entire process of the creation of the three versions of one document, their normative basis and value, and, finally, point out the path and saudetracks that the official languages in BiH have been walking on for about 20 years.

Keywords: *nouns, pronouns, adjectives, verbs, conjunctions, prepositions, lexemes, syntagms, dependent interrogative sentences*

Van. prof. Alica Arnaut

Esmeralda Mustafić, MA

Melissa Jašarspahić, prof.

NORMIRANJE SASTAVLJENOG I RASTAVLJENOG PISANJA RIJEČI U SAVREMENOM BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak

U posljednjih nekoliko godina u bosanskom jeziku su se pojavila dva nova pravopisa, i to Pravopis bosanskoga jezika Senahida Halilovića iz 2017. godine i Bosanski pravopis Refika Bulića iz 2023. godine. Ovaj rad je usmjeren na ekscerpiranje primjera iz ova dva pravopisa s ciljem njihove analize i komparacije kako bi se utvrdio status normiranja segmenta sastavljenog i rastavljenog pisanja riječi u savremenom bosanskom jeziku. Cilj je istražiti puteve normiranja navedenog pravopisnog fenomena u posljednjim pravopisima standardnog bosanskog jezika, te utvrditi da li u njima postoje neke značajne razlike koje mogu dovesti do različitih upotrebnih praksi u svakodnevnoj pisanoj komunikaciji.

Ključne riječi: *ortografija, pravopis, sastavljeno i rastavljeno pisanje riječi, normiranje*

Uvod

Normiranje jezika važan je i sveobuhvatan proces koji podrazumijeva tri segmenta: popis, opis i propis. Norma književnog jezika proizilazi iz osnovice na kojoj je taj jezik izgrađen. Tako osnovu bosanskog književnog jezika čine novoštokavski ijekavski govori i književnojezička tradicija. Norma književnog jezika data je u gramatikama, rječnicima i pravopisima. Rječnicima se popisuje leksika jednog jezika, gramatikama se opisuju jezički fenomeni, a pravopisima se propisuju ortografska i ortoepska pravila i daju preporuke za pisanu i govorenu upotrebu jezika. Gramatike daju tačan opis glasova, akcenata, oblika, tvorbe riječi i rečenica, dok pravopis opisuje pravila pisanja u književnom jeziku. Gramatike i pravopisi neposredno normiraju jezik, dok rječnici jezik normiraju posrednim putem (v. Jahić, Palić, Halilović, 2000:68).

Radovanović (1986) navodi da se svaki prirodni jezik u pravilu može normirati te da se za njega mogu propisati pravila kako bi se njime trebalo govoriti i pisati u njegovim

komunikacijskim i stvaralačkim ulogama. Ukupnost tih pravila predstavlja jezičku normu. Tako jezička norma obuhvata ortografsku normu (pravila pisanja), ortoepsku normu (pravila izgovaranja), morfološku normu (pravila građenja riječi i gramatičkih oblika), sintaksičko-semantičku normu (pravila obrazovanja rečenica), te leksičku normu (pravila upotrebe riječi). Norma jezika, dakle, zahvata sve jezičke nivoe, uključujući tu i govoreni i pisani vid ispoljavanja jezika, pa zadire i u sve oblasti njegove gramatike. U tom smislu, ortografska norma se ostvaruje normativnim pravopisom, dok se ostale pobrojane norme propisuju normativnim gramatikama i normativnim rječnicima (Radovanović, 1986:186)

U *Gramatici srpskoga jezika* (1992) se navodi da se pod nazivom pravopis (ortografija) najčešće podrazumijeva sistem pravila u pisanju kojima se propisuju jednoobrazni načini upotrebe pisanih (grafijskih) znakova – slova (grafema), interpunkcijskih znakova, skraćenica i dr. Osim toga, isti termin može značiti i sam način pisanja (Stanojčić, Popović, 1992:25).

S obzirom na sve navedeno, da se zaključiti da je pravopis jednog jezika jedno od ključnih sredstava za pravilno i tačno komuniciranje, i pravilno i tačno razumijevanje standardnog jezika. Jezik je živa struktura, podložan je stalnim promjenama uvjetovanim raznim društvenim prilikama te je iz tog razloga potrebno pratiti jezičke promjene i relevantnu literaturu.

U bosanskom jeziku u zadnjih nekoliko godina objavljena su dva pravopisa, i to *Pravopis bosanskoga jezika* Senahida Halilovića u izdanju Slavističkog komiteta 2017. godine i *Bosanski pravopis* Refika Bulića u izdanju Instituta za bosanski jezik i književnost u Tuzli 2023. godine. Ovaj rad je usmjeren na ekscerpiranje primjera iz ova dva pravopisa s ciljem njihove analize i komparacije kako bi se utvrdio status normiranja segmenta sastavljenog i rastavljenog pisanja riječi u savremenom bosanskom jeziku. Cilj je istražiti puteve normiranja navedenog pravopisnog fenomena u posljednjim pravopisima standardnog bosanskog jezika, te utvrditi da li u njima postoje neke značajne razlike koje mogu dovesti do različitih upotrebnih praksi u svakodnevnoj pisanoj komunikaciji.

Na samom početku istraživanja se može uočiti jedna ključna razlika. U *Pravopisu bosanskoga jezika* Senahida Halilovića uz sastavljeno i rastavljeno pisanje, kao i uz sve druge pravopisne segmente se navode *pravopisna pravila*, dok se u *Bosanskom pravopisu* Refika Bulića navode *pravopisne preporuke*. U *Rječniku bosanskog jezika* (2007) pojam *pravilo* je definiran kao propis ili odredba o načinu rada ili ponašanja, dok se pojam *preporuke* definira kao povoljno usmeno ili pismeno mišljenje o kome; savjet. To znači da se *Pravopisom bosanskoga jezika* Senahida Halilovića daju jasne odredbe i upute na koji način se trebaju

koristiti pravopisna pravila, dok se *Bosanskim pravopisom* daje povoljno mišljenje o pravopisnim odrednicama uz preporuku za baš takvu njihovu upotrebu, što dalje znači da bi bilo dobro tim se odrednicama koristiti na preporučeni način, ali bez obavezujućeg elementa.

Sastavljeno i rastavljeno pisanje riječi

Sastavljeno i rastavljeno pisanje riječi u bosanskom jeziku podrazumijeva pisanje složenica (kada dvije ili više riječi zajedno razvijaju novo značenje, te se smatraju novom riječi), polusloženica (kada dvije riječi zadrže nešto od svoje posebnosti), kao i odvojeno pisanje riječi (kada svaka riječ u potpunosti zadržava svoje zasebno značenje).

U *Pravopisu bosanskoga jezika* (2017:30) na samom početku poglavlja o sastavljenom i rastavljenom pisanju riječi navode se opće postavke rastavljenog pisanja riječi, kao i pisanja složenica i polusloženica. Također, navodi se pet kriterija prema kojima se zaključuje da li je ili nije grupa riječi prerasla u složenicu.

S druge strane, *Bosanski pravopis* (2023:146) pored općih informacija o sastavljenom i rastavljenom pisanju riječi (kao i u *Pravopisu bosanskoga jezika*) nudi i nešto opširniji stručni prikaz fenomena sastavljenog i rastavljenog pisanja riječi u bosanskome jeziku.

U oba pravopisa pravila i preporuke su podijeljeni u potpoglavlja ovisno o tome kojoj vrsti riječi pripadaju, te će se i u ovom radu tako posmatrati i analizirati. Te grupe su: imenice, pridjevi, zamjenice, brojevi, glagoli, prilozi, prijedlozi, riječce, veznici i uzvici.

Imenice

U *Pravopisu bosanskoga jezika* Senahida Halilovića i u *Bosanskom pravopisu* Refika Bulića za sastavljeno i rastavljeno pisanje imenica mogu se pronaći uglavnom identična pravila i preporuke. Imeničke složenice nalazimo u sljedećim slučajevima i pravilima¹:

- u *Pravopisu bosanskoga jezika* imeničke složenice tvorene slaganjem bez interfiksa: *blagdan*, *crvenperka*, *duhankesa*, pomoću interfiksa -o-: *basnopolisac*, *glavobolja*, *robovlasnik*, *romanopolisac* ili srastanjem: *domazet*, *genralmajor*, *kalcijkarbonat* (PBJ, 93 – 95, 97), a u *Bosanskom pravopisu* imeničke složenice sa i bez interfiksa sa imeničkom osnovom u prvom dijelu: *čovjekoljubac*, *krajolik*, *duhankesa*, *bubašvaba* (BP, 339), pridjevskom osnovom u prvom dijelu: *bjelobrk*, *debelokožac*, *blagdan*, *zlodjelo* (BP, 340), brojnom osnovom u prvom dijelu: *dvovlašće*, *petoljetka*, *stonoga*, *tročtvrtnika* (BP, 341), zamjeničkom osnovom u prvom dijelu: *nikogović*, *samopouzdanje*, *svemoć*, *sveznanje*

¹ Pored navedenih primjera u zagradama će se navoditi broj pravila u oba pravopisa.

(BP, 343), glagolskom osnovom u prvom dijelu: *cjepidlaka, kažiprst, probisvijet, razbibriga, nazovipisac* (BP, 344) i priloškom osnovom u prvom dijelu: *polumjesec, maloljetnik, mnogostrukost, višeboj* (BP, 345);

- složenice sa prefiksoidom ili prefiksom obično stranoga porijekla u prvome dijelu: *aeroklub, ekoselo, kvazimajstor, pseudonauka, neurohirurg* (PBJ, 96 i BP, 346);
- složenice sa sastavnicom *auto, foto i radio* u prvome dijelu riječi: *autobiografija, autocesta, fotokopija, fotoklub, radioaktivnost, radioaparati* (PBJ, 99 i BP, 348);
- složenice stranoga porijekla (posuđenice): *rokenrol, šperploča, oldtajmer, tipfeler* (PBJ, 98 i BP 347);
- pojedina geografska imena nastala srastanjem dviju riječi: *Budimpešta, Carigrad, Zelengora, Višegrad* (PBJ, 111 i BP, 358);
- složeni nazivi stanovnika naseljenih mjesta, država, kontinenata i sl.: *Banjalućanin, Bjelorus, Južnoamerikanka, Novopazarac* (PBJ, 115 i BP, 361);
- nazivi *Afroamerikanac* (Amerikanac afričkog porijekla) i *Angloamerikanac* (Amerikanac engleskog ili evropskog porijekla) (PBJ, 116 i BP, 362);
- složena prezimena nastala srastanjem imena i počasnih naslova uz njih: *Hadžibajrić, Bećirbašić, Hadžiefendić* (PBJ, 117 i BP, 363);
- lična imena, nadimci, hipokoristici i dr. u čijem su sastavu riječi kao *aga, beg i sl.*: *Avdaga, Hamdibeg, Mustajbeg, Hasanaginica, Omerbegovica* (PBJ, 119 i BP, 372);
- imeničke složenice sa odričnom riječcom *ne* koja negira ono što imenica označava: *nebriga, nečovjek, nevrijeme, neslaven, neprimjerenost* (PBJ, 110 i BP, 349).

Imeničke polusloženice, odnosno pisanje sa crticom, nalazimo u sljedećim slučajevima i pravilima u analiziranim pravopisima:

- jedan pojam sastavljen od dviju općih imenica, od kojih se prva u tom kontekstu ne mijenja i predstavlja odredbeni član: *akšam-cvijet, bajram-namaz, veš-mašina, ekspres-restoran, rang-lista, remek-djelo, sahat-kula, gol-razlika* (PBJ, 106 i BP, 382);
- pojedina geografska imena u kojima oba člana čuvaju svoj akcenat: *Mrkonjić-Grad, Herceg-Novi, Skender-Vakuf, Kotor-Varoš, Šar-planina* (PBJ, 112 i BP, 358);
- naziv *Anglo-Amerikanci* (Englezi i Amerikanci) (PBJ, 116 i BP, 362);
- titule, zvanja i počasni naslovi iza ličnog imena, pri čemu titula zadržava promjenu, a ime je gubi: *Smail-aga, Siri-baba, Salih-baša, Mehmed-beg, Safvet-beg* (PBJ, 118 i BP, 364);
- negacija kojom se izražava potpuno odsustvo nečega ili se posebno ističe drugi dio riječi: *ne-bitak, ne-ja, ne-svijet* (PBJ, 110 i BP, 350);

- pojmovne cjeline sa slovom ili simbolom u prvome dijelu: *A-vitamin, alfa-zraci, Rh-faktor, C-dur, e-adresa* (PBJ, 104 i BP, 387);
- imenice *radio* i *televizija* ukoliko su ravnopravni članovi unutar zajedničke ustanove: *Radio-televizija Bosne i Hercegovine* (PBJ, 101 i BP, 352);
- imenice *auto* i *moto* u nazivima ustanova, manifestacija i dr.: *Auto-moto savez Bosne i Hercegovine, auto-moto trka, auto-moto servis* (PBJ, 102 i BP, 353);
- dvostruka prezimena mogu se pisati sa i bez crtice: *Nasiha Kapidžić-Hadžić, Vesna Marić Sokolija* (PBJ, 124 i BP, 379);
- deklinacija promjenjivog počasnog naslova, oznake zanimanja, srodstva i dr. koji stoje uz ime: *sultana Bajazida i sultan- Bajazida, tete Ane i teta-Ane* (PBJ, 122 i BP, 375).

Odvojeno pisanje kod imenica susrećemo u sljedećim slučajevima i pravilima:

- imena ustanova koje u svom sastavu imaju imenice *radio* i *televizija*: *Televizija Bosne i Hercegovine, Radio Mostar* (PBJ, 101 i BP, 351);
- nepromjenjivi pridjevi uz imenice s kojima čine jednu pojmovnu cjelinu: *gala ručak, super benzin, mini suknja, retro moda, tabu riječi, reš krompir* (PBJ, 103, 109 i BP, 355);
- pojmovne imeničke cjeline u kojima prva imenica ima šire, a druga uže značenje: *kamen temeljac, nastavnik pedagog, grad domaćin, žena predsjednica* (PBJ, 108 i BP, 357);
- osamostaljšivanje nesamostalnih dijelova u nabranjanju više složenica: *auto i motoklubovi, žiro i tekući račun, foto i videomontaža, avio i vozne karte* (PBJ, 102 i BP, 354);
- strana geografska imena kod kojih je prvi član nepromjenjiv: *Abu Dabi, San Marino, Sankt Moritz, Rio Grande* (PBJ, 113 i BP, 359);
- pojedina geografska imena u kojima oba člana zadržavaju svoju promjenu: *Bijelo Polje, Gornji Vakuf, Stari Grad, Bosanski Brod* (PBJ, 114 i BP, 358);
- dvostruka imena (ime i nadimak): *Miroslav Mika Antić, Musa Ćazim Ćatić, Ivan Goran Kovačić, Asim Ferhatović Hase* (PBJ, 123 i BP, 376);
- nepromjenjivi nazivi zvanja i počasni naslovi koji stoje ispred imena ili drugog naslova u svom osnovnom značenju: *bekri Mujo, hadži Ibrahim, don Zvonko, efendi Mita* (PBJ, 121 i BP, 374) ili kao sastavni dio imena: *Kara Mustafa, Don Karlos, Uzun Hava, Hadži Lojo* (PBJ, 120 i BP, 373);
- promjenjivi počasni naslovi, oznake zanimanja, srodstva i dr. koji stoje uz ime: *sultan Bajazid, doktorica Sedina Bosankić, Sulejman hafiz Bugari* (PBJ, 122 i BP, 367-370, 375).

U *Pravopisu bosanskoga jezika* bilježi se nekoliko pravila koja se ne tretiraju u *Bosanskom pravopisu*:

- složenice sa nesamostalnim drugim dijelom: *motocikl, aerodrom, radioskopija* (PBJ, 100);
- povezivanje crtom prezimena, imena ili nadimaka više autora nekog djela ili više učesnika u bilo kakvoj saradnji: *roman Osmana – Aziza, vlada Cvetkovića – Mačeka* (PBJ, 125);
- rastavljeno pisanje dvočlanih arapskih imena: *Ibn Sina, Abdullah b. Abbas* (PBJ, 126);
- polusloženičko pisanje arapskih prezimena sa određenim članom: *Abdul-Muttalib, al-Abbas* (PBJ, 126).

U *Bosanskom pravopisu* nailazimo i na nekoliko novih preporuka vezanih za sastavljeno i rastavljeno pisanje imenica:

- brojna sastavnica napisana brojkom u prvome dijelu odvojena crticom od drugog dijela riječi: *80-godišnjak, 50-godišnjica, 6-brzinac* (BP, 342);
- polusloženičko pisanje višečlanih pojmova u kojima je na prvome mjestu vlastita imenica ili zaštićeni naziv brenda: *Analgin-tableta, Kiki-karamela, Samsung-mobitel* (BP, 382);
- odvajanje crticom prefiksa i prefiksoida od skraćenica s kojima čine pojmovnu cjelinu: *super-G, anti-COVID, eko-WC* (BP, 383), kao i od općih i vlastitih imenica s kojima čine pojmovnu cjelinu: *eks-Jugoslaven, turbo-folker, nadri-Švedanin* (BP, 384);
- polusloženičko pisanje veze imenice i broja dva / dvije kojima se označava približna količina nečega: *dan-dva čekanja, godina-dvije rada, kilogram-dva šećera, mjesec-dva odmora* (BP, 390);
- odvojeno pisanje dvočlanih pojmova koji su oznake brenda: *Disk limovi, Milka čokolada, Konjuh stolovi, Minas kahva, Orijent ekspres* (BP, 356);
- odvojeno pisanje članova odredbenih sintagmi sa stilski obilježenim redom riječi: *Tuzla grad, Brčko distrikt, Majevica planina, Spreča rijeka* (BP, 356);
- odvojeno pisanje dvočlanih geografskih i drugih imena čiji je prvi član u obliku genitiva i ostaje nepromjenjiv: *Atlagića Zlata, Despića kuća, Morića han* (BP, 360).

Kada su u pitanju očigledne razlike u pravilima i preporukama za sastavljeno i rastavljeno pisanje imenica, uočeno je da se u *Pravopisu bosanskoga jezika* složene skraćenice, koje se posmatraju kao nepromjenjive odredbe, odvajaju crticom od imenice uz koju stoje i s kojom čine pojmovnu cjelinu: *RTV-program, TV-emisija, TV-antena* (PBJ, 104), dok se u *Bosanskom pravopisu* navodi da se složene skraćenice i imenice koje označavaju jednu pojmovnu cjelinu ne odvajaju crticom: *TV program, SMS poruka, NBA liga, USB memorija, PEN centar, WC školjka* (BP, 385). Nije dato nikakvo posebno pojašnjenje

rastavljenog pisanja ovakvih riječi. Međutim, uzevši u obzir pravilo gdje se prefiksoidi odvajaju crticom od skraćenica s kojima čine cjelinu (BP, 384), logično bi bilo da se takve skraćenice odvajaju crticom i od riječi koja dolazi nakon njih. To bi značilo da treba preferirati pisanje ovakvih riječi na način kako je to dato u *Pravopisu bosanskoga jezika*.

Također, u *Bosanskom pravopisu* preporučeno je polusloženičko pisanje naziva namaza: *sabah-namaz*, *džuma-namaz* (BP, 381), dok se u *Pravopisu bosanskoga jezika* dozvoljava i polusloženičko i rastavljeno pisanje naziva namaza: *dženaza-namaz* i *dženaza namaz* (PBJ, 107).

Može se zaključiti da nema značajnih razlika u pravilima i preporukama u ova dva pravopisa kada je u pitanju sastavljeno i rastavljeno pisanje imenica. Generalno gledajući, *Bosanski pravopis* je nešto sveobuhvatnije tretirao pojedine segmente ovog pravopisnog fenomena (npr. tvorbene aspekte složenica, pisanje imena i prezimena u različitim varijacijama) i samim time ponudio i veći broj primjera, naročito onih aktuelnih, što je i logično budući da je tek nedavno ugledao svjetlo dana. Međutim, ostaje jedna nedosljednost u preporukama *Bosanskog pravopisa* koja se odnosi na polusloženičko pisanje višechlanih pojmova u kojima je na prvome mjestu vlastita imenica ili zaštićeni naziv brenda, npr. *Analgin-tableta*, *Kiki-karamela*, *Samsung-mobitel* (BP, 382) i odvojeno pisanje dvočlanih pojmova koji su oznake brenda, npr. *Milka čokolada*, *Konjuh stolovi*, *Minas kahva* (BP, 356). Nije jasno definirano zašto se za isti fenomen preporučuju dva različita načina pisanja, što može dovesti do nedoumica u pisanju sličnih primjera koji nisu navedeni u pravopisu.

Pridjevi

Kada se analizira sastavljeno i rastavljeno pisanje pridjeva u *Pravopisu bosanskoga jezika* Senahida Halilovića i u *Bosanskom pravopisu* Refika Bulića uočljiva su opet uglavnom identična pravila i preporuke.

Pridjevske složenice nalazimo u sljedećim slučajevima i pravilima:

- u *Pravopisu bosanskoga jezika* pridjevske složenice tvorene slaganjem *brzonog*, *jugozapadni*, *sedmokrak*, *tankoćutan* (PBJ, 133), a u *Bosanskom pravopisu* pridjevske složenice sa imeničkom osnovom u prvom dijelu: *častoljubiv*, *ljubopitljiv*, *putopisni*, *srceparajući* (BP, 392), pridjevskom osnovom u prvom dijelu: *bjelogorični*, *imovinskopravni*, *plavokos*, *pravolinijski* (BP, 393), brojnom osnovom u prvom dijelu: *dvodecenijski*, *osmogodišnji*, *šezdesetpostotni*, *trocijevni* (BP, 394), zamjениčkom osnovom u prvom dijelu: *kojekakav*, *samoljubiv*, *svakojak*, *sveprisutan* (BP, 395), priloškom osnovom u prvom dijelu: *brzohodan*, *maloljetan*, *takozvan*, *višeznačan* (BP,

396), kao i pridjevi prefiksne tvorbe: *irelevantan, makroekonomski, prijevremeni* (BP 391);

- pridjevi prefiksne tvorbe: *amoralan, bezglasan, itekakav, polupismen, makroekonomski, veletrgovinski, transmisijski* (PBJ, 127 i BP, 391);
- pridjevi sa riječcom ne: *nedorastao, neuvehla, neistruhla, nestručan, nesumnjiv, neotesan, nesvakidašnji* (PBJ, 127 i BP, 401, 402);
- superlativ pridjeva: *najjasniji, najljepša, najslade, najjednostavniji* (PBJ, 129 i BP, 400);
- složeni pridjevi izvedeni od dvočlanih geografskih naziva: *njujorški, bosanskobrodski, srednjobosanski, austorugarski, kotorvaroški, hercegnovski* (PBJ, 130 i BP, 397, 398);
- složenice u tvorbenoj vezi s dvjema riječima: *književnojezički* (< književni jezik), *naučnoistraživački* (< naučno istraživanje), *književnoteorijski* (< književna teorija), *bosanskohercegovački* (< Bosna i Hercegovina) (PBJ, 132 i BP, 393).

Polusloženičko pisanje pridjeva u analiziranim pravopisima susrećemo u sljedećim slučajevima:

- spojevi dva ili više pridjeva u koji nisu odredba i dopuna jedan drugome nego su u ravnopravnom odnosu: *bosansko-hercegovački, crno-bijela (ploča), bosansko-japanski (rječnik), političko-ekonomska uvjetovanost* (PBJ, 131 i BP, 405);
- prisvojni pridjevi na –ov / -ev, -in izvedeni od vlastitih imena i titula / zvanja koji dolaze uz njih: *Husein-kapetanov, Omer-pašin, Husrev-begov, Derviš-pašin* (PBJ, 136 i BP, 404).

Odvojeno pisanje kod pridjeva nalazimo u sljedećim slučajevima i pravilima:

- riječca ne uz glagolske pridjeve i priloge koji se ne upotrebljavaju u pridjevskoj funkciji (zanijekani glagolski pridjevi i prilozi): *ne hrđajući (nego otporan), ne pročitana (nego naučena)* (PBJ, 128 i BP, 415);
- spojevi u kojima sastavnice zadržavaju svoj akcenat: *malo poznat, jedva čujan, vrlo dobar, veoma nadaren* (PBJ, 134 i BP, 419);
- reduplicirani pridjevi: *nov novcat, cijel cjelcat, zdrav zdravcat* (PBJ, 134 i BP, 418).

U oba pravopisa bilježi se i pravilo pisanja crte kod prisvojnih pridjeva koji su u tvorbenoj vezi sa više prezimena koautora nekog djela ili učesnika bilo kojeg oblika saradništva: *Osman – Azizov roman, Jahić – Halilović – Palićeva Gramatika bosanskoga jezika, Cvetković – Mačekova vlada* (PBJ, 137 i BP, 414)

U *Bosanskom pravopisu* nailazimo i na nekoliko novih preporuka vezanih za sastavljeno i rastavljeno pisanje pridjeva:

- pridjevske složenice na -ski tvorene prefiksima i prefiksoidima pseudo-, nazovi-, nadri-, eks- i super- dodanim na ime naroda, plemena, etničke grupe i sl.: *eksjugoslavenski, pseudoalbanski, superbosanski* (BP, 403);
- pridjevke složenice s brojnom sastavnicom napisanom brojkom: *80-godišnjakov, 3-cijevni, 1000-godišnji* (BP, 406);
- prisvojni pridjevi koji su u tvorbenoj vezi sa imenima naroda i sl. ispred kojih dolaze prefiksoidi pseudo-, nazovi-, nadri-, eks- i super-: *pseudo-Albančev, nazovi-Bošnjakov, nadri-Švedaninov* (BP, 407);
- pridjevi izvedeni od slova ili simbola te skraćenica i imenica: *A-negativan, F-durski, COVID-negativan, d-molski* (BP, 408);
- pridjevi izvedeni od složenih skraćenica i zaštićenih marki proizvoda: *NATO-ov, MUP-ov, UNESCO-ov, ZAVNOBiH-ovi, BMW-ov, SONY-ev* (BP, 409);
- ustaljene veze pridjeva, glagolskog pridjeva trpnog i pridjevskih zamjenica kojima se kazuje osobina nečega: *izgubljeno-nađeno, kakav-takav, mlada-luda, oteto-prokleta, taknuto-maknuto* (BP, 410);
- pisanje pridjeva prefiksne tvorbe u specifičnim slučajevima (naglašavanje, stilski razlozi i sl.): *ne-metafizički, ne-lijep, pre-sladak* (BP, 412 i 413).

Primijetno je i u sastavljenom i rastavljenom pisanju pridjeva da uopće nema značajnih razlika među analiziranim pravopisima. U *Bosanskom pravopisu* bilježi se nešto veći broj pravila, jer su npr. uzeti različiti tvorbeni principi i raspoređeni u zasebna pravila. Ipak, u oba pravopisa primijetno je da se veći broj pravila pisanja pridjeva referira na pisanje imenica s kojima su pridjevi u tvorbenoj vezi. Također, u *Bosanskom pravopisu* se pravila pisanja pridjeva, i kasnije priloga, sistematiziraju prema tome da li se odnose na složeničko (sastavljeno), polusloženičko (sa crticom), rastavljeno ili pisanje s crtom. Šteta je što ovaj princip nije iskorišten u davanju pravila pisanja svih drugih vrsta riječi, jer bi pravila bila preglednija, sistematičnija i logički povezana.

Zamjenice

U sastavljenom i rastavljenom pisanju zamjenica bilježe se, također, istovjetna pravila i preporuke u oba pravopisa. Zamjeničke složenice nalazimo u sljedećim slučajevima:

- neodređene, odrične i opće zamjenice nastale slaganjem: *gdjekoji, ikakav, koješta, niko, neko, ništa, poneko, svašta, kogod, štagod* (PBJ, 138, 143, 145 i BP, 420, 421);

- zamjenica *ništa* u imeničkom značenju u zavisnim padežima uz prijedloge: *Od ničega se ne može napraviti nešto. Pretvoren je u ništa.* (PBJ, 141 i BP, 422);

Rastavljeno pisanje kod zamjenica nalazi se u većini pravila i preporuka zajedničkih za oba pravopisa:

- neodređene i odrične zamjenice s prefiksima *i-* i *ni-* u zavisnim padežima s prijedlozima: *i od koga, i o čemu, ni za šta, ni od čega, ni u čemu* (PBJ, 139 i BP, 422);
- različiti intenzifikatori (*i, ma, makar, po, put, god*) ili odrične riječce (*ne, ni*) uz upitno-odnosne zamjenice: *Pitaju i ko je, i što je, i čiji je, i kakav je, i koliki je. Po koji put ponavljam jedno te isto? Dobrodošao je ko god dođe i što god donese.* (PBJ 140, 142, 144, 146, 147 i BP 424);
- prijedlozi uz zamjenice i zamjениčke enklitike: *za me, uza se, sa mnom, preda mnom, uza nj, za se, preko koga* (PBJ, 148 i BP, 427);
- riječi *bilo, ma, makar, put* uz zamjenice s kojima čine značenjsku cjelinu: *bilo čiji, koji bilo, čiji bilo, ma ko, ma šta, makar kakav, svaki put* (PBJ, 149 i BP, 425);
- značenjske cjeline sa zamjениčkom enklitikom i riječima *drago i bogzna*: *ko mu drago, šta mu drago, bogzna ko, bogzna kakav* (PBJ, 149.; BP, 426).

Polusloženičko pisanje zamjenica zastupljeno je sa samo jednom preporukom i to u *Bosanskom pravopisu*, a tiče se pisanja odrične riječce *ne* uz zamjenice u slučajevima naročitog isticanja odsustva nečega: *ne-ja, ne-svoj, ne-tvoje*. (BP, 428) U *Bosanskom pravopisu* navedeno je i pravilo složeničkog pisanja arhaičnih oblika zamjenica *kojino, kojano, kojeno, štono* (u značenju *koji, koja, koje, što*) koje se mogu upotrebljavati kao stilemi. (BP, 423)

U *Pravopisu bosanskoga jezika* nailazimo na pravilo koje upućuje na nužnost razlikovanja prijedloško-zamjениčkih spojeva, kao npr. *uz to, za to, s toga, po tom, u to, pri tom(e)* od složenih priloga nastalih srastanjem prijedloga i zamjenice, kao npr: *zato, stoga*. (PBJ, 150)

Može se zaključiti da je sastavljeno i rastavljeno pisanje i zamjenica u oba pravopisa obrađeno na vrlo sličan način bez ikakvih razlika. Ovaj put u *Pravopisu bosanskoga jezika* nailazimo na nešto veći broj pravila uvjetovan razuđenošću tvorbenih principa prisutnih kod pojedinih zamjenica, a koji su u *Bosanskom pravopisu* objedinjeni u zajedničke preporuke.

Brojevi

Sastavljeno i rastavljeno pisanje brojeva obrađeno je, također, istovjetnim pristupom u oba pravopisa. Brojne složenice susrećemo u sljedećim pravilima i preporukama:

- glavni i redni brojevi od 11 do 19, te desetice i stotice tvorene brojevima od 2 do 9: *jedanaest, devetnaest, četrnaesti, sedamnaesti, dvadeset, šezdeset, trideseti, pedeseti, šeststo, devetsto, četrinstoti, sedamstoti*, (PBJ, 151, 152 i BP, 429, 430);
- višočlani brojevi u bankovnom poslovanju: *devethiljadasedamstošezdesetosam, devetmillionadevetstotrideseptpetisućaćetiristočetridesetdva* (PBJ, 160 i BP, 433.);
- multiplikativni brojevi (brojni prilozi) izvedeni od glavnih brojeva *jedan, dva* i *tri* i riječi *put*: *jedanput, dvaput, tripud* (PBJ, 155 i BP 442).

Polusloženičko pisanje brojeva u oba pravopisa nalazimo u pisanju veze dva broja, brojnih imenica ili brojnih pridjeva kojima se označavaju približne ili neodređene vrijednosti: *dva-tri, deset-dvadeset, dva-tripud, dvoje-troje, četvero-petero, peterica-šesterica, petina-šestina*; tako i *stotinu-dvije*, kao i pisanju veze imenice na prvom i broja na drugom mjestu: *sahat-dva, dan-dva, mjesec-dva, ljeto-dva, godinu-dvije, stoljeće-dva, riječ-dvije* (PBJ, 154 i BP, 441).

Rastavljeno pisanje kod brojeva bilježi se u sljedećim pravilima i preporukama:

- višočlani glavni i redni brojevi: *pet stotina, dvadeset jedan, devetsto pedeset treći, dva miliona sedamsto šezdeset hiljada trista dvadeset osmi* (PBJ, 158, 159 i BP, 432);
- riječ *put* uz redne brojeve: *treći put, hiljaditi put, sedmi put, stoti put* (PBJ, 156 i BP, 444);
- oblik *puta* uz glavne brojeve: *tri puta, sto puta, hiljadu puta* (PBJ, 157 i BP, 443);
- brojni izrazi sa *sva, sve* na prvom i broja na drugom mjestu: *sva tri, sve četiri, svih pedeset, svima dvadeset trojici* (PBJ, 161 i BP, 447);
- brojni izrazi s prilogom *po* u značenju pola: *dva i po, deset i po, osamdeset jedan i po, dvije i po hiljade* (PBJ, 157 i BP, 446).

U *Bosanskom pravopisu* nailazimo i na nekoliko preporuka kojih nema u *Pravopisu bosanskoga jezika*:

- pisanje crtice uz brojeve: *75-erica, 33-ojica, 38-časovno, 45-minutni, 20-ak, 24-eri, 82-oje, 4-sobni, 10-erac, 23-spratni, 30-ih, 1980-im* (BP, 438-440);
- rastavljeno pisanje riječca *po* s distributivnim značenjem uz brojeve, brojne imenice i brojne pridjeve: *po jedan, po dva, po sedam, po drugi, po četverica* (BP, 445).

U sastavljenom i rastavljenom pisanju brojeva uočena je i jedna razlika u analiziranim pravopisima. Naime, u *Pravopisu bosanskoga jezika* brojne imenice se pišu sastavljeno:

četrdesetpeterica, dvadeseterica, petnaestina, tridesettrećina (PBJ, 153), dok se pisanje brojnih pridjeva i zbirnih brojeva ne spominje u pravilima niti navodi u primjerima. S druge strane, u *Bosanskom pravopisu* se brojne imenice, kao i zbirni brojevi i brojni pridjevi koji su izvedeni od višestanih brojeva pišu rastavljeno: *sedamdeset peterica, pedeset osmero, dvadeset dvoji* (BP, 436) po uzoru na rastavljeno pisanje glavnih višestanih brojeva, što je potpuno opravdano i ne uzrokuje dileme i nedoumice. U tom kontekstu, bolje je pisati navedene riječi na način kako je to predloženo u *Bosanskom pravopisu*. S druge strane, zbirni brojevi, brojne imenice i brojni pridjevi izvedeni od osnove brojeva od 2 do 20, i ostalih desetica kao i druge imenice i pridjevi izvedeni od višestanih brojeva pišu se kao složenice: *tridesetoro, dvadeseterica, petnaesteri, deseterac, dvjestotinjak, tročetrvtinski, petocifren, dvadesetsedmomartovski* (BP, 435 i 437)

Glagoli

Sastavljeno i rastavljeno pisanje glagola u oba pravopisa tretira istovjetna pravila i preporuke. Glagolske složenice susreću se u sljedećim pravilima i preporukama:

- glagoli prefiksarne tvorbe: *izgovoriti, napisati, prestići, mimoići, uzdići, deblokirati, fotografirati, pseudodemokratizirati, psihoanalizirati, termoizolirati* (PBJ, 162 i BP, 448);
- glagoli sa riječcom *ne* koja ne označava negaciju: *nestati, nestajati, nedostati, nedostajati, negodovati, nenavidjeti* (PBJ, 163 i BP, 450);
- riječca *ne* sa enklitičkim oblicima prezenta glagola htjeti i riječca *ni* sa enklitičkim oblicima prezenta glagola biti: *neću, nećeš, neće, nećemo, nećete, neće, nisam, nisi, nije, nismo, niste, nisu* (PBJ, 164 i BP, 451, 452);
- riječca *ne* u oblicima imperativa: *nemoj, nemojmo, nemojte* (PBJ, 165 i BP, 454);
- odrični oblici glagola imati: *nemam, nemaš, nemadoh, nemajući* (PBJ, 166 i BP, 453);
- popridjevljeni glagolski pridjevi i glagolski prilog sadašnji sa riječcom *ne* kao prefiksom: *nepročitana knjiga, nepokrivena kuća, neuređen prostor, nezrelo voće* (PBJ, 168 i BP, 457).

Pisanje sa crticom kod glagola nalazimo u oba pravopisa u pisanju izraza nastalih vezivanjem dvaju glagolskih oblika bliskog ili suprotnog značenja *hoću-neću, okreni-obrni, rekla-kazala, povuci-potegni, pamti-vrati, uzmi-ostavi* (PBJ, 175 i BP, 462).

Pravila rastavljenog pisanja kod glagola susrećemo u sljedećim slučajevima:

- odrična riječca *ne*: *ne čuti, ne slušam, ne želim, ne bih volio, ne čuvši* (PBJ, 167 i BP, 455);

- enklitički oblici pomoćnih glagola u složenim glagolskim oblicima: *pisala sam, pjevat ću, ne bih pisao, budeš učio* (PBJ, 169-174 i BP, 458-461).

U *Bosanskom pravopisu* nailazimo i na preporuku složeničkog pisanja glagola izvedenih prema glagolima iz drugih jezika i glagola tvorenih od složenih skraćenica: *daunloudovati, esemesati, pedeefovati*. (BP, 449)

Može se vidjeti da je sastavljeno i rastavljeno pisanje glagola u potpunosti ujednačeno u analiziranim pravilima uz dodato skretanje pažnje na pisanje glagolskih neologizama u *Bosanskom pravopisu*. U prezentiranju pisanja glagola naročita pažnja u oba pravopisa usmjerena je na pravila pisanja futura u različitim varijantama njegove tvorbe i pojavnosti bez razlika u pravilima i preporukama.

Prilozi

U pisanju priloga izdvajaju se, također, pravila složeničkog, polusloženičkog i rastavljenog pisanja. U oba pravopisa naglašava se kako je u bosanskom jeziku sastavljeno i rastavljeno pisanje priloga ozbiljno ortografsko pitanje, budući da je izrazito izraženo kolebanje u razlikovanju složenih priloga (koji se pišu sastavljeno) i priloških izraza (koji se pišu rastavljeno). Vrlo često kontekst je element na osnovu kojeg se određuje da li je u nekom konkretnom slučaju riječ o složenom prilogu ili priloškom izrazu.

Složeničko pisanje priloga bilježi se u sljedećim primjerima:

- prilozi prefiksalne tvorbe u kojima se prijedlozi i riječce pojavljuju kao prefiksi, pored drugih prefiksa i prefiksoida: *donedavna, ponovo, unaokrug, nijednom, poludesno, najposlije, iskosa, načisto* (PBJ, 178-180 i BP, 464, 468, 470);
- prilozi sufiksalne tvorbe: *ležečke, žmirečke, nehotice, kudgod, doklegod, danas, trkom, jesenas, moćno* (PBJ, 178, 184 i BP, 464-467).

Pisanje priloga sa crticom nalazimo u pisanju priloških izraza sastavljenih od dva priloga suprotnog ili korelativnog značenja: *amo-tamo, bara-bara, manje-više, koliko-toliko, navrat-nanos, zbrda-zdola*, kao i u pisanju drugih izraza sa priloškim značenjem: *cik-cak, dan-danas, malo-pomalo, non-stop* (PBJ, 185 i BP, 472, 473).

Rastavljeno pisanje odnosi se na priloške izraze čije sastavnice nisu srasle: *do u beskraj, kuda mu drago, po nekiput, što manje, kako mu volja, kako nam bude, ma koliko, ma kako, do večeras, do sinoć, od jučer, k tome, o klin, u se, mimo kuće, kako mu volja* (PBJ, 186, 187 i BP, 474, 478).

Pravila i preporuke u oba pravopisa ukazuju na činjenicu da je sastavljeno i rastavljeno pisanje priloga uvjetovano kontekstom i da se ne mogu izvući generalna pravila koja će važiti

u svim takvim slučajevima. Najreprezentativniji su naporedo dati primjeri sastavljenog i rastavljenog pisanja uz navođenje konteksta, koji na očigledan način korisniku pomažu da razumije ovu pravopisnu problematiku (v. PBJ, 181 i BP, 480).

Prijedlozi

Sastavljeno i rastavljeno pisanje prijedloga, sudeći po broju pravila i preporuka, predstavlja uređeno pitanje, bez neslaganja i dilema. U oba pravopisa izdvajaju se složeni prijedlozi koji nastaju srastanjem dviju sastavnica (dva prijedloga ili prijedlog i imenica): *ispred, između, iznad, nasred, uoči, zarad, podno, ponad, usred, zarad* (PBJ, 189 i BP, 481). U *Bosanskom pravopisu* navodi se logična činjenica rastavljenog pisanja svih prijedloga od drugih riječi: *blizu tebe, preko brda, za jesenas, za se* (BP, 482). S druge strane, u *Pravopisu bosanskoga jezika* nalazi se pravilo rastavljenog pisanja dvaju prijedloga koji se nalaze jedan uz drugi: *do u zoru, do navrh brda, od po pedeset kilograma, do ispod koljena* (PBJ, 190).

U oba pravopisa skreće se pažnja na razlikovanje pisanja složenih prijedloga od prijedložno-padežnih izraza: *navrh – na vrh, uoči – u oči, umjesto – u mjesto, ususret – u susret, namjesto – na mjesto, ususret – u susret* (PBJ, 189 i BP, 483).

Riječce

Riječce se u *Pravopisu bosanskoga jezika* nalaze u potpoglavlju zajedno sa veznicima, dok su u *Bosanskom pravopisu* odvojene kao zasebno potpoglavlje. U oba pravopisa data su pravila / preporuke pisanja riječce *li*, koja su detaljnija u *Pravopisu bosanskoga jezika*, a podrazumijevaju dva načina pisanja, i to:

- sastavljeno s nepromjenjivim riječima ispred sebe: *kadli, kamoli, akoli* (PBJ, 192 i BP, 488);
- rastavljeno od drugih riječi u upitnom značenju: *da li, idemo li, je li*, u pogodbenim rečenicama: *Načiniš li pogrešan korak, propast će cio plan*, kao i u namjernim rečenicama: *Otišao sam ne bih li je zaboravio* (PBJ, 193 i BP 488).

U *Bosanskom pravopisu* dato je još nekoliko preporuka:

- sastavljeno pisanje složenih riječca: *alahimanet, bilhajr, dabome, dakako, deder, doista, zaista, mubarekosum, tobože, žalibože* (BP, 484);
- sastavljeno pisanje riječca složenih od imperativa i riječca *de* i *deder*: *hajde, hajdeder, hodider, hajte, dodider* (BP, 485);

- rastavljeno pisanje riječce *tik* koja služi za pojačavanje blizine: *tik do, tik pod, tik uz, tik pored* (BP, 486);
- rastavljeno pisanje riječca *god, put, ma, makar*: *dokle god, koliko god, dva puta, prvi put, ma gdje, ma ko, makar ko* (BP, 487).

Također, naglašava se nužnost razlikovanja pisanja složenih riječca (koje se pišu sastavljeno) od ustaljenih izraza (koji se pišu rastavljeno): *akobogda / ako Bog da, nazdravlje / na zdravlje, naime / na ime, ustvari / u stvari* (BP, 489).

Preporuke date u *Bosanskom pravopisu* proširuju pravopisna pitanja pisanja riječca i mimo riječce *li*. Dati su tako primjeri složenih riječca s posebnim akcentom na vjerskoj terminologiji, kao i primjeri arhaičnih oblika imperativa. Upućivanje na rastavljeno pisanje pojedinih riječca može biti zbunjujuće, budući da su se iste tretirale i u prethodnim potpoglavljima, ali su preporuke za pisanje bile nešto drugačije. To se naročito odnosi na pisanje složenih priloga uvjetovano kontekstom.

Veznici

Sastavljeno i rastavljeno pisanje veznika, kako je već navedeno, u *Pravopisu bosanskoga jezika* predstavljeno je zajedno sa pisanjem riječca. U *Bosanskom pravopisu* veznicima se pridružuju i junktori, odnosno sve vrste riječi koje se mogu naći u vezničkoj ulozi. Upitno je koliko ovaj sintaksički fenomen treba biti pravopisno tretiran, budući da je sastavljeno i rastavljeno pisanje svih vrsta riječi zasebno obrađeno, bez obzira na njihovu sintaksičku funkciju.

U oba pravopisa navodi se pisanje veznika kao jedne riječi: *ama, ipak, mada, premda, makar, negoli, ukoliko* (PBJ, 191 i BP, 490). U *Bosanskom pravopisu* navode se i prosti i složeni veznici, dok se u *Pravopisu bosanskoga jezika* navodi nekolicina složenih veznika. Također, u oba pravopisa navodi se i rastavljeno pisanje skupova riječi u vezničkoj funkciji (junktori): *a da, a kamoli, ma dokle, ma šta, osim toga što, samo da, jedino što* (PBJ, 194 i BP 493).

Uzvici

Sastavljeno i rastavljeno pisanje uzvika tretira se samo u *Bosanskom pravopisu*, gdje se navodi da se uzvici obično pišu kao jedna riječ: *apćiha, auh, ciju, ehej, fiju, halo, jao, hop, kuku, kukuriku, mijau, pljas* (BP, 497), pa čak i u onomatopejskim uzvicima gdje se piše više istih suglasnika: *frrrr, bzzzz, zzzz, hrrrr* (BP, 499). Poslusloženičko pisanje uzvika prisutno je

u slučajevima kada se uzvici ponavljaju ili kada različiti uzvici čine cjelinu: *av-av, bla-bla, dum-dum, kre-kre, kvak-kvak, tu-tu* (BP, 498).

Zaključak

Pitanje sastavljenog i rastavljenog pisanja riječi u *Pravopisu bosanskoga jezika* i *Bosanskom pravopisu* prikazano je na gotovo identičan način. Temeljni principi potpune ili djelimične (ne)sraslosti riječi čine okosnicu složeničkog, polusloženičkog i rastavljenog pisanja svih vrsta riječi. Razlike u pravopisnim rješenjima su minimalne i odnose se samo na pisanje složenih skraćenica uz imenice, kao i pisanje brojnih imenica, brojnih pridjeva i zbirnih brojeva. Također, oba pravopisa upućuju na važnost konteksta kao elementa od kojeg katkada zavisi način pisanja riječi (npr. priloga). *Bosanski pravopis* kroz preporuke daje i neke novine, kojih nema u *Pravopisu bosanskoga jezika*, a koje su veoma korisne i vjerovatno predstavljaju nadogradnju pravila postojećih u *Pravopisu bosanskoga jezika* uvjetovanu iskustvom i ispitivanjem stanja na terenu kod govornika bosanskoga jezika. U tom kontekstu naročito se ističu preporuke za pisanje nekih neologizama, kao i riječi koje u svom sastavu imaju brojku.

Pravopis bosanskoga jezika iz 2017. godine i *Bosanski pravopis* iz 2023. godine trenutno su dva važeća pravopisna priručnika standardnog bosanskog jezika kojima se propisuju načini korištenja jezika sa ortografskog i ortoepskog aspekta. U domenu sastavljenog i rastavljenog pisanja riječi postojanje ovih dvaju pravopisa neće proizvesti nedoumice i značajne nedosljednosti u pisanju i korištenju jezika.

Literatura i izvori

Izvori

BP Bulić, Refik (2022), *Bosanski pravopis*, Institut za jezik i književnost, Tuzla.

PBJ Halilović, Senahid (2017), *Pravopis bosanskoga jezika*, Slavistički komitet, Sarajevo.

Literatura

Čedić, Ibrahim i dr. (2007) *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo

Jahić, Dževad, Palić, Ismail, Halilović, Senahid (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.

Radovanović, Milorad (1986), *Sociolingvistika*, Dnevnik, Novi Sad.

Stanojčić, Živojin, Popović, Ljubomir (1992), *Gramatika srpskoga jezika*, Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad

STANDARDIZATION OF COMPOSED AND DISASSEMBLED WORD WRITING IN CONTEMPORARY BOSNIAN LANGUAGE

Abstract

In last few years, two new orthography books appeared in the Bosnian language, namely Senahid Halilovic's 2017 Orthography of Bosnian language and Refik Bulić's 2023 Bosnian Orthography. This paper is aimed at excerpting examples from these two orthography books with the aim of their analysis and comparison in order to determine the standardization status of the segment of composed and disassembled word writing in contemporary Bosnian language. The aim is to investigate the paths of standardization of this orthography phenomenon in the last orthography books of the standard Bosnian language, and to determine whether there are any significant differences in them that can lead to different use practices in everyday written communication.

Keywords: *orthography, spelling, composed and disassembled word writing, standardization*

Dr. sc. Ikbal Smajlović

Dr. sc. Ibnel Ramić

**IDEOLOŠKO-POLITIČKE ASPIRACIJE FADILA KURTAGIĆA
(ZBIRKA PRIČA „MALI LJUDI IZ VELIKIH ŠKOLA“: IDEOLOŠKO-POLITIČKA
ANGAŽIRANOST U LITERARNOM RUHU)**

Sažetak

Rad se bavi ideološko-političkim i književnoumjetničkim djelom Fadila Kurtagića, ukazujući na njihovu povezanost i međusobne utjecaje. Kurtagić je od rane mladosti bio ideološko-politički angažiran. U međuratnom periodu pauzira sa umjetničkim stvaranjem te se potpuno posvećuje političkom radu. Tada objavljuje i brošure Intelektualni radnici i radnički pokret te Ciljevi i ustrojstvo Saveza bankovnih činovnika i namještenika Jugoslavije, što će mu poslužiti kao idejno-ideološki predložak za kasniju proznu zbirku iz 1941. godine, koju u radu detaljnije analiziramo. Kurtagić kritizira kapitalističko društvo i birokratski sistem i u književnoumjetničkoj formi. Dakle, i svojim praktičnim radom u međuratnom periodu, ali i pomenutom zbirkom, on pokazuje svoju opredijeljenost za proleTERSKE ideale te opći prosperitet društvene zajednice i intelektualnih radnika u njoj.

Ključne riječi: *socijalna angažiranost, ideologija, kritika birokratije, kritika kapitalističkog društva, proleTERSka ideologija*

Uvodne naznake

Fadil Kurtagić (rođen u Kladnju 1889. godine, a umro u Sarajevu 1958. godine) bosanskohercegovački je književnik koji je pisao i poeziju i prozna djela i dramu. Uz to, pripadao je i novoj generaciji mladih intelektualaca s početka XX stoljeća koji su bili svekoliko angažirani oko ideoloških kompleksnosti i društveno-političkih pitanja tog turbulentnog doba. Ipak, naša historiografska pera nisu potrošila baš previše tinte pišući o životu, ideološkim preokupacijama i društveno-političkoj angažiranosti Fadila Kurtagića¹. Također, ni bosanskohercegovačka književnokritička niti književnopovijesna misao nije

¹ U ovom kontekstu o njemu ipak najopširnije piše Zgodić (2003). Hadžijahić (1974) i Hasanbegović (2007), primjerice, pišu uzgredno i dosta kraće.

pokazala naročit interes za njegovim književnoumjetničkim stvaralaštvom, govoreći o njemu uglavnom tek uzgredno u kontekstu panoramskog pregleda tokova i mijena bosanskohercegovačke književnosti, odnosno u sklopu zanimanja za krupnije književno-povijesne događaje i ličnosti, svrstavši ga među „male pisce“ čija je literarna ostavština poprilično skromna, kako svojim obimom tako i artističkim dometima². Makar to bila realna i valjana procjena, za donošenje „opštih i pojedinačnih zaključaka“ u izgradnji objektivne slike „književnosti i njene istorije kao cjeline“ od iznimnog je značaja ustrajno nastojanje da se ona upotpuni „i piscima i djelima književnog prosjeka i miljea (...) u strožijim i preciznijim odnosima sa vremenom, društvom i opštim strujanjima duha“, budući da „istorija književnosti nije samo pregled čiste literature, filtrirane i apstrahirane od svojih izvora i okolnosti svoga stvaralačkog uobličavanja“ nego je „istorija književnosti i ljetopis književnog života, obezgraničenog u odnosu prema filozofiji, kulturi, civilizaciji i njihovim egzistencijalnim projekcijama, a u starijim razdobljima i konkretnije usmjerenog prema pismenosti, narodnoj tradiciji i narodnom životu u njegovom širokom rasponu od dnevne socijalne potrebe do politike“, pri čemu je, dakle, za uspostavljanje takve historije književnosti „koja bi bila i nadogradnja i rezultat studijskog izdvajanja i uopštavanja relativnih činjenica književnog života, neophodno (je) u okvir proučavanja uzeti i male pisce, one koji su svoju afirmaciju stekli na stranicama časopisa, u zabavnom dijelu pučkih kalendara ili u feljtonima nekog lista u jednom kratkom razdoblju ili čak u jednom trenutku toka literature, zatim ugasnuli zajedno sa novim brojem ili novim godištem (...) i bili zaboravljeni i pregaženi bujicom novih svježih imena“, jer se „upravo na mozaiku njihovih književnih sudbina (...) rađa srednji i veliki pisac, čije se prvo oglašenje kao i konačno vrednovanje stvara u neposrednom kvalitetnom odnosu prema njima i nadilaženju njihovih konačnih dometa“ (Rizvić 2005: 152-153).

Kratki pregled književnog stvaralaštva F. Kurtagića i skica poetičkih gibanja

Otprilike nekako sa punoljetstvom F. Kurtagića kreće i njegovo zvanično bavljenje književnošću. Te 1907. godine štampana je u „Pobratimu“ i njegova *Prva pjesma*, a gotovo u isto vrijeme izlaze i prozni tekstovi u „Beharu“. Nakon toga njegovo književno stvaranje, više je usredsređeno, kako to primjećuje i Hrnjica (2007), na poeziju te traje u kontinuitetu do 1919. godine, kada objavljuje u vlastitoj nakladi prvu i jedinu zbirku pjesmama *Stihovi*.

² Malo više pažnje njegovoj poeziji posvetila je Tomić-Kovač (1998), dok Rizvić (1973, odnosno 1990), Lešić (1991), Vučković (1991) i Tutnjević (1991) pišu uglavnom usputno o poeziji ili o proznim djelima. Tek tekstovi novijeg datuma donese osvježenje u tom smislu te daju doprinos u sistematiziranju i valoriziranju Kurtagićevog stvaralaštva: Hrnjica (2007) je usredsređena na njegovu poeziju, a Rebihić (2019) daje pregled proznog i dramskog opusa.

Značajan dio tih pjesama već je i ranije bio objavljen u domaćoj i stranoj periodici tog perioda („Behar“, „Gajret“, „Biser“, „Mlada Hrvatska“).

Većina dosadašnjih kritičkih tekstova o poeziji F. Kurtagića posve je složna u zaključku da je na njegovu poeziju nemjerljiv utjecaj imao Musa Ćazim Ćatić (i općenito zagrebački „matoševski krug“), sugerirajući i privatnu i književnu njihovu bliskost. U svojim pjesmama „je nastojao njegovati savršenstvo forme, neurotički pjesnički senzibilitet i dubinu izraza, te simboličku i metaforičku gustinu koja je kod njega nekad postajala i sama sebi svrhom“, pri čemu se podrazumijeva, više ili manje osjetno, i oslanjanje na „temelje stoljetnih tvorevina našeg narodnog pjesništva, alhamijado književnosti i književnosti na orijentalnim jezicima, te srednjovjekovne epigrafske poetike“ (Hrnjica 2007: 237). Pozivajući se na ranije Rizvićeve (1990) postavke, Hrnjica, samo uslovno, izdvaja 3 faze, odnosno 3 pravca Kurtićevog poetskog gibanja: „Tako bismo prvu fazu, koja je najizraženija do 1909. godine, mogli nazvati nacional-romantičarskom zbog neminovnog utjecaja prethodne epohe (...); u drugoj fazi, koja obuhvata period od 1909. do 1912. godine, prevladava gusti simbolizam moderne, a u trećoj, koja je prepoznatljiva od 1912. do 1914. su najjasnije izraženi društveni kolektivism i intimno-socijalne teme“ (Hrnjica 2007: 241), pri čemu svaka od faza ima svoje modulacije i metamorfoze.

Prva prozna djela objavljuje, također, u časopisima. U „Beharu“ objavljuje priče: *Siromašni bogataš*, *Ona*, *Otac*, *Predrasude*, *Žrtve sentimentalnosti* i *Konstitucije*; u „Hrvatskom dnevniku“ štampa u nastavcima *U nauci je spas: pripovijest iz muslimanskog života*; u „Gajretu“ objavljuje *Plač proljetne noći*; u „Muslimanskoj slozi“ priču *On*.

Baveći se njegovim pričama objavljenim u periodici, Rebihić zaključuje da „iako je Kurtagić u književnoj historiografiji više poznat kao pjesnik, nego kao prozaist, njegova proza otvara neke nove, nekonvencionalne obzore narativnog oblikovanja svijeta“, izdvojivši i potencirajući neke od tih elemenata: „fabula, oblikovanje likova, teme za priču ne slijede klasični prosvjetiteljsko-realistični model priče bošnjačke književnosti preporodnog doba, budući da su uglavnom u narativnom postupku veoma sažete, insistira se na doživljaju trenutne, najčešće teške, egzistencijalne situacije, a ne na hronologiji njenog nastajanja; predstavlja se kulminacija neke situacije koja najbolje reprezentira dramatičnost određenog životnog trenutka“ (Rebihić 2019: 329). Između ostalog, to će i biti razlogom da prigovori Lešiću (1991) da je „reducirajući Kurtagićev opus na samo tri priče, nastojao unaprijed opravdati postavljene modelativne obrasce i oblike pripovjedne proze objavljene u 'Beharu', jer upravo izostavljene „tri priče ne podliježu tim modalitetnim obrascima“ (Rebihić 2019: 332), naglašavajući stav prema kojem „današnja književna historiografija, prije svega, treba

biti zasnovana na rekonstrukciji, a ne na dekonstrukciji“ te da bi onda „nužno morala propitati donekle ustaljene književnohistorijske matrice, najčešće zasnovane na reprezentativnim (kanonskim) piscima, i to ne s ciljem obezvrjeđivanja i minimiziranja prethodnih naučnih postignuća, već s fokusom na preuređenje i reorganizaciju svih posebnih (pisac, djelo) i općih (poetika, stilska formacija) karakteristika književne prošlosti, bez simplifikacija i bez zazora od 'nepoželjnih' perioda, pisaca, opusa“ (Rebihić 2019: 338).

Kurtagić se, bez nekog većeg uspjeha, okušao i u drami te je u „Muslimanskoj slozi“ objavio dramski tekst *Hizmećarica: šaljiva igra u jednom činu*, koji je kritika stanja kolektivne svijesti te svekolike socijalne izvitoperenosti.

Napisao je Kurtagić i par kraćih kritičkih osvrtâ (primjerice, o Bjelevcu, *Sličice i profili* u „Zemanu“ 1911.) te publicističke članke. Tako, naprimjer, 1908. godine izvještava o gradnji džamije u Zagrebu u tekstu pod nazivom *Džamija u Zagrebu*, objavljenom u *Bajramskom prilogu* „Hrvatskog prava“³, a u „Muslimanskoj slozi“, recimo, objavljuje publicistički tekst *Ramazan šerif*, kao i osvrt na raniji tekst o Bašagiću u istom časopisu pod nazivom *Bajramski prilog „Muslimanske sloge“ i dr. Bašagić*.

Od 1919. godine, kada je izašla njegova stihozbirka *Stihovi*, Kurtagić je gotovo cijeli period međuraća u svojevrsnoj književnoj hibernaciji sve do 1941. godine, kada objavljuje, također u vlastitoj nakladi, pripovjedačku zbirku *Mali ljudi iz velikih škola*, o kojoj ćemo detaljnije govoriti i u nastavku rada.

Ideološke preokupacije i socio-politička angažiranost F. Kurtagića

Da je Kurtagić bio „istrajniji politički radnik negoli književnik“ sasvim zorno ilustrira i podatak „da se poezijom bavio duže od jedne decenije, a da su ga politički problemi okupirali duže od pola vijeka“ (Hrnjica 2007: 236). Svoju ideološku ustreptalost i političku angažiranost pokazuje od najranije mladosti. Tako se početak njegovog književnog stvaranja poklapa i uporedo teče sa ideološkim agitatorstvom i političkim radom, što se prvenstveno očituje kroz njegovu suradnju sa različitim časopisima (u Bosni i van nje) u kojima je objavljivao svoja, ideološki indoktrinirana, socio-politička promišljanja. Uobzirujući do danas sačuvane i članke na koje se kritika najčešće referira kada govori o ovom segmentu ranog Kurtagićevog rada, lahko možemo uočiti da je njihova glavnicâ nastala u periodu od 1907/08. do 1911. godine. Primjerice, riječ je uglavom o sljedećim časopisima i tekstovima: „Muslimanska svijest“ - *Slika nazadnjaka* (1909.) te *Politički i kulturni pravac Muslimana poslije aneksije* (1909.); „Mlada Hrvatska“ – *Kuda?* (1909/10.), *Političke prilike u Herceg-*

³ U tekstu je potpisan kao Fadil Kurtagić-BRATILSKI. Opširnije u Hasanbegović (2007).

Bosni poslije proglašenja ustava (1910.) te *Bosanska politika i hrvatsko pitanje* (1911.); ali još i „Muslimanska sloga“, „Hrvatsko pravo“ i „Hrvatski dnevnik“. Suštinu ovog poprilično skromnog političkog rukopisa Fadila Kurtagića, koji i danas, možda i više nego svojevremeno, otvara mogućnost kontroverzama, odnosno različitim doživljajima i pristupima, Zgodić sublimira u konstataciji da je to, zapravo, „paradigmatični izraz recepcije pravaške politike ideologije i politike Ante Starčevića među mladom bošnjačkom inteligencijom“ (Zgodić 2003: 201). Ilustracije radi, ukratko ćemo se osvrnuti na osnovne ideološko-političke postavke ovih tekstova.

U tekstu *Politički i kulturni pravac Muslimana poslije aneksije* Kurtagić promišlja o pojmu naroda u kontekstu važnosti očuvanja njegove sigurnosti i teritorijalnog integriteta, rukovodeći se šablonski kruto uspostavljenom dihotomijom Mi / neprijatelj. U tom smislu markirana je i važnost pristupa moru, kao preduvjet sigurne egzistencije i budućeg boljitka, što će mu poslužiti i kao dodatni argument za prohrvatsku nacionalizaciju Muslimana. U najkraćem, narod označava ne samo kao teritorijalnu zajednicu, nego i zajednicu *istorodne krvi i istorodnog jezika*, određujući se krajnje negativno i nebenevolentno spram onih tendencija koje nacionalnu identifikaciju baziraju isključivo na vjerskoj istovjetnosti (u tekstu *Kuda?*), pozivajući se na *starčevićansku* zaostavštinu. Zato i pravašku ideologiju koja može „...da u svoje kolo privede kako sljedbenike svih mogućih konfesija, tako i ljude raznih religiomih vjerenja...“, definira ne samo kao *rodoljubnu* nego kao aksiologiju *savremenog čovjeka i vjernog pristaše liberalizma, odnosno liberalaca*“ (Zgodić 2003: 205). U nekoliko tekstova (primjerice, *Slika nazadnjaka*, *Kuda?* te *Političke prilike u Herceg-Bosni poslije proglašenja ustava*) posve je negativno raspoložen spram *katoličkog klerikalizma*, a posebice spram ideologije kojom je indoktrinirana Štadlerova politika. Jednako je kritički raspoložen spram svih muslimanskih organiziranja i političkih djelovanja koje makar samo i koketiraju sa *srbofilskom* ideologijom, određujući ih kao *protuislamske*, odnosno kao *slavosrpske* (velikosrpske). Na meti njegove kritike, koja koristi „logiku ad hominem i manir moralnih diskvalifikacija“ (Zgodić 2003: 207), često je bio Šerif Arnautović, kao i, među ostalim, Osman Đikić. U tekstu *Slika nazadnjaka* Kurtagić Arnautovića kvalificira kao oportunistu i šićardžiju koji se *kameleonstvom* od *sitnog pisara* preko leđa napaćenog naroda *domogao toliko posjeda*, a Đikića *srpskim „pjesnikom“ i rasipnikom Gajreta*.

Zgodić će ustvrditi kako „ništa retorički antiislamskog nema u njegovom publiciranom rukopisu“, odnosno kako se Kurtagić samostalno „deklarira kao apologet egzistencijalnih i historijskih interesa *islamskog elementa* ili muslimana u Bosni i Hercegovini“, upravo uvjeren da „biti na pozicijama hrvatskog pravaštva ne znači biti na protuislamskom stajalištu,

naprotiv, to znači biti na pozicijama odbrane našeg *narodnog individualiteta* pa zato sebe i političke suistomišljenike naziva *rodoljubima, samostalnim i samosvjesnim muslimanima*“ (Zgodić 2003: 208 i 209). Otuda i svoju prohrvatsku orijentiranost te zalaganje za trijalističko uređenje Monarhije nastoji obrazložiti i argumentirati u svojim tekstovima upravo kao brigu za buduću egzistenciju i prosperitet, kako *islamskog elementa* tako i cjelokupne društvene zajednice, o čemu ćemo još pisati i u nastavku rada.

Nastojeći da izbjegnemo duboka poniranja u povijesni mulj perioda o kojem je ovdje riječ (što zbog same prirode i strukture ovog rada, što zbog svekolike kompleksnosti bosanskohercegovačke povijesti i njenog društva), istaknut ćemo samo u najkraćem, bez imalo želje da se bilo šta imputira i promovira, još nekoliko napomena koje bi mogle pokazati širu, mozaičnu i kaleidoskopsku sliku, otvarajući priliku da ih neki budući naučni tekstovi o životu i radu Fadila Kurtagića predanije, ozbiljnije i sistematično propitaju te analiziraju. U tom kontekstu, bilo bi zanimljivo istražiti koliko su, zapravo, njegov politički koncept i ideološka gorljivost općenito rezultat neiskustva (i političkog i životnog), odnosno mladalačke potencije, euforije ili želje za dokazivanjem. To će usputno „provući“ i Zgodić, napominjući kako „treba imati u vidu da je riječ o rukopisu kojeg publicira, đачki, omladinski uzrast, pa u tome vidjeti njene objektivne limite“, ističući i kako je sadržinski njegov politički tekst „u osnovi epigonski, a ne autorski“ (Zgodić 2003: 215). Također, pitanje je koliko je utjecaja na Kurtagića imao, recimo, Musa Ćazim Ćatić⁴, ne samo u poetičkom smislu, nego i u kontekstu ideološko-političke orijentacije. Dakako, valjalo bi uobziriti i detaljnije propitati svekolike kompleksnosti perioda od smjene carstava i sudara civilizacija pa bar sve tamo do Drugog svjetskog rata, u kojem se akumulirana problematika u svim oblicima života i djelovanja samo još i dodatno usložnjava i bremeni, a čije se negativne posljedice, i direktno i indirektno, zasigurno odražavaju na cjelokupno društvo, a ponajviše na bošnjački / muslimanski korpus, počev od vjerskog, nacionalnog i agrarnog pitanja pa nadalje (vidjeti, naprimjer, Imamović 1998, Zgodić 2004, Mulaosmanović 2018, Hadžijahić 1974, Filandra 1996. i 1998. itd.). Iako turbulentnost tog povijesnog trenutka traži žurno organiziranje i konkretno djelovanje pred

⁴ Ilustracije radi, Frank je organizirao pripreme za osnivanje dobrovoljačke *Hrvatske narodne legije* koja je „trebala djelovati u slučaju upada srbijanske vojske te četničkih i komitskih odreda iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu“ pa je 1908. godine održana i konferencija Frankove Stranke prava sa ciljem ujedinjenja „svih hrvatskih zemalja“ i proklamacijom kako su spremne „i tisuće hrvatskih muslimana pod barjakom hrvatskim pohrliti na Drinu“ (Hasanbegović 2007: 44-45), koji su potpisali i muslimanski studenti u Zagrebu, između ostalih i Musa Ćazim Ćatić. Opširnije u: Hasanbegović (2007).

Također, autor u citiranom djelu podsjeća kako je Ćatić od 1908. do 1910. godine živio u Zagrebu kao stipendist Ademage Mešića (prohrvatski orijentiranog, također) te da se nerijetko oglašavao u časopisu „Mlada Hrvatska“, koji je važio za „glasilo starčevićanskog đaštva“, kojeg je materijalno podupirao i sam Mešić. Upravo u pomenutom časopisu i Kurtagić redovito objavljuje do 1914. godine.

strahom za biološkom a onda i svakom drugom opstojnošću (uz utjecaje iz Beograda i Zagreba kojima je konstantno narušavana i „organizirano razarano i bosanskohercegovačka i bošnjačka kulturna samosvijest“ – Duraković 2012: 289), takve prilike će, zapravo, samo demonstrirati svekoliku dezorijentiranost bošnjačke / muslimanske intelektualne elite i naroda općenito, jer nisu imali ni jasnu viziju ni dovoljno potrebnog iskustva i mudrosti da politički jedinstveno i organizirano djeluju, već su se zadovoljavali površnom, često sitnošćarskom, politikom da *kupe mrvice s raznih političkih sofara* te su iz kojekakvih povoda *nacionalne orijentacije mijenjali kao košulje*, kako to sublimirano predočava Kulenović 1939. godine u članku *Jedna žalost i jedna potreba* u posljednjem broju „Putokaza“ (o čemu smo pisali u: Smajlović 2022). U ovom kontekstu je dodatno zanimljiv Kurtagićev politički rukopis, budući da „svjedoči o tektonskim rascjepima unutar, kako ga on naziva, *islamskog elementa* oko supstancijalnih pitanja kakva su, naprimjer, nacionalni identitet Bošnjaka i državno-pravni status Bosne i Hercegovine“ (Zgodić 2003: 216). Valjalo bi u kontekstu onodobnih prilika i odnosa detaljno analizirati koliko je njegova ideološko-politička orijentiranost bila razumljiva i dobronamjerna za *islamski element* te da li je i koliko, s druge strane, doprinosila njegovoj daljoj dezintegraciji i raspolućenosti, odnosno *inhibiranju* stvaranja politički „bazičnog konsenzusa oko onih za opstanak bošnjačkog naroda supstancijalnih pitanja“, bez obzira „koliko za to imala racionalnu osnovu u zbilji srpske agresivne, nacionalističke politike onoga vremena“ (Zgodić 2003: 216), ali i na time gotovo izrevoltiranu⁵ i potpomognutu bliskost sa Hrvatima i Hrvatskom, na koju podsjeća i Hadžijahić (1974)⁶. Napomenimo ovdje da

⁵ U tekstu *Politički i kulturni pravac Muslimana poslije aneksije* Kurtagić ovako piše o Srbima: „Aksiom muslimanskog rada morao bi biti taj fakat, da je napredak 'srba' - nazadak muslimana i taj sam fakat, taj aksiom je dovoljna direktiva našeg rada“ te još: „Muslimani i 'srbi' - to su dva naroda velikih kulturnih opreka... sa najoprečnijim ciljevima i interesima...“ (prema Zgodić 2003: 211). Zgodić u njegovim tekstovima prepoznaje i *etnokarakterologij* (što je i općenito *obilježje za matične tokove bosanske socijalne misli i to u njenim najrepresantativnijim likovima*) koji je uvjetovan prvenstveno *geopolitičkim mišljenjem*, što dalje opet uvjetuje i određuje njegovo razumijevanje *fenomena naroda*. Zato je i dodatno zanimljiva činjenica da je Kurtagić većinu svojih pjesama napisao ekavicom, a tome bi trebalo istražiti povode i razloge.

⁶ On govori kako „školovani pojedinci su se ipak dobrim dijelom deklarirali kao Hrvati“ (Hadžijahić 1974: 204). Između ostalih primjera, navodi i učešće Muslimana na svečanosti uvođenja bajraka Hrvatskog pjevačkog društva „Trebević“ u Sarajevu 1900. godine, kada je glasom većine članova društva odlučeno da sve protekne bez vjerskih obreda i u suprotnosti sa Štadlerovskim tendencijama. Autor dalje, rukovodeći se izvještajem vladina savjetnika Černyja, navodi kako su činu prisustvovali i, primjerice, Safvet-beg Bašagić, Osman NuriHadžić, Edhem Mulabdić, Ademaga Mešić itd., a izvještaj se završava zaključkom kako se „muslimanska školska mladež (Šerijatska sudačka škola, preparandija, gimnazija) u svojoj velikoj većini osjeća Hrvatima“ (Hadžijahić 1974: 205). Autor napominje da su se takvi omladinci uključivali u mladohrvatsku (starčevićansku) organizaciju, a da je jedan od centara te akcije bio Hrvatski muslimanski konvikt (Hakin konvikt) u Sarajevu.

Također, Hadžijahić upozorava i na akcije iz Hrvatske (predvođene Maticom) i to putem medija i kulture, jer je solidan broj *pravaških pisaca pisao o Muslimanima i za Muslimane*.

On podsjeća da je približavanje Muslimana Hrvatima dobilo novi zaokret ugovaranjem tzv. hrvatsko-muslimanskog pakta 1911. godine, što se dalje odrazilo i na ukupan stav prema austrougarskom režimu.

O svemu ovome detaljnije u: Hadžijahić 1974.

Kurtagić svoje hrvatsko opredjeljenje i protivljenje bosanskoj autonomiji, kao što smo to ranije u radu već pomenuli, upravo i brani brigom o *islamskom elementu*, odnosno o njegovoj opstojnosti, razvitku i boljitku, pa je i cijeli njegov ideološko-politički rukopis, prema njegovim riječima, motiviran nastojanjima da se domisli izlaz iz problema i opasnosti kojima je taj element neposredno izložen: „Kakvo sredstvo da bira u svrhu očuvanja svog teritorija, svoje egzistencije, svoje biti? Gdje da nagje jako zalegje jak zid, koji će ga štititi od neprijateljskih taneta? Kako da se odhrva struji, koja vodi brod njegova života na mlin njegove vječite propasti, njegova uništenja?“ (prema Zgodić 2003: 211). Nije pristalica niti zagovornik politike bosanske autonomije, jer u tome vidi samo „posredni put aneksije Bosne zamišljenoj Velikoj Srbiji“, smatrajući kako u svakom slučaju takva orijentacija ne može biti „u interesu muslimana, jer ne bi mogla osigurati njihov opstanak i razvoj“ (Zgodić 2003: 212), pa se stoga, a, zapravo, u skladu sa pravaškom ideologijom, opredjeljuje za trijalističko preuređenje Monarhije, pozivajući se ponovo na brigu o islamu i Muslimanima:

Prije svega, to je interes Monarhije i hrvatskog naroda jer bi se „... oslabila snaga i pohota Magjara...“. No, to je egzistencijalni interes i islamskog elementa: ... „u kulturnom, hrvatskom narodu.... našli (bi) jako zalegje, jaku pomoć, pred kojom bi morali pasti nasrtaji i ruskih i srpskih i švapskih i magjarskih kaponja.“ Potom, u geopolitičkom diskursu gledajući, muslimani bi u okvirima ovog preuređenja Monarhije dobili izlazak na more, što je, kao što smo vidjeli, u njegovoj percepciji, najglavniji uslov općeg, ekspanzivnog napretka svakog naroda. Nadalje, osigurali bi svoja imovinska prava a, na drugoj strani, budući da Hrvati manifestiraju veliku vjersku toleranciju i socijalnu nediskriminaciju, to nemaju muslimani nikakva razloga da strahuju za svoj vjerski identitet i za pristup socijalnim položajima, te da zbog toga odbijaju projekt inkorporiranja Bosne u buduću Hrvatsku. Čak u jednom snoviđenju zamišlja kako bi muslimani unutar Velike Hrvatske kao trećeg dijela Monarhije mogli biti njen vodeći faktor. Svoju argumentaciju zaključuje tvrdnjom: "Iz svega proizilazi, da bi politički pravac muslimana, stvoren sa eminentno, sa skroz islamskoga stanovišta mora biti rad za trijalistički sustav Habsburške monarhije (Zgodić 2003: 212).

Međutim, zanimljivo bi bilo istražiti, iz današnje perspektive i s već dovoljnim vremenskim otklonom, koliko su ovakvi njegovi stavovi i vizije bili rezultat onodobnog straha i svijesti o direktnoj ugroženosti samog biološkog opstanka tog *islamskog elementa* pa možda iz tih razloga u drugi plan gurnuta i zapostavljena, do povoljnijih prilika, svekolika samosvojnost muslimanskog / bošnjačkog etno-nacionalnog bića i duhovnosti, a koliko su, s druge strane, bili rezultat mladalačke, političke i ideološke netrezvenosti, naivnosti i zablude. S tim u vezi, interesantna je i činjenica da vremenom Kurtagić „evoluirao prema integralnom jugoslavenstvu i socijalističkim idejama“ (Hrnjica 2007: 234). Međutim, na sastanku

Ovome možemo pridodati i već pominjani slučaj gradnje džamije u Zagrebu (Hasanbegović 2007).

muslimanske školske omladine, koji je održan u Beogradu 1939. godine, Kurtagić je uzeo riječ i nedvosmisleno akcentirao probleme zapošljavanja Muslimana:

Iako ima Muslimana sa dobrim svjedodžbama, ipak ne mogu da dobiju mesta. Kad je „SUZOR“ bio raspisao natječaj za stotinu upražnjenih mesta, javilo se i nekoliko Muslimana koji su ispunjavali sve uslove, ali mesta nisu dobili. Kad se postavilo pitanje zašto niko od Muslimana nije primljen, reklo se da to nije važno, jer su došli „naši“ ljudi... (prema Hadžijahić 1974: 191).

Također, čini nam se važnim u ovom kontekstu podsjetiti i na činjenicu da je Kurtagić u rijetkim svojim književnim osvrtima objavljenim u tadašnjoj periodici (pominjani tekst o Bašagiću, ali i Bjelevcu) njihovo stvaralaštvo posmatrao i odredio kao dio *muslimanske književnosti*, a njih kao dio *muslimanskih pisaca u našoj domovini*, odnosno pisce – *bosanske muslimane*.

Zbirka *Mali ljudi iz velikih škola*: ideološko-politička angažiranost u literarnom ruhu

Iako će to posebno biti očito u zbirci pripovijetki *Mali ljudi iz velikih škola*, o kojoj opširnije pišemo u nastavku rada, i u već ranije objavljenim pričama u časopisima osjetna je impliciranost Kurtagićevih ideoloških i političkih stavova. Ponekad su oni, doduše, tek dijelom općeg preporodnog duha i težnji ka *evropeiziranju* i emancipiranju, a nekad su jače naglašeni te usredsređeni na kritiziranje socio-političke zbilje i njome uslovljenih i multipliciranih svekolikih devijantnosti i mutacija. Dakle, pored protežiranja rodoljubnog zanosa i orijentiranosti ka općem prosperitetu i idejama *novog vremena*, uz istovremenu osudu beznađa, mrtvila i bezvoljnosti kolektivnog duha i svijesti, u njegovim pričama čitamo, primjerice, i kritiku Ustava Zemaljske vlade (priča *Konstitucija*), kritiku vjerskih antagonizama i determiniranosti – kao izvor svih drugih zala (priča *Predrasude*) ili, pak, posve očito propagiranje ideološkog stava o autokroatiziranju Bošnjaka / Muslimana u nacionalnom smislu (pripovijest *U nauci je spas: pripovijest iz muslimanskog života*)⁷.

Vrijeme međuraća, kada od 1919. godine i objavljene zbirke *Stihovi* književnoumjetnički utihne, upravo je period kada se Kurtagić posve okreće socio-političkom angažiranju. Njegove sve izraženije političke preokupacije aktuelnom socio-političkom problematikom od dvadesetih godina XX stoljeća rezultirat će nizom skupova i održanih predavanja, ali i štampanjem brošura *Intelektualni radnici i radnički pokret* (1927) te *Ciljevi i ustrojstvo Saveza bankovnih činovnika i namještenika Jugoslavije* (1928). Suština tih predavanja i brošura jeste težnja za općim, kolektivnim prosperitetom društva, odnosno nastojanje da se „razdrma“ i pokrene letargična „narodna masa“ i probudi uljuljkana

⁷ Opširnije vidjeti u Rebihić (2019).

kolektivna svijest radnika i intelektualaca. U svemu tome osjetno je izražen krajnje negativan odnos spram kapitalističkog sistema, čiji se ljepljivi pipci nehumanosti i eksploatacije, osim na sitne radnike i seljake, protežu i na *intelektualne radnike*, onemogućavajući ih, sistematski dirigovanim strahom i borbom za preživljavanje, da svoju potenciju i energiju intenzivno koriste za „propagiranje proletherske ideologije sa ciljem njene konačne realizacije, označene društvenim, prosvjetnim i ekonomskim oslobođenjem radničke klase ispod sadašnjih kapitalističko ropkih odnosa“ (Kurtagić 1927: 15). Koliko je Kurtagić negativno određen prema kapitalističkom sistemu, odnosno tako uspostavljenim kompleksnim ekonomskim, socijalnim i političkim odnosima i prilikama, toliko je, istovremeno, i kritički raspoložen spram samih *intelektualnih radnika*, koji iz želje za napredovanjem ili iz straha za vlastitu egzistenciju, upravo i pristaju na takvo stanje. Kurtagić sve to koristi, i u praktičnom i u literarnom smislu, kako bi i dodatno potencirao potrebu sindikalnog udruživanja kao preduvjet njihovog oslobođenja i rasterećenja, odnosno kao garant njihovih prava i sigurnosti, te boljeg i pravednijeg društva u krajnjoj konzekvenci. U ovom kontekstu čine se vrlo značajnim i podaci iz biografije Fadila Kurtagića. Naime, on je, prema Hasanbegoviću (2007), stalno nastanjen u Zagrebu u periodu od 1922. do 1939. godine. Također, u istom periodu obnaša funkciju glavnog sekretara Saveza bankovnih činovnika Kraljevine Jugoslavije. Od 1939. do 1945. godine radi u Sarajevu kao referent u Glavnoj bratinskoj blagajni, a potom sve do penzije u Ministarstvu rudarstva.

Vlastiti svjetonazor i gore već pojašnjenju socio-političku angažiranost Kurtagić će, dakle, „odjenuti“ i u literarno ruho 1941. godine, kada se, zapravo, vraća proznom stvaralaštvu te objavljuje *Male ljude iz velikih škola* (s podnaslovom *Fragmenti iz života intelektualnih radnika*). Tako se i prethodno pomenuti tekstovi o potrebitosti sindikalnog udruživanja otkrivaju, zapravo, kao idejno izvorište i ideološko čvorište za samu pripovjedačku zbirku. Na ovaj način Kurtagić će svoj izravni politički rad i angažiranost u međuratnom dobu nastaviti te zaokružiti i u književnom obliku, vjerovatno silno vjerujući u samu snagu književnosti (što se u međuraću dokazala i kao pogodno i djelotvorno oruđe socio-političke borbe), ali i zbog dubokog uvjerenja da će „maskiranjem“ i sublimiranjem ideološko-političkih aspiracija u književnoumjetničko obličje lakše doprijeti do najširih slojeva društva upravo zbog njegove „pitkije“ forme⁸. Teze iz objavljenih brošura, u kojima se kritizira kapitalizam te *intelektualni radnici* koji pristaju na birokratski režim te ga tako,

⁸ Rebihić (2019) navodi podatak o cenzuri određenih dijelova zbirke pozivajući se na Odluku Državnog tužilaštva Hrvatske iz 1940. godine, što ujedno potvrđuje da ovakva Kurtagićeva kritika kapitalističkog društva i birokratije nije ni najmanje odgovarala državnom aparatu, potvrđujući njenu agitatorsku snagu te režimsku paniku i strah.

zapravo, i održavaju (u skladu s tim dekodiramo i simboliku samog naslova zbirke, odnosno impliciranu osudu u sintagmi *mali ljudi* – „prodaju“ svoje umne kapacitete poslodavcima / najamnicima), kontinuirano se protežu kroz cijelu zbirku⁹. Drugim riječima, Kurtagić „kritizira veberijansku birokratiju i mrežu birokratskog aparata kao jednog vida 'kolonizacije svijesti'“, što ga u okvirima bošnjačke književnosti, „bar do Drugog svjetskog rata“, čini najznačajnijim piscem u tom kontekstu, „iako znamo da je prije njega u bosanskohercegovačkoj književnosti o tome pisao P. Kočić, kritizirajući austrougarsku birokratiju“ (Rebihić 2019: 334).

Zbirka je sastavljena od ukupno 13 novela (*Na „jarcu“*, *Soareja gospodina začasnog pretsjednika*, *Avansman gospodina šefa*, *Veliki grijeh gospođe Julijane*, *Rodoljubiva inteligencija varoši Nehajevo*, *Cigarete gospodina generalnog direktora*, *Moral u građanskoj banci*, *Ženidba gospodina šefa*, *Manjak u kasi*, *Čovjek od karijere*, *Tako je govorio Zaratustra: Čovjek sa tračnica i Pitagorin poučak*, *Kineska priča i Tvrde kragne iz provincije*). Iako nisu međusobno tijesno povezane, ove novele stvaraju širu i mozaičnu sliku društveno-političkih prilika u punom koloritu njihove svekolike kompleksnosti, nedvojbeno protežirajući ideju o važnosti kolektivnog jedinstva i odvažnosti te potrebitosti radničkog okupljanja u udruge i sindikalne organizacije. Ujedno, priče su i implicirana Kurtagićeva kritika birokratskog sistema te bestijalnosti kapitalističkog društva koje se i zasniva i održava na nehumanim i eksploatorskim počelima. Artistički dometi ove zbirke nisu bogzna kako visoki. Također, ni u poetičkom smislu ona ne znači neku naročitu novinu i vrijednost. U najkraćem, karakterizira je naglašena tendencioznost i ideološka obremenjenost teksta, shematizirana struktura, uglavnom suhoparan izraz te sarkastičan ton. Kurtagić se u suštini nadovezuje na postavke međuratne socijalne literature, dijeleći, u određenoj mjeri, i motivsko-tematsku i idejno-ideološku građu. Iako sporadično progovara o onodobnoj problematici u najširem kontekstu (radnici i seljaci; klasne razlike i nepravde; letargija, konzervativizam; nepotizam; dogmatična i iskrivljena tumačenja vjere što idu u prilog vlasti; režimska taktičnost i nehumanost itd.), ipak je, u najvećem broju priča, najuže vezan za banku

⁹ U ovom kontekstu možda je zanimljivo napomenuti da je na naslovnici ove Kurtagićeve zbirke predstavljena diploma koja gori u plamenu. Također, u priči *Avansman gospodina šefa* iskorišten je isti motiv, a konkretna scena u priči ima naglašenu simboličku funkciju. Naime, šefove najave o skoroj redukciji plate i *radnih sila* toliko utječu na lik Dušana Mihajlovića da on gotovo do jutra ostane budan zbog straha i najcrnijih slutnji te onda izostane s posla, budući da je prespavao. Psihoteično stanje u kojem se zadesio nakon toga budi davno sjećanje na događaj kada njegov kolega Hasan Husaković, nakon silnih uzaludnih pokušaja da se zaposli, *uz jednu malu svečanost* spaljuje svoju *matursku diplomu u jednom varoškom vinotočju (...)* *plešući oko spaljene diplome u zajednici sa novinskim kolporterima, čistačima obuće, nosačima prtljage i nakakovim ljudima zamazanog i pohabanog odijela i raskuštrane kose, a koje su nazivali literatima, slikarima, i kiparima*. Simbolika ovog prizora, u kojem je *izgarala sva jedna mladost, opterećena raznim peripetijama*, protiče uz ples *popraćen luđačkim smijehom i zvucima vedre studentske pjesme – Gaudeamus igitur...* (Kurtagić 1941: 25).

i međusobne odnose poslodavca / menadžmenta i samih radnika. Mada nedvosmisleno opredijeljen za općedruštvenu korist i prosperitet, sad na krilima lijevo orijentirane ideologije i proleterskih ideala, njegova zbirka, iako naslonjena na postavke socijalne literature te usredsređena na radnike i njihova prava, ipak pokazuje i važnu novinu i razliku u tom smislu. Naime, nije kod Kurtagića riječ o istoj vrsti radnika kakvi su, naprimjer, Kikićevi capinaši, iako uslovno dijele slična polazišta i cilj, odnosno idejne i ideološke postavke. Kurtagić je, kako smo ranije već i istaknuli, prvenstveno usmjeren na kritiku birokratskog sistema unutar kojeg onda problematizira *intelektualne radnike* i njihov položaj.

Slučaj lika Sulejmana Burakovića (*Na „jarcu“*) ilustrira Kurtagićevu ideološku implikaciju o krajnjoj nužnosti društvenih promjena, budući se položaj radnika (tako i opći socijalni uvjeti) nije naročito mijenjao niti popravio ni protokom vremena, zadržavajući, dakle, i u *novom vremenu* gotovo iste odnose uspostavljene u doba prije *našeg narodnog oslobođenja*. Naime, kada jedan od kolega pozove Burakovića da *potpiše pristupnicu u članstvo namješteničke organizacije*, pred njegovim očima opet ožive sjećanja na rane školske dane kada je *ogromna povorka ljudi i žena na ulicama tražila skraćanje radnog vremena, povišenje nadnica, osiguranje u besposlici i osiguranje u starosti*, koju su ubrzo rastjerali *policajci s kundacima i puškama te sa izvučenim sabljama mađarski husari*. Obećanje da će o svemu porazmisliti bio je, zapravo, samo način da najlakše izbjegne konkretan odgovor i ozbiljnije upuštanje u ovu problematiku, vodeći se vlastitim motom kako *bolje je kraju lađu* te duboko usađenim strahom kako *i poslije narodnog oslobođenja imade policajaca, imade kundaka, imade konja i na konjima soldata sa izvučenim sabljama* (Kurtagić 1941: 8). Njegova opravdanja ovakvog stava samom sebi riječima *da mi nismo radnici, da stvaramo nekakove organizacije koje ni radnici (ih) ne bi trebali*, na nivou cijelog teksta i čitamo kao Kurtagićevu ideološku implikaciju, koja potencira neosviještenost i zabludu radnika te baš promovira potrebitost sindikalnog udruživanja. Navedeni Burakovićeви argumenti da *radnici sa svojim zahtjevima nisu u pravu*, zasnovani na promišljanjima vjeroučitelja Ibrahim-efendije koji kaže da *bog nije ni sve prste stvorio jednake* (a istu tezu iznose i *velečasni gospodin kataheta* Josip Krstanovića i *prečasni gospodin kataheta* Gligorije Živanović) te profesora historije, *veleučenog gospodina*, Jovana Đivanovića (koji se poziva na *slavnog Likurga* i njegov ustav da *ne možeš provesti jednakost među ljudima, kako to radnici traže, jer ko bi za koga bio gazda, a ko opet sluga*), upravo imaju zadatak da raskrinkaju i „ogole“ režimske i birokratske mehanizme i taktičnosti kojima se uspostavljaju i održavaju, sugerirajući da se eksploatiranje i servilnost radnika osigurava i njeguje „podgrijavanjem“ straha za vlastitu egzistenciju, ali i iskrivljenim religijskim tumačenjima te režimski orkestriranim

taktiziranjima u koja su uključeni odgojno-obrazovni i ini oblici državnog i režimskog aparata (što je, također, u svojoj prozi često potencirao i Kikić, ponekad čak i na radikalniji način). Kolektivnu radničku i socijalnu nesreću uopće ovdje zato i čitamo kao zbir pojedinačnih prepuštenosti općoj letargiji te mirenju sa postojećim prilikama i iskorištavanjem, bez obzira da li su uvjetovani strahom za egzistenciju ili nadanjem, vođenim iskrivljenom logikom opće etičke devijantnosti, da će se njihova mizerija okončati vlastitim hijerarhijskim napredovanjem, čime se, zapravo, samo mijenjaju akteri a postojeći odnosi se nastavljaju i ostaju posve nepromijenjeni.

I rezonuje dalje Sulejman Buraković: direkcija banke dala mi je hljeb u ruke, a gospodin šef postupa sa mnom kao sa svojim sinom. Kada mi stavlja na pult hrpu blagajničkih žurnala, nastoji u svakoj prirodnoj finoći, da ih polagano spusti na pult i uvijek kaže:

Izvolite, gospodine Burakoviću.

Znade gospodin šef pokatkad, bože moj, i da se malo naljuti i da mu predbaci, što nije u noćnim satima više uradio odnosno malo dulje pri poslu ostao. Nu znade gospodin šef da to svoje neraspoloženje i da popravi sa izrazima pohvale njegovog rada. Inače, općenito uzevši, gospodin šef je dobar čovjek. I to ne samo prema njemu, praktikantu Sulejmanu Burakoviću, nego prema svima činovnicima pa i prema podvorniku Husi Baburi. Ta stara poštenjačina služitelj Huso Babura vrlo dobro se je, što se ono kaže, izbirikao u svojim dužnostima. Čim gospodin šef prihvati za kaput, Huso trči prema njemu i navlači mu kaput na leđa i saginje se da mu krpom očisti cipele. I gospodin šef nikada ne zaboravi reći:

Hvala, Huso!

Prosto, ova finoća gospodina šefa, prelazi granice! Uvijek: izvolite, gospodine Burakoviću; uvijek: hvala, Huso! O ovako finim ljudima on je još u školskim klupama saznao – to su pravi narodni dobrotvori. Ne, Sulejman Buraković ne će nipošto u organizaciju; on neće ni u kakovo socijalističko kolo protiv ovakovih ljudi! on će marljivo raditi svoj posao, on će u službi avanzirati, kolacioniraće, kao i njegov sadanji šef, semestralne izvatke sa svojom podređenom činovnicom, prema njoj naročito ljubazan i reći će, kao i njegov sadanji šef, služitelju, kada mu ovaj bude oblačio kaput, ili kada mu bude čistio prašinu s cipela, hvala! (Kurtagić 1941: 8 i 9).

U tom kontekstu možemo tumačiti i simboliku samog naslova priče. Život radnika razapet je između mizerije i svakodnevnog „penjanja na 'jarca““ te utišane nade da će se u konačnici „uspeti na konja“ i okončati vlastite muke.

Prema uputstvu gospodina šefa gospodin Buraković je sjeo na jedan tronožni visoki stalak, pokriven crnom kožom (...). ovu tronožnu sjedalicu nazivali su u banci „jarcem“. I tako je Sulejman Buraković sjedavši, zapravo, uzjašivši na „jarca“, započeo svoju činovničku karijeru. Sulejman Buraković je shvatio, šta znači ovo svakodnevno penjanje na „jarca“. Kao početnik treba valjda da prođe tu „jareću“ skalu a osim toga treba i gospodinu šefu da bude kroz izvjesno vrijeme na očima.

Proći će i to i Sulejman Buraković će sjesti da radi za pravi stol i na pravu sjedalicu kao i njegovi stariji kolege, koji su vjerovatno u početnim danima službe, kao i on, sjedili kroz izvjesno vrijeme na „jarcu“ (Kurtagić 1941: 5).

Zato u konačnici najčešće i doživljavaju težak sunovrat sa bolnim otrježnjenjem (naprimjer, S. Buraković nakon odsustva zbog bolesti, biva otpušten i zamijenjen novim pripravnikom). Izostanak bilo kakve reakcije Sulejmanovih kolega na uručeni mu otkaz, na idejnom planu samo markira potrebu radničkog udruživanja i organiziranja. Bezdušna zgrada banke za koju je on vezao tolike svoje nade sada je u Sulejmanovim očima imala izgled nekakove sumorne pećinske grdosije pred kojom sad njegovo lice u istinu bilo je, kao od kiše, mokro.

U priči *Veliki grijeh gospođe Julijane* Kurtagić naznačava svekolike nepravde, devijacije i probleme društva na užem i širem planu, istovremeno kristalizirajući i opću sliku tog dehumaniziranog kapitalističkog društva u cjelini, ali i, posebice, položaj eksploatiziranih radnika, činovnika i pojedinaca sa socijalne margine. U jednom sarkastičnom tonu, Kurtagić propituje religijsku tezu o transcendentnim nagradama i bogatstvima koja čekaju dobre i ustrajne ovosvjetske mučenike, varirajući tako promišljanja Kikića te drugih međuratnih socijalnih pisaca u poeziji i prozi, čime, zapravo, propituje i (ne)postojanje samog *dobrog boga* (budući da tolerira i dozvoljava svekolika zla, socijalne razlike i nepravde), impostirajući ideološku premisu da je ideja boga / religije samo jedan od instrumenata režimskog aparata, kojim se osigurava oligarhijska moć i održavaju već uspostavljeni odnosi kapitalističkog društva¹⁰. Zato i lik gospođe Julijane, kada ostane u bijedi i materijalnoj oskudici nakon smrti svog muža Pavla Grubišića, koji je preko dvije decenije radio u banci, odjednom posumnja da stvari i nisu nužno onakve kakvim su je uvjeravali da jesu ili kako izgledaju izdaleka, propitujući stoga sve ono u šta je do tada vjerovala. Njene molbe za redovnu penzijsku pomoć upućene muževom direktoru te njegovo odbijanje oslikat će širu društvenu problematiku, ali će i ponovo akcentirati Kurtagićevu ideološku prisutnost u tekstu s tezom o nužnosti sindikalnog organiziranja. U profiliranju direktora, koji je lik-simbol, a o kojem Julijani govori njen muž, otpočeka osjetimo Kurtagićeve ironične tonove:

Gospodin direktor je čuven zbog svoji dobrih djela izraženih u pomaganju crkvenih i građanskih dobrotvornih društava. Njezin Pavle joj je mnogo pripovijedao o dobrom srcu svoga

¹⁰ Citat koji slijedi u nastavku, iz priče *Tako je govorio Zaratustra*, odnosno njenog drugog segmenta s podnaslovom *Pitagorin poučak*, tumačimo upravo na isti način: „Je li Vam poznata nauka o vjeri. Nije. Naravno da nije. Iz Vašeg pokvarenog mozga – fuj, možda ste čak i luetičan, - izbrisan je božji savjet o pokoravanju prema starijim, o strogom pokoravanju prema onima, čiji hljebac jedete“ (Kurtagić 1941: 90-91).

gospodina direktora. Zbog njegove dobrote ne bi njemu pokojni Pavle, dok je bio živ, odbio ni jednu želju. Pa i kada bi tražio od njega, da radi do iza ponoći pa i uz manju plaću. Koliko je puta njezin Pavle ostajao u banci na radu do duboko u noć – daleko od toga, da bi to smatrao kakvim teretom i ako je dolazio kući potpuno iscrpljen. Sa plaćom se je teško životarilo, pa ipak je pokojni Pavle sa svojom ženicom osjećao zahvalnost prema gospodinu direktoru, što im omogućava, da nisu na ulici i da ne ovise od ostalih dobrih ljudi. ko ne zna na orahu, taj ne zna ni na tovaru (Kurtagić 1941: 32).

Kako priča odmiče, to biva sve očitije i izraženije, a satira svoje zaokruženje i punu snagu dobija tek u kontekstu cijele priče. Na sličan način, dakle, čitamo i sljedeći primjer u kojem se priprema teren za demaskiranje kako lika samog direktora, odnosno elitističkih krugova, tako i svekolike devijantnosti i izvitoperenosti cijelog društva na kraju priče.

Govorio bi pokojnik: štogod je vrijedno i čestito u našem gradu, puno je hvale za gospodina direktora. Koliko je puta on sa ostalim uglednicima i dostojanstvenicima bio pozvan na ručak kod Njegove Preuzvišenosti. A Njegova Preuzvišenost ne će valjda pozivati na ručak kojekakve šuše, nego baš ovakovu uvaženju gospodu, koja vrši božje zapovijedi. Dobrotvorno društvo „Sirotinjska suza“, čiji članovi kod svake partije karata ili litre vina ubacuju u društvenu kasicu po 50 para – bože moj, nakupi se i tako novaca –, zatim društvo „Križarska svijest“, koje se bori protiv kojekakvih, budibog s nama, bezbožnjaka i ostale fakinaže, pa Društvo za podupiranje i čudoredno odgajanje mladih djevojaka i ko bi sve zapamtio imena svih tih plemenitih i uzvišenih društava, sva su ta društva puna hvale za plemenitog gospodina direktora (Kurtagić 1941: 34).

Na kraju će Julijana, u trenutku krajnjeg razočarenja, uvidjeti nehumanost i surovost birokratskog sistema, prepoznavši kako je, zapravo, podređen kapitalističkim odnosima i elitnom sloju društva. Događaji iz vlastitog života, koji je u potpunoj suprotnosti sa životom direktora banke i njemu sličnih, barem joj nakratko „otvara oči“ i omogućava da vidi i prepozna brojne primjere traumatičnih iskustava i teških sudbina svuda oko sebe, doslućujući sada da razlozi tome najčešće i nisu rezultat osobnog izbora i krivice, već su posljedica puno širih i kompleksnijih procesa. To kratkotrajno buđenje uljuljkane svijesti, koje je u osnovi i klasne prirode (recimo, ona vidi siromašnog momka kojeg ganjaju ugojeni i lijepo obučeni, nazivajući ga *lopovom*; također, čuje kako iz *okolnih nadležstava* gospoda jedni drugima žele *dobar* i *ugodan tek* dok ona gladije i pati se itd.), rađa se iz očaja (Julijanino „prosvjetljenje“ u tekstu je označeno kao djelo *nečastivog*, ne bez Kurtagićeve ironije!) pa se i njena erupcija nezadovoljstva i gorčine može razumjeti tek kao mogućnost i nagovještaj promjene („... da se je iz klečećeg stava podigla i niz strminu svoga jada odteturala se na ulicu“ – Kurtagić 1941: 38), ali ne još i kao konkretna i dovoljna promjena sama po sebi.

Gospođa Julijana, iako utonula u molitvu, ko nekim čudom je sve to zapažala. I dogodilo se je čudo – kao da je u njezinu dušu upio se sam, bog budi s nama, nečastivi. Ona je na momenat prestala da moli.

Nu u molećem stavu zapitala je samu sebe: ko će meni da zaželi dobar tek i šta ću ja da ručam? Kada preko dvadesetgodišnji rad moga Pavla nije ganuo srce gospodina direktora, pa da pomogne mene sirotu udovicu, da li će ova moja molitva da gane čija srca? I prisjeti se gospođa Julijana, da nije vidjela nikada gospodina direktora, da je ovako klečao pred uzvišenim likom Majke Božje. Pa od kuda mu ta božja milost, da imade svega u izobilju? I filmskom brzinom prođe njezinom glavom poderani mladić, koga su malo prije proganjali ugojeni i lijepo obučeni ljudi, prođe njezinom glavom i onaj fakin – sin njezine susjede gospođe Mare, kojemu, kao da je fabrička mašina prignječila mozak, pa dolazi, da nas bog očuva, na svakojake misli – obara se na popove, jer narodu za skupi novac nude, kako on griješeći kaže, jeftina obećanja: nebesko blaženstvo za zemaljske muke. I blagosivlju oružje, kojim se u interesu bogataša, kako on griješeći kaže, vode ratovi i ubija sirotinja. Obara se zatim na bogatu gospodu, koja stižu pare i provode udoban život iscrpljujući uz malene nadnice radnike do iznemoglosti. Koliko je puta gospođa Julijana razgovarala sa dobrim župnikom velečasnim ocem Markom i od njega je često čula, kako se obara prokletstvom na ovakove griješne fakine, kao što je sin njezine susjede gospođe Mare, i od njega nije nikada čula, da bi se oborio prokletstvom na bankarske direktore. I prisjeti se gospođa Julijana, kako je njezin pokojni Pavle kroz tolike godine svoga teškog rada bio toliko mršavo plaćen, da su se jedva prehranjivali i kako je, da se bolje hranio i da nije toliko preko svojih sila radio, mogao još da živi. A upravo u toku toga teškog njihoovg životarenja podigla se je palača trgovačke banke i njezin direktor sa ostalom gospodom, koja upravljaju poslovima banke, voza se automobilom, bavi se ljetnim i zimskim sportovima i u vrućim ljetnim danima kupu svoje gospodsko tijelo u ugodnim morskim valovima (Kurtagić 1941: 36 i 37).

Raskrinkavanje surovosti birokratskog aparata i devijantnosti kapitalističkog društva ideološka je matrica koju prati svaka priča ove zbirke, dijagnosticirajući konkretne probleme: produžetak radnog vremena preko maksimuma i smanjenja dnevnica zaposlenika u korist povećanja plate šefovima i direktorima i isplatu tantijema (*Avansman gospodina šefa*); trpnja, dodvoravanje i licemjerstvo kao birokratski put ka uspjehu, bogatstvu i moći (*Čovjek od karijere*); opća hipokrizija morala, vjenčanja iz interesa, život na račun firme i radnika, luksuzni troškovi direktora za osobni užitek čiji jednogodišnji iznos odgovara osmogodišnjoj prehrani jednog radnika itd. (*Cigarete gospodina generalnog direktora, Moral u građanskoj banci, Ženidba gospodina šefa, Manjak u kasi*).

Rodoljubiva inteligencija varoši Nehajevo ispričana je u formi monologa. Iako kratki uvodni dio priče sugerira da se radi o razgovoru pripovjedača i lika Vljaka Simića, koji je *knjigovođa fabrike lanenih tkanina*, gotovo cijeli njen nastavak je, zapravo, samo Simićev govor kojim *prikazuje svoje gledanje na prilike u varoši Nehajevo*. To njegovo sagledavanje prilika u Nehajevu pretvara se u poduži i ostrašćeni hvalospjev „naprednosti“ same varoši i njenih ljudi, uvjeravajući sugovornika kako su oni *rodoljubivi*, talentovani i *nacionalno ispravni* te vaspitani *po načelima starih moralnih naučavanja* po kojima odgajaju i svoju

djecu, ne prekidajući nipošto *kontinuitet sa starim dobrim vremenima*. U tom njegovom istrajavanju da dokaže kako su svi varošani i sretni i vrlo uspješni na privrednom (i intelektualni i fizički radnici), vjerskom (izdvaja mnogobrojnost *pobožnog svijeta te skladan crkveni hor* sastavljen od *varoških intelektualaca*) i na kulturnom životnom planu (imaju humanitarno društvo koje je postavilo *u svome radu rekord* tako što je odjenulo devetero siročadi) – a u svakom od njih, više ili manje, kao centralna figura izdvaja se lokalni moćnih i vlasnik fabrike lanenih tkanina (Risto Manojlović) – postepeno su sve izraženije kontroverze, nelogičnosti, oportunistički i konzervativizam. Uobzirujući Kurtagićevu sveprisutnu ideološku impregniranost, i sam monolog ovog lika čitamo sa impliciranim ironijskim prizvukom, otkrivajući da je nehajevsko društvo suštinski klasno ustrojeno i povampireno neutaživom halapljivošću za kapitalom i moći.

On za to dobrotom trgovaca u našoj varoši dobiva potrebite živežne namirnice — zatreba mu osim ostalog i žita, kao najpotrebnijeg artikla za hranu — i to sve na kredit. Čovjek, koji je verziran u privredne probleme, pitao bi: uz koje pokriće? Bez pokrića, dragi gospodine — onako, kao što se kod nas po starinski kaže, na obraz. Treba li seljaku slučajno gotovine, recimo, za sjeme ili za porez, kase domaćih banaka su mu tako rekući otvorene. Neće da se muči i da traži žirante na mjenicu, događa se često, da mu i trgovac, kod kojeg se seljak podmiruje sa živežnim namirnicama, pomogne sa pozajmicom u gotovom a uz nešto malo veći kamatnjak od bančinoga. Dogodi li se kojim slučajem, da se seljak parniči sa svojim komšijom, ne treba on lično da gubi vrijeme i da se povlači po sudu, kod kojeg radi svoje neupućenosti ne bi znao ni da dokonča parnicu. Hvala Bogu, među našom varoškom inteligencijom imade i advokata, koji će se zauzeti za svoga čovjeka. A kada nastupi šljivska sezona, ili žitna sezona, ili ma koja sezona, koja je u vezi sa seljačkim proizvodima, kako bi naš seljak po svojoj umnoj zaostalosti uspio da nađe kupce za svoje proizvode? Eto to se naročito ispoljava velika važnost varoške privrede, koja preko naročitih konzorcija preкупљуje seljačke proizvode, preprodaje ih i od utrška daje seljacima eventualnu razliku između kupovne cijene i njihovih dugova kod varoške privrede — banaka i trgovaca. To Vam se, dragi gospodine, tako normalno odvija, to je sve skupa tako odlično organizovano, da bi ova naša napredna varoš, naročito u takovoj organizaciji privredne povezanosti između varoši i sela, mogla da posluži kao uzorak (Kurtagić 1941: 40-41).

Nastavak priče, idalje u okvirima monologa lika Simića, ove impliciranosti samo čini sve očitijim. Dakle, njegov hvalospjev varoši Nehajevo bio je svojevrsni šlagvort za otvorenu kritiku i napad na *kolegu iz prestonice*, što je *funkcioner činovničkog saveza*, a koji promovira ideju o potrebi radničkog udruživanja, upozoravajući na izrabljivanje te drugu svekoliku radničku problematiku. Iako će činovničko udruženje biti formirano (*Odvojićemo od plate koji dinar, pa će se tako od tih članskih uloga sakupiti prilična suma, koju ćemo svakog mjeseca davati na priplod u banku i od priploda ćemo pomagati naše kolege, ako se nađu u nevolji* – Kurtagić 1941: 44), naravno bez znanja i prisustva *kolege iz prestonice*, već

raspodjela funkcija i način na koji je to obavljeno sugeriraju nam da smisao ovog udruživanja uopće nije iskrena briga za radnike i njihova prava, nego baš potpuna suprotnost tome – zato za „izglasavanje“ najviših funkcionera i odbornika smetnja neće biti ni to što su time u direktnom sukobu interesa (naprimjer, za predsjednika je izabran Simić, za sekretara mladić koji je sekretar *Totićevog pokreta* – pokreta koji se, baš po Simićevoj definiciji, upravo suprotstavlja svim novim i demokratskim nastojanjima, a za začasnog predsjednika sam Risto Manojlović, vlasnik fabrike).

Ali eto, kolege ne će to da uvažē — navalila bratija i nije mi drugo preostalo, nego da se primim kandidacije za prijem pretsjedničke časti. Trebalo je nakon toga sastaviti kandidacionu listu ostalih odbornika. Imade Vam u našoj varoši među našim kolegama jedan vrlo sposoban mladi čovjek, koji odlično već dulje vremena vrši funkcije sekretara mjesne podružnice Totićevog pokreta. Vi ste, gospodine, kao inteligentan čovjek sigurno upućeni u zadatke ovoga pokreta. Ovi zadatci se uglavnom sastoje u energičnoj borbi protiv izvjesnih struja, koje putem nekakove demokratije hoće da vršljaju u našem nacionalnom javnom životu. Deviza ovoga nacionalnog pokreta je disciplina na svim poljima nacionalne djelatnosti i slijepo pokoravanje vođi pokreta, odnosno voždu nacije. Jer treba da se znade, da samo disciplinovana nacija može najuspješnije da podržava nacionalnu kulturu, sazidanu na prošlim stoljećima. I, eto, saglasili smo se u tome, da ovakovu odgovornu funkciju sekretara našeg činovničkog udruženja, može najbolje da vrši ovaj naš kolega, koji je u ovakovoj funkciji kod podružnice Totićevog pokreta u našoj varoši stekao odličnu reputaciju. Tako smo bili na dobrom putu — primljen je predlog svih kolega, da se ja prihvatim pretsjedničke časti i primljen je moj predlog, da sekretar Totićevog pokreta bude ujedno i sekretar našeg činovničkog udruženja. Što se tiče ostalih odborničkih mjesta, neka se kolege i mimo mene sporazumiju, kako najbolje umiju, ali ja sam bio sretan, kada je bilo uvaženo obrazloženje još jednog mog predloga i kada je u vezi s time i taj moj predlog prihvaćen. Taj predlog, naime, sastojao se je u tome, da se umoli vlasnik Industrije lanenih tkanina, uvaženi gospodin Rita Manojlović, da se primi časti začasnog pretsjednika našeg činovničkog udruženja i da se umole prominentniji varošani iz privrednih krugova, da se prime časti članova nadzornog odbora u našem činovničkom udruženju. Znate — ja sam ovako rezonovao i kolege su to, kao promućurni ljudi, razumjeli — trebaće nam ovi ljudi radi nacionalne povezanosti, a bogme i povodom sakupljanja priloga za naš potporni fond. Dok smo mi to tako sve lijepo zaključili na našem sastanku, kojeg smo po mojoj inicijativi održali mimo kolege iz prestonice, mi smo se na konferenciji, održanoj u zajednici s njime naprosto zgranjavali nad svim onim, što nam je sve nadrobio (Kurtagić 1941: 44-45).

Figura sindikalnog radnika otjelovljenje je one ideološke svijesti koju, zapravo, Kurtagić živi te impostira i afirmira kroz cijelu svoju zbirku, markirajući samo neke od problema (male plate radnika, prekovremeno radno vrijeme, ugrožavanje fizičke i duhovne njihove snage, potrebitost socijalne zaštite i osiguranja, uvođenje kazni poslodavcima itd.). Simićev lik s gađenjem i porugom odbacuje sve navedeno (osim ideje da *država naime daje penzije ljudima, kada radi starosti ne mogu da rade* – Kurtagić 1941: 46), ironično ga

nazivajući *filozofom*, a njegove ideje određujući kao *destruktivne fantazije*. Priču čitamo kao Kurtagićevu kritiku palanačkog duha, konzervativizma i mrtvila, odnosno kao kritiku kapitalističko-birokratskog sistema i njegove izrabljivačke, neetične i oligarhijske prirode, razotkrivajući ga ovdje iznutra, iz vizure i glasom likova-simbola koji ga zastupaju. Zato je, na idejnom planu, njihovu argumentaciju i borbu protiv struja *koje putem nekakove demokratije hoće da vršljaju u našem nacionalnom javnom životu* Kurtagić istovremeno i iskoristio baš kao najpogodniji i najsnažniji argument za nužnost takvih nastojanja.

Važno je ovdje upozoriti i na Kurtagićevo simbolično poigravanje u odabiru imena same varoši. S jedne strane, kroz djelimičnu fonetsku podudarnost, jasna je aluzija na Sarajevo. Prikazani svjetonazor i opisane socijalne prilike, s impliciranom Kurtagićevom kritikom, tako se na idejnom planu, svojom metonimijskom produženošću, zapravo, odnose i prenose na ukupni bosanskohercegovački, odnosno puno širi kontekst. S druge strane, ovakvo imenovanje varoši podrazumijeva i kritiku svjetonazoru i odlikama ljudi / likova, povezujući ime mjesta, koje im je zajednička teritorijalna odrednica, sa **nehajnošću** kao zajedničkom odrednicom stanja kolektivne svijesti i ukupnog ponašanja. Zato sintagmu *rodoljubiva inteligencija* (varoši Nehajevo) iz samog naslova priče upravo treba i čitati sa ironijskim i negativnim predznakom.

Sličan ovom jeste i prozni tekst *Tvrde kragne iz provincije* kojim završava zbirka. Međutim, u njemu Kurtagić, s pozicije ideološke osviještenosti i angažiranosti, sada progovara iz vizure i glasom baš onih pojedinaca iz *mase* koja ispušta *jednoglasan krik* (tekst *Kineska priča*) s ciljem da se pokrene letargični radnički kolektiv te tako stvore preduvjeti za konkretnu borbu koja bi, u konačnici, značila i promjenu radničkog položaja, ali i općenitog socijalnog stanja i odnosa. Sam tekst, u formi svjedočanstava i zapisa jednog sindikalnog misionara (što potencira i sam podnaslov), ne odlikuje naročit kvalitet ni u kreativnom postupku ni po artističkim dometima, doimajući se više kao popis društvenih anomalija te problema s kojima se susreću angažirani pojedinci u svom radu i nastojanjima, odnosno kao jedna precizna dijagnoza kritički usmjerena prema samim radnicima koji, u tihoj trpnji i mirenju, vječito traže i pronalaze izgovore i opravdanja, a izbjegavaju, iz straha, koristi ili drugih, uglavnom sebičnih i kukavičkih razloga, uključivanje i djelovanje. U ovoj priči Kurtagić kritički sublimirano zaokružuje svekoliku problematiku razloženu i obrađenu kroz prethodne priče ove zbirke, naglašavajući ponovo ideološki imeprativ radničkog aktivizma i udruživanja. Sam uvodni dio, što se doima kao piščev komentar, naglašeno je tendenciozan. Zapravo, dobar dio poetičkih slabosti cijele zbirke uvjetovan je baš tom njenom konkretnom ideološkom i društveno-političkom funkcijom:

Godinama se nekako otegla ova iznimna politička vremena. Štoga je makar i malo crveno, stavljeno je van zakona. Samo je izvjesna crvena olovka strogo zakonska. Ne smiješ se sastajati sa širim krugom ljudi, a ipak te život nagoni, da nešto radiš za taj širi krug ljudi. Neimaština je velika zavlada i opća ljuta nevolja te nagoni na to. Paziti, da te ne zahvati pendrek, a ipak nešto učiniti za taj širi krug, znači provlačiti se kroz iglene uši, znači, imati neku diplomatsku erudiciju. Eto tako nekako, kako bi se to reklo „staroslavenski“ – strogo „u okviru staleških interesa“. Kako se je ta misija odvijala i sa kakovim je rezultatima završena sa njezinim odvijanjem od čovjeka do čovjeka, neka to u ovim fragmentima prikažu sljedeći zapisci jednog sindikalnog misionera (Kurtagić 1941: 97).

Zanimljiva i donekle drugačija od ostalih jeste *Kineska priča*. To je satirična i alegorična sinteza svekolikih povijesnih složenosti i socio-političkih prekrojavanja, turbulentnosti i tranzicija šireg regiona, aludirajući u prvom redu na državu SHS, ali i na bremenitosti koje se od trenutka stvaranja zajedničke države do Drugog svjetskog rata eksponencijalno uvećavaju i dodatno usložnjavaju. Oštricu svoje kritike Kurtagić će, ipak, „uperiti“ ka kapitalistički organiziranom društvu, doživljavajući ga kao nepresušno vrelo zla iz kojeg izviru svi drugi socijalni problemi i nedaće. Kapitalu, koji je uzdignut na nivo božanstva, podređeni su svi obziri, sve etičke i ine vrijednosti zajednice, (do)vodeći je u ćorsokak mizerije, patnje i eksploatiranja. Kurtagić u zemlji Sun-Ha-Sun izdvaja onu *masu bolesnih, šepavih, gladnih i odrpanih ljudi, žena i djece* koji ispuštaju u vasionu *jednoglasan krik, koji je hulio božanstvo, koji je hulio hram, koji je hulio propovjednike u kramu, mandarine i sve idolopoklonike velikog patrona Ka-Pi-Tu-La* (Kurtagić 1941: 95 i 96). To je, dakle, masa ugnjetenih, iskorištenih i pojedinaca sa socijalne margine, koja je spremna, bez imalo straha i kalkuliranja, da se bori protiv kapitalističkog sistema i njegove nehumanosti, svjesna svih opasnosti i izazova, ali i odlučna da istrpi sve pritiske, nepravde, cenzure i torture (makar to u konačnici značilo i samu smrt) zarad proleterskih ideala te boljeg i pravednijeg društva.

Onaj dio pergamene, na kojemu je tadanji hronolog po svoj prilici napisao, kakovim je kaznama popraćeno ovo huljenje božanstva, izgorio je. Njega su po svoj prilici zapalile iskre, koje su se prosule iz mozga velikog meštra sigurnosne sile. Upada međutim u oči zabilješka na jednoj drugoj pergameni, koju je pronašao jedan istoriograf u jednom tibetanskom samostanu, a prema kojoj su mandarinu zemlje Sun-Ha-Sun u borbi protiv hulitelja tibetanskog božanstva sproveli upravo junačka djela. U kojoj formi su bila ta junačka djela i sa kakovim su posljedicama ona urodila, o tome će sigurno razvoj istorije da kaže svoju riječ (Kurtagić 1941: 96).

Fadil Kurtagić pisao je i poeziju i prozu i dramu. 1919. godine objavio je zbirku pjesama *Stihovi*. Gotovo u isto vrijeme javlja se i proznim tekstovima u onodobnoj periodici. Sarađivao je s brojnim časopisima u kojima je, uz poeziju i prozu, mada znatno rjeđe, pisao i članke i kraće književne osvрте. Od svog punoljetstva bio je ideološko-politički angažiran. Iako njegov rani politički rukopis nosi određene kontroverze i može se različito interpretirati, u njemu iskazuje, kako i sam naglašava, brigu o *islamskom elementu* u kontekstu onodobnih svekolikih kompleksnosti kojima je izložen. U međuratnom periodu pauzira sa književnoumjetničkim stvaranjem te se u potpunosti posvećuje socio-političkom radu. Inspiriran je lijevo orijentiranom ideologijom, odnosno proleterskim idejama i socijalističkim težnjama. U tom kontekstu značajne su i njegove brošure *Intelektualni radnici i radnički pokret* te *Ciljevi i ustrojstvo Saveza bankovnih činovnika i namještenika Jugoslavije*, što će mu poslužiti kao idejno-ideološki predložak za kasniju pripovjedačku zbirku *Mali ljudi iz velikih škola*, koju objavljuje 1941. godine. U njoj kritizira kapitalističko društvo i birokratski sistem. Dakle, i svojim praktičnim radom u periodu međuraća, ali i ideološkim implikacijama u samoj zbirci *Mali ljudi iz velikih škola*, Kurtagić pokazuje svoju nedvojbeno orijentiranost ka proleterskim težnjama, općem prosperitetu društvene zajednice i intelektualnih radnika u njoj.

Iako njegov politički i književnoumjetnički rukopis jeste skroman, i obimom i kvalitetom, Kurtagić ne bio smio biti zanemaren ni kao politička niti kao književna pojava, ako ništa, barem zarad stvaranja šire i mozaične slike, objektivne i naučno utemeljene, kako u kontekstu konstanti i mijena bosanskohercegovačkih književnopovijesnih, tako i povijesnih kompleksnosti općenito.

Literatura

1. Duraković (1998), Enes, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, Novija književnost – Poezija*, knjiga III, Alef, Sarajevo
2. Duraković (2012), Enes, *Obzorja bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
3. Filandra (1996), Šaćir, *Bošnjaci i moderna / humanistička misao Bošnjaka od polovine XIX do polovine XX stoljeća*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo
4. Filandra (1998), Šaćir, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo
5. Hadžijahić (1974), Muhamed, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Svjetlost, Sarajevo
6. Hasanbegović (2007), Zlatko, *Muslimani u Zagrebu 1878-1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu, Zagreb

7. Hrnjica (2007), Jasmina, *Poezija Fadila Kurtagića*, u: *Godišnjak BZK „Preporod“*, I, str. 234-261
8. Imamović (1997), Mustafa, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo
9. Kurtagić (1911), Fadil, *Sličice i profili*, u: *Zeman*, I/1911, 19
10. Kurtagić (1927), Fadil, *Intelektualni radnici i radnički pokret*, Štampa nadbiskupske tiskare, Zagreb
11. Kurtagić (1928), Fadil, *Ciljevi i ustrojstvo Saveza bankovnih činovnika i namještenika Jugoslavije*, Tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb
12. Kurtagić (1941), Fadil, *Mali ljudi iz velikih škola. Fragmenti iz života intelektualnih radnika*, Tiskara Dragutin Beker, Zagreb
13. Lešić (1991), Zdenko, *Pripovjedačka Bosna, konstruisanje žanra*, Svjetlost, Sarajevo
14. Mulaosmanović (2018), Admir, *Kratka politička historija Bošnjaka*, Simur Media, Sedmični list STAV, Internacionalni univerzitet, Sarajevo
15. Rebihić (2019), Nehrudin, *Prozni i dramski opus Fadila Kurtagića*, u: *Godišnjak BZK „Preporod“*, I, str. 328-339
16. Rizvić (1973), Muhsin, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine I*, knjiga XLVI, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo
17. Rizvić (1990), Muhsin, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, El-Kalem, Sarajevo
18. Rizvić (2005), Muhsin, *Književne studije (Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo*
19. Smajlović (2022), Ikbal, [*Skender Kulenović i socijalna angažiranost – članci u „Putokazu“ i rani prozni tekstovi*](#), u: *SaZnanje*, 3, Filozofski fakultet, Zenica, str. 27-39
20. Tomić-Kovač (1998), Ljubica, *Poezija Fadila Kurtagića*, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, Knjiga III, Novija književnost – Poezija*, Alef, Sarajevo, str. 123-126
21. Tutnjević (1992), Staniša, *Poezija između dva rata*, Institut za književnost, Svjetlost, Sarajevo
22. Vučković (1991), Radovan, *Razvoj novije književnosti*, Svjetlost, Sarajevo
23. Zgodić (2003), Esad, *Bosanska politička misao (austrougarsko doba)*, DES, Sarajevo,
24. Zgodić (2004), Esad, *Austrougarsko doba – bošnjačka inteligencija i politika*, u: *Znakovi vremena*, 2004, 7, br. 24, str. 112-129

**IDEOLOGICAL AND POLITICAL ASPIRATIONS OF FADIL KURTAGIĆ
(COLLECTION OF SHORT STORIES „MALI LJUDI IZ VELIKIH ŠKOLA“:
IDEOLOGICAL AND POLITICAL ENGAGEMENT IN A LITERARY GUISE)**

Abstract

The paper deals with the ideological-political and literary work of Fadil Kurtagić, pointing out their connections and mutual influences. Kurtagić was ideologically and politically engaged from an early age. Between the period of World wars he took a break from artistic creation and devoted himself completely to political work. Then he publishes brochures „Intelektualni radnici i radnički pokret“ and „Ciljevi i ustrojstvo Saveza bankovnih činovnika i namještenika Jugoslavije“, which will serve him as an ideological template for the later collection of stories „ Mali ljudi iz velikih škola“ from 1941., which we analyze in more details in this paper. Kurtagić criticizes capitalist society and the bureaucratic system in literary form. And with his practical work in the period between the World wars, but also with the aforementioned collection of stories, he shows his commitment to proletarian ideals and the general prosperity of the social community and the intellectual workers in it.

Key words: *social engagement, ideology, criticism of bureaucracy, criticism of capitalist society, proletarian ideology*

Larisa Mahmić-Kobilica, MA

RODNI UTJECAJI NA NEVERBALNU KOMUNIKACIJU

Sažetak

*Rad se bavi rodnim utjecajima na neverbalnu komunikaciju. Komunikacija je proces razmjene raznih informacija, misli i poruka preko dogovorenog sistema znakova. Može biti verbalna (komunikacija jezikom, riječima, pisanim ili govorenim putem) i neverbalna (poruke se ne prenose riječima, nego drugim sredstvima). Za razumijevanje neverbalne komunikacije je ključan kontekst, a rodni utjecaji (rod, pretežno rodni stereotipi) su važan faktor u razumijevanju muških i ženskih neverbalnih znakova, kako zajedničkih tako i individualnih. **Ključne riječi:** komunikacija, verbalna komunikacija, neverbalna komunikacija, rod, rodni stereotipi, rodni utjecaji*

Umjesto uvoda

Komunikacija je jedna od osnovnih ljudskih potreba, moguća u bilo kojem obliku. Čovjek je društveno biće, a kao takvo mora graditi odnose sa drugima. Dijeljenje životnog prostora s drugim ljudima, a time i dijeljenje i razmjena informacija, jedno je od bitnih osobina ljudskih bića jer je život čovjeka kao društvenog bića nezamisliv bez komunikacije s drugim ljudima. Komunikacija je važan faktor za određivanje kvalitete društvenih odnosa. Neizbježna je jer svaki čin ljudskog djelovanja u sebi nosi neku komunikacijsku poruku.

Najjednostavnije je definisati komunikaciju kao proces razmjene raznih informacija, misli i poruka preko dogovorenog sistema znakova. Komunikacija je i aktivnost koja se odvija između pošiljatelja i primatelja, u kojoj pošiljatelj ima neku misao ili značenje koje kodira u poruku i šalje primatelju. Kathleen K. Reardon je komunikaciju definisala kao sredstvo pomoću kojeg dvije ili više osoba razmjenjuju informacije, ali i međusobno utječu na mišljenja i ponašanja, time iskazavši da se komunikacijom susreću i svijesti ljudi. (1998: 13) Shodno tome, komunikacija ima utjecaj i na osjećaje, te može stvoriti osjećaj sreće, tuge, straha, zabrinutosti i sl. u zavisnosti od poruke koja se u tom trenutku prenosi.

Kad se spomene komunikacija, verbalna komunikacija je prvobitna asocijacija. To je komunikacija jezikom, a obuhvaća razmjenu informacija, ideja, mišljenja i emocija putem

riječi. Može biti govorna i pismena, a često se prilikom dodatnih objašnjavanja sadržaja koriste obje varijante.

Međutim, postoji i ona komunikacija koja od pošiljatelja poruke ne zahtijeva upotrebu govornog aparata niti poznavanje bilo kojeg jezika. Štaviše, u većini slučajeva se odvija na nesvjesnom nivou, a ipak je ključna za prenošenje informacija. Riječ je o neverbalnoj komunikaciji. Informacije se tada prenose bez korištenja riječi. Umjesto riječi, koriste se govor tijela, geste, pogledi, blizina i sl. „93% (...) poruke prenosi se govorom tijela...” (Borg, 2009: 15) Kad se neverbalna komunikacija koristi zajedno sa verbalnom, upotpunjuje poruku, utječe na to kako će ona biti shvaćena. Neverbalna komunikacija je sveprisutna i sama po sebi dovoljno jaka. Danas je nemoguće zamisliti bilo kakvu verbalnu komunikaciju, a da je ne prati i neverbalna – verbalni i neverbalni znakovi imaju relativno jednake uloge u komunikaciji.

Neverbalna komunikacija

„Niti jedan jezik nije tako jasan kao jezik tijela kad ga jednom naučimo čitati.“ (Alexander Lowen, 1971)

Definicija neverbalne komunikacije nije komplikovana. Dovoljno je reći da je to oblik komunikacije u kojoj poruke nisu izražene riječima, već drugim sredstvima. Uzevši u obzir da neverbalni znakovi nemaju određeno gramatičko i/ili semantičko značenje, takva komunikacija može biti dvosmislenija od one verbalne. Neverbalnom komunikacijom se otkriva i ono što govornik nije spreman svjesno otkriti, a razlog toga je suptilnost neverbalnih znakova.

Neverbalna komunikacija se odnosi na sve što se (u)radi tokom verbalne komunikacije, a da pritom nije povezano sa riječima koje se izgovaraju/pišu ili sa tonom kojim se poruka prenosi. Govor tijela, iako jedno od sredstava neverbalne komunikacije, je i sinonim za takvu komunikaciju jer tijelo uvijek govori više od izgovorenih/napisanih riječi.

Ova vrsta komunikacije je mnogo starija od verbalne jer su ljudi bili primorani sporazumijevati se gestikulacijom i mimikom prije nego se razvio jezik. Shodno tome, neverbalna komunikacija je razvijenija i složenija. U svakom slučaju je zanimljiva za proučavanje, a poznavati je znači bolje razumijevati okolinu, ali i postići da okolina bolje razumije pojedinca. Ako pojedinac zna „čitati“ govor tijela, može bolje razumjeti stanje osobe sa kojom razgovara ili koju promatra/analizira.

Neke od najčešćih komponenti neverbalne komunikacije, koje su ujedno i najzanimljivije za analizu, su: kontakt očima, izrazi lica, ton glasa, brzina govora, gestikulacija, položaj tijela, fizički kontakt (npr. rukovanje), stil oblačenja, šminka, frizura...

Kad je riječ o izrazima lica, posebno je specifičan osmijeh na čiji intenzitet se treba obratiti pažnja. Ne odaje svaki osmijeh sreću. Sreću prikazuje samo osmijeh koji uključuje pokazivanje zuba i koji dopire do očiju. To je istinski osmijeh. Tzv. društveni osmijeh se koristi za prenošenje ljubaznosti; takav osmijeh ne otkriva zube niti dopire do očiju. Treća vrsta osmijeha je asimetrični osmijeh koji više asocira na podsmijeh, a koristi se za prenošenje dominacije, nepoštovanja i/ili prezira. Kod takvog osmijeha je samo jedan ugao usana podignut.

Ton glasa, kao i osmijeh, može da varira, a najčešće se mijenja u zavisnosti od raspoloženja. Ako je osoba sretna, govorit će brže, veselijim tonom; ako je tužna, govorit će sporije, tiše, a glas će imati tzv. tendenciju ispuhivanja.

Generalno analizirajući, položaj, odnosno govor tijela, može da bude „pozitivan“ ili „negativan“. Kada je nečije tijelo opušteno, a pokreti spontani, najčešće je riječ o sreći, povjerenju, spokoju – to je „pozitivan“ govor tijela. Međutim, ako je tijelo osobe napeto, ukočeno, to je „negativan“ govor tijela koji, u većini slučajeva, ima veze sa stresom, ljutnjom ili nekom nelagodom. U takvim situacijama, osoba sa negativnim govorom tijela pravi fizički razmak između sebe i druge osobe. Fizička distanca može predstavljati i uplašenost ili nezainteresovanost za osobu i/ili temu. Suprotno tome, ako je neko zainteresovan, smanjit će fizičku distancu i nagnut će se prema sagovorniku.

Ako se osoba kreće više nego uobičajeno, to može predstavljati nervozu. Osim kretanja, znakovi nervoze mogu biti i drmanje stopala/noge, grickanje usana, stiskanje šaka/prstiju. Kod nervoznih individua, pokreti ruku i glave postaju brži i grčevitiji kako se nivo nervoze povećava.

U ispod navedenoj tabeli se nalaze najčešći/najpoznatiji primjeri neverbalne komunikacije sa ponuđenim značenjima:

NEVERBALNA KOMUNIKACIJA	ZNAČENJE
okretan, uspravan hod	samopouzdanje

uspravno stajanje i držanje ruku na bokovima	pripravnost, nasrtljivost
sjedenje s prekriženim nogama, cupkanje cipelom	dosadivanje
sjedenje s raširenim nogama	otvorenost, opuštenost
ruke prekrižene na prsima	obrambenost
hodanje s rukama u džepovima	utučenost
ruke položene na jagodicama	evaluacija, razmišljanje
dodirivanje, češanje po nosu	odbacivanje, sumnja, laganje
trljanje očiju	sumnja, nepovjerenje
prekrižene/sklopljene ruke iza leđa	ljutnja, frustracija, strahovanje
zatvoreni gležnjevi	shvaćanje
naslanjanje na ruku, pokunjen pogled	dosadivanje
trljanje dlanova	predosjećanje
sjedenje s prekriženim/sklopljenim rukama iza glave, prekriženih nogu	samopouzdanje, superiornost
otvoreni/ispruženi dlanovi	iskrenost, otvorenost, nevinost
trljanje nosa u ravnini očiju, sa zatvorenim očima	negativna procjena
lupkanje noktima ili prstima	nestrpljivost
poigravanje s prstima	autoritativnost
glađenje kose	manjak samopouzdanja, nesigurnost

ishitreno naginjanje glave	zainteresiranost
trljanje brade	želja za donošenjem odluka
pogled prema dolje, okrenutog lica	sumnja
griženje noktiju	nesigurnost, nervoza
povlačenje ili natezanje ušne resice	neodlučnost
usporeno naginjanje glave	dosadivanje

Tabela 1. Najčešći / najpoznatiji primjeri neverbalne komunikacije sa ponuđenim značenjima

Čak i sa svim navedenim primjerima, prilikom analize je potrebno uzeti u obzir tzv. širu sliku. Interpretacije značenja često mogu biti oprečne, različite. Zbog toga nije dovoljno samo znati šta koji pokret znači – neverbalna komunikacija zahtijeva kontekst da bi se pravilno razumjela. Kontekst je nužan kako bi se prikupilo dovoljno podataka za razumijevanje onoga što neko izražava ili onoga što neko osjeća. Kulturalne razlike su najbolji pokazatelj variranja značenja. Uzmimo za primjer povišene tonove govora. U Njemačkoj su oni odraz autoriteta i samopouzdanja; u Brazilu su također pozitivni jer odaju zainteresovanost. Međutim, na Tajlandu bi isti takav ton govora bio negativan jer bi se smatrao nervoznim – na Tajlandu se pozitivnim smatra tiši govor. Slična situacija je i sa direktnim gledanjem u oči. U većini svjetskih zemalja je to odraz samopouzdanja i ozbiljnosti. Pa ipak, u Japanu bi bila greška pogledati osobu direktno u oči jer se to smatra uvredljivim.

Nisu samo kulturalni faktori ključni za (adekvatno) razumijevanje neverbalne komunikacije. Društveni faktori također imaju značajnu ulogu. Među važnijim faktorima su (i) rodni utjecaji.

O rodu

Interdisciplinarna naučna oblast *rodne studije* (studije roda) prepoznaje terminološku razliku u značenju pojmova spol i rod. Ta razlika „ima dalekosežne teorijske i metodološke konsekvence u istraživanjima (ne samo jezika) danas, podjednako u društvenim koliko i u prirodnim naukama...” (Savić, 2009: 7) Spol se, kao biološka razlika između muškarca i žene, odnosi na činjenicu da je neko rođen/a kao muška, odnosno ženska osoba. Rod je sociološka

kategorija i odnosi se na činjenicu da, rođeni kao muškarci ili žene, u svojim kulturama i svojim društvima ljudi odrastaju shodno nametnutim obrascima tih istih društava. Iako su nametnuti obrasci podložni promjenama, oni su konstantno prisutni, bez obzira da li ih članovi društva slijede (aktivno ili pasivno/svjesno ili nesvjesno) ili ne.

Judith Butler za rod kaže da je „neka vrsta činjenja izvođena bez nečijeg znanja i htijenja“ (2005). Sarah Gamble tvrdi da je rod „ponašanje, naučena ili uvjetovana reakcija na mišljenje društva kako bi se muškarci i žene trebali ponašati“ (2004). Poprilično je jasno da je rod kulturalna konfiguracija tijela, nametnuta od strane miljea.

Uloga nije isto što i identitet. Uloge koje ljudi svakodnevno ispunjavaju postaju dio identiteta, a to se ne bi smjelo dešavati. Naprimjer, uloga majke i/ili supruge, koja bi trebala biti lični izbor i/ili želja, je postala obavezan dio tzv. „prave“ žene. Ni muškarci nisu pošteđeni nametnutih uloga. Profesije poput vojnika, policajca, sportiste i sl, koje su također lični izbor i/ili želja, su postale muški model moći, šablon za muškarca koji je tzv. „pravi“ muškarac samo ako se bavi fizički zahtjevnim poslovima. To je produkt toksičnog maskuliniteta koji je zaseban problem.

Neki od najjačih i najviše prisutnih rodni stereotipa su:

- a) žene su slabe, muškarci su jaki;
- b) žene su njegovateljice, muškarci su ratnici;
- c) žene su predodređene za humanističke nauke, a muškarci za egzaktne.

Problematici i krajnje diskutabilni stavovi, koji su rezultat nametnutih rodni identiteta, su:

- a) žena koja ima jaka uvjerenja i stavove sebi stvara neprijatelje, a muškarac koji ima jaka uvjerenja i stavove je borac;
- b) žena koja nema obitelj (stereotipno se misli samo na bračnog partnera i djecu) nema istu vrijednost kao žena koja je i supruga i majka;
- c) muškarac nije „pravi“ muškarac ako nema stabilnu karijeru ili ako je samohran otac.

Moguće je primijetiti da je rod poprilično složena pojava u društvu. Međutim, rodni utjecaji su prisutni i u svim drugim sferama, pa tako i u jeziku, tačnije u neverbalnoj komunikaciji.

Rodni utjecaji na neverbalnu komunikaciju

Stoljećima društvenog nametanja „odgovarajućih“ uloga i obrazaca „pravilnog“ ponašanja su rezultovala stereotipnim idealima žena i muškaraca – žene bi trebale biti emocionalno ekspresivnije, a muškarci bi trebali skrivati svoje osjećaje. Neverbalni znakovi i upotreba istih odgovaraju rodni stereotipima.

U prosjeku, žene se smiju više od muškaraca. Muškarci osmijehom iskazuju pozitivne, ugodne osjećaje, a osmijeh je uvijek u skladu sa njihovom verbalnom komunikacijom. S druge strane, žene osmijeh koriste i kada njihovi verbalni znakovi na to ne upućuju; njime prikrivaju neugodne situacije i/ili emocije, a koriste ga i kao znak poželjnosti u društvu.

Žene češće dodiruju osobe sa kojima razgovaraju, time iskazujući podršku, naklonost i/ili ljubav; muškarci u procesu komunikacije rjeđe koriste dodir kao neverbalno sredstvo komunikacije, a i kada ga koriste, on je u službi iskazivanja moći ili seksualne zainteresovanosti.

Udaljenost sagovornika za vrijeme komunikacije također je rodno uvjetovana – dva muškarca će razgovarati udaljeni 50-ak centimetara jedan od drugog, dok će dvije žene razgovarati udaljene oko 15 centimetara. Muškarci manje kimaju glavom, sjede opušteno, razdvojenih nogu; žene kimaju kako bi pokazale da prate sagovornikove riječi, sjede prekrštenih nogu, a ruke su im u blizini tijela.

Barbara Rinčić navodi da je 2016. godine obavljeno opsežno istraživanje pod vođstvom psihologinje Judith Hall u kojem je Hall promatrala razlike u neverbalnoj komunikaciji između muškaraca i žena. Uočila je da žene češće i duže ostvaruju kontakt očima, bez obzira da li je riječ o interakciji žena-žena ili žena-muškarac. (Rinčić, 2018: 4)

Dr. Monica Moore, psihologinja sa Webster univerziteta, je obavila niz eksperimenata na temu udvaračkih tehnika. Činjenice, kojima je završila svoje istraživanje, sugerišu da muškarci i žene upotrebljavaju veliki broj jednakih neverbalnih znakova kako bi pokazali romantični interes – osmijeh i pogled su se istaknuli kao univerzalne metode.

S druge strane, prisutni su bili i neverbalni znakovi karakteristični određenom spolu. Dodirivanje kose/zamahivanje kosom, dodirivanje/grickanje usana i dodirivanje vlastitog tijela su karakteristični za žene. Primjetno je bilo i okretanje butine, kada sjede prekrštenih nogu, prema osobi koja im se dopada. Pandan ženskom okretanju butine je muški *manspreading*¹.

Istraživanja su pokazala da zavođenje koje sadrži fizičke neverbalne znakove ima jako malo učinka ako ga izvodi muškarac. Dr. Moore je došla do zaključka da, umjesto fizičkih neverbalnih znakova, muškarci češće pribjegavaju onim neverbalnim znakovima kojima iskazuju društvenu dominaciju, npr. koriste više pokreta za širenje i zauzimanje prostora, češće mijenjaju mjesto, nesputano dodiruju muškarce u svojoj blizini (zaigrano, prijateljski). U daljnjoj diskusiji ovog zaključka, primijetilo se da su muškarci koji su pokazivali signale

¹ *Manspreading* (engl) – pežorativni neologizam koji označava muškarčevo sjedenje raširenih nogu čime zauzima više prostora nego što mu je zbilja potrebno.

svog statusa (zauzimanjem prostora i prijateljskim dodirivanjem drugih muškaraca) dobijali prioritetnu pažnju žena.

Zaključna razmatranja

Što je veći jaz između statusa muškaraca i žena u nekom društvu, veće su rodne razlike u komunikaciji. U društvima u kojima je status izjednačen, razlika će biti manje. U mnogim istraživanjima je potvrđeno kako društvo formira značajan dio psiholoških i bihevioralnih obrazaca kod ljudi, stoga je važno imati to u vidu prilikom bilo kakvog istraživanja rodni utjecaja.

Rodni utjecaji na neverbalnu komunikaciju svoje korijene imaju u stereotipnom shvatanju društva i onoga što je „pravilno“ i „poželjno“ te „nepravilno“ i „nepoželjno“. Stoga ne čudi da se i sami neverbalni znakovi prilagođavaju stereotipno nametnutim stegama. Pa ipak, neverbalni znakovi se ne mogu i neće mijenjati, koliko god stereotipni bili, sve dok se najprije ne promijeni društvo. Kada društvo smanji upotrebu i opće prisustvo rodni stereotipa, dobit ćemo nove neverbalne znakove koje možemo da analiziramo iz novije perspektive.

Literatura

1. Borg, James, *Govor tijela*, Veble commerce, Zagreb, 2009.
2. Butler, Judith, *Raščinjavanje roda*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2005.
3. Gamble, Sarah, *Rodna i transrodna kritika*, časopis Zarez, br. 127, 2004.
4. LaFrance M. i Vial A.C, *Gender and nonverbal behavior*, American Psychological Association, Washington DC, 2016.
5. N.N (n.d). (2021), *Što je to neverbalna komunikacija*, <https://www.unavita.hr/sto-je-to-neverbalna-komunikacija/>
6. Pekas, Tomislav, *Neverbalna komunikacija*, Sveučilište u Splitu, Split, 2019.
7. Puđa, Antonio Hrvoje, *Sociološki aspekti neverbalne komunikacije i njezin utjecaj na uspješnost pojedinca u ostvarivanju osobnih i društvenih ciljeva*, Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku, Osijek, 2016.
8. Reardon, Kathleen R, *Interpersonalna komunikacija: gdje se misli susreću*, Alinea, Zagreb, 1998.
9. Rijavec M. i Miljković D, *Neverbalna komunikacija: Jezik kojim svi govorimo*, VERN, Zagreb, 2002.
10. Rinčić, Barbara, *Spolne razlike u komunikacijskim vještinama odraslih*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2018.

11. Sambol, Helena, *Spolne i kulturalne razlike u neverbalnoj komunikaciji*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2022.
12. Savić S, Čanak M, Mitro V. i Štasni G, *Rod i jezik*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad, 2009.
13. Vidak, Lucija, *Važnost i uloga gesta u neverbalnoj komunikaciji*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2021.

GENDER IMPACT ON NONVERBAL COMMUNICATION

Abstract

The present paper presents gender impact on nonverbal communication. Communication is a transfer of information, thoughts and messages, using a common system of symbols. Communication can be verbal (using language/using words, via writing or via talking) and nonverbal (messages are not transferred with words but with any other medium). For proper understanding of nonverbal communication, the context is the key. Gender impact (gender, mainly gender stereotypes) is an important factor in understanding male and female nonverbal signs, both common and individual to each sex.

Keywords: *communication, verbal communication, nonverbal communication, gender, gender stereotypes, gender impact*

Amina Japaur, MA

UTJECAJ UDŽBENIKA MATEMATIKE NA USVAJANJE BROJEVA KAO VRSTE RIJEČI U RAZREDNOJ NASTAVI

Sažetak

Kako učenici 3. 4. i 5. razreda Osnovne škole „Kiseljak 1“ Bilalovac pišu višestruke brojeve, sa veznikom i ili bez njega ispred posljednjeg člana, koji od likova dvjesto/dvjesto, tristo/trista, te imenica hiljada/tisuća, milion/milijun radije i češće koriste, te koji će način izabrati, sastavljeno ili rastavljeno, pri pisanju stotica, istražili smo i rezultate prikazali u ovom radu. Osim toga, važno nam je bilo ispitati i koliki je utjecaj jezika udžbenika matematike iz kojih su ovi učenici pratili sadržaj ovog nastavnog predmeta, stoga su rezultati ovog istraživanja upoređeni sa već dobijenim rezultatima vezanim za udžbenike matematike za razrednu nastavu.

Ključne riječi: brojevi, glavni brojevi, brojne imenice, bosanski jezik, nastavni plan i program

Uvod

Brojevi su jedna od deset vrsta riječi našeg jezika, to su *prave* riječi (riječi koje imaju logički smisao), *glavne* ili *leksičke* (znače neki poseban pojam), odnosno *nazivne* riječi (služe kao ime pojmu); njima se imenuju pojmovi brojenja, te označava tačna, određena količina čega i „količinska“ relacija (Jahić i dr. 2000: 183-185). Kada je riječ o njihovim morfološkim odlikama, brojevi se ubrajaju u polupromjenjivu vrstu riječi zbog specifičnog statusa njenih jedinica: neki brojevi se mijenjaju, tj. dekliniraju, a neki nemaju promjenu (Jahić i dr. 2000: 186; Čedić 2001: 81). U gramatikama se brojevi dijele na glavne, osnovne ili kardinalne (kazuju koliko tačno ima onoga što znači riječ uz koju stoje: *jedan* dječak, *dvije* djevojčice, *dva* čovjeka, *deset* dana), redne ili ordinalne (kazuju u kojem se redu što nalazi: *prvi* red, *druga* nagrada, *peta* kuća) i zbirne brojeve (Jahić i dr. 2000: 252-253; Čedić 2001: 115), te brojne pridjeve (upotrebljavaju se uz imenice koje nemaju jednine: *dvoja* vrata, i uz imenice koje znače parove istih ili sličnih primjeraka: *četveri* opanci) i brojne imenice (služe za

označavanje tačnog broja muškaraca: *obojica, dvojica, trojica*, približne količine čega: *desetak* kuća, *tridesetak* učenika, ili na koliko se dijelova dijeli jedno cijelo: *polovina, trećina, četvrtina, osmina*) (Jahić i dr. 2000: 256-257; Bulić 2001: 133-134), te navodi njihova osobitost kada se govori o njihovoj promjenjivosti i svrstavanju u kategoriju polupromjenjivih vrsta riječi: od glavnih brojeva dekliniraju se brojevi od *jedan* do *četiri* i brojevi složeni sa njima, a brojevi od *pet* pa nadalje nemaju promjenu (Jahić i dr. 2000: 253; Čedić 2001: 115-116). Nepromjenjivost glavnih brojeva od *pet* pa naviše utjecala je na to da se i glavni brojevi *dva, oba, dvije, obje, tri* i *četiri* sve češće koriste kao nepromjenjivi, a na mjestu određenog padežnog oblika koristi se oblik tzv. okamenjenog akuzativa ovih brojeva: posebno je to često iza prijedloga (umjesto *između dvaju gradova* koristi se *između dva grada*), pa i kada ispred ne dolazi prijedlog (umjesto *raskršće dviju ulica* dolazi *raskršće dvije ulice*), no kako je to odlika razgovornog jezika i kako gramatička norma zahtijeva dosljednu upotrebu oblika *dvaju, dviju, triju, četiriju, dvama, dvjema, trima, četirima* itd., ove oblike treba i koristiti (Čedić 2013: 40).

Brojevi u razrednoj nastavi

Brojevi se kao vrsta riječi izučavaju u 4. razredu devetogodišnje osnovne škole, te je aktuelnim Nastavnim planom i programom za 4. razred Srednjobosanskog kantona iz predmeta Bosanski jezik i književnost planirano sljedeće:

„Gramatika: - Imenice (zbirne i gradivne); - Zamjenice (lične i prisvojne); - Pridjevi (opisni, prisvojni i gradivni); - Brojevi (glavni i redni). - Učenici razlikuju vrste riječi predviđene Nastavnim planom i programom.“¹

Naravno, učenici će o brojevima i njihovim odlikama čuti i usvojiti pojam *broj, glavni broj, redni broj*, kao i pravopisno valjan način bilježenja i slovima i ciframa dosta prije toga iz sadržaja nastave matematike. Analizom Nastavnog plana i programa za škole koje realiziraju nastavu na bosanskom jeziku u Srednjobosanskom kantonu došli smo do sljedećih saznanja o ishodima kada je riječ o brojevima:

- prema navedenom NPP-u, učenici se već u 1. razredu upoznaju sa pojmom *broj* iz matematike, te čitanjem i pisanjem brojeva prve desetice;
- u 2. razredu uče čitati i pisati dvocifrene brojeve;
- u 3. razredu učenici se upoznaju sa trocifrenim brojevima, te čitanjem brojeva u prvoj hiljadi (*Učenici će ovladati čitanjem i pisanjem stotica u prvoj hiljadi.; stotice prve*

¹ <https://mozks-ksb.ba/wp-content/uploads/2019/11/Nastavni-plan-i-program-od-I-do-V-razreda-devetogodisnje-osnovne-skole-za-skole-koje-realiziraju-nastavu-na-bosanskom-jeziku.pdf>

hiljade) (važno je napomenuti da se u ovom NPP-u za 3. razred ne spominje lik imenice *tisuća* o čemu će biti riječi kasnije);

- prema ovom NPP-u, učenici u 4. razredu čitaju i pišu trocifrene i četverocifrene brojeve, odnosno upoznaju se sa pojmom *hiljada* (*Učenici će prepoznavati, čitati, zapisivati, upoređivati, sabirati i oduzimaju brojeve do 100; učenici će uspješno ovladati brojanjem, čitanjem i pisanjem brojeva do 1000; učenici će razumjeti strukturu brojeva prve hiljade, znati odrediti prvi i zadnji broj stotica i hiljade; učenici će prepoznavati i zapisivati rimske i redne brojeve do hiljadu; učenici će uspješno primjenjivati svojstva sabiranja i oduzimanja na brojeve prve hiljade; učenici će ovladati usmenim sabiranjem i oduzimanjem brojeva u prvoj hiljadi, na abakusu i bez abakusa; učenici će uspješno ovladati pismenim sabiranjem i oduzimanjem dvaju ili više brojeva u prvoj hiljadi; umjesto formulacije brojevi do 1000 uvodi se formulacija brojevi prve hiljade; drugi, brojevi prve hiljade predstavljaju se i na kineskom /Suan Pan/ abakusu.*) (opet, spominje se pojam *hiljada*, ali ne i *tisuća*);
- u 5. razredu uvodi se pojam *milion* (*Čitanje, pisanje i upoređivanje brojeva prvog miliona. Učenici će usvojiti znanje o dekadskim jedinicama i višekratnicima dekadskih jedinica do milion. - Učenici će upoznati uređenost skupa brojeva prvog miliona. - Učenici će upoređivati brojeve prvog miliona.*)²

U skorije vrijeme o brojevima, njihovim odlikama i njihovoj upotrebi u razrednoj nastavi objavljen je članak s naslovom „O brojevima u udžbenicima matematike za razrednu nastavu“ (Mešanović-Meša – Japaur 2023), čiji su izvori istraživanja bili udžbenici matematike koji se koriste i u školama Srednjobosanskog kantona koje rade po nastavnom planu i programu na bosanskom jeziku, a u kojem se pažnja ukazuje najprije na to da se učenjem sadržaja iz matematike usvajaju i bitne odlike brojeva kao vrste riječi i načina njihovog pisanja mnogo prije nego što će naučiti o brojevima kao vrsti riječi iz sadržaja jezika i gramatike. U tom članku posmatrano je, između ostalog, i pisanje višestolanih brojeva sa veznikom *i* i bez njega ispred posljednjeg člana, upotreba likova *dvjesto/dvjesta*, *tristo/trista*, upotreba likova brojnih imenica *hiljada/tisuća*, te *milion/milijun*: najprije je dat normativni status ovih pojava u bosanskom jeziku, te iste pojave posmatrane u udžbenicima matematike za razrednu nastavu, njihova upotreba i učestalost. Naime, ustanovljeno je da, premda je u bosanskom jezičkom

² <https://mozks-ksb.ba/wp-content/uploads/2019/11/Nastavni-plan-i-program-od-I-do-V-razreda-devetogodisnje-osnovne-skole-za-skole-koje-realiziraju-nastavu-na-bosanskom-jeziku.pdf>

standardu upotreba veznika *i* ispred posljednjeg člana višečlanih brojeva dozvoljena, ali i neobavezna – veznik *i* može se i ne mora pisati u tim slučajevima³ (npr. *hiljadu devet stotina osamdeset peta godina* ili *milijon sedamsto šezdeset i četiri*), a likovi *dvjesto/dvjesti* i *tristo/trista*⁴, *hiljada/tisuća*⁵ i *milijon/milijun*⁶ prihvaćeni su kao dubletna rješenja, u ispitivanim udžbenicima različit je izbor pisanja veznika *i* pa se on razlikuje od udžbenika do udžbenika, no u cjelini gledano zastupljeniji je način pisanje višečlanih brojeva bez veznika *i*, likovi *dvjesto* i *tristo* potpuno dominiraju u upotrebi, imenica *tisuća* javlja se u nekim udžbenicima tek kao potvrda (obično u zagradi uz imenicu *hiljada*, nikada samostalno), a zabilježena je i tek rijetka pojava lika imenice *milijun* – najčešće se lik *milijon* koristi samostalno. Rad je ponudio dosta zanimljive rezultate kada je riječ o odnosu norme bosanskog jezika prema ovim izdvojenim pitanjima i njihovoj upotrebi u udžbenicima matematike za razrednu nastavu, te su ovdje izdvojena pitanja pobudila interes za novo istraživanje – ovog puta za istraživanje u školi. Dakle, cilj ovog rada jeste da se rezultati dobiveni u navedenom članku gdje su izvori istraživanja bili udžbenici matematike provjere i ispituju u praksi i razredima koji su nastavu iz matematike izvodili na bosanskom jeziku koristeći udžbenike iz gore navedenog istraživanja. Time bi se dobili i podaci o tome koliko su udžbenici utjecali na usvajanje brojeva kao vrste riječi i njihovih gramatičkih odlika, te bismo dobili odgovore i na pitanja koliko u našoj savremenoj obrazovnoj praksi udžbenici i njihov jezik imaju presudnu ulogu u formiranju jezičkog izraza kod učenika. Naznačit ćemo da su učenici koji su obuhvaćeni ovim istraživanjem koristili udžbenike matematike koji su bili predmetom analize naznačenog članka te ćemo rezultate ovog istraživanja komparirati sa rezultatima iz tog rada.

Istraživanje i rezultati istraživanja

Istraživanje je provedeno u periodu od 6. do 8. juna 2023. godine. Anketirani su učenici od trećeg do petog razreda osnovne škole „Kiseljak 1“ Bilalovac. Ukupno je anketirano 113 učenika, od toga 60 djevojčica i 53 dječaka.

Tabela 1. Spol ispitanika

Razred	Muški	Ženski
III	18	29
IV	12	10
V	23	21

³ (Jahić i dr. 2000: 255; Halilović 2017: 40)

⁴ (Jahić i dr. 2000: 255; Halilović 2017: 39, 265, 703)

⁵ (Jahić i dr. 2000: 253; Halilović 2017: 306, 697)

⁶ (Halilović 2017: 418)

Ukupno:	53	60
---------	----	----

Anketirano je ukupno 113 učenika, od toga 53 muškog i 60 ženskog spola, i to: treći razred, 18 je dječaka, 29 djevojčica; četvrti razred, 12 je dječaka, 10 djevojčica; peti razred, 23 su dječaka, 21 djevojčica.

Postavljeni su sljedeći istraživački zadaci:

1. ispitati način pisanja višestolanih brojeva sa veznikom *i* ispred posljednjeg člana ili bez njega kod učenika u odnosu na način primijenjen u udžbenicima matematike za razrednu nastavu prema pisanju brojeva za 3, 4. i 5. razred;
2. ispitati upotrebu likova *dvjesto/dvjesta* i *tristo/trista* kod učenika, te uporediti sa likovima zabilježenim u udžbenicima matematike za 3, 4. i 5. razred;
3. ispitati upotrebu brojevne imenice *hiljada* u odnosu na *tisuća* kod učenika, te uporediti sa dobivenim rezultatima iz udžbenika matematike za 3, 4. i 5. razred;
4. ispitati upotrebu likova *milion* ili *milijun* kod učenika, te uporediti sa upotrebom u udžbenicima matematike za 3, 4. i 5. razred;
5. ispitati načine pisanja brojeva prve stotice kod učenika 3, 4 i 5. razreda.

Generalna je pretpostavka da udžbenici matematike, tj. jezik ovih udžbenika ima veliki utjecaj na formiranje jezičkog izraza učenika, te da će i načini pisanja kao i pojedini oblici brojeva zastupljeni u udžbenicima koji su poslužili prilikom izvođenja nastave iz ovog nastavnog predmeta biti prihvaćeni kod učenika.

Nakon provedenog istraživanja došli smo do rezultata koje predstavljamo u nastavku rada.

Prvi istraživački zadatak

Učenicima 3, 4. i 5. razreda zadano je da višestolane brojeve napišu riječima, te su svi anketirani učenici odgovorili na ovaj zadatak. Rezultati anketnog zadatka nalaze se u tabeli 2.

Tabela 2. Pisanje višestolanih brojeva sa veznikom i ili bez njega ispred posljednjeg člana kod učenika 3, 4. i 5. razreda

Razred	Sa veznikom <i>i</i>	Bez veznika <i>i</i>	Bez odgovora
III	36	11	-
IV	12	10	-
V	23	21	-
Ukupno:	71	42	-

Anketirani učenici 3. razreda koristili su u ovom razredu udžbenik matematike autora Boška Jagodića⁷, u kojem su višestani brojevi pisani bez veznika *i*, uz veoma mali broj primjera sa veznikom *i* ispred posljednjeg člana. Ipak, rezultati ovog istraživanja pokazuju da učenici trećeg razreda znatno češće pišu brojeve sa veznikom *i* ispred posljednjeg člana. Naime, 36 učenika (76,59%) prilikom pisanja višestanih brojeva piše veznik *i* ispred posljednjeg člana, dok 11 učenika (23,41%) ne piše veznik ispred posljednjeg člana.

Učenici 4. razreda koristili su u ovom razredu udžbenik matematike autorice Atije Fako⁸, u kojem je znatno više primjera sa veznikom *i* negoli bez njega, dok se javljaju i primjeri upotrebe veznika ispred člana koji nije posljednji. Istraživanja su pokazala da učenici četvrtih razreda skoro u jednakoj mjeri koriste veznik *i* ispred posljednjeg člana: preciznije, 12 učenika (54,55%) piše veznik *i* ispred posljednjeg člana, dok 10 učenika (45,45%) ne koristi veznik *i* ispred posljednjeg člana.

U udžbeniku matematike za peti razred autorice Atije Fako⁹ višestani brojevi pisani su dominantno bez veznika, uz mali broj primjera sa veznikom. Anketiranje učenika petog razreda pokazalo je da je neznatna razlika u upotrebi veznika *i* ispred posljednjeg člana u odnosu na pisanje bez veznika. 23 učenika (52,27%) prilikom pisanja višestanih brojeva piše veznik *i*, dok 21 učenik (47,73%) višestane brojeve piše bez veznika.

Dakle, analizom udžbenika za 3. i 4. razred ne može se potvrditi samo jedan način pisanja višestanih brojeva, no dominantan je način pisanja bez veznika *i* (Mešanović-Meša – Japaur 2023: 647). Ako bismo uporedili ukupan broj ispitanika koji koriste veznik *i* ispred posljednjeg člana u odnosu na one koji višestane brojeve pišu bez veznika, znatno veći broj učenika koristi veznik kod pisanja višestanih brojeva, čak njih 71 (62,83%). Premda je očekivani rezultat bio da su udžbenici znatno utjecali na odabir načina pisanja brojeva kod učenika, u ovom slučaju pokazalo se da *ovi udžbenici nisu imali presudan utjecaj na odabir pisanja višestanih brojeva sa veznikom i ili bez njega*. Razloge ovakvog rezultata možemo tražiti najprije u udžbenicima za prvi i drugi razred koje su učenici u ovim razredima koristili (a to nisu udžbenici obuhvaćeni prethodnim istraživanjem, te ne možemo sa sigurnošću tvrditi da li su udžbenici za niže razrede razredne nastave imali najveću zaslugu za ovaj rezultat), a vjerujemo da je učitelj i njegov odabir pisanja brojeva imao najviše utjecaja i na pisanje kod učenika.

Drugi istraživački zadatak

⁷ Boško Jagodić, *Matematika, Udžbenik za treći razred devetogodišnje osnovne škole*, Sarajevo Publishing, 2011.

⁸ Atija Fako, *Matematika 4, Udžbenik za 4. razred devetogodišnje osnovne škole*, Bosanska riječ, Sarajevo, 2007.

⁹ Atija Fako, *Matematika za 5. razred devetogodišnje osnovne škole*, Bosanska riječ, Sarajevo, 2008.

Učenici 3. 4. i 5. razreda trebali su prepisati napisane brojeve 200 i 300 riječima. Svi učenici ponudili su odgovor, a rezultati se nalaze u tabeli 3.

Tabela 3. Upotreba likova *dvjesto*, *tristo* : *dvjesta*, *trista* kod učenika 3. 4. i 5. razreda

Razred	Lik <i>dvjesto</i> , <i>tristo</i>	Lik <i>dvjesta</i> , <i>trista</i>	Bez odgovora
III	33	14	-
IV	22	0	-
V	41	3	-
Ukupno:	96	17	-

U udžbeniku matematike za treći razred Boška Jagodića koriste se samo primjeri sa likovima *dvjesto* i *tristo*, odnosno jednočlani ili višečlani nazivi stotica *dvjesto* ili *dvije stotine*, *tristo* ili *tri stotine*; nije pronađen nijedan primjer upotrebe likova *dvjesta/trista*. Rezultati ankete za učenike 3. razreda pokazali su da znatno veći broj učenika, njih 33 (70,21%), upotrebljava likove *dvjesto* i *tristo*, dok 14 učenika (29,79%) upotrebljava likove *dvjesta* i *trista*. Iako u udžbeniku nije ponuđen lik *dvjesta* uz *dvjesto*, gotovo jedna trećina ispitanika ponudila je upravo taj lik – *dvjesta*.

U udžbeniku matematike za četvrti razred autorice Atije Fako nije pronađen niti jedan primjer upotrebe likova *dvjesta* i *trista*. Anketiranje je dalo slične rezultate: svi učenici, njih 22 (100%), koriste samo likove *dvjesto* i *tristo*.

Samo likovi *dvjesto* i *tristo* pronađeni su u udžbeniku matematike za peti razred Atije Fako. Rezultati istraživanja pokazuju da mali broj učenika petih razreda koristi lik *dvjesta* i *trista*: 41 učenik (93,19%) koristi likove *dvjesto* i *tristo*, dok samo 3 učenika (6,81%) koriste likove *dvjesta* i *trista*.

Dakle, analizom udžbenika matematike uočena je upotreba likova *dvjesto* i *tristo*, uz samo jednu potvrdu lika *dvjesta*; likovi *dvjesta* i *trista* nisu ponuđeni uz likove *dvjesto* i *tristo* u posmatranim udžbenicima (Mešanović-Meša – Japaur 2023: 650). Rezultati ankete pokazuju da su dominantni likovi *dvjesto* i *tristo* u odnosu na *dvjesta* i *trista* u svakodnevnoj upotrebi kod ovih učenika razredne nastave što može ukazati na jak utjecaj udžbenika matematike i njegovih jezičkih odlika na pisanje brojeva kod učenika. Čak 96 ispitanika (84,95%) koristi likove *dvjesto* i *tristo*, dok samo njih 19 (15,05%) upotrebljava lik *dvjesta* i *trista*. Zanimljiva je činjenica da najveći broj učenika trećeg razreda koristi likove *dvjesta* i *trista*, a uzmemo li u

obzir da su skoro svi ti ispitanici (njih 13 od 14) učenici jednog odjeljenja, mogli bismo doći do zaključka da je moguć utjecaj učitelja na upotrebu tog lika.

Treći istraživački zadatak

Kako bismo ispitali koju imenicu *hiljada* ili *tisuća* učenici 4. i 5. razreda koriste da imenuju broj 1000, zadat je zadatak da napišu ovaj broj riječju. Svaki učenik ponudio je odgovor.

Tabela 4. Upotreba imenica hiljada i tisuća kod učenika 4. i 5. razreda

Razred	Imenica <i>hiljada</i>	Imenica <i>tisuća</i>	Bez odgovora
IV	22	1	-
V	44	0	-
Ukupno:	66	1	-

Da se prisjetimo: imenice *hiljada* i *tisuća* istog su normativnog statusa u bosanskom jeziku, odnosno, nijednoj od njih nije data prednost.

U udžbeniku matematike za četvrti razred autorice Atije Fako imenica *tisuća* spominje se samo pet puta, uglavnom upisana u zagradu iza riječi *hiljada* (*hiljada/tisuća*) ili sa veznikom *ili* (*hiljada ili tisuća*). Dobiveni rezultati pokazuju da učenici četvrtog razreda riječ *hiljada* koriste mnogo češće nego riječ *tisuća*, te pretpostavljamo da smatraju kako *tisuća* nije riječ normirana u bosanskom jeziku. Svi ispitanici 4. razreda, njih 22 (100%), upotrebljavaju imenicu *hiljada*, dok je jedan od njih u istom zadatku upotrijebio i imenicu *tisuća* i *hiljada*.

U udžbeniku matematike za 5. razred autorice Atije Fako nije pronađena niti jedna potvrda za riječ *tisuća*. Svi učenici 5. razreda, njih 44 (100%), u zadacima su koristili isključivo imenicu *hiljada*. Možemo zaključiti da udžbenici matematike imaju veliki utjecaj na korištenje ovih imenica, kao i sama teritorijalna raširenost imenice *hiljada* na ovom području. Svakako valja naglasiti da riječ *hiljada* prevladava u upotrebi i na prostoru mnogo širem od ovog mjesta gdje je istraživanje provedeno, a to potvrđuje i sam Nastavni plan i program, u kojem se koristi samo imenica *hiljada*¹⁰.

¹⁰ <https://mozks-ksb.ba/wp-content/uploads/2019/11/Nastavni-plan-i-program-od-I-do-V-razreda-devetogodisnje-osnovne-skole-za-skole-koje-realiziraju-nastavu-na-bosanskom-jeziku.pdf>

Četvrti istraživački zadatak

S obzirom na to da je Nastavnim planom i programom utvrđeno da se učenici susreću sa brojem 1000000 u 5. razredu, istraživanje koji će lik *milion* ili *milijun* učenici upotrijebiti da imenuju ovaj broj provedeno je samo u ovom razredu. I ovdje su svi učenici ponudili odgovor.

Tabela 5. Upotreba lika milion/milijun kod učenika 5. razreda

Razred	Lik <i>milion</i>	Lik <i>milijun</i>	Bez odgovora
V	44	0	-
Ukupno:	44	0	-

U radu „O brojevima u udžbenicima matematike za razrednu nastavu“ došlo se do zaključka da u posmatranim izvorima dominira upotreba lika *milion*, iako norma bosanskog jezika prihvata i upotrebu lika *milijun*, a u udžbeniku koji su ovi učenici koristili nije pronađena nijedna potvrda lika *milijun* (Mešanović-Meša – Japaur 2023: 668). Ovo istraživanje pokazalo je da učenici petih razreda, kada se prvi put susreću sa pojmom *milion/milijun*, upotrebljavaju isključivo lik *milion*. Svi ispitanici, njih 44 (100%), upotrijebilo je samo lik *milion*. Nijedan učenik nije upotrijebio lik *milijun*. Opet ćemo kao argument za potpunu dominaciju ovog lika navesti i češći lik *milion* u na ovim prostorima kao i utjecaj učitelja na izgradnju jezičkog izraza kod učenika.

Peti istraživački zadatak

Posebno nas je interesiralo koji bi način pisanja stotica učenici 3, 4. i 5. razreda ponudili kada bi imali priliku da biraju: sastavljeno ili rastavljeno pisanje stotica. Učenici su dobili zadatak da sljedeće brojeve napišu kao brojevnju riječ: 400, 600, 700, 486, 728, 603. I ovdje nije bilo zadataka bez odgovora.

Tabela 6. Sastavljeno i rastavljeno pisanje stotica kod učenika 3, 4. i 5. razreda

Razred	Sastavljeno pisanje stotica	Rastavljeno pisanje stotica	Bez odgovora
III	42	5	-
IV	22	0	-
V	39	5	-
Ukupno:	103	10	-

Analizom smo došli do rezultata da učenici 3. razreda stotice pišu većinom sastavljeno, čak njih 42 (89,36%), dok je samo pet učenika (10,64%) stotice napisalo

rastavljeno. Svi učenici 4. razreda, njih 22 (100%), napisali su stotice sastavljeno. Za razliku od četvrtih razreda, gdje su svi učenici stotice pisali isključivo sastavljeno, od ukupno 44 ispitanika 5. razreda, 39 učenika (88,64%) napisalo je stotice sastavljeno, a pet učenika (11,36%) rastavljeno.

Mogli bismo zaključiti da anketirani učenici mnogo češće stotice pišu sastavljeno, čak njih 103 (91,15%), dok 10 učenika (8,85%) stotice piše rastavljeno. Pretpostavljamo da je ekonomičnost presudna kada je u pitanju pisanje stotica, pa su se učenici opredjeljivali za ovaj kraći način pisanja brojeva. Još jednom ističemo da bi bilo izuzetno korisno da se u udžbenicima napomene da su oba načina pisanja stotica ispravna, i sastavljeno i rastavljeno, kao i oba lika *dvjesto/dvjesta* i *tristo/trista* kako bi se kod učenika izgradio pravilan odnos spram svih njih – ni u jednom udžbeniku nije navedeno da su sva tri načina pisanja ispravna: *dvjesto*, *dvjesta* ili *dvije stotine*; *tristo*, *trista* ili *tri stotine* (Mešanović-Meša – Japaur 2023: 672).

Zaključna razmatranja

Nakon istraživanja koje je provedeno među učenicima 3, 4. i 5. razreda, a koje se odnosilo na upotrebu brojeva i njihovih oblika, te njihovog pisanja, došli smo do sljedećih zaključaka:

- u radu „O brojevima u udžbenicima za razrednu nastavu“ došlo se do zaključka da niti u jednom udžbeniku, kada je u pitanju pisanje glavnih i rednih brojeva sa veznikom *i* ili bez njega, nije jasno navedeno da su oba načina prihvatljiva, te je uočeno da se u udžbenicima pretežno koristi pisanje brojeva bez veznika *i*; rezultati istraživanja pokazali su da znatno veći broj učenika, njih 71 (62,83%), koristi veznik *i* prilikom pisanja višestanih brojeva, dok 42 učenika (37,17%) ne piše veznik *i* prilikom pisanja istih brojeva;
- istraživanjem i analizom udžbenika matematike za razrednu nastavu, uočena je upotreba likova *dvjesto* i *tristo*, uz samo jednu potvrdu lika *dvjesta*; anketiranjem učenika došli smo do rezultata da učenici dominantno koriste likove *dvjesto* i *tristo* u odnosu na likove *dvjesta* i *trista*; važno je napomenuti da u ovom slučaju veliki utjecaj na korištenje jednog od ova dva lika ima udžbenik; zanimljivo je reći da su skoro svi učenici jednog odjeljenja, njih 13 od ukupno 14, koristili likove *dvjesta* i *trista*, te bismo mogli zaključiti da je na njih veliki utjecaj vjerovatno imao učitelj koji upotrebljava te likove;
- u udžbenicima matematike uglavnom se koristi imenica *hiljada*, dok je vrlo mali broj primjera sa imenicom *tisuća*, koja je uglavnom napisana u zagradi kao napomena;

autori navedenog rada smatraju da bi bila potrebna kratka uputa u udžbenicima da su riječi *hiljada* i *tisuća* riječi koje se mogu koristiti u bosanskom jeziku, te da su obje prihvaćene u standardnom bosanskom jeziku; učenici su zbunjeni te, pretpostavljamo, smatraju da riječ *tisuća* nije riječ koja se koristi u bosanskom, nego isključivo u hrvatskom jeziku; rezultati anketiranja učenika petih razreda pokazala su da svih 44 učenika (100%) u zadacima koristi isključivo imenicu *hiljada*, te se može zaključiti da veliki utjecaj na to ima upravo udžbenik, ali i učitelji koji su se vjerovatno opredijelili za samo jednu formu, rašireniju na našem području;

- budući da je u udžbenicima uglavnom korišten lik *milion*, ali se u nekim primjerima pojavljuje i *milijun* napisan u zagradi ili sa veznikom *ili* kao napomena da su oba lika prihvaćena bilo bi dobro i ovdje da postoji kratka uputa da je jednako dobra riječ i *milion* i *milijun*, te bi otklonila sumnje kod učenika da, ukoliko se u udžbenicima koristi u nekoliko primjera samo kao napomena, nije prihvaćena u jezičkom standardu; istraživanja su pokazala da svi učenici petih razreda, kada se prvi put susreću sa pojmom *milion/milijun*, isključivo upotrebljavaju *milion*;
- rezultati ankete pokazali su da značajan broj učenika, 103 (91,15%) od ukupno 113, stotice piše isključivo sastavljeno, dok 10 učenika (8,85%) stotice piše rastavljeno uz poneki primjer napisan sastavljeno; upravo zbog toga bi u udžbenicima trebala stajati napomena da su ispravna oba načina pisanja (*dvjesto* ili *dvije stotine*, *sedamsto* ili *sedam stotina*).

Iz svega navedenog vidimo da se rezultati anketiranja učenika podudaraju u velikoj mjeri od onih dobijenih analizom udžbenika matematike za razrednu nastavu, ali se u nekoliko slučajeva ipak razlikuju: pri bilježenju veznika *i* ispred posljednjeg člana i korištenju likova *dvjesta* i *trista*. S tim u vezi ističemo i mogućnost utjecaja udžbenika nižih razreda razredne nastave te učitelja – jednog od najvažnijih uzora i modela u obrazovanju. Dakle, *jezik udžbenika utječe na izgradnju jezičkog izraza učenika, ali su prepoznati utjecaji i drugih faktora nastavnog procesa*. Važno je napomenuti da, iako je normom bosanskog jezika prihvaćeno korištenje likova *dvjesto/dvjesta*, *tristo/trista*, *hiljada/tisuća*, *milion/milijun*, autori udžbenika ili lektori opredijelili su se uglavnom samo za jedan, te na taj način dovode učenike do nedoumice da li su neki od navedenih likova ispravni ili ne u bosanskom jeziku. Zato je samo jedan učenik od svih ispitanika ponudio oba prihvaćena lika i to samo u jednom zadatku (*hiljada* i *tisuća*). Upravo je zbog toga prilikom pisanja svih udžbenika potrebno voditi računa

o odlikama standardnog bosanskog jezika, te njegovim dubletnim oblicima kako bismo učenike bolje upoznali sa normom bosanskog jezika, te obogatili njihov vokabular.

Literatura

1. Bulić, R. (2001). *Bosanski jezik, jezičko-pravopisni priručnik za učenike osnovnih i srednjih škola*. Tuzla: Bosanska riječ.
2. Čedić, I. (2001). *Osnovi gramatike bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik.
3. Čedić, I. (2013). *Jezički savjetnik*. Sarajevo: Institut za jezik.
4. Čedić, I., Hajdarević, H., Kadić, S., Kršo, A., Valjevac, N. (2007). *Rječnik bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik.
5. Halilović, S. (1996). *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Kulturno društvo Bošnjaka Preporod.
6. Halilović, S. (1999). *Pravopis bosanskoga jezika (Priručnik za škole)*. Zenica: Dom štampe.
7. Halilović, S. (2017). *Pravopis bosanskoga jezika (drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje)*. Sarajevo: Slavistički komitet.
8. Halilović, S., Palić, I., Šehović, A. (2010). *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet.
9. Jahić, Dž., Halilović, S., Palić, I. (2000). *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
10. Mešanović-Meša, E., Japaur, A. (2023). „O brojevima u udžbenicima matematike za razrednu nastavu“, *Prozor u svijet obrazovanja, nauke i mladih*. Sarajevo: Pedagoški fakultet.

MATHEMATICS' TEXTBOOK INFLUENCE ON NUMBER LEARNING AS A PART OF SPEECH IN CLASSROOM TEACHING

Abstract

How students of the third, fourth and fifth grade in elementary school “Kiseljak 1” Bilalovac write multi-digit numbers, with or without a conjunction before the last number, which wording between dvjesto/dvjesta, tristo/trista, or nouns hiljada/tisuća, milion/milijun they opt

for and use more frequently and which method they will choose when writing hundreds, is precisely researched and covered in this paper.

Furthermore, it was important for us to examine the influence of the mathematics textbook from which these students followed the content of this subject, therefore the results of this research were compared with the already obtained results related to mathematics textbooks for classroom teaching.

Key words: *numbers, cardinal numbers, various nouns, Bosnian language, curriculum*

Van. prof. dr. Adnan Bujak

Šejla Dročić, MA

USE OF ONLINE TEST-MAKING TOOLS IN ENGLISH LANGUAGE ASSESSMENT AND EVALUATION IN PRIMARY SCHOOL– CASE STUDY

Abstract

There are many online assessment tools available on the World Wide Web and it is necessary to test and evaluate them before their wider use is encouraged. Using such tools has many advantages and one of such is enabling students to learn how to navigate and use information using their computers. Computer literacy requires skills such as sifting through the available results, making critical judgments about the content, scrolling through pages, following external links, checking citations, and making active choices about the material. Acquisition of such skills is crucial for students in order for them to be able to become functional members of a digital society. When assessment is done properly, it also allows teachers to improve their teaching practices and helps students to learn more effectively. Therefore, it is very important to research into available options to improve our curriculum and assessment methods so that we can teach our students more effectively. This paper deals with the (dis)advantages and practical application of online tools for online and classroom assessment. The aim is to examine whether tests made with online test makers and delivered via the Internet yield better results than traditional paper-and-pencil tests made without the use of specialized test-making tools. The online test makers selected for this study are Easy Test Maker, Google Forms, Class Marker, ProProfs Quiz Maker, and Online Quiz Creator. They offer the widest array of options of all the test makers available and are most suitable for classroom assessment. The results obtained confirmed the hypothesis and justified the conducted research.

Keywords: *online testing, primary school, ELT, test makers*

Introduction

In developed countries, computers and Internet tools have been used in educational contexts for several decades now. As of late, teachers and professors have been incorporating

them into their curriculum in Bosnia and Herzegovina as well, but mostly in private schools and higher education settings. The Internet is a valuable source of tools for any teacher, and it is important to research and analyze the available options before implementing them in classrooms. There is a number of very good online test makers out there that can make teachers' job easier and their classes more relevant and fun. Since technology is becoming more and more important, it is crucial that our students are taught how to navigate this new world. Not implementing technology in schools means that we are not ensuring the digital literacy of the students. With online tests we can help students see the technology used in a meaningful and educational context. This paper deals with the advantages and practical application of online tools for online and classroom assessment. We aim to test whether tests made with online test makers and delivered via the Internet yield better results than traditional paper-and-pencil tests made without the use of specialized test-making tools. The online test makers that are selected for this study are Easy Test Maker, Google Forms, Class Marker, ProProfs Quiz Maker, and Online Quiz Creator. These online test makers are free or offer a free trial version. They offer the widest array of options of all the test makers available and are the most suitable for classroom assessment.

There has already been some research done in the area of CALL (Computer Assisted Language Learning) regarding the subject of online tests and online test makers. Anthony Francis Underhill's paper on theories of learning and their implication for online assessment deals with the pedagogic theory underlining online assessment in general. He emphasizes the potential that the use of online tools has for cooperative and collaborative work and how this skill can help students later in life (Underhill, 2006). Some researchers, such as J. Charles Alderson (2000) and James Dean Brown (2013), have reviewed the impact technology has on testing in general. Brown (2013) has summarized the previous research and examined what progress has been made on the topic of computer-based language learning. His conclusion is that while there are some studies being conducted that compare computer and the traditional testing formats, web-based language testing, the design of testing interface and the experience of the students themselves has only recently become important (Brown, 2013:89). Alderson's (2000) paper on Internet and adaptive language tests provides a detailed criticism of existing web-based tests and the tasks that can be used. However, notably, online test makers and software have come really far in the last two decades so that they no longer focus only on multiple-choice and checkbox test items. Alderson (2000) describes the rise of adaptive online tests - the ones that adapt to given answers and the student's estimated level of knowledge. Paula B. Doherty (2005) sees the Internet as a social structure which can be used to conduct

research, especially surveys, more easily. A bit closer to home and more recently, Bujak and Pasagic (2018) have conducted a survey on computer-mediated communication in English language learning and found that students primarily use CMC for academic purposes. The survey in their research is completed by students at a higher education level. In 2019, a study carried out by Robertson, Humphrey and Steele has shown that teachers save a lot of time by creating online tests as opposed to traditional ones. However, this study shows no significant difference between the results from online and traditional tests. The tests have been of the formative type and the authors note that their results suggest that “online tools can be beneficial in helping students prepare for a summative assessment (Robertson et al, 2019:1)”. It is important to note that most research done in WBLT (web-based language testing) focuses on the formative rather than summative assessment due to the nature of the applications used. Another example is a smaller study (with 25 students) conducted by Cohen and Sasson in 2016 which has examined the students’ success and attitudes towards online testing and learning. They have found that using online tools in teaching greatly improves students’ performance on tests and during lessons. Cohen and Sasson’s study, as well as the ones before, inform all future research on the topic and provide a solid basis for this paper.

Assessment

Assessment is an important part of teaching. When done properly, it allows us to improve our teaching practices and to help our students learn more effectively. As it is crucial to offer our students feedback through evaluation and assessment of their knowledge, it is essential to clarify what is meant by these terms. What is clear is that assessment and evaluation are a type of social activity which occurs in a complex pedagogical context (Matuga, 2005:317). As such, they are influenced by educational contexts - their affordances and constraints (Ibid) - and, therefore, cannot be carefully and adequately analyzed without understanding the context in which they are carried out. Assessment refers to the gathering of data and/or information that measure the impact of a certain activity relative to its objectives (Scriven, 1991:1). Evaluation, on the other hand, focuses primarily on grading or the final outcome of learning. However, even Scriven (1991) admits that differentiating between these two terms is not a simple matter and that sometimes they can be used interchangeably (Ibid:60). Assessment is connected to the judgments made about the raw scores on a test. Evaluation, on the other hand, helps determine the value or merit of something (Williams, 2005:2). Both assessment and evaluation can be seen as important analytical processes in all intellectual and practical endeavors (Ibid:1). They provide us with much needed feedback

which ideally can help us improve our performance and students' competence. Since it helps us build upon what we already know and educate us on what we need to learn, it is no surprise that assessment is an essential tool in language teaching and learning. Teachers typically use assessment to perform individual diagnosis of performance problems, monitor overall student progress and, perhaps, to plan and improve curriculum and teaching activities (Rose, 2006:1). Not all assessment is carried out the same way nor does it have the same purpose. We usually make the distinction between the summative and formative assessment. Summative assessment is the kind of assessment used to sum up the students' knowledge, to round things off or to make a one-off measurement (Harmer, 2007). In other words, it is used at the end of a course, unit or a lesson (Matuga, 2005). On the other hand, formative assessment is the sort of feedback teachers give to students during the course which can help them improve their performance in the class (Harmer, 2007; Matuga, 2005). When we correct students in class or indicate to them that something is wrong it is a micro-level formative assessment (Harmer, 2007). Formative assessment is not done only for the students' sake as it helps teachers evaluate their approach to the lesson and their teaching methods. The teacher can then adapt or change the approach or a method to better suit the learners' needs. It is a flexible tool that is used to "maximize instruction and learning, evaluate student-teacher interactions, and assist individual students while instruction is ongoing" (Matuga, 2005).

Assessment is not just a way to check our students' knowledge on the subject but also a way to test the skills they have acquired during the course. The acquisition of knowledge is, of course, an important goal of teaching but it is the particular skills that students can use in new situations and when faced with new problems that are more important. Computer literacy is not just an empty concept. It requires skills such as sifting through the available result, finding relevant information and literature and a plethora of other equally important skills. Acquisition of such skills is crucial for our students in order to be able to become functional members of a digital society. Therefore, there is an urgent need to adapt our modes of assessing students to the new age we are in. Computers offer various ways of assessing, evaluating and providing feedback to our students' work very quickly. Feedback given immediately or soon after the task is done is bound to be more effective than the one students have to wait days or weeks to get (Alderson, 2004). The assessment for the digital age has to be fit for purpose, valid, and focused on preparing students for the real world (Boitshwarelo, 2017). Thus, assessment types such as problem-based learning, authentic learning tasks, and case studies are very important because they evaluate students' ability to apply knowledge, skills, and capabilities that are relevant to the given tasks and the world they live in. Using

online tools for assessment and evaluation can only help facilitate students' overall success in class and, perhaps, prepare them better for the realities of the world.

Characteristics, advantages and disadvantages of online tests

The term “online tests” is used to describe a particular type of ICT-based assessment, or e-assessment that can be used for diagnostic, formative, and summative purposes. More specifically, online tests refer to computer-assisted assessment where the deployment and marking is automated (Boitshwarelo et al, 2017). One of the reasons why online tests may have a profound effect on our teaching is because the current curriculum and teaching methods used in schools are not updated to meet the needs of the 21st century student. The students are used to getting information in an instant. Prensky called these students *Digital natives* in 2001. Today, a huge number of teachers are also *Digital natives*. However, the limited number of resources, especially in developing countries such as Bosnia and Herzegovina, prevents these digital native teachers to fully immerse their classrooms into technology. Online assessment provides opportunities for the achievement of an expanded range of learning outcomes which include the accessing and management of information (Boitshwarelo at al, 2017), so even when the test items are similar to traditional ones it is still possible to make them more interesting and interactive. It also allows teachers to be creative and inquisitive so that they can make full use of all the given opportunities. The most common types of test items are sure to be found across different online makers such as multiple-choice questions, fill-in-the-blanks, true-false questions, matching and checkbox exercises. However, it is much easier to generate them and much more fun and easier for students to fill them in. One of the main characteristics of online tests is that they are done and made online, i.e. on the Internet. The virtual reality of the Internet has been dubbed cyberspace. It is a virtual, outside world that is separated from the real world (Warschauer, 2000). However, this distinction does not do us any favors since this “separate” world has a significant impact on the real world. Thus, as Warschauer (2000) suggests, technology is not creating any alternate worlds but rather transforming our society and the way we think. By rejecting this idea of a boundary between the virtual and the real world, we have to make sure that our students understand that to read, write and communicate online is a valuable skill in the 21st century (Ibid). Reading, writing, listening and speaking in the era of the Internet includes making critical judgments about the content- scrolling through pages, following external links, checking citations, and making active choices about the material (Ibid:63). The new digital era gives us an opportunity to be very creative with assessment (Boitshwarelo et

al, 2017). The tests we make do not necessarily have to be used for assessment. They can also be used to help students revise the lessons and get the necessary feedback. Online tests are being used more and more often especially as of late. They are a bit easier to use and make than conventional language tests used in school settings since the teachers and students do not have to necessarily be in classrooms to carry out the assessment process. Online test makers allow us to create both the tests that we can deliver to students online and paper-and-pencil tests used in classroom settings. The reason why these makers can be valuable in a test-making process is the ease with which the separate items are organized and reorganized to make a whole.

There are also some limitations to the kind of tasks we can make in such tests. If we want the answers to be graded automatically the number of different items we can use is even more limited. However, with the paper-and-pencil tests made via online makers this may not be the case. The most common test items in online tests are multiple-choice questions, cloze tasks and gap filling exercises (Alderson, 2001). Multiple-choice tasks are probably the most frequently used test items in online tests. These test items offer students several options to choose from and only one or a few are correct. If the purpose of assessment is to understand what our students have understood, then it would be very hard to do this using the answers from the multiple-choice tests. We cannot be sure why students have selected the wrong answer (Baker, 1978:122). To make matters a bit more difficult, there are types of wrong answers which vary in how wrong they are. Such tasks discourage the teacher from detailed analysis of the answers which in turn reflects negatively on the learning process. Another possible problem with MCQs is that such tasks may confuse students who are not at an advanced level. Some studies have shown that beginners have difficulty discerning between similar expressions such as “too cold” and “very cold” or “come” and “go” (Ibid). As multiple-choice tests are often made with minimal difference between offered answers they may have a negative impact on students’ motivation in general. The multiple-choice items are generally considered inadequate for language testing (Ibid:124). Additionally, it is very hard to make test items that test students’ speaking or writing skills. Mostly, these kinds of tasks have to be graded manually because computers are still unable to evaluate complex tests and make decisions about acceptability of certain answers. Computer-based tests are somewhat limited by the type of items they allow (Alderson, 2000:594). They also require a certain amount of knowledge about the computers in general. We mostly assume that students are at least to some degree acquainted with computers and consequently online tests. However, in places where owning a computer or one’s own phone is still something of a privilege this may

not be true. Another important potential problem that may arise during online testing is cheating. Some students treat online tests as open-book tests and, if not explicitly stated beforehand, they may even think this is expected of them (Boitshwarelo et al, 2017). There is also a danger that the test itself may be hacked or that students can have someone else complete the test for them. However, there are several e-proctoring systems that can also be used to monitor students visually and digitally while they are taking the test. Another way the teachers have dealt with this problem is limiting the exam time, not allowing an option to go back to previous questions, randomizing question order and limiting the number of questions that appear on screen at a time (Ibid). Hacking is also a serious concern especially for those administering high-stakes tests at higher levels. However, low-stakes formative assessment is usually not at risk. Despite all of the mentioned disadvantages, online tests can contribute to students' learning in a number of ways.

In contrast online tests have many advantages as well. Primarily, online tests are not dependent on setting. The students can take these tests anywhere. It is not necessary to gather them up in one room for the purpose of assessment (Alderson, 2000:595). They may not even be dependent upon time. The students could take them at any time. This is very useful for tests that are used for revision and practice. After they have completed the test, they can get results immediately and even check their answers and see what they have done wrong. There are multiple benefits to immediate feedback as students are much more likely to learn and improve their performance if they are given feedback immediately. Even in tests where the teacher disables the immediate results from posting (which can be done for several reasons, such as manually checking the possible mistakes the program has made in giving out points or marking the answers) the feedback is quicker because the grading and marking time is much shorter and faster than with regular tests. Another benefit is that students do not need any additional programs, CDs or anything to do the tests, they only need access to the Internet (Ibid). This is important because not every student has means to buy the necessary equipment. It is also beneficial for schools. Since hardly any school has enough resources to update their computer systems regularly to keep up with the technology advancement, using online tests is a cheaper way to expose our students to tests that are up-to-date. This makes the tests more relevant and to the point. We have previously discussed the test-enhanced learning, an idea that frequent testing has positive effects on students' retention of the studied material. Online tests allow us to create and administer these kinds of tests easily and more frequently. It helps our students to get a better picture of what they know and what they do not know. Although good online tests need to include the type of tasks that the teacher needs to grade manually, it

still makes the job of test grading easier by automatically grading some of the test items so that the teacher does not have to. Printed tests that are made using online test makers are graded manually, but their creation is made a lot easier by allowing teachers to generate a number of test items simply by clicking a button or choosing among a number of different test items made by the others on the same subject.

Online test makers used in the research

- Easy Test Maker

Easy Test Maker is an online generator that helps test creators design and manage their tests. It has a relatively straightforward interface (Figure 1). There are multiple options for types of tasks users can make. These are: short answer, multiple-choice, true-false, matching, and fill-in-the-blank exercises. Results are automatically recorded by the site, and the teacher can even track students' progress in real time. The results can be taken as they are or changed and adjusted manually. Tests can be delivered to students in a printed form or online. The testing process can be timed, as well. Easy Test Maker is a great tool for creating printed tests as it allows the users to manipulate the tasks on the page so that the test can fit on one or two pages.

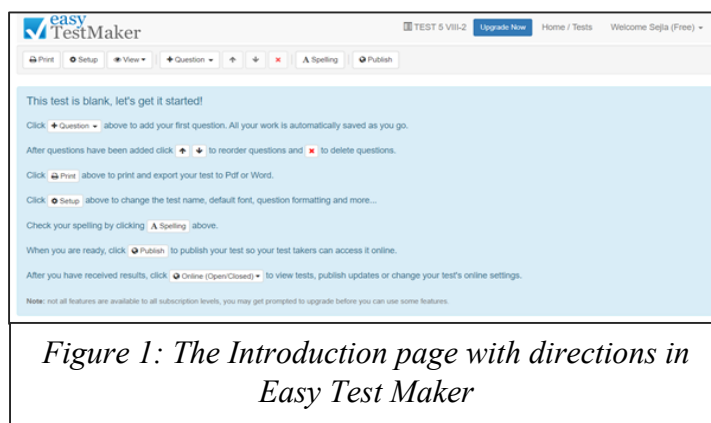

Figure 1: The Introduction page with directions in Easy Test Maker

- Google Forms

The basic question options in Google Forms are those for short answers and essay questions. Apart from these, the users can create multiple-choice questions, dropdown questions and checkboxes. Google forms also allow users to make a linear scale, a multiple-choice grid or a checkbox grid (Figure 2). Multiple-choice grids and checkbox grids allow the users to make matching test items. The users can add video, audio and pictures to their tests. The students can also upload a file of

 The screenshot shows a Google Form with a 'Description (optional)' field at the top. The main question is 'Choose the correct word to complete these sentences:'. Below this, there are six sentences, each followed by two radio button options: 'some' and 'any'. The sentences are:

- I bought ____ bread in the shop.
- We haven't got ____ dog food.
- Does Jane need ____ onions fro...
- Jack and Jill gave Anne ____ le...
- Anastasia didn't eat ____ food at ...
- They were able to make ____ pa...

 At the bottom of the form, there is a text input field with the prompt 'Write the question with how many/much: We need some chocolate.'

Figure 2: Multiple-choice questions with a grid layout.

their own, such as an MS Word or a PDF file and add it to their tests. After the test is created, the user decides if they want results to be delivered right after the testing is done or only after the manual grading is done. They can also decide what the students can see when reviewing their answers, such as: missed questions, point values and correct answers. Once they submit their answers, these are readily stored in Google forms. The test can be sent via e-mail, link or it can be embedded as HTML. It is also possible to share the test directly to social media such as facebook or twitter. This test maker is easy to use, quick and efficient.

- Class Marker

Class Marker is an online test maker for businesses and education. The test maker offers a detailed tutorial which teaches users how to use the available options. The user can add new questions or questions that were used in other tests. Another option is to use random questions from the question bank. Class Marker differentiates between fixed and random questions. The type of questions available in the Class Marker are multiple-choice, true/false, matching, free text, grammar correction and essay type questions. With multiple-choice

The screenshot shows a web interface for 'Test 4 VII-1'. It displays 'Question 15 of 19'. The question text is 'Match the options below: Look at this picture. These are my daughters. _____ names are Jane and Laura.' Below this, there are three more questions with similar structures. To the right of each question is a dropdown menu. The first dropdown menu is open, showing the options 'us', 'our', 'her', 'their', and 'she'. The 'us' option is selected. At the bottom of the interface, there are 'Previous' and 'Next' buttons.

Figure 3: An example of dropdown questions in ClassMarker

questions, the user has two options: to make multiple-choice questions with one correct answer or multiple correct answers (Figure 3). With a free account, one cannot upload files from the computer or embed them, but they can add an externally hosted images or videos. These files should be hosted starting with https://, not http://, or they won't load properly. The user can also embed links into questions, insert a table, insert symbols and enumerate the sentences within the question. Pictures and videos can also be added in the answers section. As a tool for evaluation, testing, revision and practice, Class Marker offers a wide range of options for educational professionals. Creating test items is easy and fun and the point awarding system is well managed.

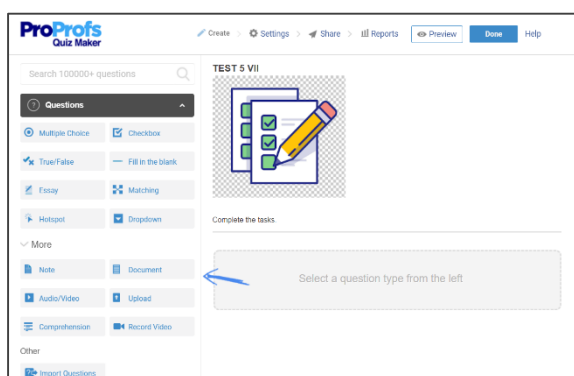

Figure 4: The task creator in ProProfs Quiz Maker

- ProProfs Quiz Maker

ProProfs Quiz maker is not free, but it offers a 14 day free trial version so that the potential

subscribers can try out different options and functions. It has over a million users around the world and over 10 million subscribed learners. The site is fairly easy to use. There are seven main types of questions in this test maker (Figure 4). These are: multiple-choice, checkboxes, true/false, fill-in-the-blank, essay, matching and dropdown. Multiple-choice questions can be true multiple-choice, checkboxes, or dropdown. Additionally, the user can write down an explanation or a description which will pop up after the question is answered so that students get immediate feedback. Each type of question can be made with images, video and audio files, and each one can be previewed individually not just as a part of a whole test. Apart from the main task types, the maker offers inserting a note, a word or a pdf file, uploading a video or an audio file, and creating a comprehension task or recording a video. Before sending the test to students, the teacher can adjust the settings and add a background picture or a theme to make the test more visually appealing. The time it took the student to complete the test is also shown. The tests can be printed, delivered online through a link or privately to users and groups within the site. If the teacher wants to make the test more secure, they can add a code the users have to type in to open the test or make them sign in with not just their names but also their e-mails. They can disable tab switching and copying. This may prevent students from searching answers on the Internet. With a wide array of question types, scoring and security options, ProProfs seems to be one of the most suitable platforms for teachers and students.

- Online Quiz Creator

The owl is the logo and symbol of the website. The owl explains how to create each question type, where to start and even helps out if we get stuck. If the website seems confusing to new users, there is a neat and comprehensive guide in the help section. It offers an example for each of the options, as well as a detailed guide on how to make different types of tasks. There is a number of different testing and content-sharing options available, such as

exams, courses, assessments, quizzes, academy and analyses. Exams offer seven different options for questions (Figure 5): multiple-choice, fill-in-the-blanks, free text, questions

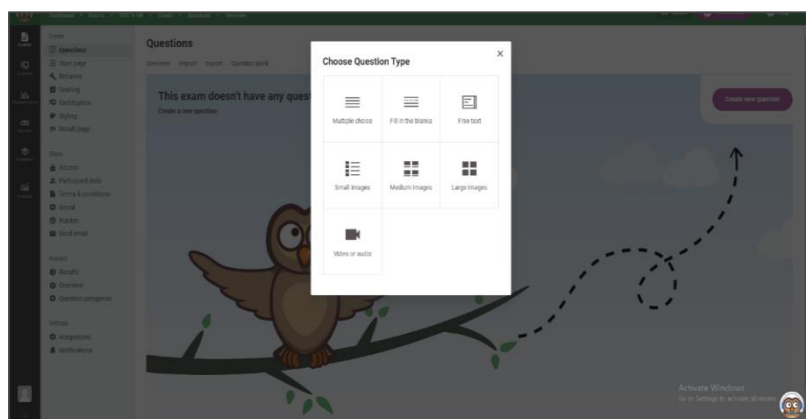

Figure 5: Selecting question types in Online Quiz Creator

with pictures, audio and video questions. Media cannot be added in the answer section, but it can be embedded into questions. Additionally, each answer has a feedback option so that teachers can write feedback for each one, or just for the correct or incorrect ones. The images can be added as links to other sites or from a device but video and audio files can only be added via links. The teacher can monitor students' progress while they are taking the test. To summarize, the Online Quiz Creator offers a number of options and could be a great creative output for teaching, learning and testing for a number of teachers.

Methodology

Before the research is conducted some technical factors had to be taken into consideration. These included acquiring parents' and school's permission to use the students' results in the research and creating the basic outline of the study. It is necessary to lay a strong foundation for the study before it is conducted so that the research goals and aims are clear and that the research actually provides the data necessary to prove the hypothesis. Since the hypothesis of this research is that students get better results doing tests made with online test makers, it is necessary to make sure there is necessary equipment and that the students are well equipped to handle online testing. The study was conducted in "Begov Han" primary school. It included students of ages 11 to 14 in grades 6, 7, and 8. The number of students participating in the study is about 100 (some students were not present for all of the tests and some experienced technical difficulties when completing the online tests) and the number of completed tests is 163. The material the tests were based on was also important. The curriculum followed Oxford's Project coursebooks for grades 6, 7, and 8. The Projects are divided into 6 units, and students have a test after each unit. Traditional tests were those manually made by the teacher either on paper, on a computer without the use of specialized tools, or the ones that were available in teacher's books.

This study employs both the qualitative and the quantitative approaches, comprising the data gathered during the study and the textual analysis of the test results. In many ways language-testing has matured over the last twenty years, mostly thanks to the practical advances in computer-based assessment (Lazaraton, 2001: 51). Furthermore, there is an increasing sophistication and diversity of quantitative methodological approaches in language-testing research, including criterion-referenced measurement, generalizability theory, and structural equation modeling. Lazaraton (ibid) claims that the most important methodological development in language-testing research over the last decade or so has been the introduction of qualitative research methodologies to design, describe and, most

importantly, to validate language tests. Qualitative research methodologies can shed light on the complex relationships that exist among test performance, test-taker characteristics and strategies, features of the testing process, and features of testing tasks, to name a few. Traditional statistical methods for validating language tests have their limitations and the qualitative analysis illuminates the assessment process itself, rather than just assessment outcomes (Ibid). This study was predominantly qualitative though the analysis of the gathered data involved the quantitative approach as well. It was experimental in nature and the treatment (Patten & Newhart, 2018:9) used on the experimental group were online tests made with online tests makers. The control group was given traditional tests created without the use of online test makers. The data gathered after the tests serve to prove or disprove the hypothesis that students achieve more when tests created using online tools are introduced into the curriculum. The collected data was compared with the data gathered using traditional tests. Topics for both types of tests were similar and followed the curriculum for each grade of students. The tests were delivered online or completed at school on computers under teacher's supervision. The results seem to suggest that students do achieve better results in online tests.

Results

The results of the in-class testing were gathered, counted and presented in a table, as well as graphically using the Gaussian curve. The tests made with online test makers were contrasted to those made using more traditional modes of test-creation including use of the existing testing material and manually created exercises. First, results for each individual traditional test and test made using online tools were counted. Then, these data were combined to give the sum results for all traditional tests and tests made using online tools. The total number of students taking tests made with online test makers is 81, whereas 82 students have taken the traditional tests. These students were given 5 different tests made with online test makers and 5 tests made without the use of online tools. The results show that the number of students who have achieved a passing grade on the tests increases almost 14% with tests made using online test makers. Since these tests have been delivered online, the results suggest that doing tests online yields better results. Additionally, students have achieved higher scores on tests made with online tools than on the traditional tests. The differences in grades, i.e. percentages of the test done correctly, tend to be directly proportional to the increase in the grade, except for the highest grades where the difference is very slight (13.58% for online vs. 13.41% for traditional tests). However, 24.69% of students have completed

between 71% and 85% of the online tests correctly which is significantly higher than 15.85%% for the traditional tests. The results of the in-class tests are shown in Table 1.

As it can be seen, more students have achieved passing grades (over 80%) in online tests and tests created using online test makers. The number of students that failed is significantly lower. With the traditional tests the higher grades (between 56% and 100%) are achieved by a lower percentage of students. Similarly, a larger percentage of students failed this type of tests- over 30% of them.

Results of the in-class study for tests made with online test makers and traditional tests		
Percentages of correct answers on the tests	Tests made with online test makers (100%)	Traditional tests made without the aid of online test makers (100%)
100% - 86%	13.58%	13.41%
85% -71%	24.69%	15.85%
70% -56%	20.98%	17.07%
55%- 41%	24.69%	23.17%
40%-0%	16.04%	30.48%
Average passing	83.95%	69.51%

Table 1: The results of in-class testing

The results are also illustrated graphically using the Gaussian curve (Figure 6). The Gaussian curve shows the normal distribution of results. Here we can see that the traditional test curve has a downwards slope where the lowest grade is the most common and the highest grade the least common. The online tests have a much cleaner, almost a bellshaped curve with the middle results sticking down. Here the curve is almost at the same place with the lowest and the highest grades. The curves meet at the second lowest and the highest grade meaning that a similar number of students achieved that grade on both online and traditional tests.

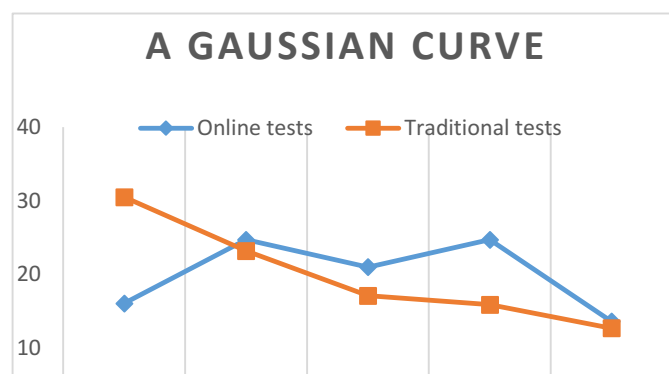

Figure 6: A Gaussian curve

Discussion

The research consisted of the in-class testing using both traditional and online tests. The students were expected to achieve better results in online tests and tests made with online tools than on the traditional ones. Once the tests were made using either online test makers or manually, over a course of a couple of months the students completed them. The questions and tasks on the tests followed the curriculum for each class, and each pair of tests tested the same area of study. The results do confirm the hypothesis that students do better in online tests and tests made with online test makers. They also achieve higher results in online tests. There is also a larger number of students achieving a passing grade than on the traditional tests. The research corroborates the hypothesis. Online tests do yield better results than traditional ones. They help us create tests that in turn may have better learning outcomes than traditional ones. The selected test and survey makers are only a fraction of what is available on the Internet and, hopefully, there will be further research in the use of these online tools for the improvement of testing and evaluation procedures at schools.

Conclusion

Digital technology is here to stay. It is not a one-hit wonder that gets forgotten once the fad is over. Therefore, teachers have to educate themselves on how to use these technologies in their classrooms. To ensure the effectiveness and usability of certain digital and online tools in classrooms, especially in language lessons, the educational professionals must do extensive research in all areas of teaching. Testing, as we have previously stated, is one of the most crucial parts of teaching. It is the part where we find out how effective our teaching methods and strategies are and learn if students have acquired the studied material and to what extent. Since testing is a serious matter, it is absolutely imperative that it is fair and valid. Otherwise, tests may have debilitating effect on students' motivation for learning. Online tests can offer a new, interesting way to test our students' knowledge in a short amount of time. These tests can be formative in nature and be made with the goal of helping students test their own knowledge, revise, practice or inform future instruction. Summative tests require a stricter supervision and cheating prevention tactics. It is far from impossible to create a fair summative online test. As we have seen, most test makers offer some sort of cheating prevention options but the best way is to have students do online tests at school if possible. The next best option is video supervision coupled with programs that prevent tab switching. The research has shown that online tests have a positive effect on students'

success. Hopefully, this research will inspire future researchers to dwell deeper into the tools offered on the web for both teaching and assessment.

The tests used in this research are focused on indirect, discrete-point test items as they are the easiest to quantify and grade and the results gathered from these kinds of tests tend to be more objective. However, exploring other options, especially for using direct test items, would be interesting. Since many websites offer different ways of designing portfolios, videos, presentations, articles, and so on, it would be interesting to see if students benefit from doing such projects in groups or individually. These are a bit more difficult to grade because there is no objective numerical scale we can use to evaluate them. With the right motivation and an open-minded attitude towards technology, there is no reason every classroom should not be bursting with technology driven creative learning.

References

1. Alderson, C, *Technology in testing: the present and the future*, System 28, 593-603, 2000, <https://www.yumpu.com/en/document/read/5501269/technology-in-testing-the-present-and-the-future>, accessed: 21.03.2021.
2. Alderson, C., *The shape of things to come: will it be the normal distribution?*, Cambridge University Press, 2004.
3. Beker, J, *ILUSTRACIJA OBJEKTIVNE PROCJENE ZNANJA U NASTAVI STRANOG JEZIKA*, ed. Medve, J. B., Strani jezici Vol. 7, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1978, p. 122-32.
4. Boitshwarelo, B., et al, *Envisioning the use of online tests in assessing twenty-first century learning: a literature review*, Research and Practice in Technology Enhanced Learning, vol. 12, 2017.
5. Brown, J.D., Research on computers in language testing: Past, present and future, ed. Thomas, B. et al, *Contemporary Computer-Assisted Language Learning*, Bloomsbury, London, 2013, p. 73-95.
6. Bujak, A. and Pašagić, H., Computer-Mediated Communication in English language Learning, ed. Arnaut, A., *SAZNANJE*, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica, 2018, p. 505-17.
7. Cohen, D., and I. Sasson, *ONLINE QUIZZES IN A VIRTUAL LEARNING ENVIRONMENT AS A TOOL FOR FORMATIVE ASSESSMENT*, Journal of Technology and Science Education, 2016, p. 188-208., website: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1134863.pdf>, accessed: 20.05.2021.

8. Doherty, P. B., *The Context and Culture of the Web as a Research Environment*, Online Assessment, Measurement, and Evaluation: Emerging Practices, Ed. Williams, D. D. et al, Ch. 1, Information Science Publishing, Hershey, PA, 2005, pp. 10-27.
9. Harmer, J., *The Practice of English Language Teaching*, Fourth Edition, Pearson Education Limited, Harlow, UK, 2007.
10. Lazaraton, A., *Qualitative research methods in language test development and validation*, European language testing in a global context, Proceedings of the ALTE Barcelona Conference, July 2001.
11. Matuga, M. J., *The Role of Assessment and Evaluation in Context: Pedagogical Alignment, Constraints, and Affordances in Online Courses*, Online Assessment, Measurement, and Evaluation: Emerging Practices, Ed. Williams, D. D. et al, Ch. 1, Information Science Publishing, Hershey, PA, 2005, pp. 316-30
12. Patten, M. L., & M. Newhart, *UNDERSTANDING RESEARCH METHODS: An Overview of the Essentials*, 10th ed, Routledge, New York, 2018.
13. Prensky, M., *Digital Natives, Digital Immigrants*, On the Horizon, MCB University Press, Vol. 9 No. 5, October, 2001.
14. Robertson, S. N., et al, *USING TECHNOLOGY TOOLS FOR FORMATIVE ASSESSMENTS*, Journal of Educators Online, vol. 16, Jul 2019, website: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1223780.pdf> ; accessed: 29.06.2021.
15. Rose, M. M., and B. Bogue, *A Critical Assessment of Online Survey Tools*, University of Missouri -- Columbia/ The Pennsylvania State University, 2006.
16. Scriven, M., *Evaluation Thesaurus*, Fourth Edition, Sage Publications, , USA, 1991.
17. Underhill, A. F., *Theories of learning and their implications for on-line assessment*, Turkish Online Journal of Distance Education, Vol 7, January 2006.
18. Warschauer, M., *The death of cyberspace and the rebirth of CALL*, English Teacher's Journal, 61-67, 2000.
19. Williams, D.D, *Measurement and Assessment Supporting Evaluation in Online Settings*, Online Assessment, Measurement, and Evaluation: Emerging Practices, Ed. Williams, D. D. et al, Ch. 1, Information Science Publishing, Hershey, PA, 2005, pp. 1-8
20. Hutchinson, T, *Project Student's Book 2*, 3rd edition, Oxford University Press, Oxford, 2008.
21. Hutchinson, T, *Project Student's Book 3*, 3rd edition, Oxford University Press, Oxford, 2010.

22. Hutchinson, T, *Project Student's Book 4*, 3rd edition, Oxford University Press, Oxford, 2011.

KORIŠTENJE ONLINE ALATA ZA PRAVLJENJE TESTOVA ZA OCJENJIVANJE I TESTIRANJE U NASTAVI ENGLESKOG JEZIKA U OSNOVNOJ ŠKOLI – STUDIJA SLUČAJA

Sažetak

Na internetu postoji mnoštvo dostupnih alata za online ocjenjivanje i evaluaciju ali prije same upotrebe i preporuke potrebno ih je detaljno analizirati i isprobati. Od mnogobrojnih prednosti koje nude takvi alati jedna od prvih jeste pružanje mogućnost studentima da nauče kako koristiti računare za traženje i upotrebu informacija. Kompjuterska pismenost uključuje sposobnost filtriranja dostupnih rezultata, donošenje prosudbe o dostupnom sadržaju kao i pregledanje stranica, pristup vanjskim linkovima, provjeru citata te odgovarajući odabir materijala. Učenje navedenih vještina je od krucijalne važnosti ako želimo da učinimo naše studente funkcionalnim članovima digitalnog društva. Ako uradimo odgovarajuću evaluaciju, tehnologija također može pružiti nastavnicima priliku da unaprijede svoj rad te pomoći studentima da uče efektivnije. Samim time, od velike je važnosti da ostvarimo uvid u dostupne mogućnosti za unaprijeđenje našeg kurikuluma i metode ocjenjivanja kako bismo poučavali svoje studente što efektivnije. Ovaj rad se bavi prednostima i nedostacima te praktičnom primjenom online alata za ocjenjivanje online ili u učionici. Cilj je bio istražiti da li testovi napravljeni uz pomoć online alata za pravljenje testova te implementirati putem interneta pokazuju bolji uspjeh studenata nego bez njihovog korištenja. Online alati koji su uzeti u obzir prilikom ovog istraživanja uključuju Easy Test Maker, Google Forms, Class Marker, ProProfs Quiz Maker te Online Quiz Creator. Navedeni alati pružaju najbolji izbor mogućnosti od svih trenutno dostupnih alata za izradu testova te su najprilagođeniji za upotrebu u učionici. Rezultati dobijeni nakon analize su potvrdili postavljenu hipotezu te pokazali opravdanost obavljenog istraživanja.

Ključne riječi: online testiranje, osnovna škola, ELT, test alati

Emrah Mujić, MA

Nerma Mehić, MA

Van. prof. dr. Melisa Bureković

AFRICAN AMERICAN VERNACULAR ENGLISH AND IDENTITY FORMATION IN LORRAINE HANSBERRY'S A RAISIN IN THE SUN

Abstract

The aim of this paper is to present the intricate relationship between language, identity, and social dynamics, with a specific focus on African American Vernacular English (AAVE) as portrayed in Lorraine Hansberry's play A Raisin in the Sun. The paper highlights how language serves as a powerful tool for characterizing individuals and reflects their aspirations, affiliations, and generational conflicts. The characters in the play are analyzed in terms of their language use, revealing distinct patterns. Ultimately, the paper discusses the significance of language in shaping identity and emphasizes how African American characters in the play navigate linguistic challenges while striving for social mobility and self-acceptance in a racially biased society.

Key Words: *African American Vernacular English, AAVE, identity, performative, social mobility, language variety*

Introduction

The way a person speaks is an obvious indicator of their background, which includes their profession, social status, level of education, gender, and race. Dialects carry social meaning and the language variety that we use is a mark of our identity, revealing who we are and where we come from. Peterson (2020) explains that there is a direct connection between relative social power and the use of language. In particular, people are judged based on the level of standardization of the dialect they use. There is no single definition of standard language since there are different varieties of Standard English worldwide. The standard variety that is relevant for the development of this paper is standard American English, also termed General American. According to Trudgill (1995), Standard American English is a dialect "usually used in print, and which is normally taught in schools and to non-native

speakers learning the language. It is also the variety which is normally spoken by educated people and used in news broadcasts and other similar situations” (p. 5).

While standard forms are associated with correct usage, dialects designated nonstandard become stigmatized. Standard English is the voice of authority, promoted through the education system and the media. However, no dialect is intrinsically better than any other. Linguists such as Lippi-Green (1997) maintain that Standard English is a hypothetical construct but still, there is a bias towards this abstracted, idealized dialect. Moreover, Thomas (2003) emphasizes that “the selection of one dialect and its forms over others for promotion as the standard is only a result of historical accident, not linguistic superiority” (p. 178). This means that there is no objective or linguistic reason to mark Standard English as superior. Widespread promotion of the ideology of a standard continues despite this fact because many people still believe that this dialect is “proper English.” In other words, Standard English holds a high level of “overt prestige” because speaking it is considered crucial in formal settings.

Linguistic standards are set by speakers with high levels of economic and political power, while social groups who speak nonstandard English have less social power. They are disenfranchised and their language is described as ‘bad’ or ‘broken English’. It becomes evident that such descriptions of dialects have more to do with a society’s social systems than with the language itself. Nonstandard dialects are deemed corrupted because their speakers lack mainstream social power and prestige. Linguistic discrimination can thus serve as a proxy for racism and classism. Classifying someone’s language as ‘bad English’ becomes an effective means of ‘othering’ (Peterson, 2020). Because this variety is linked to social prestige, it is considered a key to success because it offers its speakers certain social advantages and it improves their life prospects. Not only that, but it is also supposed to represent people who are more logical, productive, globally oriented, and less likely to be perceived as having committed a crime. The academic and popular belief that Standard English has such importance is termed the ‘myth of Standard English’ (Lanehart, 2001). This dialect is mainly associated with white, upper-middle-class speakers who promote linguistic assimilation for members of other social communities, including African Americans.

Speakers of nonstandard dialects might understand that their speech is stigmatized in mainstream society but still refuse to assimilate linguistically. This is because dialectal forms are important for identity formation, in-group solidarity, and local pride. Though nonstandard speech does not have prestige in the wider society, it can hold a high level of “covert prestige.” Labov (1966) used this term to refer to the prestige of a language variety or form

that stems from its value for group solidarity. African Americans, for example, will commonly use features of AAVE while interacting with their community to evoke familiarity and build a sense of belonging.

Speakers of a nonstandard dialect might rightly refuse to abandon their culture but still acquire full control of the standard language. Most people alter their speech according to their interlocutor and the social situation they are in. This is termed ‘code-switching’, referring to the practice of shifting a language variety according to the appropriate social context or topic (Morgan, 2002). Speakers will use their vernacular in an informal or intimate setting but will shift to the standard dialect in an academic or professional environment. Though acquiring the standard is the goal for many speakers, code-switching has been subject to objections. This is because speakers of a nonstandard dialect bear the responsibility of learning a second dialect if they wish to succeed in mainstream society. They speak a language that is not held in esteem so they must alter it. Such biased attitudes can cause nonstandard speakers to feel insecure about their vernacular dialect.

African American Vernacular English (AAVE)

According to Wolfram & Schilling (2015), studies of AAVE surpass those on other social and regional dialects of American English due to persistent sociopolitical controversies related to the speech of African Americans. It is difficult to provide a single definition of this dialect because its speakers come from all socioeconomic backgrounds and not all black Americans use it. Morgan (2002) defines AAVE as “the language, discourse and interactional styles and usage of those socialized in the speech community” (p. 65). It was previously thought that being African American and not belonging to the middle class were equivalent to speaking AAVE. However, this racial and economic classification is incorrect. Though there are shared features that constitute AAVE, these forms vary across regional, age, and social groups. It is certain that AAVE is a valid, systematic dialect with unique semantic, grammatical and rhetorical patterns and pronunciation. During the 1960s in the U.S., linguists such as William Labov and Walt Wolfram challenged the assertion that AAVE is illogical, claiming instead that it is indeed rule-governed. The dialect is an inextricable part of a community, culture, and history.

Despite linguists’ efforts to convince the public that AAVE is a legitimate English dialect, there is still a widespread belief that it is merely street slang, broken English, and the language of an ignorant urban underclass (Pullum, 1999). There is significant linguistic prejudice towards its speakers. Stereotypically, AAVE usage is related to ignorance,

criminality, and immorality so speakers should abandon it in order to obtain education and employment (Morgan, 2002). This explains why numerous African Americans code-switch. Working-class African Americans might not have the opportunity to acquire General American because the standard dialect is useful in certain environments that are unattainable for them. Interestingly, many middle-class African Americans use only Standard English, believing that encouraging AAVE among its speakers means keeping their race down. According to this view, the inability to use the standard means a lack of education or employment.

On the other hand, using Standard English exclusively in intragroup interaction might symbolize self-hate and promotion of white values. Ideology in the African-American community racializes employing the standard dialect as ‘talking white’ (Rahman, 2004). Those who abandon AAVE might risk losing community membership. Such opposing attitudes are the reason why many African Americans experience what Smitherman (2006) termed a “linguistic push-pull” (p. 77). AAVE speakers might refuse to abandon their vernacular because it serves as a symbol of ethnic identity but, simultaneously, they understand that it is the target of discrimination in mainstream society.

Hansberry effectively employed AAVE in her play to realistically disclose the social and regional features of her characters. She includes the language spoken by African Americans in Southside Chicago to paint an authentic picture of a working-class family in the mid-twentieth century. Moreover, AAVE in the play reflects the characters’ aspirations, feelings, and stance towards the black community in a particular scene. Dialectal features also demonstrate generational conflicts among the characters, particularly Mama and her children. Mama Lena uses a wide range of AAVE constructions and incorporates aspects of southern rural AAVE in her speech. Walter and Beneatha’s language is less concentrated with dialectal features since they represent the ambitious, urban younger generation. They also occasionally code-switch, unlike their mother.

Speaking One’s Identity: African American Identity Formation

Raisin in the Sun (*Raisin* further in the text) is in many ways a play about identity formation – most especially, as Borrego (2015) argues, in the binary relation of individuality vs. the collective good. Personal dreams that numerous characters espouse must inevitably be sacrificed for a greater (potential) good. This is what Walter Younger – a staunch believer in American individualism and the American Dream – realizes by the end of the play when he ‘defers’ his personal dream for the collective good of the entire Younger family.

In the fifth chapter of her recent book entitled *Judith Butler, Race and Education* (2018), Charlotte Chaderton argues, relying on Butler's contribution to the theory of the performative, that race also operates as a performative. Chaderton (2018) follows Butler's notion of 'the performative' which is "the process by which, for Butler, identities are produced," adding that "performativity is also the process by which norms are (re)produced" (p. 109). Chaderton's own contribution to the theory of performativity then introduces race as a potential performative when viewed through the Butlerian notion of such a phenomenon. As she states, "Like gender, through a Butlerian lens race [...] function[s] as a performative: race is produced and reproduced through actions, practices and *utterances* which create a reality or perceived reality" (2018, p. 110, emphasis added). This is ultimately the main preoccupation of this paper. However, whereas Chaderton focuses exclusively on issues of race in educational settings, this paper focuses on the premise that 'race as a performative' can be found in Lorraine Hansberry's play *Raisin* as a mainly verbal undertaking. Specifically, this paper focuses on the play's (socio-)linguistic characteristics ("utterances" in Chaderton's quote above).

Raisin has enjoyed continuous success ever since its first performance on Broadway, and numerous books and articles have already tackled its political/ideological themes, especially in the context of the American Dream, as well as identity formation on various characters' parts. In that sense, numerous authors have tackled how the play's characters 'express their identity' through myriad different representational modes. This paper is interested in precisely that aspect of *Raisin*; namely, how various identities are 'expressed' literally, that is, verbally throughout the play. This paper argues that 'race as a performative' (including the white race) is predicated upon the process of 'stylization' of acts that are repeated through time. This process must include the privileging of one set of norms (historically the norms of the white race) and discrediting all others. In that way, African American collective identity which comes with its own substrata of cultural, metaphysical, and linguistic aspects has been viewed as "non-normative," and therefore, undesirable by white power structures (Rose, 2014, p. 32).

If we are to understand race as a performative, that is, that race is 'expressed' through subconscious repetition of acts (including linguistic acts), then we have to recognize the crucial role of language and dialects in that process of identity formation. It is through language that race gets expressed and exposed. But precisely because "identities are not actually fixed to bodies" (p. 114) as Chadderton (2018) argues, and are "supposed to be nomadic and mobile, open to a constant play in which subjects performatively enact

temporary selves,” as Veen (2020) has recently argued in “Narrative Identity, Subject Formation, and the Transfiguration of Subjects” (p. 43), linguistic characteristics which are ascribed to AAVE can be abandoned for other dialectal variations. This is visible in *Raisin*. Almost all characters in the play are speakers of AAVE, but depending on exterior circumstances, they can (depending on their level of education or acculturation) switch to or use exclusively either Standard English (Joseph Asagai, George Murchison) or other linguistic forms, such as English as spoken by Black slaves which Walter Younger speaks briefly to reflect the historic oppressive quality of African Americans’ lives in the U.S. These linguistic ‘episodes’ in the play reveal that race is indeed a performative since the act of speaking in a particular linguistic formation can be abandoned partially or completely; played with; and used to further advance financially in the racist U.S. of the 1950s.

Moreover, what Hansberry tackled in *Raisin* in the context of identity formation is precisely the ‘hybrid’ quality of African American identity. Numerous critics have made the connection between *Raisin*’s characters and W. E. B. Du Bois’s ‘double consciousness’ which, according to him, all African Americans possess (Borrego, 2015; Nowrouzi and Faghfori, 2015; Neto, 2011). As he stated, “one ever feels his twoness – an American, a Negro; two souls, two thoughts, two unreconciled strivings; two warring ideals in one dark body” (Du Bois, 1903, as cited in Borrego, 2015, p. 125). This paper aims to explore what characters in *Raisin* best capture this notion of ‘double identity’ in African-American communities and Younger family in particular, especially how such a phenomenon is linguistically ‘visible’. It is the contention of this paper that such characteristics find their way into the dialect and lexicon of those subjects that feel those binary pulls of their identities (being African *and* American simultaneously).

African American Identity Formation through AAVE in *A Raisin in the Sun*

Through the characters in the play, Hansberry highlighted the variety and diversity of AAVE, using language as a powerful tool for characterization. Most characters employ this nonstandard dialect but their speech strikingly varies from one another. The variation of AAVE present in the play shows both trans-generational and geographical shifts that become present in AAVE depending on different geo-temporal *topos*. In the following discussion, this paper analyzes the most prominent characters from *Raisin* which are grouped as such to reveal common traits that individual characters carry through linguistic means. In that sense, the discussion shall focus on the following issues: a) male-female binary relations expressed through AAVE; b) trans-generational shifts of AAVE; c) how a higher level of education

affects the usage of AAVE; d) if AAVE is a hindrance for African Americans who wish to participate in the American Dream and upward social mobility.

Lena Younger (Mama), and Ruth Younger

Mama is the character who uses AAVE the most in the play and her dialect is fairly consistent. This is in line with her values – she is presented as a typical black mother, an upholder of traditional principles who understands the plight of black people in America and does not try to challenge societal structures. As Washington (1988) explains, “Hers is the thinking of a Black woman born near the turn of the century in a racist American society, and she does not understand the modern ways and thinking of her children” (p. 113). Her manner of speaking is well presented in the following quote:

MAMA: Ain’t nobody trying to stop you. I just wonders sometimes why you has to flit so from one thing to another all the time. You ain’t never done nothing with all that camera equipment you brought home— (Hansberry, 1958/1994, p. 45; emphasis added).

There are three prominent features of AAVE in Mama’s quote: negative inversion (*ain’t nobody*), multiple negation¹ (*ain’t never done nothing*), subject-verb disagreement (*you has; I wonders*). The verbal suffix –s is commonly omitted in AAVE but the construction *I just wonders* is interesting because it includes a redundant suffix. Wolfram (2004) explains that in Southern rural versions of AAVE, the verbal suffix –s is frequently attached to subjects other than 3rd person singular. This indicates that Mama stands for Southern rural AAVE, while the younger characters use the urban, Southside Chicago variety. This is also supported by a didascaly that describes Beneatha (Mama’s daughter): “perhaps the Midwest rather than the South has finally – at last – won out in her inflection” (Hansberry, 1958/1994, p. 34). This quote suggests that the rest of the Younger family still (partially) uses Southern inflection which only Beneatha – given the generational gap and the level of education – has lost.

Moreover, growing up as a black woman in the South has not only influenced her language, but her thinking, too. Racism and hardships impacted her view of the American Dream, “narrowing her perspective and restricting her beliefs about what a Black person could reasonably expect to achieve in American society” (Washington, 1988, p. 113).

¹ For a detailed discussion on *negative inversion* and *multiple negation* see Bureković (2012, 2013a, 2013b, 2015) and Bureković & Rizvić (2018).

Additionally, as Julie M. Burrell (2014) argued, “the core crisis in *Raisin* comes from Mama’s and Walter’s competing versions of masculinity: Mama’s, a masculinity that stems from a life-affirming Black tradition; Walter’s, a capitalist masculinity that depends upon being the family’s sole provider and a wealthy power player” (p. 5). Mama’s role as the head of the family means her firm verbal command which she often uses throughout the play – when Beneatha states there is no God, Mama slaps her and commands her: “Now – you say after me, in my mother’s house there is still God” (Hansberry, 1958/1994, p. 48). As Borrego (2015) states about Mama’s role in the play in the context of the late 1950s audiences, “The strength of Lena within her family is problematic for whites who saw a black female character’s assertion of strength or independence as a threat” (p. 129). Mama’s “strength” lies precisely in her verbal command. Her power lies in her ability to yield authority through namely verbal means.

The same, however, cannot be said for her daughter-in-law, Ruth Younger. Because of the historically prevailing sexism within African American communities,² Ruth’s role of being Walter’s wife means Walter constantly puts the blame of his ‘un-success story’ on Ruth specifically and African American women *grosso modo*. This is reflected in the following quote:

WALTER: That is just what is wrong with the colored woman in this world ... Don't understand about building their men up and making 'em feel like they somebody. Like they can do something.

RUTH: (Drily, but to hurt) There are colored men who do things.

WALTER: No thanks to the colored woman.

RUTH: Well, being a colored woman, I guess I can't help myself none. (Hansberry, 1958/1994, p. 35)

Ruth is not a confrontational character. She is the tired wife with a boring, repetitive lifestyle who does not strive for greatness but only has simple dreams. Her subservient role in the marriage and in the family is reflected in her way of speaking:

WALTER: Something the matter with you this morning?

RUTH: No—I'm just sleepy as the devil. What kind of eggs you want? (Hansberry, 1958/1994, p. 26)

² For a detailed discussion about “double oppression” that was/is present for African American women see hooks (1981/2015). For a detailed discussion about intersectional racism and “womanism” as Alice Walker’s form of Feminism see Walker (1983/2011).

The previous quote demonstrates another feature of AAVE, the formation of a question without using the auxiliary *do*. Hansberry combined AAVE and Standard English on other occasions too, showing how her characters code-switch. Ruth shifts to Standard English when speaking on the phone with Mrs. Arnold:

RUTH: (At the phone) Hello—Just a minute. (Goes to door) Walter, it's Mrs. Arnold. (Waits. Goes back to the phone. Tense) Hello. Yes, this is his wife speaking ... He's lying down now. Yes ... well, he'll be in tomorrow. He's been very sick. (Hansberry, 1958/1994, p. 95)

Since she is speaking with the wife of Walter's employer, Ruth switches from AAVE to Standard English precisely because the receiver of information on the other side of the telephone is white. This form of 'performativity' (and a form of performance) on Ruth's part reveals a crucial fact – she is very much linguistically capable of using Standard English when circumstances require that of her. The implication, therefore, is that Ruth refuses to construct her identity through such linguistic input most probably because of the stigmatization within the African American community regarding Standard English. She is a cleaning lady who works for white people, and her usage of the English language reflects that.

Beneatha, Joseph Asagai, and George Murchison

Hansberry also featured the speech of educated characters, whose language has been influenced by their level of education. This group includes Beneatha, Joseph Asagai, and George Murchison, whose academic world encourages them to use Standard English ('acting white'). In the following quote, it is evident that Beneatha's speech is more sophisticated than that of her family:

BENEATHA: (Hissingly) Yes – just look at what the New World hath wrought! ... Just look! (She gestures with bitter disgust) There he is! *Monsieur le petit bourgeois noir* – himself! There he is – Symbol of a Rising Class! Entrepreneur! Titan of the system! (Hansberry, 1958/1994, p. 123-124)

What is visible in this quote is also Beneatha 'playing' with language. She uses antiquated linguistic units (*hath wrought*) and also combines English with French. Standard English is preferred in schools and it is clear that education has an effect on forming speech habits and, in this case, eradicating AAVE. However, Beneatha does opt for AAVE in one instance:

BENEATHA: What they think we going to do—eat 'em? (Hansberry, 1958/1994, p. 109)

Here, she omits the auxiliary verb *do* and the copula *be*, both prominent characteristics of AAVE. This is an instance of code-switching and Beneatha's way of using her vernacular due to covert prestige. She utters this question as a reaction to white people not wanting her family to move into their neighborhood. Therefore, the usage of AAVE in this situation can be understood as a signal of togetherness in the face of racism. Regardless of this scene, however, Beneatha, like her brother Walter, wishes to participate in social mobility, which means adapting one's linguistic characteristics. Precisely because Beneatha wants to be a doctor (an almost impossible task not just for an African American but for a woman of any race in the 1950s U.S.), she realizes she must adhere to "standard language ideology" which is present in the educational system (Carter and Callesano, 2018, p. 69). Her coeval who belongs to the same educational system, Asagai, reflects the same sentiments. Asagai is an exchange student from Nigeria, but his mastery of the English language (that is, Standard English) is hard to ignore. Because he is an exchange student from an African country who was included in the hegemonic educational system in the U.S., Asagai accepts norms of Standard English even though he harbors anti-colonialist sentiments regarding his own country.

George is another African-American character who does not use AAVE in his everyday communication. For him, Standard English is representative of both his educational background and his family's social status. As a member of a highly affluent (and assimilated) family, George's dialect must sound more 'sophisticated'. And when Beneatha openly states she hates assimilationist African Americans, George replies:

Oh, dear, dear, dear! Here we go! A lecture on the African past! On our Great West African Heritage! In one second we will hear all about the great Ashanti empires; the great Songhay civilizations; [...] Let's face it, baby, your heritage is nothing but a bunch of raggedy-assed spirituals and some grass huts! (Hansberry, 1958/1994, p. 75)

Whereas Beneatha sees connections between her identity and her ancestral homeland, George only links his heritage (and African American heritage) to the U.S. His discussion in the quote above shows the animosity he has for his own heritage. Spirituals – one form of opposition of African American slaves against the hegemonic powers expressed through verbal means – for George represent one example of his communal and cultural history which he is ashamed of.

Walter Younger

Walter is another character who shifts dialects. For him, young white men of his age embody the American Dream. Unlike his mother, he wishes to climb the social ladder and achieve success like white people. Walter Lee is a desperate man, bound by poverty and prejudice, and fascinated with a business idea that he believes would solve all of his socio-economic issues. In certain instances, while he is talking about his dream as a businessman, he forsakes AAVE and uses Standard English:

WALTER: And I'll pull the car up on the driveway ... just a plain black Chrysler, I think, with white walls – no – black tires. More elegant. Rich people don't have to be flashy ... though I'll have to get something a little sportier for Ruth – maybe a Cadillac convertible to do her shopping in. (Hansberry, 1958/1994, p. 99)

He also uses Standard English when he first meets Mr. Lindner, perhaps to impress him and show that his family is good enough for the white neighborhood. This might suggest that his AAVE would have completely diminished if he had succeeded in achieving his white dream. However, by the end of the play, as he chooses to decline Lindner's offer and move into Clybourne Park, he shifts back to AAVE:

WALTER: We don't want to make no trouble for nobody or fight no causes, and we will try to be good neighbors. And that's all we got to say about that. (Hansberry, 1958/1994, p. 133, emphasis added)

A trademark feature of AAVE, multiple negation, is evident in his speech. It might indicate his ultimate preference for black values and family over his white ambitions, which he ultimately comes to relish by the end of the play. Throughout the play, however, Walter's discongruity between his American Dream and his African-American identity constantly clash. As Neto (2011) notes, "Walter's struggles represent the black male effort to cope with white Americans [*sic.*] standards of manhood" (p. 8). 'Double consciousness' comes here to the foreground when Walter's binary sense of his identity (being African and American) clash. The scene where he imagines himself as an African chieftain foregrounds his version of "alternative masculinity" (Burrell, 2014, p. 8). This form of alternative reality is certainly reflected in his language:

WALTER: (On the table, very far gone, his eyes pure glass sheets. He sees what we cannot, that he is a leader of his people, a great chief, a descendant of Chaka, and that the hour to march has come)

[...]

WALTER: Do you hear the singing of the women, singing the war songs of our fathers to the babies in the great houses? Singing the sweet war songs! (The doorbell rings) OH, DO YOU HEAR, MY BLACK BROTHERS!

[...]

WALTER: Telling us to prepare for the GREATNESS OF THE TIME! [...].
(Hansberry, 1958/1994, p. 75, 76, emphasis in the original)

In these two quotes, Walter only employs Standard English, without switching to AAVE. This can be noticed in the question formation. In AAVE, the auxiliary verb in *yes-no* question can be omitted. Walter, however, uses the auxiliary *do*. There is also no inclusion of *g-dropping*, where the words *singing* and *telling* would be rendered as *singin'* and *tellin'*. The connection here is between the perception of 'success' and the verbal expression. Ordinarily, Walter uses AAVE in his community and around his family, but as soon as he imagines himself as "a great chief" (where he combines his African heritage and American individualism and the myth of the self-made man), his dialect changes to that of Standard English. He understands that if he is to be successful in the U.S., he must also employ the linguistic characteristics of his 'oppressors'. Walter quickly returns to the myth of the American Dream as propagated through ideological narratives of white hegemonic power structures. What he does not realize, however, is that if one wants to participate in social mobility of that kind, one must adhere to the normative set of rules governing one's use of language continuously. Whereas Beneatha understood this simple fact, Walter does not abandon AAVE outside his familial and communal surroundings except in brief moments when he is daydreaming about his potential successful future. He also opts for Standard English at the end of the play when he finally 'deferrers' his dream and confronts Mr. Lindner: "I mean – I have worked as a chauffeur most of my life – and my wife here, she does domestic work in people's kitchens. So does my mother. I mean – we are plain people..." (Hansberry, 1958/1994, p. 132). This shift in dialects on Walter's part occurs perhaps because the family has decided to move to a white neighborhood even though they do not want the family there because of their race. Walter's usage of Standard English therefore signifies not only their willingness but also their ability (against popular belief at the time) to use Standard English, thus showing that using a dialect is a matter of choice and a part of one's identity.

Conclusion

Through the nuanced analyses of characters such as Mama, Ruth, Beneatha, Joseph Asagai, George Murchison, and Walter, from Lorraine Hansberry's play *A Raisin in the Sun*, this paper illustrated how their education, aspirations, and struggles get expressed through language. Furthermore, the paper addressed the concept of code-switching, where speakers adapt their language depending on the social context, as well as more recent contributions in the theory of performativity. The paper underscored the multifaceted nature of African American identity formation, where language plays a pivotal role. It focused on the tension between preserving cultural heritage (AAVE) and the desire for social mobility. The characters in *A Raisin in the Sun* exemplify the complexities of this struggle, highlighting the role of language as a performative expression of identity within a broader socio-cultural context. Finally, this paper provided a comprehensive exploration of the intricate relationship between language, identity, and power, using Hansberry's play as a lens through which to examine these themes.

References

1. Borrego, S. D. P. C. (2015). Integration, assimilation, and identity in Lorraine Hansberry's *A Raisin in the Sun* and Barbara and Carlton Molette's *Rosalie Pritchett*. *Revista Canaria de Estudios Ingleses*, 1(70), 123-142.
2. Bureković, M. (2012). Status obilježja negacije u engleskom i bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku. *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, 10: 381-398.
3. Bureković, M. (2013a). Pregled proučavanja lingvističkog fenomena negacije. *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, 11: 276-296.
4. Bureković, M. (2013b). Sintaksički testovi za određivanje polariteta rečenice. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zenici*, 11: 121-132.
5. Bureković, M. (2015). Modifikacija interpretabilne analize negacije. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zenici*, 13: 63-75.
6. Bureković, M. & Rizvić-Eminović, E. (2018). Hijerarhija logički definisanih tipova afektivnih konteksta. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zenici*, 16: 52-63.
7. Burrell, J. M. (2014). To be a man: A re-assessment of black masculinity in Lorraine Hansberry's *A Raisin in the Sun* and *Les Blancs*. *CONTINUUM*, 1(1), 1-20.

8. Carter, P. M. & Callesano, S. (2018). The social meaning of Spanish in Miami: Dialect perception and implications for socioeconomic class, income, and employment. *Lat Stud*, 16, 64-90.
9. Chadderton, C. (2018). *Judith Butler, Race and Education*. Palgrave Macmillan
10. Hansberry, L. (1994). *A Raisin in the Sun*. Vintage Books (original work published 1958).
11. hooks, b. (2015). *Ain't I a woman: Black women and feminism*. Routledge (original work published 1981).
12. Labov, W. (1966). *The Social Stratification of English in New York City*. Washington, DC: Center for Applied Linguistics.
13. Lanehart, S. (Ed). (2015). *The Oxford Handbook of African American Language*. Oxford University Press.
14. Lippi-Green, R. (2011). *English with an Accent: Language, Ideology and Discrimination in the United States*. London: Routledge.
15. Morgan, M. (2002). *Language, Discourse and Power in African American Culture*. Cambridge University Press.
16. Neto, O. P. (2011). Masculinity and the diasporic place of the African American man in *A Raisin in the Sun*. *Anais do SILEL*, 2(2), 1-11.
17. Nowrouzi, T. & Faghfori, S. (2015). Am I an African or an American? Duboisian double consciousness in *A Raisin in the Sun*. *International Journal of Applied Linguistics & English Literature*, 4(3), 174-180.
18. Pullum, G. (1999). African American vernacular English is not Standard English with mistakes. In R. S. Wheeler (Ed.). *The Workings of Language: From Prescriptions to Perspectives* (pp. 39-58). Westport CT: Praeger.
19. Peterson, E. (2020). *Making Sense of "Bad English": An Introduction to Language Attitudes and Ideologies*. Routledge.
20. Rahman, J. (2004). *It's a Serious Business: The Linguistic Construction of Middle Class White Characters by African American Narrative Comedians*. Ph.D. thesis. Stanford University.
21. Rose, T. (2014). Hansberry's *A Raisin in the Sun* and the "illegible" politics of (inter)personal justice. *Kalfou*, 1(1), 27-60.
22. Smitherman, G. (2006). *Word from the Mother: Language and African Americans*. London: Routledge.

23. Thomas, L., Wareing, S., Singh, I., Stilwell Peccei, J., Thornborrow, J., & Jones, J. (2003). *Language, Society and Power: An Introduction*. 2nd ed. Routledge.
24. Trudgill, P. (1995). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. 3rd ed. England: Penguin Books.
25. Veen, C. (2020). Narrative identity, subject formation, and the transfiguration of subjects. *Subjectivity*, 13, 39-59. <https://doi.org/10.1057/s41286-020-00089-7>
26. Walker, A. (2011). *In search of our mothers' gardens: Womanist prose*. Open Road (original work published 1983).
27. Washington, J. C. (1988). *A Raisin in the Sun* Revisited. *Black American Literature Forum*, 22(1), 109–124. <https://doi.org/10.2307/2904153>
28. Wolfram, W. (2004). The Grammar of Urban African American Vernacular English. In E. W. Schneider & B. Kortmann (Eds.). *A Handbook of Varieties of English: Morphology and syntax* (pp. 111–132). De Gruyter Mouton.
29. Wolfram, H. & Schilling, N. (2015). *American English: Dialects and Variation*. 3rd ed. Wiley-Blackwell.

AFROAMERIČKI ENGLSKI I FORMACIJA IDENTITETA U PREDSTAVI *GROŽDICA NA SUNCU* LORRAINE HANSBERRY

Sažetak

Cilj ovog rada jeste pokazati zamršeni odnos između jezika, identiteta i društvene dinamike, s posebnim fokusom na afroamerički engleski (eng. AAVE) kako je prikazan u drami Groždica na suncu Lorraine Hansberry. Rad naglašava kako jezik služi kao moćan instrument za karakterizaciju pojedinaca i odražava njihove težnje, pripadnosti i generacijske sukobe. Likovi u drami analizirani su u smislu njihove jezične upotrebe, otkrivajući različite obrasce. U konačnici, rad se bavi značajem jezika u oblikovanju identiteta i naglašava kako se afroamerički likovi u predstavi snalaze u izazovima povezanim sa jezikom dok teže ka društvenoj pokretljivosti i samoprihvatanju u rasno pristranom društvu.

Ključne riječi: *afroamerički engleski, AAVE, identitet, performativnost, društvena mobilnost, jezični varijete*

Prof. dr. Belma Polić

Emina Horić, MA

Nihada Topovčić, MA

PRILAGOĐENOST ODOBRENIH UDŽBENIKA ZA NJEMAČKI KAO DRUGI STRANI JEZIK U GIMNAZIJI NOVOM KURIKULUMU U ZENIČKO- DOBOJSKOM KANTONU

Sažetak

Danas, u postkomunikacijskoj eri podučavanja stranih jezika, nastavni materijali su vrlo važni za proces nastave. Nastavnik se ohrabruje da koristi autentične materijale, ali udžbenik je i dalje osnovni alat u učenju stranog jezika. Dobar udžbenik pruža detaljne smjernice i djelotvoran vremenski raspored, silabus, kao i tekstove, koji su spremni za korištenje na određenom nivou učenja. Udžbenik je jednako važan kao i nastavnik za učenika, jer nastavnicima daje kvalitetnu podršku, što odgovara jednom od temeljnih načela moderne didaktike – od aktivnosti do razvoja. Udžbenici, kao didaktički oblikovana nastavna sredstva, služe učenicima za sticanje znanja i vještina, potom za formiranje vrijednosnih stavova, podsticanje kritičkog razmišljanja, razvoj intelektualnih i emocionalnih sposobnosti učenika.

Sadržaji udžbenika utvrđeni su, prema Zakonu o udžbenicima, nastavnim planom i programom. S obzirom na to da je kurikularna reforma u Zeničko-dobojskom kantonu na nivou osnovnog i gimnazijskog obrazovanja u eksperimentalnoj fazi, i da su se kurikulumi već implementirani u nastavni proces, neophodna je i reforma udžbeničke politike, koja mora da prati kurikularnu reformu, sa ciljem što kvalitetnijeg obrazovanja i stvaranja što boljih uslova za izvođenje nastave. Ciljevi ovog istraživanja se ogledaju u: 1. analizi usklađenosti preporučenih tematskih cjelina sa udžbenicima; 2. analizi usklađenosti preporučenih gramatičkih sadržaja sa udžbenicima; 3. analizi usklađenosti preporuka za ostvarenje ishoda sa udžbenicima.

Ključne riječi: nastava, kurikulum, ishod, strani jezik, udžbenik, gimnazija

Uvod

Rezultati PISA testiranja iz 2019. godine bili su podstrijek nužne reforme obrazovanja 2020. godine, kada su počele projektne aktivnosti za izradu novih kurikuluma za osnovno i

srednje obrazovanje u Bosni i Hercegovini u skladu sa zajedničkom jezgrom postjećih nastavnih planova i programa u osnovnim i srednjim školama. Nastavni planovi i programi su bazirani na ishodima učenja, i, prema definiciji Poljaka (1980), sadrže zadatke, ciljeve, kao i obrazovni sadržaj, sedmični i godišnji broj sati, ali i druge oblike obrazovnog rada, i način njihovih izvođenja. Zeničko-dobojski kanton je, također, uspješno učestvovao u kurikularnoj reformi.

Za ostvarenje ishoda učenja, potrebna su adekvatna nastavna sredstva, poput udžbenika, radnih sveski, priručnika za nastavnike i sl. (Poljak 1980: 29). Udžbenik, kao didaktičko-metodički oblikovano nastavno sredstvo, je najvažniji instrument učenja i podučavanja i bez odgovarajućeg udžbenika, nastava je gotovo nezamisliva (Marsh 1994: 18). Zakon o udžbenicima Kantona Sarajevo iz 2019. godine navodi, da su sadržaji udžbenika utvrđeni nastavnim planom i programom, koji se bazira na ishodima učenja. U ovom radu se uzima u obzir Zakon o udžbenicima Kantona Sarajevo, jer navedeni zakon nije dostupan za Zeničko-dobojski kanton.

S obzirom na to da je Kurikulum u Zeničko-dobojskom kantonu trenutno u fazi implementacije, kako u osnovnim, tako i u gimnazijama, postavlja se pitanje usklađenosti odobrenih udžbenika sa Kurikulumom nastavnih predmeta, u ovom slučaju usklađenosti odobrenih udžbenika u gimnaziji sa Kurikulumom nastavnog predmeta *Njemački jezik* (kao drugi strani jezik).

Zbog činjenice da je udžbenik najvažniji instrument, naš rad će u svoj fokus staviti odobrene udžbenike *Deutsch.com 1* i *Deutsch.com 2* u Zeničko-dobojskom kantonu u gimnazijama, koji se trenutno koriste u nastavi *Njemačkog jezika* (kao drugog stranog jezika). Rezultati ovog rada mogu u eri kurikularne reforme, kako u Zeničko-dobojskom kantonu, tako i u drugim kantonima, poslužiti kao smjernica za kreiranje udžbenika, koji su u potpunosti usklađeni s Kurikulumom nastavnog predmeta *Njemački jezik* (kao drugi strani jezik) u gimnaziji kao jednom od krovnih dokumenata u nastavnom procesu.

Usklađenost Kurikuluma sa udžbenicima za gimnaziju

Za prvi i drugi razred gimnazije u Zeničko-dobojskom koriste se udžbenici *Deutsch.com 1* (grupe autora Gerhard Neuner, Anta Kursiša, Lina Pilypaityte, Erna Szakaly i Sara Vicente) i *Deutsch.com 2* (grupe autora Gerhard Neuner, Lina Pilypaityte, Sara Vicente, Carmen Cristache i Erna Szakaly), koji se nalaze na Spisku odobrenih udžbenika u školskoj 2023/2024. godini. Svi udžbenici imaju i odgovarajuće radne sveske, koje po definiciji Zakona o udžbenicima Kantona Sarajevo (2019), služe kao *pomoćno nastavno sredstvo*.

U ovom radu udžbenici će biti analizirani na nivou tri oblasti Kurikuluma *Njemački jezik*, koje čine oblasnu strukturu predmetnog kurikuluma i čija konceptualna povezanost predstavljaju polazište za odgojno-obrazovne ishode:

- a) komunikacijko-jezička oblast;
- b) međukulturna oblast;
- c) razvoj ličnosti i društvene interakcije.

Ovo istraživanje će ispitati usklađenost predloženih tema, gramatičkih sadržaja i preporuka za ostvarenje ishoda sa navedenim udžbenicima za gimnazije.

Usklađenost predloženih tema sa udžbenicima

Kurikulum za nastavni predmet *Njemački jezik* (kao drugi strani jezik) preporučuje tematske cjeline (a samim tim i vokabular), koje bi se trebale obraditi i pojaviti unutar udžbenika, s obzirom na to da je udžbenik po Zakonu o udžbenicima dužan pratiti nastavni plan i program, odnosno Kurikulum, koji je baziran na NPP-u. Udžbenik *Deutsch.com 1* se u gimnaziji koristi na način, da se prva polovina udžbenika obrađuje u prvom, a druga polovina u drugom razredu. Udžbenik *Deutsch.com 2* se koristi na isti način, za treći i četvrti razred. Od ukupno 7 preporučenih tematskih cjelina za prvi razred se u prvoj polovini udžbenika *Deutsch.com 1* nalazi 5 tematskih cjelina, dok se cjeline *putovanje* i *stanovanje (život u gradu i život na selu)* može pronaći u udžbeniku *Deutsch.com 2*, u lekcijama za četvrti razred srednje škole.

Ono što je zanimljivo jeste to, da se abeceda i brojevi do 100, potom formulari i sl. mogu izučavati u udžbeniku *Deutsch.com 1*, odnosno u dijelu namijenjenom za prvi razred, iako su učenici imali priliku da se sa ovim cjelinama susreću kroz učenje njemačkog u osnovnoj školi.

Kurikulum za drugi razred preporučuje ukupno 12 tematskih cjelina, od kojih se u dijelu udžbenika *Deutsch.com 1* za drugi razred nalazi samo 6 cjelina, a od kojih se jedna (*zdravlje*) čak ponavlja u udžbeniku *Deutsch.com 2* u 20. lekciji. Teme poput *život mladih*, *slobodno vrijeme*, *proslave*, *mediji* i sl. ili se mogu pronaći u lekcijama udžbenika *Deutsch.com 1* za prvi razred ili u udžbeniku *Deutsch.com 2* za četvrti razred (npr. poput tematske cjeline *festivali*).

Dvije od 6 preporučenih tematskih cjelina su pronađene u udžbeniku *Deutsch.com 2* za treći razred (i to *mladi u zemljama njem. govornog područja* i *školski sistemi*). Iako savremena metodika zastupa stav da se pored posredovanja jezika u nastavi stranih jezika, posreduju i

uvjeti i životne okolnosti, politička, ekonomska i kulturna dešavanja (Polić, Hasanica 2021: 79), s obzirom na to da sve navedeno zajedno čini jezik. U ovom slučaju, teme *moderno društvo* i *Njemačka prije i poslije ujedinjenja* nisu pronađene unutar ova dva udžbenika. Preporučena tematska cjelina za treći razred *zaštita okoline* je pronađena u lekcijama četvrtog razreda, a samo neki segmenti teme *ogledalo zemalja kroz medije, internet, muziku* itd. se mogu izučavati u *Deutsch.com 1* za prvi razred. *Muzika, izgled, dijelovi tijela* su također cjeline, koje se mogu izučavati uz pomoć udžbenika kroz treći razred gimnazije.

Interesantno je da je od 12 preporučenih tematskih cjelina za četvrti razred u drugoj polovini udžbenika *Deutsch.com 2* pronađena samo jedna tematska cjelina – *putovanja*. Tematska cjelina *planovi za budućnost (zanimanje i studij)*, recimo, koja bi se logičkim slijedom trebala raditi u četvrtom razredu, kada bi ustvari mogla biti od pomoći učenicima četvrtog razreda pri odabiru željenog studija, obrađuje se nekom logikom u trećem razredu gimnazije. Teme poput *suvremeni događaji i najvažniji datumi njemačke historije, ravnopravnost spolova, uloga žene u društvu, klišeji o Nijemcima i Austrijancima, tolerancija* se ne mogu pronaći niti u jednom od navedenih udžbenika. Teme poput *promet i prometna sredstva*, ali i *mediji i sve o poslu* se mogu uz pomoć udžbenika izučavati u trećem i drugom razredu, iako su preporučene u četvrtom razredu. Teme poput *selidba i namještaj* su također prisutne kroz izučavanje njemačkog jezika u četvrtom razredu.

Zaključno se može konstatirati da se 38% tematskih cjelina koje preporučuje Kurikulum obrađuju u udžbenicima, upravo u razredu u kom se trebaju obrađivati. Ostale teme, također njih 38%, koje Kurikulum preporučuje za određeni razred se pojavljuju, ali unutar udžbenika za neki drugi razred, pa možemo reći da ne prate Kurikulum, ali su zastupljene, dok se 24% tematskih cjelina uopće ne obrađuje, i pored toga što se eksplicitno navode kao obigatorne unutar Kurikuluma za gimnaziju.

Usklađenost gramatičkih sadržaja sa udžbenicima

Odobreni udžbenici se „odobravaju“ od nadležnih institucija, jer prate ili bi trebali da prate Kurikulum, u što se ubrajaju i unutar Kurikuluma preporučeni gramatički sadržaji, koji su sredstvo kojim se dolazi do cilja, tj. do usmene i pismene komunikacije.

Tako se u udžbeniku *Deutsch.com 1* za prvi razred može pronaći većina preporučenih gramatičkih sadržaja, dok se sadržaji poput imperativa, povratnih glagola, gradivnih imenica, preterita, oblika *hätte* i sl. ne pojavljuju. Preporučeni prijedlozi sa dativom i akuzativom u prvom razredu se u udžbenicima pojavljuju tek u *Deutsch.com 2* – dakle u četvrtom razredu. U prvom razredu udžbenik nudi mogućnost obrade samo glagola *können*, dok obrada ostalih

modalnih glagola nedostaje. Obradu složenica Kurikulum preporučuje u drugom razredu, a udžbenik *Deutsch.com 1* u prvom.

Upitne zamjenice *was für ein* i *welcher* i upotreba i izostavljanje određenog člana su jedini gramatički sadržaji, koji se mogu uz pomoć udžbenika *Deutsch.com 1* izučavati u drugom razredu gimnazije. Sadržaji poput deklinacije imenica, neodređenih zamjenica, pravilne i nepravilne komparacije pridjeva, potom deklinacije pridjeva, preterita modalnih glagola, kao i perfekta slabih i jakih glagola nisu pronađeni u udžbeniku *Deutsch.com 1* za drugi razred.

Prva polovina udžbenika *Deutsch.com 2* za treći razred gimnazije sadrži rod, jedninu i množinu imenice, potom lične, prisvojne i povratne glagole, perfekt i neke prijedloge sa dativom, dok sljedeći preporučeni sadržaji nisu pronađeni: particip I i II kao atribut, prijedlozi sa genitivom, deklinacija i komparacija pridjeva, indirektni govor, pluskvamperfekt i pasiv.

Dok obrada konstrukcije *zu+infinitiv* u njemačkom jeziku, obrada participa I i II kao atributa, pluskvamperfekta, futura i pasiva, konjunktiva u indirektnom govoru i drugih gramatičkih sadržaja nije pronađena u udžbeniku *Deutsch.com 2* za četvrti razred, obrada nekih sadržaja, poput neodređenih imenica, prisvojnih, prijedloga i prijedložnih fraza sa priložnim značenjem je pronađena. Preporučena komparacija priloga, poput priloga *gern*, se može pronaći u udžbeniku *Deutsch.com 1* za drugi razred.

Uskladenost preporuka za ostvarenje ishoda u udžbenicima

Preporuke za ostvarenje ishoda Kurikuluma podrazumijevaju preporučene vrste tekstova (poput stripa, pjesama i sl) i preporučene aktivnosti (kao npr. opis predmeta i slika, snimanje kratkog filma itd.). Preporučene vrste tekstova i preporučene aktivnosti su iste za sve razrede.

Preporučene vrste tekstova

Od ukupno 8 preporučenih vrsta tekstova, u udžbeniku *Deutsch.com 1* za prvi razred pronađene su ukupno dvije vrste tekstova, i to obrazac sa ličnim podacima i vrlo mali broj informativnih tekstova, kao što su upute, razgovori i reportaže.

Udžbenik *Deutsch.com 1* broji šest od osam preporučenih vrsta tekstova za drugi razred gimnazije, među kojima su i pjesme, strip, dijaloški tekst, članak iz časopisa za mlade, vođeni sastav i par informativnih tekstova, ponajviše intervjua. Intervjui su najčešći oblik teksta u ovom udžbeniku, a potom i razne poruke, sažeci, izlaganja i reportaže.

Preporučeni tekstovi se u udžbeniku *Deutsch.com 2* za treći razred gimnazije javljaju u manjem broju, nego što je to slučaj sa prethodnim razredom. Pjesme, obrasci sa ličnim podacima i članak iz časopisa za mlade su jedini preporučeni tekstovi, s kojim se učenici gimnazije susreću u udžbeniku kroz treći razred gimnazije. Pored ovog, pronađene su i dvije vrste informativnog teksta – intervju i biografski prikaz.

Samo dvije vrste od 8 vrsta tekstova su pronađene u udžbeniku *Deutsch.com 2* – članak iz časopisa za mlade i nekolicina informativnih tekstova, kao što je obavijest, sažetak, intervju i razgovor.

Preporučene aktivnosti

Kurikulum preporučuje 19 aktivnosti, od kojih je ukupno 5 pronađeno u udžbeniku *Deutsch.com 1* za prvi razred (dopunjavanje tekstova, povezivanje verbalnih i neverbalnih sadržaja, dijalozi sa uvježbavanim jezičkim sredstvima koji predočavaju stvarne komunikacijske situacije, potom letak i brošura).

Preporučene aktivnosti poput dopune teksta, povezivanje verbalnog i neverbalnog sadržaja, razni dijalozi, igre poput bacanja kocke, pa i rekonstrukcija redoslijeda teksta se mogu pronaći u drugoj polovini udžbenika *Deutsch.com 1* za drugi razred – dakle ukupno 5 od 19 aktivnosti.

Prva polovina udžbenika za treći razred broji 8 preporučenih aktivnosti. To su aktivnosti, poput dopunjavanja teksta, igara, projektnih zadataka izrade plakata, leci i brošure, ali i dijaloga i rekonstrukcije redoslijeda teksta.

Druga polovina udžbenika, koja se obrađuje u četvrtom razredu gimnazije, sadrži 7 preporučenih aktivnosti, kao što su dopunjavanje teksta, što se javlja u svim razredima, povezivanje verbalnog i neverbalnog sadržaja, dijaloga, izrade prezentacija, letaka i brošura. Aktivnosti, poput pjevanja, recitiranja, pantomime, snimanja kratkog filma, e-korespondencije sa partnerskim razredom i ostalih aktivnosti nisu pronađene u udžbenicima *Deutsch.com 1* i *Deutsch.com 2*.

Zaključak

Ovaj rad se bavio analizom odobrenih udžbenika *Deutsch.com 1* i *Deutsch.com 2* za nastavni predmet *Njemački jezik* (kao drugi strani jezik) u gimnaziji. S obzirom da je Kurikulum u Zeničko-dobojskom kantonu u fazi implementacije, ovaj rad daje odgovor na

pitanje usklađenosti odobrenih udžbenika sa Kurikulumom nastavnog predmeta *Njemački jezik* (kao drugi strani jezik).

Ispitana je usklađenost udžbenika na tri razine: 1. sa predloženim temama unutar Kurikuluma; 2. sa predloženim gramatičkim sadržajima; 3. i sa preporukama za ostvarenje ishoda učenja.

Analizirajući usklađenost udžbenika sa preporučenim tematskim cjelinama, došlo se do zaključka da udžbenici nisu potpuno usklađeni sa Kurikulumom na toj razini, jer se u samo 38% slučajeva izučavaju preporučene tematske cjeline u preporučenom razredu. Ostale tematske cjeline su u istom procentu pronađene u udžbenicima, ali se kroz udžbenike ne izučavaju u adekvatnom razredu, ostatak (24%) preporučenih tema se nikako ne pojavljuju u udžbenicima.

Sumarni prikaz zastupljenosti Kurikulumom predloženih tematskih cjelina unutar udžbenika *Deutsch.com 1* i *Deutsch.com 2*:

Tematske cjeline, koje se izučavaju u tretiranom razredu u određenom udžbeniku	Tematske cjeline, koje se ne izučavaju u tretiranom razredu kroz udžbenik, nego kroz druge razrede	Tematske cjeline, koje nisu pronađene u udžbenicima
14 (38%)	14 (38%)	9 (24%)
Ukupno 37 tematskih cjelina		

Tabela br. 1: Sumarni prikaz zastupljenosti kurikulumom predloženih tematskih cjelina u udžbenicima Deutsch.com 1 i Deutsch.com 2

Kurikulum preporučuje i gramatiku, koja bi se trebala naći u nastavi i u udžbenicima za tretirane razrede. Udžbenici djelimično prate Kurikulum, gdje su neke cjeline potpuno izostavljene (npr. participi kao atributi), dok se veliki broj gramatičkih cjelina ne javlja u tretiranom razredu, nego u nekom drugom. Npr. prijedlozi sa dativom i akuzativom, iako su preporučeni gramatički sadržaji prvog razreda gimnazije, oni se tek pojavljuju kroz obradu u udžbeniku *Deutsch.com 2*, gdje se mogu učiti u četvrtom razredu i sl, što je itekako neusklađeno s preporukama Kurikuluma.

Preporuke za ostvarenje ishoda Kurikuluma podrazumijevaju preporučene vrste tekstova (poput stripa, pjesama i sl.) i preporučene aktivnosti (kao npr. opis predmeta i slika, snimanje kratkog filma itd.). Preporučene vrste tekstova i preporučene aktivnosti su iste za sve razrede gimnazije. Ovo istraživanje je pokazalo da se u najboljem slučaju polovina od broja preporučenih tekstova javlja u udžbenicima, i da se u udžbenicima nije pronašlo ni 50% preporučenih aktivnosti za ostvarenje ishoda Kurikuluma.

Tabela br. 2 nudi sumaran prikaz zastupljenosti preporučenih vrsta testova u navedena dva udžbenika:

	Preporučene vrste tekstova - pronađeno	Preporučeni vrste tekstova – nije pronađeno	Ukupno preporučenih vrsta tekstova
Prvi razred gimnazije	2 (25%)	6 (75%)	8
Drugi razred gimnazije	6 (75%)	2 (25%)	
Treći razred gimnazije	4 (50%)	4 (50%)	
Četvrti razred gimnazije	2 (25%)	6 (75%)	

Tabela br. 2: Sumarni prikaz zastupljenosti preporučenih vrsta tekstova za ostvarenje ishoda u udžbenicima *Deutsch.com 1* i *Deutsch.com 2* za gimnaziju

Tablela br. 3. pokazuje zastupljenost preporučenih aktivnosti unutar udžbenika *Deutsch.com 1* i *Deutsch.com 2* za gimnaziju kroz razrede:

	Preporučene aktivnosti - pronađene	Preporučene aktivnosti – nije pronađeno	Ukupan broj preporučenih aktivnosti
Prvi razred gimnazije	5 (26%)	14 (74%)	19
Drugi razred gimnazije	5 (26%)	14 (74%)	
Treći razred gimnazije	8 (42%)	11 (58%)	
Četvrti razred gimnazije	7 (37%)	12 (63%)	

Tabela br. 3: Sumarni prikaz zastupljenosti preporučenih aktivnosti za ostvarenje ishoda u udžbenicima *Deutsch.com 1* i *Deutsch.com 2* za gimnaziju.

Zaključno se može konstatovati da analizirani udžbenici ukazuju na nedostatke i neusklađenosti u pogledu svih tretiranih segmenata, kako tematskih cjelina, tako i gramatike i preporučenih vrsta tekstova i aktivnosti. U eri kurikularnih reformi, kada je Kurikulum u fazi implementacije, neophodna je izrada novih, kvalitetnijih i usklađenijih udžbenika za gimnaziju za nastavni predmet *Njemački jezik* kao drugi strani jezik, koji bi zadovoljili, kako zahtjeve moderne metodike stranih jezika, tako i zahtjeve Kurikuluma, koji je krovni dokument i smjernica u nastavi.

Literatura

1. Kurikulum nastavnog predmeta *Njemački jezik* za osnovne i gimnazije (2023). <https://kurikulumpzzdk.ba/sites/default/files/2023-05/Kurikulum%20Njema%C4%8Dki%20jezik.pdf> (pristupljeno 23.10.2023.)
2. Marsh, Colin J. (1994). *Kurikulum: temeljni pojmovi*, Zagreb: Educa.

3. Neuner, Gerhard/Kursiša, Anta/Pilypaityte, Lina/ Szakaly, Erna/Vicente, Sara (2008). *Deutsch.com 1*, Sarajevo: Buybook.
4. Neuner, Gerhard/Pilypaityte, Lina/Vicente, Sara/ Cristache, Carmen/Szakaly, Erna (2012). *Deutsch.com 2*, Sarajevo: Buybook.
5. Polić, Belma/Hasanica, Memnuna (2021). *Metodika nastave stranih jezika*, Zenica: Univerzitet u Zenici.
6. Poljak, Vladimir (1980). *Didaktičko oblikovanje udžbenika i priručnika*, Zagreb: Školska knjiga.
7. Spisak odobrenih radnih udžbenika, udžbenika, priručnika, radnih listova i zbirki zadataka za osnovne škole, gimnazije i srednje tehničke i stručne škole u školskoj 2023/2024. godini http://www.fmon.gov.ba/Upload/Ostalo/77747fc3-c468-4f07-8143-d058bd9d9b29_Spisak%20odobrenih%20udzbenika%20za%202023-2024.pdf (pristupljeno 23.10.2023.)
8. Zakon o udžbenicima Kantona Sarajevo (2019). https://skupstina.ks.gov.ba/sites/skupstina.ks.gov.ba/files/zakon_o_udzbenicima_ks.pdf (pristupljeno 23.10.2023.).

ADAPTATION OF APPROVED TEXTBOOKS FOR GERMAN AS A SECOND FOREIGN LANGUAGE IN HIGH SCHOOLS TO THE NEW CURRICULUM IN THE CANTON OF ZENIČKO-DOBOJ

Abstract

Today, in the post-communicative era of foreign language teaching, teaching materials are very important for the teaching process. The teacher is encouraged to use authentic materials, but the textbook is still the basic tool in learning a foreign language. A good textbook provides detailed guidance and an effective timetable, syllabus as well as texts, ready to be used at a particular level of learning. The textbook is just as important as the teacher for the student, because it provides teachers with quality support, which corresponds to one of the fundamental principles of modern didactics - from activity to the development. Textbooks, as didactically designed teaching tools, serve students to acquire knowledge and skills, then to form value attitudes, encourage critical thinking, and develop students' intellectual and emotional abilities. The contents of textbooks are determined, according to the Law on

Textbooks, by the curriculum. Given that the curriculum reform in the Zenica-Doboj canton at the level of elementary and high school education is in an experimental phase, and that the curricula have already been implemented in the teaching process, a reform of the textbook policy is also necessary, which must accompany the curriculum reform, with the aim quality education and by creating the best possible conditions for teaching. The goals of this research can be seen in: 1. analysis of compliance of the recommended thematic units with textbooks; 2. analysis of compliance of recommended grammar content with textbooks; 3. to the analysis of the compliance of the recommendations for achieving the results with the textbooks.

Keywords: *teaching, curriculum, learning outcome, foreign language, textbook, high scho*

Van. prof. dr. Amela Ćurković
Admira Ruvić

GEBRAUCH DES KONJUNKTIVS IN DEN PRESSETEXTEN

Zusammenfassung

Dieser Beitrag hat zum Ziel, die Frage zu beantworten, ob der Konjunktiv als Verbmodus in der deutschen Sprache heute lebendig ist und gemäß den grammatikalischen Regeln, insbesondere in seiner typischen Verwendung in der indirekten Rede, verwendet wird oder, wie im sprachwissenschaftlichen Diskurs der letzten Jahrzehnte oft behauptet, zum Aussterben bedroht ist. Die Recherche erfolgte anhand ausgewählter Zeitungsartikel aus den zwei überregionalen repräsentativen deutschen Zeitungen. Bewusst wurden zwei Textsorten, Bericht und Nachricht, ausgewählt, mit der Annahme, dass der Konjunktiv nur in Bericht vorkommt, in Nachricht jedoch weniger oder gar nicht. Die detaillierte Analyse des Gebrauchs und der Funktion des Konjunktivs I und Konjunktivs II im Korpus hat gezeigt, dass die Verwendung des Konjunktivs in den beiden Textsorten gleichmäßig und sehr lebendig ist und nach den grammatischen Regeln erfolgt.

Schlüsselwörter: Konjunktiv I, Konjunktiv II, indirekte Redewiedergabe, Gebrauch und Funktion, Presstexte, Textsorte, Bericht, Nachricht

Einleitung

Die Ansichten zu den Tendenzen in der modernen deutschen Gegenwartssprache in Bezug auf den Gebrauch des Konjunktivs haben sich oft als widersprüchlich gezeigt. In der einschlägigen Literatur findet man einerseits eine pessimistische Prognose, dass neben dem Genitiv auch der Konjunktiv zum Aussterben bedroht ist. Nach Braun (1993) wird man in etwa hundert Jahren den Unterschied zwischen dem, was wirklich ist, und dem, was geschehen könnte, nicht mehr machen können, denn der Konjunktiv, die Möglichkeitsform, stirbt langsam aus. Andererseits stellen genaue sprachwissenschaftliche Untersuchungen des Konjunktivgebrauchs jedoch fest, dass der Konjunktiv 'gesund' ist, und im heutigen Sprachgebrauch bestimmte Aufgaben erfüllt und nach wie vor behält (Braun 1993: 143). Die gleiche Ansicht äußert auch Engel: „Es wird oft gesagt, dass der Konjunktiv I speziell als Markant der 'indirekten Rede' im Rückgang begriffen sei. Angesichts seiner soeben

geschilderten Leistungsfähigkeit müsste dies wundernehmen. Eine eine solche Annahme wird durch Beobachtungen des gegenwärtigen Sprachgebrauchs nicht bestätigt.[...] Und in der geschriebenen Sprache kann ohnehin keine Rede vom Rückgang des Konjunktivs sein: wer dies behauptet, der kann seine Tageszeitung nicht mit linguistischer Aufmerksamkeit gelesen haben“ (Engel 1994: 259)

Die Tatsache ist aber, dass die Gebrauchsweisen und Bedeutungsinhalte des Konjunktivs zu den kompliziertesten und deshalb wohl auch meist umstrittenen Problemen der deutschen Grammatik gehören. Bahaghels Feststellung, dass die grammatische Regel oft nicht der Wegweiser sei und sie meilenweit „hinter der sprachlichen Entwicklung“ zurückbleibe (Behaghel 1899: 8), ist heutzutage immer noch aktuell. Die Sprache der Massenmedien spielt eine einzigartige Rolle bei der Sprachentwicklung, da sie für die Bildung und Entwicklung sprachlicher Normen von entscheidender Bedeutung ist. Läger betrachtet Pressesprache als Indiz für Tendenz der Gegenwartssprache, deren Ziel generelle Aussagen über das heutige Deutsch sind, z.B. Veränderungen gegenüber einem früheren Sprachzustand (1995: 24). Deshalb wollen wir in diesem Beitrag einige Ansichten über den Konjunktiv konfrontieren, unsere Auffassung der gegebenen Problematik vorlegen und aufgrund von Beispielen aus ausgewählten deutschsprachigen Zeitungen gewisse Schlussfolgerungen ziehen, die jedoch Allgemeingültigkeit weder beanspruchen wollen noch können.

Folgenden Fragestellungen soll daher im Laufe dieser Arbeit nachgegangen werden:

- a) die Beschreibung der Bildung und des Gebrauchs des Konjunktivs I und II und die Umschreibung der Konjunktive und ihre Funktion in den Pressetexten darzustellen;
- b) alle Konjunktive im Korpus auszuwerten und ihre Häufigkeit, Gebrauch und Funktion zu analysieren;
- c) Umschreibung des Konjunktivs durch *würde* + *Infinitiv* oder seine Ersetzung durch eine andere Konkurrenzform zu untersuchen.

Es wurden zwei überregionale Zeitungen als Korpus für die Analyse gewählt: die Frankfurter Allgemeine Zeitung und die Süddeutsche Zeitung. Um eine möglichst repräsentative Studie zu gewährleisten, werden zwei Kriterien für die Analysetexte festgelegt: Das erste bezieht sich auf das Thema von den ausgewählten Zeitungsartikeln. In unserem Fall geht es in den ausgewerteten Zeitungstexten um das Thema Covid-19. Das andere Kriterium betrifft die Auswahl von zwei Textsorten *Nachricht* und *Bericht*. Die beiden Textsorten

ordnet Lüger in die Kategorie der „informationsbetonten Texten“, die er als „Kernbereich der Tagespresse“ (1995: 77ff) unterscheidet. Solche Textsorten dienen dem Zweck „Tatsachen und Ereignisse objektiv und ohne Bewertungen zu übermitteln“ (1995: 89). Der Unterschied zwischen den beiden Textsorten liegt in der Länge und in der Art der Informationsdarstellung. Während nach Lüger (1995: 94ff) die Nachricht länger als eine Meldung ist und einen von Bedeutung wichtigen Sachverhalt wiedergibt, ist der Bericht der „längere Bruder“ der Nachricht. Er geht weiter in die Tiefe, indem er folgende Fragen zusätzlich beantwortet: Wie und warum ist etwas passiert. Er ist stark von Aussagen (Zitaten) von Experten und Betroffenen durchdrungen, um Zusammenhänge, Vorgeschichten und Hintergründe zu erklären. Aufgrund solcher Unterscheidung dieser zwei Textsorten, gehen wir von der Annahme aus, dass der Konjunktiv in den Berichten häufiger verwendet werden sollte, als in den Nachrichten.

Zur Definition der indirekten Rede

Indirekte Rede wird nach Duden (2005: 531) als die Wiedergabe der sprachlichen Äußerungen, Gedanken oder Bewusstseinsinhalten einer Person bezeichnet, die aber von einer anderen Person geäußert werden. Man muss betonen, dass die indirekte Rede nicht zwangsläufig auf die ursprüngliche Äußerung zurückführen soll, da sie manchmal schwer wortwörtlich herzustellen ist. Der Autor selbst übernimmt die Verantwortung für die gewählten Wörter. Diese Art der Rede ist vom Gesichtspunkt des Sprechers, der die Rede wiedergibt, beeinflusst. In syntaktischer Hinsicht werden als Merkmal der direkten Rede die Anführungszeichen oder ähnliche Markierungsmitteln gesehen. Die direkte Rede taucht mit einer voran- oder nachgestellten Redeanführung auf, sie kann aber auch als unabhängiges Glied vorkommen. Im Gegensatz zur direkten Rede erscheint die indirekte Rede in Form von abhängigen und unabhängigen Redewiedergabesätzen. Es lassen sich zwei Typen der indirekten Rede unterscheiden: formal eindeutig abhängiger Verbletzsatz und Verbzweitsatz (dieser Typ bezeichnet man oft als Mischtyp wegen seiner fehlender Nebensatzwortstellung und fehlendes Einleitewort). Berichtete Rede gehört unabhängigen indirekten Referatsätzen. Gleiche treten als unabhängige Sätze ohne Redeeinleitung. Dieser Typ der indirekten Rede ist sehr eng mit Konjunktiv verbunden. Manchmal kann dieser Typ nach einem abhängigen Satz mit Wiedergabe erscheinen. (Duden 2005: 531)

Kaufmann (1976) erachtet vier Punkte als konstituierend für die indirekte Rede:

1. Sie ermöglicht, wie die direkte Rede eine Rede zu einer Redeerwähnung umzuformulieren.
2. Sie liegt vor, wenn die Redewiedergabe durch eine Subjunktion an die Redekennzeichnung angeschlossen ist.
3. In der indirekten Redewiedergabe müssen pronominale Hinweise auf räumliche/zeitliche Situierungen aus der Position des referierenden Sprechers herausgewählt sein. Damit bezieht sich Kaufmann auf perspektivische Verschiebungen, die bei der Transformation von direkter zu indirekter Rede entstehen.
4. Sind Punkte 1, 2 und 3 gegeben, „so muss der Konjunktiv I (ersatzweise der Konjunktiv II) als flexivisches Signal der indirekten Rede verwendet werden können“. (1976: 16ff)

Bildung der indirekten Redewiedergabe

Konjunktiv kommt in der indirekten Rede in Aussagesätzen, in Fragesätzen und in Aufforderungs- und Wunschsätzen vor (Helbig/Buscha 2001: 178). Nach Helbig/Buscha wird bei der indirekten Rede zwischen zwei Zeitstufen unterschieden: zwischen der relativen respektive absoluten Zeit. Mit der relativen Zeit ist die Gleich-, Vor- und Nachzeitigkeit, die das Verhältnis zwischen der Aktzeit der Rede und der Redeeinleitung gegebener Sprechzeit darstellen, gemeint. Bei der absoluten Zeit spricht man von Gegenwart, Vergangenheit und Zukunft. Um die Gegenwart zu wiedergeben, wird Konjunktiv Präsens von den Konjunktiv-I-Formen verwendet. Zum Ausdruck der Vergangenheit in der konjunktivischen indirekten Rede wird Konjunktiv Perfekt nach Helbig/Buscha gewählt. Sie sind auch der Meinung, dass der Konjunktiv Plusquamperfekt (= Konjunktiv II) die konkurrierende Form zu dem Konjunktiv Perfekt ist. Wenn der Erzähler das Sagen in der Zukunft erzählen möchte, dient normalerweise Konjunktiv Futur I als die richtige konjunktivische Form. Als konkurrierende Formen in der Wiedergabe der Zukunft können die *würde*-Umschreibung¹ als auch die entsprechenden Indikativ Präsens und Indikativ Futur-I-Formen fungieren. (2001: 175ff)

Wie oben erwähnt, wird Konjunktiv II statt des Konjunktivs I gewählt, wenn es keine eindeutige Konjunktiv-I-Formen gibt. Das bedeutet, dass die Formen des Konjunktivs I mit den Formen des Indikativs ähnlich sind. Konjunktiv II kann den Konjunktiv I in allen Zeitstufen der indirekten Redewiedergabe ersetzen. Wenn Konjunktiv II in indirekter Rede gewählt wird, nimmt der Sprecher bewusst eine Stellung ein, die mehr Distanz zum Redehalt ausdrückt als der Konjunktiv I. (Helbig/Buscha 2001:177)

¹ Die *würde*-Umschreibung wird unter dem Unterkapitel 2.3. erklärt.

Konjunktiv und indirekte Rede

Der Konjunktiv ist ein wichtiges Merkmal der indirekten Rede, doch sein Gebrauch muss nicht immer obligatorisch sein. Allgemein ist die Neigung, den Indikativ statt des Konjunktivs zu benutzen, größer, „je mehr sich die geschriebene Sprache in ihrem Stil- und Normniveau der gesprochenen Sprache annähert“ (Duden 2005: 781). Das hat auch etwas mit der Ökonomisierung der Sprache zu tun. Die gesprochene Sprache begnügt sich mit einem Merkmal der indirekten Rede, häufig mit der Pronominaltransformation, während die geschriebene Sprache mehr als eine Transformation benötigt, wenn sie auf die Modus-Umwandlung verzichtet: „Unter dieser Voraussetzung ist auch in Texten mit Öffentlichkeitscharakter und entsprechendem Stil- und Normniveau (z. B. in Nachrichtentexten) in indirekter Rede der Indikativ möglich“ (Duden: 2005:782).

In der indirekten Rede kann der Konjunktiv I oder II stehen. Nach Duden ist es eine Stilsache, welche Konjunktivform bevorzugt wird. Doch meistens wird die Empfehlung, den Konjunktiv I zu benutzen, geboten; besonders in Fällen, wenn eine eindeutige Form zur Verfügung steht, d. h. wenn sie sich vom Indikativ unterscheidet. Ansonsten sollte der Konjunktiv I verwendet werden. Stilistisch gesehen, ist die einfachere Form die genannte Umschreibung mit *würde* + *Infinitiv*. Diese Form gilt als typisches Merkmal der (gesprochenen) Umgangssprache. In der Standardsprache wird sie nur gewählt, um Missverständnisse zu vermeiden. Falls in der direkten Rede Formen des Konjunktivs II stehen, so bleiben sie auch in der indirekten Rede erhalten.

Die *würde*-Umschreibung

Die *würde*-Umschreibung ist eine Form, die aus dem Konjunktiv II von *werden* und der Infinitivform gebildet wird. Die *würde*-Konstruktion fungiert als Ersatz für die meisten Konjunktivformen, besonders für die in der indirekten Redewiedergabe (Helbig/Buscha 2001: 180). In der indirekten Rede charakterisiert sie die gesprochene Umgangssprache. In der futurischen Bedeutung der indirekten Rede ersetzt sie die Konjunktiv I-Formen, beispielsweise:

*Er sagt, dass er später einmal Chefarzt **werden würde**.* (Duden 2005: 545)

Die *würde*-Konstruktion kann auch in der indirekten Rede der Gegenwart verwendet werden.

*Sie hat mir gesagt, sie **würde** ihn bald **sehen**.* (Helbig/Buscha 2001: 85).

Wenn man die Verwendung der *würde*-Umschreibung mit dem Konjunktiv II statt des Konjunktivs I vergleicht, ist es auch möglich, dass die *würde*-Konstruktion schwerer zu verstehen ist als Konjunktiv II, obwohl die *würde*-Umschreibung statt des Konjunktivs II gewählt werden kann.

Indirekte Rede in Nebensätzen

Die Nebensätze der indirekten Rede stehen stets und ausnahmslos im Konjunktiv und richten sich nach der Zeitenfolge für konjunktivische Nebensätze. Das Zeitverhältnis zum übergeordneten Verb (des Sagens), das indirekte Rede einleitet, ist für die Auswahl des Konjunktivs von großer Bedeutung. Wichtig zu bemerken ist, dass es auch den Fall der Verwendung von uneingeleiteten Nebensätzen gibt, um nicht alle Sätze mit der Subjunktion *dass* einzuleiten.

Analyse der Beispiele aus den Zeitungsartikeln

Wie in der Einleitung schon angedeutet, erfolgt in diesem Kapitel die Analyse der Belege, die aus den ausgewählten Zeitungsartikeln entnommen sind. Folgende Fragen werden untersucht:

1) der Gebrauch von Konjunktiven

- a) in der indirekten Rede nach Verben, die ankündigen, dass jemand etwas gesagt hat;
- b) statt mit den Verben des Sagens wird die indirekte Rede mit einem Modalverb oder einem typischen Adverb (z.B. *angeblich*) gebildet, was die Tendenz zeigt, dass der Konjunktiv verwendet wird oder auch nicht oder nur in einem Fall verwendet wird, jedoch nicht bis zum Ende des Satzes;

2) wann der Konjunktiv eines finiten Verbs durch *würde* + *Infinitiv I* oder eine andere Konkurrenzform ersetzt wurde;

3) welche Funktionen die Konjunktivformen haben:

- a) distanzierte Meinung/Vermittlung der Äußerung der Sprecher
- b) Formulierung des Gedankens oder Wunsches

- c) Aussage des Autors
- d) Äußerung von Irrealem oder Potentialen (für Konjunktiv II)
- e) Ersatzform des Konjunktivs I in der indirekten Rede (für Konjunktiv II).

1) Es **herrsche** weiter völlige Intransparenz, wer wo und wie viel Corona-Impfdosen **erhalte**, sagte der Vorsitzende des Brandenburger Hartmannbundes, Hanjo Pohle, am Donnerstag. (SZ, Ärzteverband: Staat versagt weiter bei Impfstoffverteilung)²

Im Beispiel 1) geht es um Konjunktiv-I-Form (Gegenwart) der Verben *herrschen* und *erhalten*. Es handelt sich hier um die indirekte Rede, eingeleitet durch das Verb *sagen*. Der Konjunktiv I kommt in einem Satzgefüge vor. Die Autorin bzw. der Autor verwendet die Konjunktiv-I-Form, um den Leserinnen und Lesern anzudeuten, dass sie bzw. er nur die Aussage der Sprecher vermittelt, d.h. sie bzw. er erzeugt eine Distanz durch die indirekte Rede.

2) In seinen Augen **sei** das "eklatantes Staatsversagen". (SZ 1)

In diesem Beispiel zitiert die Autorin bzw. der Autor des Textes die Teile der ursprünglichen Aussage kombiniert mit der Konjunktiv-I-Form des Verbs *sein*. Der Konjunktiv I kommt in einem einfachen Satz vor. Sie bzw. er distanziert sich von der direkten Rede der Sprecher, es handelt sich also um eine Übernahme des Gedankens jemandes anderen, was auch durch die Nominalphrase *in seinen Augen* betont wurde.

3) Viele jüngere Menschen **müssten** derzeit mangels Impfstoff wieder nach Hause **geschickt werden**, weil für sie laut der Stiko-Empfehlung nur das Biontech-Vakzin in Frage **komme**, kritisierte Pohle. (SZ 1)

Im Beispiel 3) haben wir Konjunktiv II (Passiv Gegenwart) mit dem Modalverb *müssen* und dem Verb *schicken* in einem Satzgefüge. Weiter haben wir die Konjunktiv-I-Form (Gegenwart) des finiten Verbs *kommen*. Die indirekte Rede wurde durch das Verb *kritisieren* eingeleitet. Der Konjunktiv II hat die Funktion des Konjunktivs I übernommen, wahrscheinlich um einen Unterschied von der Indikativform (*müssen geschickt werden*) zu machen. Mit der Konjunktiv-I-Form des finiten Verbs *kommen* haben wir schon wieder den Fall der Distanzierung der Autorin bzw. des Autors.

² Dieser Zeitungsartikel aus der Süddeutschen Zeitung wird im Weiteren als SZ 1 gekennzeichnet.

4) *In seiner Praxis beispielsweise **seien** in dieser Woche nur sechs Dosen des Biontech-Vakzins anstelle der bestellten 48 **geliefert worden**, beschrieb der Allgemeinmediziner aus Rathenow (Havelland) die Situation. (SZ 1)*

Im Beispiel 4) haben wir die Konjunktiv-I-Form (Passiv Vergangenheit) des Verbs *sein* und des Verbs *liefern* in einer Satzverbindung. Der Satz wurde durch das Verb *beschreiben* eingeleitet. Die Autorin bzw. der Autor verwendet die Konjunktiv-I-Form, um den Leserinnen und Lesern anzudeuten, dass sie bzw. er nur die Aussage der Sprecher vermittelt, d.h. sie bzw. er erzeugt eine Distanz durch die indirekte Rede.

5) *Er **wisse** von anderen Praxen, dass das kein Einzelfall **sei**. (SZ 1)*

Im Beispiel 5) geht es um die Konjunktiv-I-Form (Gegenwart) des finiten Verbs *wissen*. Danach folgt ein Nebensatz (Objektsatz, eingeleitet durch die Subjunktion *dass*) und weitere Konjunktiv-I-Form (Gegenwart) des Verbs *sein*. Wir haben schon wieder den Fall der Vermittlung der Aussage, bzw. Distanzierung der Autorin bzw. des Autors von der Aussage der Sprecher.

6) *Für Kita-Kinder **könnte** in Niedersachsen künftig eine Corona-Testpflicht **gelten**. (SZ, Land erwägt Corona-Testpflicht für Kitas)³*

Im Beispiel 6) handelt es sich um wir Konjunktiv II Gegenwart mit dem Modalverb *können* und dem Verb *gelten* in einem einfachen Satz. Der Konjunktiv II drückt eine hypothetische Folge/Vermutung aus.

7) *Die entsprechende Debatte **laufe**. (SZ 2)*

Im Beispiel 7) steht das Verb *laufen* in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart) in einem einfachen Satz. Die Autorin bzw. der Autor bezieht sich auf das schon Gesagte und formuliert diesen Gedanken als ein Fazit.

8) ***Sollte** man sich für die Pflicht **entscheiden**, **werde** sie zeitnah **eingeführt**. (SZ 2)*

Im Beispiel 8) steht das Modalverb *sollen* in der Konjunktiv-II-Form (Gegenwart) wie auch das Verb *entscheiden* im Infinitiv. Im zweiten Satz steht eine Konjunktiv-I-Form (Passiv) *werde eingeführt*. Wir haben hier einen Konditionalsatz, der die Bedingungen für die

³ Dieser Zeitungsartikel aus der Süddeutschen Zeitung wird im Weiteren als SZ 2 gekennzeichnet.

erfolgreiche Realisierung des in dem zweiten Satz genannten Zieles bestätigt.

9) *Der Grünen-Familienpolitiker Volker Bajus erklärte, es **entspreche** dem Ernst der Lage, wenn die Testpflicht auf die Kitas **ausgeweitet werde**.* (SZ 2)

In diesem Beispiel handelt es sich um die indirekte Rede, wobei der Satz durch das Verb *erklären* eingeleitet wurde, danach folgt das Verb *entsprechen* in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart) in einem Objektsatz. Hier dient der Konjunktiv I zur Äußerung der Meinung des Sprechers. Im zweiten Teil des Satzgefüges steht das Verb *ausweiten* in der Konjunktiv-I-Form (Passiv) in einem Konditionalsatz, eingeleitet durch die Subjunktion *wenn*. Der Satz drückt eine Bedingung aus.

10) *Das **gebe** sowohl dem Personal als auch besorgten Eltern mehr Sicherheit und **beuge** größeren Ausbrüchen vor.* (SZ 2)

Im Beispiel 10) stehen die Verben *geben* und *vorbeugen* in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart) in einem einfachen Satz. Hier dient der Konjunktiv I als Distanzierung der Autorin bzw. des Autors von der Aussage des Sprechers, da der Satz mit der Aussage aus dem Beispiel 9) verbunden ist.

11) *Wann **könnte** ein Omikron-Impfstoff auf den Markt **kommen**?* (FAZ, *Wie Biontech, Moderna und Co. gegen Omikron vorankommen*)⁴

Im Beispiel 11) steht das Verb *können* in der Konjunktiv-II-Form (Gegenwart) in einem einfachen Satz (Ergänzungsfrage). Er drückt eine irreale Frage aus.

12) *Ein Teil dieser Mutationen **sei** zwar auch in anderen Varianten vorhanden - etwa bei Alpha, sagte jüngst Biontech-Gründer Ugur Sahin.* (FAZ 1)

Im Beispiel 12) steht das Verb *sein* in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart) in einem Satzgefüge. Hier handelt es sich um die indirekte Rede. Der Satz ist durch das Verb *sagen* eingeleitet. Die Autorin bzw. der Autor vermittelt die Aussage des Sprechers.

13) *Doch die früheren Varianten **hätten** nur etwa 10 bis 15 Mutationen **gezeigt**.* (FAZ 1)

⁴ Dieser Zeitungsartikel aus der Frankfurter Allgemeinen Zeitung wird im Weiteren als FAZ 1 gekennzeichnet.

Im Beispiel 13) steht das Verb *zeigen* in der Konjunktiv-II-Form (Vergangenheit). Der Konjunktiv II ersetzt hier Konjunktiv I, und dient als eine Indikation, dass die Autorin bzw. der Autor die Aussage des Sprechers vermittelt, in diesem Fall die Meinung des Biontech-Gründers Ugur Sahin.

*14) Diese Änderungen bei Omikron **könnten bewirken** – so die Befürchtung – dass die bisherigen Impfstoffe gegen eine Infektion weniger wirksam sind und die nach einer Impfung im Körper gebildeten Antikörper nicht ausreichen. (FAZ 1)*

Im Beispiel 14) steht das Verb *können* in der Konjunktiv-II-Form (Gegenwart) in einem Satzgefüge. Der Konjunktiv II drückt eine Vermutung aus.

*15) Der Produktionsprozess **unterscheide** sich nicht von dem für das bisherige Mittel, hieß es. (FAZ 1)*

Im Beispiel 15) haben wir das Verb *unterscheiden* in der Konjunktiv-I-Form und er dient der Äußerung der Meinung einer anderen Person. Wir haben hier auch das Verb *heißen* als den Indikator, dass die Autorin bzw. der Autor die Aussage des Sprechers vermittelt und sich so von der Meinung distanziert.

*16) Unternehmensgründerin Özlem Türeci ging jüngst davon aus, dass die ersten kommerziellen Chargen eines speziellen Omikron-Impfstoffes im März lieferbar **sein könnten** - und dann auch schon millionenfach. (FAZ 1)*

Im Beispiel 16) steht das Verb *können* in der Konjunktiv-II-Form (Gegenwart) in einem Satzgefüge. Der Konjunktiv II drückt eine Vermutung aus. Es handelt sich um die indirekte Rede, eingeleitet durch das Verb *ausgehen*.

*17) Dann erst **zeige** sich, wie es weitergeht. (FAZ 1)*

In diesem Beispiel steht das Verb *zeigen* in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart) in einem einfachen Satz. Hier handelt es sich um die indirekte Rede. Der Satz ist nicht eingeleitet, durch den Gebrauch des Konjunktivs I wissen die Leserinnen und Leser, dass die Autorin bzw. der Autor sich auf die direkte Rede der Unternehmensgründerin Özlem Türeci in vorigem Satz im Zeitungsartikel bezieht.

*18) Auch Wiegand betonte, es **sei** noch nicht **entschieden**, ob und wann Moderna einen Omikron-spezifischen Booster auf den Markt **bringen werde**. (FAZ 1)*

Im Beispiel 18) handelt es sich um die indirekte Rede. Der Satz ist durch das Verb *betonen* eingeleitet. Das Verb *sein* steht in der Konjunktiv-I-Form (Passiv Gegenwart). Weiter kommt auch ein indirekter Fragesatz vor, in dem das Verb *bringen* in der Konjunktiv-I-Form (Futur) steht.

*19) Wiegand verwies darauf, dass eine Booster-Impfung mit dem aktuell zugelassenen Präparat von Moderna den Antikörperspiegel gegen Omikron - je nach Höhe der Dosis - um das bis zu 83-Fache **steigern könne**. (FAZ 1)*

Im Beispiel 19) handelt es sich um die indirekte Rede. Der Satz ist durch das Verb *verweisen* eingeleitet. Das Verb *können* steht in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart). Die Autorin bzw. der Autor vermittelt die Aussage des Sprechers und distanziert sich so von der Meinung.

*20) Das **dauere** etwa sechs Wochen. (FAZ 1)*

Im Beispiel 20) steht das Verb *dauern* in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart). Die Autorin bzw. der Autor distanziert sich von der Aussage durch den Gebrauch des Konjunktivs I und bezieht sich auf die Pläne des Unternehmens Biontech und das, was sie wahrscheinlich in der direkten Rede gesagt haben.

*21) Wenn deren Qualitätsmerkmale allen Erwartungen **entsprächen, könnten** die Mittel auf den Markt **kommen** - behördliche Genehmigungen vorausgesetzt, sagte Sahin. (FAZ 1)*

Im Beispiel 21) kommt ein Konditionalsatz vor, eingeleitet durch die Subjunktion *wenn*. Das Verb *entsprechen* steht in der Konjunktiv-II-Form. Weiter kommt das Verb *können* in der Konjunktiv-II-Form (Gegenwart) vor. Diese Konstruktion in der indirekten Rede drückt eine potenziell erfüllbare Bedingung aus.

*22) Die Europäische Arzneimittelbehörde (EMA) meint, es **sei** aktuell noch zu früh zu entscheiden, ob ein angepasster Impfstoff mit einer anderen Zusammensetzung überhaupt notwendig **sei**. (FAZ 1)*

Im Beispiel 22) handelt es sich um die indirekte Rede. Der Satz ist durch das Verb *meinen* eingeleitet. Das Verb *sein* steht in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart). Die Autorin bzw. der Autor vermittelt die Aussage des Sprechers und distanziert sich so von der Meinung.

23) Zunächst **müssten** „weitere Daten über die Auswirkungen der Variante auf die Wirksamkeit der zugelassenen Impfstoffe“ **gesammelt werden**, teilte die EMA der Deutschen Presse-Agentur mit. (FAZ 1)

Im Beispiel 23) steht das Verb *müssen* in der Konjunktiv-II-Form (Passiv Gegenwart). In diesem Beispiel haben wir eine Kombination aus dem zitierten Textteil der ursprünglichen Aussage und der Konjunktiv-II-Form, eingeleitet durch das Verb *teilen*. Die Autorin bzw. der Autor distanziert sich von der Aussage durch den Gebrauch des Konjunktivs II, der als Ersatzform für den Konjunktiv I dient, um den Unterschied von der Indikativform zu machen.

24) Zudem **brauche** es weitere Informationen zur Übertragbarkeit und Sterblichkeit bei Omikron. (FAZ 1)

Im Beispiel 24) geht es um das Verb *brauchen* in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart). Die Autorin bzw. der Autor distanziert sich von der Aussage durch den Gebrauch des Konjunktivs I und Vermittelt die Aussage der Sprecher.

25) Biontech/Pfizer hatte zuletzt mitgeteilt, dass nach vorläufigen Labor-Ergebnissen drei Dosen ihres bisherigen Produktes einen ausreichenden Schutz vor schweren Erkrankungen nach einer Omikron-Infektion **böten**. (FAZ 1)

Im Beispiel 25) handelt es sich um die indirekte Rede. Der Satz ist durch das Verb *mitteilen* eingeleitet. Das Verb *bieten* steht in der Konjunktiv-II-Form (hier als Ersatz zur Konjunktiv-I-Form wegen der Unterscheidung von der Indikativform). Die Autorin bzw. der Autor distanziert sich von der Aussage durch den Gebrauch des Konjunktivs I und Vermittelt die Aussage der Sprecher.

26) **Geprüft würden** in so einem Fall die Umstellungen im genetischen Material und im Herstellungsprozess. (FAZ 1)

Im Beispiel 26) haben wir die Konjunktiv-II-Form (Passiv Futur) des Verbs *prüfen*. Hier dient Konjunktiv II als die Ersatzform für Konjunktiv I wegen der Unterscheidung von der Indikativform. Das Beispiel ist eine Aussage der Autorin bzw. des Autors, die bzw. der sich auf das schon Gesagte von Biontech/Pfizer bezieht.

27) Eine klinische Testreihe über die Wirksamkeit mit einer geringen Zahl von Probanden **sei** ausreichend, heißt es. (FAZ 1)

Im Beispiel 27) wird das Verb *sein* in der Konjunktiv-I-Form verwendet und dient der Äußerung der Meinung einer anderen Person. Wir haben hier auch das Verb *heißen* als den Indikator, dass sich die Autorin bzw. der Autor von der Meinung distanziert. Das Beispiel ist eine Aussage der Autorin bzw. des Autors, die bzw. der sich auf das schon Gesagte von Biontech/Pfizer bezieht.

28) *Nicht nur bei Covid-19, sondern auch bei anderen Infektionskrankheiten **seien** Booster-Impfungen ein „übliches Herangehen“. (FAZ 1)*

Im Beispiel 28) haben wir das Verb *sein* in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart) in einem einfachen Satz. In diesem Beispiel geht es um eine Kombination aus dem zitierten Textteil der ursprünglichen Aussage und der Konjunktiv-I-Form. Die Autorin bzw. der Autor distanziert sich von der Aussage durch den Gebrauch des Konjunktivs II, der als Ersatzform für den Konjunktiv I dient, um den Unterschied von der Indikativform zu machen.

29) *Das heißt: Auf die bereits erfolgten Impfungen gegen den Corona-Wildtyp **könnte** es eine weitere Auffrischungsimpfung **geben**, die sich speziell gegen die jeweils neue Variante richtet. (FAZ 1)*

Im Beispiel 29) steht das Verb *können* in der Konjunktiv-II-Form (Gegenwart) in einem Satzgefüge. Diese Konstruktion drückt eine Vermutung aus und stellt eine Aussage der Autorin bzw. des Autors, der die oben erwähnten Fakten in der direkten Rede zusammengefasst hat.

30) *Von Impfgegnern auf diversen Social-Media-Kanälen verbreitete Befürchtungen, es **seien** Impfserien mit drei neuen Impfungen gegen Omikron geplant, sind demnach unbegründet. (FAZ 1)*

Im Beispiel 30) haben wir das Verb *sein* in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart) in einem Satzgefüge. In diesem Fall vermittelt die Autorin bzw. der Autor die Meinung von Impfgegner und distanziert sich durch den Gebrauch des Konjunktivs I von den Behauptungen.

31) *Das **betreffe** sowohl Menschen, die sich wissentlich infiziert haben, als auch unwissentlich Infizierte, sagte Studienleiter Philipp Wild am Montag in Mainz. (FAZ, 40 Prozent der Infizierten weisen Long-Covid-Symptome auf)⁵*

⁵ Dieser Zeitungsartikel aus der Frankfurter Allgemeinen Zeitung wird im Weiteren als FAZ 2 gekennzeichnet.

Im Beispiel 31) steht das Verb *betreffen* in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart) in einem Satzgefüge. Hier handelt es sich um die indirekte Rede, eingeleitet durch das Verb *sagen*. In diesem Fall vermittelt die Autorin bzw. der Autor die Meinung des Studienleiters Philipp Wild.

32) *Grund dafür sei, dass die häufigsten Long-Covid-Symptome wie Müdigkeit, Kurzatmigkeit oder Abgeschlagenheit so unspezifisch seien, sagte Wild. (FAZ 2)*

Im Beispiel 32) geht es um das Verb *sein* in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart) in einem Satzgefüge. Hier handelt es sich um die indirekte Rede, eingeleitet durch das Verb *sagen*. In diesem Fall vermittelt die Autorin bzw. der Autor die Meinung des Studienleiters Philipp Wild.

33) *Es gebe noch kein einheitliches, klinisches Muster. (FAZ 2)*

Im Beispiel 33) handelt es sich um das Verb *geben* in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart) in einem einfachen Satz. Es handelt sich hier um die indirekte Rede. Die Autorin bzw. der Autor bezieht sich auf das früher Gesagte (im Beispiel 32) und distanziert sich so von der Aussage des Sprechers.

34) *Mit ersten Ergebnissen sei im zweiten Quartal 2022 zu rechnen. (FAZ 2)*

Im Beispiel 34) steht das Verb *sein* in der Konjunktiv-I-Form (Gegenwart). Er drückt eine Vermutung aus. Die Autorin bzw. der Autor bezieht sich auf die Studien von Forschern und distanziert sich so von der Aussage des Sprechers.

Analyseergebnisse und Schlussfolgerung

Es wurde festgestellt, dass beide Konjunktive am meisten in der indirekten Rede nach Verben, die ankündigen, dass jemand etwas gesagt hat, vorgekommen sind (16 Beispiele, d.h. 47.1%). Das waren folgende Verben, die nach Häufigkeit des Vorkommens sortiert sind: *sagen, erklären, mitteilen, verweisen, betonen, beschreiben, kritisieren*.

Es gab 4 Beispiele (11,9%) in der indirekten Rede ohne Ankündigungsverben, jedoch wurde die indirekte Rede mit einem Modalverb oder einer Syntagma gebildet - in unserem Fall waren das die folgenden Syntagmen: *in seinen Augen, so der Befürchtungen, das heißt*. In 3 Beispielen (8.8%) gab es die Situation, wo eine Kombination aus dem zitierten Text ursprünglicher Aussage und dem Konjunktiv I oder II vorgekommen ist. In 6 Beispielen (32.4%) war die indirekte Rede nicht verwendet. Diese Beispiele haben eine distanzierte

Meinung der Autorin bzw. des Autors repräsentiert, deshalb wurden sie der Kategorie *Formulierung des Gedankens* zugeteilt.

Die Analyse hat auch gezeigt, dass Konjunktive am häufigsten in den Satzgefügen (20 Beispiele, 56,8%) vorkommen, danach folgt der einfache Satz (13 Beispiele, 28,2%) und ein Beispiel (2,9%) kam in einer Satzverbindung vor.

Des Weiteren wurden die Funktionen der Konjunktive in den Zeitungsartikeln analysiert. Wenn es um den Konjunktiv I geht, hatten 16 Beispiele (80%) die Funktion der Vermittlung der Aussage der Sprecherin bzw. des Sprechers, d.h. die Autorin bzw. der Autor erzeugen eine Distanz, meistens durch die indirekte Rede. 4 Beispiele (20%) gehören der Kategorie *Aussage des Autors*. Zu dieser Kategorie gehören alle Sätze, die keine Merkmale der indirekten Rede aufwiesen, sondern die Autorin bzw. der Autor haben sich auf eine Studie bzw. ein Dokument oder auf eine frühere Äußerung von einer anderen Person bezogen.

Die gleiche Analyse nach Funktion wurde auch für den Konjunktiv II durchgeführt. In 5 Beispielen (29,4%) diente der Konjunktiv II als Ersatzform des Konjunktivs I, um einen Unterschied von der Indikativform zu machen. Die Funktion der Vermittlung der Aussage der Sprecherin bzw. des Sprechers kam in 5 Beispielen (29,4%) vor. Weiter wurde durch den Konjunktiv II eine Vermutung (3 Beispiele, 17,6%), eine Bedingung (2 Beispiele, 11,8%), eine hypothetische Folge (ein Beispiel, 5,9%) oder etwas Irreales/Potentielles (ein Beispiel, 5,9%) ausgedrückt.

Es gab keine Beispiele für die *würde*-Umschreibung in den analysierten Zeitungsartikeln, was ein Zeichen des guten Stils ist.

Nach dieser Analyse kann festgestellt werden, dass der Konjunktiv I und Konjunktiv II in beiden Textsorten, *Nachricht* und *Bericht*, gleichmäßig repräsentiert wurden, was einerseits überraschend ist, da erwartet wurde, die Textsorte *Bericht* werde mehr Sätze in Konjunktiv I oder Konjunktiv II enthalten als die Textsorte *Nachricht*. Andererseits ist die gleichmäßige Verwendung von Konjunktiven ein Beweis, dass die normierte Sprache trotz Erwartung konsequent in der deutschen Gegenwartssprache verwendet wird. Am meisten kamen Konjunktiv I und Konjunktiv II Gegenwart vor und es wurde auch ein Beispiel der Form des Konjunktivs II Futur gefunden:

Geprüft würden in so einem Fall die Umstellungen im genetischen Material und im Herstellungsprozess. (FAZ, *Wie Biontech, Moderna und Co. gegen Omikron vorankommen*)

Abschließend kann man sagen, dass die Verwendung des Konjunktivs in den Pressetexten anhand der analysierten Zeitungsartikel in zwei überregionalen repräsentativen Zeitungen sehr lebendig ist und nach den grammatischen Regeln erfolgt. Damit haben sich einerseits die Behauptungen in der einschlägigen Literatur, dass der Konjunktiv doch nicht ausstirbt, als wahr gezeigt. Andererseits haben sich die Prognosen, der Konjunktiv werde zukünftig nur in der Fachsprache benutzt oder „der Konjunktiv mache keine großen Sprünge mehr“⁶ nicht als richtig erwiesen.

Literaturverzeichnis

Behaghel, O. (1899): *Der Gebrauch der Zeitform im konjunktivischen Nebensatz des Deutschen*. Paderborn.

Braun, P. (1993): *Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache*. Stuttgart/Berlin/Köln.

Kohlhammer.

Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung und Union der deutschen Akademien der

Wissenschaften (Hrsg.) (2013): *Erster Bericht zur Lage der deutschen Sprache. Reichtum und Armut der deutschen Sprache*. Berlin/Boston. de Gruyter

Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung und Union der deutschen Akademien der

Wissenschaften (Hrsg.) (2017): *Vielfalt und Einheit der deutschen Sprache. Zweiter Bericht zur Lage der deutschen Sprache*. Tübingen: Stauffenburg Verlag.

Duden (2005): *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. Band 4. Mannheim.

Dudenverlag.

Engel, U. (1994): *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin. Erich Schmidt Verlag

Helbig, G./Buscha, J. (2011): *Deutsche Grammatik*. Berlin/München. Langenscheidt.

Kaufmann, G. (1976): „Die indirekte Rede und mit ihr konkurrierende Formen der

⁶ Bastian Sick in der Kolumne „Der Konjunktiv: Wie Journalisten ihn richtig nutzen - und meiden können“ von Paul-Josef Raue. URL: <https://kress.de/news/detail/beitrag/140424-der-konjunktiv-wie-journalisten-ihn-richtig-nutzen-und-meiden-koennen.html> [07.01.2022.]

Redeerwähnung“. München. In. *Heutiges Deutsch*. Bd. 1. Reihe III. Linguistisch-didaktische Untersuchungen des Goethe-Instituts.

Lüger, H.-H., (1995): *Pressesprache*. Tübingen. Niemeyer.

Raue, P. (2018): „Der Konjunktiv: Wie Journalisten ihn richtig nutzen – und meiden können“.

www.kress.de

Strecker, B. (2015): „*Wenn ich genug Geld hätte, würde ich nie mehr arbeiten gehen/ginge ich*

nie mehr arbeiten – Der Konjunktiv und die *würde*-Form“. In: Sprachreport. 4/2015. Mannheim. Institut für Deutsche Sprache

Quellenverzeichnis

1. Frankfurter Allgemeine: „Wie Biontech, Moderna und Co. gegen Omikron vorankommen“. URL: <https://www.faz.net/aktuell/gesellschaft/gesundheit/coronavirus/corona-impfstoff-fuer-omikron-on-plaene-von-biontech-moderna-und-co-17698503.html> [06.01.2022.]
2. Frankfurter Allgemeine: „40 Prozent der Infizierten weisen Long-Covid-Symptome auf“. URL: <https://www.faz.net/aktuell/gesellschaft/gesundheit/coronavirus/corona-spaetfolgen-40-prozent-weisen-long-covid-symptome-auf-17693718.html> [06.01.2022.]
3. Süddeutsche Zeitung: „Land erwägt Corona-Testpflicht für KITAS“. URL: <https://www.sueddeutsche.de/gesundheit/gesundheits-hannover-land-erwaegt-corona-testpflicht-fuer-kitas-dpa.urn-newsml-dpa-com-20090101-220106-99-608897> [06.01.2022.]
4. Süddeutsche Zeitung: Ärzteverband: „Staat versagt weiter bei Impfstoffverteilung“. URL: <https://www.sueddeutsche.de/gesundheit/gesundheits-berlin-aerzteverband-staat-versagt-weiter-bei-impfstoffverteilung-dpa.urn-newsml-dpa-com-20090101-220106-99-614210> [06.01.2022.]

USE OF SUBJUNCTIVE IN PRESS ARTICLES

Abstract

This article aims to answer the question of whether the subjunctive is alive as a verb mode in the German language today and is used according to the grammatical rules, especially in its typical use in indirect speech, or, as in linguistic discourse in recent decades often claimed to be in danger of extinction. The research was carried out using selected newspaper articles

from the two nationally representative German newspapers. Two types of text, report and news, were intentionally chosen, with the assumption that the subjunctive only occurs in report, but less or not at all in news. The detailed analysis of the use and function of the present subjunctive and past subjunctive in the corpus has shown that the use of the subjunctive in the two types of text is consistent and very lively and follows the grammatical rules.

Keywords: *Present Subjunctive, Past Subjunctive, indirect speech reproduction, use and function, press articles, text type, report, news*

Doc. dr. Almina Lisičić-Hedžić

PERSONENBEZEICHNUNGEN IM DEUTSCHEN PLAGIATSDISKURS

Zusammenfassung

Dieser Beitrag ist eine Analyse der Personenbezeichnungen im deutschen Plagiatsdiskurs zu den Affären Schavan und Guttenberg in den Presstexten im Zeitraum von 2011 bis 2013. Die verwendeten Bezeichnungen definieren und spezifizieren die Plagiatores und reflektieren die unterschiedlichen Einstellungen und Reaktionen im Zusammenhang mit den Plagiatsaffären. Die Analyse zeigt auf, wie die beiden Hauptakteure bewertet wurden bzw. welche Funktion und Bedeutung die im Diskurs für sie und andere Plagiatores verwendeten Bezeichnungen haben. Bei den analysierten Strukturen handelt es sich um Simplicia, Derivate, Komposita und Mehrwortbenennungen, mit welchen Bewertungen in komprimiert-pointierender und somit höchst expressiver Form ausgedrückt werden.

***Schlüsselwörter:** Personenbezeichnungen, Plagiate, Guttenberg, Schavan, Diskurs, Bewertung*

Einleitung

Soll etwas sprachlich erfasst werden, wird eine neue Benennung vorgenommen, die sich nach den zentralen Merkmalen des zu Bezeichnenden orientiert, die das Benennungsmotiv dieser Bezeichnung sind (vgl. Wanzeck 2010: 96). Die Bezeichnungen werden nach den Bedürfnissen der Kommunikation gewählt, sodass mit verschiedenen Lexemen derselbe Gegenstand benannt werden kann, abhängig davon, welches Merkmal es hervorzuheben gilt (vgl. Schippan 2002: 96). Die Bedeutung von Ausdrücken erschöpft sich aber nicht im bloßen Bezeichnen der Dinge, denn häufig wird auch eine Bewertung vorgenommen (vgl. Niehr 2014: 67, Girth 2002: 36). So wird beim Benennen von Personen „durch die Wahl spezifischer Darstellungsmittel ein bestimmtes Bild“ (Bendel Larcher 2015: 63) von Menschen geschaffen, wodurch sie „sprachlich konstruiert“ (ebd.) werden. Die „stellungsbeziehende, wertende Form der Referenz“ (Girth 2002: 56) wird als Nomination bezeichnet und die entsprechenden Ausdrücke als Nominationsausdrücke. Die Nomination umfasst die Einstellungen zu den Gegenständen, Handlungen, Sachverhalten usw. (vgl. Spieß

2011: 196). Im Laufe eines Diskurses werden die Bedeutungen generiert und verändert und zu den denotativen Bedeutungen der existierenden Personenbezeichnungen kommen durch die Bildung neuer Bezeichnungen weitere kommentierende, evaluative Bedeutungsaspekte hinzu, die positiv oder negativ wertend sein können (vgl. dazu Braun 1997: 25; Girnth 2002: 51; Niehr 2014: 140). Die sog. „abwertenden Wörter“ (Braun 1997:27) bilden die größte Gruppe der „stilistisch markierten Bezeichnungen“ (ebd.) und sie sind „als Mittel des Ausdrucks (und nicht der Darstellung) zu verstehen“ (ebd.:30). Braun (1997:145) hebt die Wichtigkeit der Personenbezeichnungen für Medientexte hervor, da sie die Handlungssubjekte und –objekte spezifizieren. So werden auch in den in diesem Beitrag analysierten Texten zu den Plagiataffären Schavan und Guttenberg aus dem Zeitraum 2011-2013 den beiden des Plagiats Beschuldigten unterschiedliche Bezeichnungen zugewiesen. Das Benennen dient dem Charakterisieren und Bewerten und die Bezeichnungen definieren und spezifizieren die Plagiatoren und reflektieren die Einstellungen zu ihnen. Demgemäß soll diese Analyse aufzeigen, wie die Plagiatoren bewertet werden bzw. welche Funktion und Bedeutung die für sie verwendeten Bezeichnungen haben.¹

Im ersten Teil des Beitrags wird auf Plagiatoren als Referenzobjekte Bezug genommen und es werden die Bezeichnungen untersucht, die für die Personen verwendet werden, die Plagiate begehen, seien diese Personen Guttenberg, Schavan oder ein anderer Plagiator. Die Bezeichnungen, mit welchen speziell auf Guttenberg oder Schavan referiert wird, wie ihre Titel, Amtsbezeichnungen, politische Rollen oder andere metaphorische und wertende Bezeichnungen werden im zweiten Teil des Beitrags analysiert.

Bezeichnungen für Plagiatoren

Abhängig davon, wie schwer das Vergehen ist, wie sie beim Plagiierten vorgegangen sind, welches Amt sie bekleiden, welche gesellschaftliche Funktion sie haben, wie sie mit den Anschuldigungen umgehen und welche Einstellungen zu ihnen und ihren Taten bekundet werden sollen, setzt man für Plagiatoren verschiedene Benennungen ein. So kommen im Korpus² 41 Bezeichnungen für Plagiatoren vor mit 138 Belegen. Die frequentesten sind: Plagiator (37: 25 in Kommentaren und 12 in Berichten.), Betrüger (24: 10 in Kommentaren, 9 in Berichten, 4 in Meldungen und 1 in einem Interview), Hochstapler (10: 9 in Kommentaren und 1 in einem Bericht), Täuscher (8: 3 in Kommentaren, 4 in Berichten und 1 in einem

¹ Das Korpus und die Analyseergebnisse beruhen auf der Dissertation „Der Plagiatsdiskurs in Deutschland im Zeitraum von 2011-2013“ von Almina Lisičić-Hedžić aus dem Jahr 2019.

² Das Korpus bilden Presstexte von spiegel.de, sueddeutsche.de und zeit.de aus dem Zeitraum 2011-2013.

Interview), Dieb (8: jeweils 4 in Kommentaren und Berichten), Blender (7: 3 in Berichten und jeweils 1 in einem Leserbrief, einer Stellungnahme und einer Meldung) und Lügner (6: 2 in Kommentaren und 4 in Berichten). Schaut man sich die Verteilung der Bezeichnungen auf die Textsorten an, wird deutlich, dass die Vorkommenshäufigkeit in den Kommentaren (53 oder 53.5 %) und den Berichten (37 oder 37,4 %) am höchsten ist.

In der Tabelle sind die verzeichneten Bezeichnungen für Plagiatoren³ aufgelistet. In den Gruppen sind die Benennungen aus dem gleichen Sinnbezirk zusammen klassifiziert worden:

	Bezeichnungen für	Guttenberg-	Schavan-Korpus
Plagiator	Plagiator 37	17 (G 8. allg. 9)	20 (Sch 3. allg. 13. G 2.
Betrüger	Betrüger 24	G 17	7 (Sch 2. allg. 3. G 1. and.
Täuscher	Täuscher 8	G 3	5 (Sch 2. allg. 2. G 1)
	der Täuschende 1	G 1	-
	Rosstäuscher 1	G 1	-
Lügner	Hochstapler 10	9 (G 5. allg. 3.	andere 1
	Lügner 6	G 6	-
	Lügenbaron 2	G 2	-
Dieb	Dieb 8	allg. 2	6 (G 3. allg. 3)
	Pirat 2	G 2	-
	Freibeuter 2	G 2	-
	Piraten-Minister 1	G 1	-
	Texträuber 2	-	allg. 2
	Raubritter 1	G 1	-
Kleinkrimineller	Delinquentin 1	-	Sch 1
	Kleinkrimineller 1	G 1	-
	Schwarzfahrer 1	G 1	-
	der ertappte Regelverletzer 1	G 1	-
Blender	Blender 7	6 (G 5. allg. 1)	Sch 1 (Blenderin)
	Meister des Bluffs 2	G 2	-
	Meister in der Kunst des	-	allg. 1
Bastler	ein Maurer, der Fremdes	G 1	-
	Sammler und Kleber 1	G 1	-
Kopierer	Dr. strg. c. 2	G 2	-
	Copy-und-paste-	and. 1	-
	Meister des sogenannten	G 1	-
	Kopist 1	G 1	-
	Karl-Theodor Xerox zu	G 1	-
	Raubkopierer 2	G 2	-
	Abschreiber 4	allg. 1	3 (allg. 2. and. 1)
Schwindler	Pfiffikus 1	G 1	-
	unkalkulierbarer Luftikus 1	G 1	-
	mogelfreudiger Scharlatan 1	G 1	-
	Schummler 2	allg. 1	allg. 1
	Schwindler 1	-	(Sch und Althusmann 1)
Fälscher	Fälscher 3	2 (allg. 1. and. 1)	Sch 1 (Fälscherin)
	der falsche Doktor 1	-	G 1
-	ein Mann mit "chaotischer"	G 1	-
-	Dr. Fehler 1	-	Sch 1
-	Guttenberg und Co. 2	-	G und and. 2
-	Doktor der Reserve	-	G 1

Tabelle 1: Bezeichnungen für Plagiatoren

³ Sch steht für Schavan, G für Guttenberg, allg. für Plagiatoren allgemein und and. für andere.

Die Bezeichnung *Plagiator* nimmt aufgrund ihrer Häufigkeit (37) den ersten Platz ein. Guttenberg wird an 10 Stellen und Schavan an 3 so bezeichnet. Bei den übrigen 23 Belegen wird an 22 Stellen ganz allgemein über Plagiatoren gesprochen und zweimal werden andere Personen so bezeichnet. Da es sich bei Guttenberg sehr schnell erwiesen hatte, dass er in großem Maße plagiiert hat, sein Plagiat weitaus dreister war, wird er auch häufiger als Schavan als *Plagiator* bezeichnet:

- 1) Es geht aber zunächst nur darum, dass der Doktorand Guttenberg [...] offenbar ***mutwillig fremderleuts Texte ohne Autorenzuschreibung verwurstet hat***. In diesem Sinne ist er *Plagiator* [...]. SZG9⁴

Die Fürsprecher Guttenbergs umgehen die Bezeichnung *Plagiator* und versuchen so den Minister vom Plagiator getrennt zu halten, als ließe sich eine Person auf diese Weise aufspalten.⁵ Es wird seine Minister-Seite hervorgehoben, der Plagiator bleibt unerwähnt. Solches „Weglassen von Informationen“ ist nach Bendel Larcher (2015: 78) „eines der mächtigsten Mittel, den Diskurs zu manipulieren und die Suche nach dem Fehlenden ein wichtiger Schritt der Diskursanalyse“ (ebd.). Solche „Unsagbarkeiten“ (Niehr 2014: 141) können wichtige Hinweise auf die Merkmale eines Diskurses sein. Die Positionen im Diskurs kommen nicht nur durch die Verwendung, sondern auch durch das Meiden bestimmter Bezeichnungen zum Ausdruck. So meiden Guttenbergs Verteidiger die urteilenden Bezeichnungen, auch wenn sie vermitteln wollen, dass sie ihn für keinen Plagiator halten:

- 2) In Windeseile verwandelt sich bei ihnen der *Plagiator* [...] in ***einen Menschen, der, wie jeder, auch einmal einen Fehler macht*** – [...]. SZG52

Dagegen lassen die Kritiker Guttenbergs keine Rechtfertigungen gelten und bestehen darauf, dass ein Plagiator auch so bezeichnet werden soll.

- 3) Im Fall Guttenberg ist über Ideendiebstahl und Betrug zu reden - nicht über allzu menschliches Schummeln. Wer auch immer die Doktorarbeit geschrieben hat, muss ***als Plagiator in die Geschichte eingehen***. SZG30

Guttenberg wird im Schavan-Diskurs als (*großer*) *Plagiator* bezeichnet und stellt ein Gegenbild zur ihr dar, was ihre Vergehen als bedeutend geringer erscheinen lässt:

⁴ Die vollständigen Angaben sind im Quellenverzeichnis zu finden.

⁵ Vgl. Wolf (2011): „Fehlende Anführungszeichen, fehlende Fußnoten sind somit kein ‚Fehler‘, wie Herr zu Guttenberg für sich in Anspruch nimmt (wem passieren keine Fehler), sondern sie sind Signale einer eklatanten antiwissenschaftlichen Einstellung und sie sind deutliche Zeichen einer Unredlichkeit; beide Haltungen kann man nicht auf verschiedene Funktionen einer Person aufteilen: Als Minister bin ich redlich, als Wissenschaftler bin ich unredlich; als Minister bin ich ehrlich, als Wissenschaftler begehe ich geistigen Diebstahl.“

- 4) Karl-Theodor zu Guttenberg kann nach Lage der Dinge nicht als großer Autor, aber immerhin **als großer Plagiator** in die Geschichte eingehen. Bei Annette Schavan hingegen [...] ist weder das eine noch das andere wahrscheinlich. **SZSch58**

Guttenberg wird mit anderen Plagiatoren gleichgesetzt, um zu betonen, dass man seine anderen Eigenschaften und Rollen keinesfalls als mildernde Umstände berücksichtigen darf:

- 5) Die Vorwürfe gegen Schavan seien doch viel harmloser als gegen **Guttenberg und andere Plagiatores**, sagt der. **SZSch42**

Schavan wird nur an drei Stellen als *Plagiatorin* bezeichnet, zweimal mit *dastehen als*, davon einmal im Konjunktiv, womit die Unsicherheit über ihr Plagiatorin-Dasein signalisiert wird:

- 6) [...] ausgerechnet die Forschungsministerin *stünde* dann **als Plagiatorin da** [...]. **SZSch44**

Für die Opposition ist Schavan *nicht mehr haltbar* und sollte aus dem Amt entlassen werden:

- 7) Schavan ist **nicht mehr haltbar**! Wer nicht richtig zitieren kann, sei des Ministeramtes nicht würdig. **Eine Plagiatorin im Kabinett von Angela Merkel**, eine Wissenschaftsministerin ohne Hochschulabschluss – **unmöglich**. ZSch28

Die Bezeichnung Plagiator wird 22 Mal nicht direkt bezogen auf die Plagiate von Schavan und Guttenberg verwendet. Die meisten der Belege stammen aus dem Text von sueddeutsche.de vom 9.2.2013, in welchem über Schavan und Guttenberg gesprochen wird und auf die Plagiatsfälle durch die Geschichte hinweg eingegangen wird. Die Anzahl der Belege weist darauf hin, dass es einfacher ist, aus einer zeitlichen Distanz jemanden als Plagiator (kombiniert mit verstärkenden Adjektiven) zu benennen:

- 8) **Kühne Plagiatores** inszenieren sich [...] gern als Opfer einer Intrige [...]. **SZSch58**

- 9) [...] bleibt von einem Autor nur das Bild eines **armseligen Plagiators** übrig. **SZSch58**

- 10) Ausgerechnet [...] Lessing soll also ein **fieser Plagiator** gewesen sein? **SZSch58**

Betrüger ist die zweithäufigste Bezeichnung (24). Nur an zwei Stellen wird Schavan als *Betrügerin* bezeichnet, an drei ist allgemein über Plagiatores die Rede und einmal werden andere so bezeichnet. Die restlichen Belege beziehen sich auf Guttenberg. In 11 Fällen zitiert man oder bezieht sich auf das Urteil vom Bayreuther Juraprofessor Lepsius, [dem Nachfolger von Guttenbergs Doktorvater auf seinem Lehrstuhl](#):

- 11) [...] Lepsius hält den Verteidigungsminister für einen **Betrüger**. So sagt er das. "Wir sind einem **Betrüger** aufgesessen. Es ist **eine Dreistigkeit ohnegleichen**, wie er honorige Personen der Universität hintergangen hat." SZG37

In der Fragestunde im Bundestag nennt man Guttenberg einen *Betrüger*, *Täuscher*, *Lügner* und *Hochstapler* und fordert ihn zum Rücktritt auf. Das Verwenden mehrerer Bezeichnungen nebeneinander hat eine verstärkende Wirkung:

12)[...], wie Verteidigungsminister Guttenberg [...] von der Opposition "**Lügner**", "**Betrüger**" und "**Hochstapler**" genannt wurde. SG3

13) Sie nennen ihn **einen Täuscher, einen Lügner, einen Betrüger**. ZG43

Bei einer Wahlveranstaltung wird Merkel auf den Plakaten von Demonstranten als *Schutzpatronin von Betrügern* bezeichnet, weil sie im Laufe der Affäre Guttenberg verteidigt und damit als Wissenschaftlerin ihre eigenen Prinzipien verraten hat:

14) Ihre Gegner, die Demonstranten, haben [...] "Kanzlerin als **Schutzpatronin von Betrügern**" auf ihre Plakate geschrieben. SG6

Schavan wird nur an zwei Stellen als *Betrügerin* bezeichnet, als *Promotionsbetrügerin* und *akademische Betrügerin*, als wolle man betonen, dass sie sonst keine ist. Das Bestimmungswort und das Adjektiv engen die Bedeutung von *Betrügerin* ein. Man dinstanziert sich weiter, indem man Konjunktiv (*sei*) und die Frageform verwendet:

15) Die amtierende Bundesministerin für Bildung und Forschung sei eine **Promotionsbetrügerin**. SSch4

16) Ist Annette Schavan eine **akademische Betrügerin**? SZSch19

Die Bezeichnung *Täuscher* kommt 8 Mal vor. Ein *Täuscher*⁶ ist jemand, der andere irreführt. Guttenberg wird als *Täuscher*, als *der Täuschende* und als *Rosstäuscher*⁷ bezeichnet:

17) Wenn Guttenberg ein **Rosstäuscher** ist, dann geht die letzte politische Hoffnung vieler Bürger dahin [...]. SG1

Als von der Verantwortung des Doktorvaters die Rede ist, wird Guttenberg als *der Täuschende* bezeichnet. Mit dem substantivierten Partizip I mit aktivischer Bedeutung wird betont, dass die Verantwortung für die Plagiate ausschließlich bei Guttenberg liegt:

18) Doch **der Täuschende** war Guttenberg – nicht der Doktorvater[...]. SZG57

Schavan wird zweimal als *Täuscherin* bezeichnet. Es wird mit den Anführungszeichen auf die verwiesen, die sie für eine halten. Das Modalitätsverb *droht* drückt aus, dass etwas angenommen wird und eventuell nicht eintritt:

19) Schavans Lebensleistung **droht** auf das Schlagwort "**Täuscherin**" reduziert zu werden [...]. Es ist ein verzerrtes, unfaires Bild, das da entsteht. SZSch13

⁶ *Täuscher*, bereitgestellt durch das Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache (DWDS), unter: [https://www.dwds.de/wb/Täuscher], abgerufen am 03.01.2018.

⁷ Rosstäuscher waren betrügerische Pferdehändler, die die Pferde zurechtgemacht haben, damit sie besser erschienen, um sie über ihrem Wert verkaufen zu können. Heute steht es für Lügner und Betrüger.

20) Die Doktorarbeit ein Plagiat, Schavan eine *Täuscherin* – **setzt sich diese Interpretation durch**, dann liegt das Bild der CDU-Frau in Scherben [...]. ZSch11

Im folgenden Beispiel wird Schavan deutlich von den anderen Täuschern abgegrenzt:

21) Doch das behaupten alle – auch alle offiziell überführten *Täuscher*. Von ihnen unterscheidet sich Schavan aber in wesentlichen Punkten. Ihre Promotion entsteht damals nicht als Nebentätigkeit [...]. Sie sucht auch keinen Beschleuniger für ihre Karriere [...]. Zum Schummeln [...] dürfte es für Schavan wenig Anlass gegeben haben. ZSch11

Schavan wird an einer Stelle als *Blenderin* bezeichnet. Die Bezeichnung *Blender* (7) wird für Guttenberg verwendet, weil er vorgibt, mehr zu sein, als er es tatsächlich ist:

22) [...], dass Guttenberg [...] in Wahrheit "ein *Blender*" ist. Kann das wahr sein? Guttenberg ein *Blender, der allen etwas vormacht*? SG1

Doch, er ist sogar noch mehr: Er wird auch als *Meister des Bluffs* (2) bezeichnet:

23) Er ist ein *Meister des Bluffs* und der Selbstverteidigung. ZG10

Eine weitere semantische Zusammengehörigkeit weisen die Bezeichnungen *Lügner* bzw. *Lügenbaron* (8) und *Hochstapler* (6) auf, die genannt werden, wenn es um die politische Glaubwürdigkeit geht. Ein Hochstapler gibt vor, mehr zu sein, als er ist. Er lügt und ist jemand, „der durch betrügerisches Auftreten eine geachtete gesellschaftliche Stellung vortäuscht, um sich dadurch Vorteile zu verschaffen“⁸. Nach Braun (1997: 52) steht *Hochstapler* für einen „Gauner, der unter falschem Namen und Titel auftritt und betrügt“. Wenn man Guttenberg als *Hochstapler* bezeichnet, will man vermitteln, dass seine Titel – der akademische und der Adelstitel – und alles, was er vorgibt zu sein, nur der leere Schein sind:

24) Ein künftiger Kanzlerkandidat oder Wettbewerber um den Ministerpräsidentenposten in Bayern, der von der politischen Konkurrenz als *Hochstapler* verhöhnt wird? ZG20

Die Bezeichnung *Dieb* kommt vor, wenn allgemein über Plagiatoren gesprochen wird:

25) Allerdings entdeckt selbst die beste Software nur die einfältigen *Diebe*, [...]. ZG32

Für den Stehler stehen noch *Pirat* (3), *Freibeuter* (2), *Raubritter* (1) und *Piraten-Minister* (1). Ein *Freibeuter* ist einer, „der rücksichtslos seinen Vorteil wahrnimmt“⁹. Ein *Freibeuter des Wissens/Internets* raubt dagegen fremdes Gedankengut und nichts Materielles. *Raubritter* und *Piraten* sind rücksichtslose Räuber, was man hiermit auch für den Plagiator anwenden will:

26) Ist der Freiherr also *ein Freibeuter des Wissens*? [...] SG1

⁸ *Hochstapler*, bereitgestellt durch das DWDS, unter: [<https://www.dwds.de/wb/Hochstapler>], abgerufen am 03.01.2018.

⁹ *Freibeuter*, bereitgestellt durch das DWDS, unter: [<https://www.dwds.de/wb/Freibeuter>], abgerufen am 03.01.2018.

27) Er selbst, ausgerechnet er, handelte wie ein »**Pirat**«, **ein Freibeuter des Internets, ein moderner Raubritter**. ZG44

Delinquent, Kleinkrimineller, Schwarzfahrer und *der ertappte Regelverletzer* sind Benennungen für Bagatelldelikte, mit welchen die Plagiatores verspottet werden, da sie trotz der eindeutigen Beweise gegen sie versuchen, der Strafe zu entgehen:

28) Oppermann verglich Gutenberg mit einem **Kleinkriminellen**. [...] SZG24

29) Er verglich im ZDF den CSU-Politiker mit einem **Schwarzfahrer, der in der Bahn erwischt wird und nicht belangt werden möchte**. SZG39

30) Neuerdings soll **der ertappte Regelverletzer** einfach weitermachen. ZG29

31) Lange hatten sie debattiert und schließlich die **Delinquentin** verdammt [...]. SSch9

Die verspottenden und negativ wertenden Bezeichnungen: *Copy-und-paste-Pubertätsautorin* (SZG9), *Dr. strg. c.* (SZG21), *Meister des sogenannten Copy and Paste* (SZG20), *Karl-Theodor Xerox zu Googleberg-Gutenberg* (SZG21), *Raubkopierer* (ZG44), *Kopist* (SZG22) und *Abschreiber* (SZSch9) beziehen sich auf das Kopieren und Abschreiben. Die ersten drei beziehen sich auf das Kopieren und Einfügen von Texten mit Computerprogrammen. *Strg. c.* ist die Tastenkombination, die zum Kopieren von Texten verwendet wird und *Copy and Paste* sind die Vorgänge des Kopierens und Einfügens. Die vierte Bezeichnung ist eine Anspielung auf Gutenbergs langen Namen¹⁰, *Xerox* ist der Name der Firma, die Kopiergeräte herstellt und *Googleberg* ist eine Anspielung auf die Internet-Suchmaschine Google. Ein *Raubkopierer* ist eigentlich jemand, der widerrechtlich Kopien von Filmen oder Musik bzw. Daten- oder Tonträgern anfertigt. *Abschreiber* verfasst Abschriften und der *Kopist* vervielfältigt Texte. Im Plagiatsdiskurs stehen alle diese Bezeichnungen für einen Plagiator.

Die Bezeichnungen *Sammler und Kleber* sind verspottend, da sie für Hobbyhandwerker oder Bastler stehen und vermitteln, dass Gutenberg zwar systematisch vorgegangen ist, gleichzeitig aber auch sehr amateurhaft:

32) Denn immerhin verrät ja der Umstand, dass die meisten fremden Passagen mit kleinen Änderungen übernommen wurden, dass der **Sammler und Kleber** genau wusste, was er tat. SZG20

Als Verharmlosungsversuche sind die folgenden beiden Bezeichnungen zu verstehen, denn chaotisches, fehlerhaftes Arbeiten ist nicht so schlimm wie Betrug, Diebstahl und Raub:

33) Er wäre **ein Mann mit "chaotischer" Arbeitsweise**. SZG57

34) Annette Schavan, **Dr. Fehler** SZSch39

¹⁰ Karl-Theodor Maria Nikolaus Johann Jacob Philipp Franz Joseph Sylvester Buhl-Freiherr von und zu Gutenberg lautet Gutenbergs vollständiger Name.

Fälscher/In ist der, der etwas Falsches für ein Original ausgibt und damit andere täuscht:

35) Ist unsere Bildungsministerin Dr. Annette Schavan eine **Fälscherin**? ZSch13

Durch *Guttenberg und Co.* wird Guttenberg mit allen anderen Plagiatoren gleichgesetzt:

36) Abschreiben ist nach den Skandalen von **Guttenberg und Co.** einfacher denn je, sagt der Jurist und Plagiatsexperte Volker Rieble. ZSch4

Durch Wortbildungen werden die Bewertungen „verstärkend verbalisiert“ (Sandig 2006: 251) und bei den analysierten Personenbezeichnungen handelt es sich um einfache Wörter (*Dieb*), Ableitungen (*Lügner*) und Zusammensetzungen (*Piraten-Minister*). Nur eine Konversion ist zu verzeichnen: das substantivierte Partizip 1: *der Täuschende* und eine Kürzung: *Dr. strg. c.* Dazu kommen die Mehrwortbenennungen (*Meister in der Kunst des Verschleierns*). Bei den Ableitungen sind folgende Suffixe beteiligt: das heimische Suffix *-er* (*Betrüger*, *Täuscher* usw.) und die Fremdsuffixe *-ist* (*Kopist*), *-or* (*Plagiator*) und *-ikus* (*Luftikus*).

Nach Fleischer/ Barz (2012: 201) sind die Deverbativa auf *-er* ein sehr produktives Wortbildungsmodell, was die Anzahl dieser Ableitungen im Plagiatsdiskurs bestätigt. Sie sind Derivate von einfachen Verben mit der Ausnahme von *Betrüger* und *Abschreiber*, die Ableitungen von präfigierten Verben sind. Bei allen Ableitungen handelt es sich um Nomina Agentis, die negativ konnotiert sind, außer *Abschreiber*, *Kopierer* und *Kopist*, die für Personen stehen können, deren Beruf es verlangt, Duplikate oder Kopien anzufertigen.

Die deutschen Neubildungen mit dem Suffix *-ikus* sind nach Elsen (2011: 99) scherzhafte Bezeichnungen für männliche Personen. Guttenberg wird so bezeichnet, da er durch sein Verhalten seine Seriosität verloren hat und nicht mehr würdevoll sein Amt bekleiden kann:

37) Überdies erfindet Guttenberg, dieser **Pfiffikus**, auch noch einen neuen akademischen Grad. Sein Dokortitel ruht nun, bis die Vorwürfe geklärt sind. ZG10

38) Sollte er sein Amt behalten, ist er auf dem besten Weg, den Ruf eines **unkalkulierbaren Luftikus** nicht mehr loszuwerden, ja als Karikatur zu gelten. ZG18

Ähnliche Bedeutung haben die Bezeichnungen, mit den man das Plagiierten infantilisieren, verniedlichen, verharmlosen und bagatellisieren möchte, denn *Schummler* bzw. *Schwindler* lügen nur in „harmlosen, kleinen Dingen“:

39) Der Forscher von gestern ist der **Schummler** von heute ZSch8

40) »Wie soll ich jemandem, der heute promoviert, sonst erklären, dass **Schwindler** wie Althusmann und Schavan davonkommen?«, fragt Rieble. ZSch11

Die verwendeten Zusammensetzungen sind alle außer *Copy-und-paste-Pubertätsautorin* zweigliedrige Determinativkomposita. Sie sind metaphorisch und vermitteln in verkürzter Form negative Wertungen. So sind die Zweitglieder wie *-betrüger*, *-fälscher*, *-dieb*, *-räuber*

und *-täuscher* Grundwörter, „mit deren Hilfe Straftäter sprachlich erfaßt werden“ (vgl. Braun 1997: 108). Die Plagiatoren werden durch diese Benennungen als Straftäter konzipiert, v. a. Guttenberg, woraus klar wird, dass man eher bereit war, ihn als Straftäter zu benennen. Semantisch ähnlich sind die ebenfalls für Guttenberg verwendeten Komposita: *Freibeuter*, *Piraten-Minister*, *Kleinkrimineller*, *Raubkopierer* und *Raubritter*.

Elsen (2011:108) nennt die stilistische Funktion eine „wesentliche Funktion der Komposita“ (ebd.), die gebildet werden, „wenn kein oder kaum Benennungsbedarf besteht“ (ebd.). Obwohl es Alternativen in Form von einfacheren Wortformen gibt, werden sie gewählt, da sie „expressiv, konnotativ-assoziativ, wertend oder sogar manipulativ wirken“ (ebd.), was für alle o. g. Komposita gilt. Würde man sie nicht verwenden, fiel die bewertende Komponente weg (vgl. ebd.). So ist beispielsweise *Lügenbaron* stark negativ wertend. Dem französischen *Baron* entspricht im Deutschen *Freiherr*. Die Bezeichnung *Lügenbaron* verweist auf Gutenbergs adlige Herkunft, spielt aber gleichzeitig auf den Baron Münchhausen an, womit Guttenberg zum verlogenen Geschichtenerzähler wird. Das Wort *Baron* hat außerdem in den Komposita wie z.B. *Ölbaron*, *Drogenbaron* usw. eine Bedeutungsverschlechterung erfahren, womit jemand, der sich in einem Wirtschaftszweig oder irgendeinem anderen (oft auch illegalen) Geschäft in führender Position befindet, bezeichnet wird (vgl. Šohajek 2015: 38). Nach Šohajek (ebd.: 33) handelt es hierbei um Wortbildungen mit „titelbezogenen metaphorischen Suffixoiden“ (ebd.) als Kopf. Aufgrund der Tatsache, dass es reihenbildend, metaphorisch und mehr oder weniger desemantisiert ist, können wir auch bei *-baron* von einem Suffixoid ausgehen (vgl. ebd.: 17ff.). Šohajek (ebd.: 22) verwendet für die Wortbildungen mit titelbezogenen Suffixoiden die Bezeichnung „Suffixoidkomposita“ (ebd.). Die Bezeichnung *Lügenbaron* ist zweideutig, da sie als ein reines Determinativkompositum und als ein Suffixoidkompositum interpretiert werden kann. Sowohl bei Guttenberg als auch bei Münchhausen handelt es sich um Adlige. Beide beherrschen das Lügen sehr gut und die Paraphrase wäre im zweiten Fall nicht *der Baron, der lügt*, sondern *der Meister im Lügen*.

Unter den verzeichneten Personenbenennungen sind die bildhaften und negativ wertenden Mehrwortbenennungen am zahlreichsten (z.B. *der ertappte Regelverletzer*; *Meister des Bluffs*; *Meister in der Kunst des Verschleierns*; *Karl-Theodor Xerox zu Googleberg-Guttenberg* usw.). Bis auf eine Bezeichnung (*Meister in der Kunst des Verschleierns*) werden alle für Guttenberg verwendet, woraus sich schließen lässt, dass ein sehr starkes Bedürfnis danach bestand, ihn zu verspotten und anzuprangern.

Unter den Personenbezeichnungen sind die Gelegenheitsbildungen¹¹ stilistisch am markantesten. Neben ihrer wertenden Funktion steigern sie den Unterhaltungswert des Textes und ziehen die Leser an (vgl. Braun 1997: 147). Außerdem stehen sie „im Dienste der Meinungssprache“, da sie aufgrund ihrer Expressivität „Informationsobjekte zu Meinungsobjekten“ (ebd.: 149) machen. Dazu gehört auch die folgende Bezeichnung:

41) Bislang hat er nur angekündigt, dass er seinen Dokortitel vorübergehend nicht tragen will, also gleichsam zum ***Doktor der Reserve*** wird. SG1

Damit wird verspottend auf Guttenberg referiert, der vorübergehend auf seinen Dokortitel verzichten wollte, um Zeit zu gewinnen und seinen Titellentzug hinauszuzögern.

Die o.g. Bezeichnungen sind alle stilistisch markiert und perspektivierend, da sich darin die Einstellungen zu den Plagiatoren widerspiegeln und diese dadurch in ein bestimmtes Licht gerückt werden. Sie gehören zum diskursrelevanten Vokabular, da sich aus dem Benennungshandeln ein bestimmtes Bild von den Plagiatoren ergibt. Da mit ihnen eine negative Wertung vermittelt wird, können sie allesamt als Stigmawörter bezeichnet werden, da sie für etwas, was es zu bekämpfen gilt, stehen.

Spezielle Bezeichnungen für Guttenberg und Schavan

Neben den Bezeichnungen für Plagiatoren sind im Korpus weitere diskursrelevante Bezeichnungen evident, die nur für Schavan oder Guttenberg verwendet werden (Schavan 35, Guttenberg 84). Durch die Analyse ergaben sich Bedeutungsgruppen und in die erste wurden die Bezeichnungen eingeordnet, die Guttenberg als Ausnahmepersönlichkeit benennen:

Guttenberg als <i>Ausnahmepersönlichkeit</i>			
	religiöse Bezeichnungen	weltliche	politische Bezeichnungen

¹¹ Zum Gebrauch von Gelegenheitsbildungen beim Benennen von Personen vgl. Braun (1997: 147ff.).

positive	- Hoffnung - Projektionsfläche für die Hoffnungen und Sehnsüchte vieler Bürger/ Projektionsfigur/ Projektionspolitiker - Macher - Held - Heilsbringer - Erneuerer - eine Macht für sich - der große Glaubwürdige - Lichtgestalt - außer- oder überirdisches Phänomen - die Ikone der Uni	- Ausnahmepersönlichkeit - Märchengestalt - Weltbesitzer - Strahlemann - der fabelhafte Guttenberg - der perfekte Andere - der große Andere	- der Politprofi - eine der überragenden Persönlichkeiten der deutschen Politik - ambitionierter deutscher Spitzenpolitiker in einem wichtigen Regierungsamt - führungsstarker Politiker der jüngeren Generation
negative	- der strauchelnde Held - reuiger Sünder - verfolgte Unschuld - Hoffnungsträger ohne eine Hoffnung	- gefährlicher Demagoge - vom Glücksfall zum Störfall	- Selbstverteidigungsminister/ Meister [...] der Selbstverteidigung - oberster Cowboy des Landes

Tabelle 2: Bezeichnungen für Guttenberg als Ausnahmepersönlichkeit

Hier lassen sich drei Untergruppen definieren: die religiösen, weltlichen und politischen Bezeichnungen. Sie beziehen sich auf den semantischen Bereich, welchem sie entstammen oder auf die Konzepte, mit denen sie verbunden sind. So ist *Projektionsfigur* ein Lexem, mit dem das Konzept verbunden ist, nach welchem *Projektionsfigur* als Sehnsuchtsidol, etwas Göttliches, verstanden wird, aber auch als jemand, der wieder den Glauben an die Menschen bringen kann, im Falle von Guttenberg den Glauben an die Politik. Diese sakralen Benennungen sind am zahlreichsten, weil Guttenberg vor der Affäre als eine übernatürliche Gestalt dargestellt und wahrgenommen wird, von welcher man Wunder erwartet hatte.

Die Bezeichnungen der Gruppe *Ausnahmepersönlichkeit* sind weiter in positive und negative unterteilt, woran sich die geringere Anzahl an negativen abzeichnet. An dieser Gegenüberstellung ist die negative Entwicklung des Hauptakteurs im Diskurs erkennbar.

Die Bezeichnung *Macher* enthält die Bedeutungskomponente *Schöpfer*:

42) Es ist das ***Image des Machers***, das die Menschen an ihm lieben. SZG1

Es ist die Rede vom *Image des Machers*, also einem Bild, das sich die anderen von einem machen sollen, welches nicht unbedingt der Realität entsprechen muss. Guttenberg war aber kein Macher, Schöpfer und Urheber seines Werkes, sondern nur ein Nachmacher.

Die sakrale Bezeichnung *Hoffnung* ist neben *Glaube* und *Liebe* eine der drei göttlichen Tugenden, die das Vertrauen in Gott symbolisiert. So hatte man auch Guttenberg vertraut und wurde schließlich enttäuscht. *Hoffnung* steht auch für jemand, „auf den man große Erwartungen setzt“¹² und von Guttenberg hatte man ja viel erwartet und sich viel erhofft:

43) Mit solchen Parolen, seinem selbstbewussten Auftreten, Manieren und Dank der adeligen Herkunft und der Bilderbuchfamilie stieg Guttenberg zur ***Hoffnung der Christsozialen*** auf. ZG20

44) Er war ***die große Hoffnung vieler Bürger, die Hoffnung auf eine andere, eine bessere Politik***. Diese *Hoffnung* ist jetzt zerstoßen. SG6

Die teilsynonymen Bezeichnungen *Hoffnung*, *Held*, *Lichtgestalt*, *Erneuerer*, *Heilsbringer* tragen die Vorstellung vom Heiland. Mit den negativ wertenden Bezeichnungen werden alle diese positiven aufgegriffen und negiert: Aus dem *Helden* wird sein Pendant *der strauchelnde Held*, aus dem *Heilsbringer* wird *der reuige Sünder* usw. So wird vermittelt, dass die großen Erwartungen enttäuscht wurden und die Glaubwürdigkeit endgültig verspielt ist:

45) Nehmt Euch ein Beispiel am ***reuigen Sünder Guttenberg!*** ZG29

Er wird weiter als jemand, der sich *vom Glücksfall zum Störfall* entwickelt hat, bezeichnet:

46) [...] Guttenberg ist in der Union ***vom Glücksfall zum Störfall*** geworden. SG3

Aus dem *ambitionierten deutschen Spitzenpolitiker in einem wichtigen Regierungsamt* (ZG34) ist ein *Selbstverteidigungsminister* (SG1) geworden und der Wandel vom *Superstar* zu einem *gefallenen Star* ist geradezu spektakulär. Anhand von solchen Bezeichnungen zeigen sich die Entwicklungen und Wendepunkte im Diskurs. Bei Schavan ist dieser enorme Überraschungseffekt weitgehend ausgeblieben, doch auch bei ihr war es unerwartet, dass ausgerechnet die seriöse Bildungsministerin in ihrer Arbeit plagiiert haben soll.

¹² *Hoffnung*, bereitgestellt durch das DWDS unter: [<https://www.dwds.de/wb/Hoffnung>], abgerufen am 20.04.2018.

47) Die Typen Schavan und Guttenberg könnten unterschiedlicher nicht sein, Auftreten, Anspruch, Herkunft trennen sie; klar ist auch, dass Guttenbergs Täuschungen weit über das hinausgehen, was bei Schavan entdeckt wurde oder noch entdeckt werden könnte. Und doch werden die Reflexe *ähnlich* sein, wenn die Vorwürfe nun öffentlich diskutiert werden. *Ausgerechnet* die *Bildungsministerin und Honorarprofessorin, die Ex-Kultusministerin und Ex-Mitarbeiterin eines Studienförderwerks. Ausgerechnet* eine Dissertation mit dem Titel "Person und Gewissen". SSch4

Märchengestalt und *der fabelhafte Guttenberg* referieren auf die Perzeption Guttenbergs vor der Affäre und es wird festgehalten, dass diese Vorstellungen unwirklich und unecht waren.

Die Klasse *Unterhaltung/Showgeschäfts* bezieht sich auf Guttenbergs frühere Popularität. Aus der Perspektive der Plagiatsaffäre erscheinen diese Bezeichnungen als verspottend und ihre Verwendung kann als ein Hinweis darauf verstanden werden, dass sich Guttenbergs Erfolg als leerer Schein erwiesen hat. Diese Bezeichnungen haben ihre Gültigkeit verloren und stehen für einstige Erwartungen, die enttäuscht wurden.

<i>Unterhaltung/Showgeschäft</i>	
Beliebtheit	der beliebteste Politiker in Deutschland; beliebtester Politiker der Republik; beliebtester Politiker dieses Landes; der im Volk beliebte Verteidigungsminister; der beliebte Minister; der beliebte Superminister; der beliebteste Politiker der Deutschen; beliebter und erfolgreichen Politiker; nachdem das Volk seinen Liebling verlor; Volksliebling, der populärste Politiker (der Republik); ein besonders populärer Mann, Ex-Lieblingsminister
Star	Star der deutschen Politik; SuperStar; Polit-Star; Star; Shooting-Star; CSU-Star; der gefallene PolitStar
Prominenz	ein prominenter Politiker; Promi; prominenter Absolvent; der prominenteste Alumnus der Hochschule; ein Mann mit Grandezza, mit dickem Draht zum Volk; celebrity
Talent	Ausnahmetalent; das politische Großtalent; ein talentierter politischer Kopf, politisches Ausnahmetalent, das Elend des talentierten Herrn Guttenberg
Show-Master	Show-Politiker; Talkshow-Mann; ein Medienprofi; großer Kommunikator

Tabelle 3: Bezeichnungen für Guttenberg aus dem Bereich der Unterhaltung

Es lassen sich hier weitere Untergruppen bilden abhängig vom Herkunftsbereich der Bezeichnungen. Die Benennungen, die auf Guttensbergs Popularität referieren, sind am zahlreichsten. Man betont, dass er im Volk beliebt war (*Volksliebling, der beliebteste Politiker der Deutschen* usw.) warum er auch als Wählermagnet seinen Parteikollegen unentbehrlich geworden war und sie ihn so stark unterstützten:

48) [...] die Kanzlerin wollte darin keine Beeinträchtigung für **ihren populärsten Minister** erkennen. ZG43

49) "Diese Debatte wirkt sehr politisiert. Sie scheint besonders davon geleitet zu sein, **einem beliebten und erfolgreichen Politiker** am Zeug zu flicken", meint der Ex-CSU-Chef. SZG8

Die nächste Gruppe bilden die Bezeichnungen mit der Komponente *Star*. Explizit negativ wertend ist *der gefallene PolitStar*. Die übrigen implizieren, dass es sich um etwas von kurzer Dauer handelt und aus dem Kontext wird deutlich, dass diese Bezeichnungen nicht mehr positiv sind, da sich die Situation durch die Affäre verändert hat. Zum Star-Sein gehört auch, dass man prominent ist. Es ist aber für die deutsche Politik ein Novum, dass Politiker als *Celebrities* auftreten. Gutenberg hat dieses Image gepflegt, was aber im Kontext der Affäre als ein Anzeichen von Oberflächlichkeit erscheint:

50) [...] er gehört zu den in der Politik seltenen "**Promis**", **celebrities** [...], die mit Kind und Kegel jede Form der Öffentlichkeit suchen. SZG35

Man betont sein vielversprechendes Talent. Das Versprechen wurde aber nicht eingehalten. Dafür steht die Bezeichnung *das Elend des talentierten Herrn Gutenberg*, eine Anspielung auf die Roman-/Filmfigur des talentierten Mr. Ripley, einer jungen, dynamischen und vielversprechenden Person, die sich als Lügner, Betrüger, Fälscher und Mörder erweist.

In die Gruppe der *Unterhaltung/Showgeschäft* gehören auch die Bezeichnungen, die Gutenberg als einen *Show-Master* perspektivieren, einen Medienprofi, der die Medien für seine Zwecke nutzt, um seine Popularität zu steigern.

Des Weiteren wird im Diskurs thematisiert, dass Gutenberg versucht hat, in vielen Bereichen und Rollen gleichzeitig und höchst erfolgreich zu sein, was nur selten gelingen kann:

51) Er will alles zugleich sein: **Freiherr und Doktor, aktiver Politiker und angehender Wissenschaftler, Ehemann und aktiver Vater, Kanzlerkandidat und Ich-kann-auch-anders-Politiker, Klassik- und Metal-Fan, Held der RTL2-Gucker und der Arte-Zuschauer**. ZG34

Er wird als *Hans Dampf in allen Gassen* (ZG34) bezeichnet, eine karikatureske, abwertende Bezeichnung, die nach Weinberger (2012: 135) so viel wie „überall dabei sein

und sich (vorgeblich) auskennen“ heißt. So erklärt man, warum Guttenberg scheitern musste. Er hat gleichzeitig viele Rollen gespielt, was zum Glaubwürdigkeitsverlust beigetragen hat. Guttenberg wird auch direkt als *Karikatur* bezeichnet, womit die Befürchtung vermittelt wird, dass er wirklich zu einer werden könnte, was durch die verspottende Bezeichnung *Grüßaugust* zusätzlich gestützt wird. *Grüßaugust* wurde einst für einen Empfangschef in einem Hotel oder Gasthaus verwendet¹³ und heute für Politiker ohne echte Befugnisse:

52) Sollte er sein Amt behalten, ist er auf dem besten Weg, den Ruf eines unkalkulierbaren Luftikus' nicht mehr loszuwerden, ja als **Karikatur** zu gelten. ZG1

53) Für Politiker, die kaum noch jemand ernst nimmt, gibt es einen Schmähenamen: **Grüßaugust**. ZG18

Die speziellen Bezeichnungen für Guttenberg zeigen, wie er bewertet wurde und wie sich seine Position im Diskursverlauf verändert hat. Aus der Ausnahmepersönlichkeit ist jemand geworden, der nichts wirklich gut kann und schließlich zu einer Karikatur wird.

Die erste Gruppe der speziellen Bezeichnungen für Schavan bilden die Bezeichnungen für sie als Fachfrau und sie werden weiter in die *amts-* und die *wissenschaftsbezogenen* unterteilt:

<i>Fachfrau</i>	
amtsbezogene Bezeichnungen	wissenschaftsbezogene Bezeichnungen
- eine in ihrem Ressort äußerst profilierte Politikerin (SZSch19)	- die einzige studierte Theologin unter Deutschlands Ministern (SZSch42)
- eine "hervorragende und sehr erfolgreiche" Ressortchefin (SZSch18)	- die studierte Theologin und Philosophin Schavan (SZSch5)
- Politikerin aus anderem Holz (SZSch47)	- die rheinisch-katholische Geisteswissenschaftlerin (ZSch24)
- die zurückhaltende, seriöse Arbeiterin in Merkels Kabinett (SZSch42)	- Vollblut-Wissenschaftlerin (ZSch21)
- hervorragende und sehr erfolgreiche Ministerin (ZSch6)	- Leitfigur für Professoren, Doktoranden und Wissenschaftler (SZSch47)
- die Politikerin mit Renommee und ohne Affären (SSch9)	- pragmatische Dienerin der Forschung, die selbst Experimente mit embryonalen Stammzellen rechtfertigt (ZSch42)
	- eine Expertin in Gewissensfragen (SZSch4)

¹³ *Grüßaugust*, bereitgestellt durch das DWDS, unter: [<https://www.dwds.de/wb/Grüßaugust>], abgerufen am 30.05.2018.

- katholische Erziehungsbeauftragte und reformwütige Bildungsexpertin (ZSch42)
- die oberste politische Repräsentantin der deutschen Wissenschaft (SZSch1)
- Politikerin, Wissenschaftlerin und öffentliche Person mit einem Gewissen (ZSch11)
- als integer und intellektuell geltende Bundesbildungsministerin (SZSch4)
- sehr integre Kollegin mit ganz hoher Fachkompetenz (SZSch37)
- eine der erfahrensten Wissenschaftspolitikerinnen in Deutschland (SZSch64)

Tabelle 4: Bezeichnungen für Schavan als Fachfrau

In der letzten Zeile der Tabelle befinden sich die Bezeichnungen, die beide Bereiche, den amtsbezogenen und den wissenschaftlichen betreffen. Sie sollen Schavans in allen Feldern gleich große Fachkompetenz unterstreichen. Sie wird einerseits als integer und seriös dargestellt, andererseits wird das wegen der Plagiatsaffäre stark bezweifelt. Sie entpuppt sich als eine pflichtvergessene Akademikerin und unglaubliche Politikerin:

54) ***Eine Plagiatoren im Kabinett von Angela Merkel, eine Wissenschaftsministerin ohne Hochschulabschluss*** – unmöglich. ZSch28

55) [...] ***eine Wissenschaftsministerin, der eine grobe Missachtung wissenschaftlicher Regeln nachgewiesen wurde***, sei nicht länger tragbar. ZSch30

56) Wie soll das gehen, ***eine Ministerin für Wissenschaft und Bildung, der der Dokortitel wegen unsauberen Zitierens aberkannt wurde?*** ZSch31

In einer Reihe an Bezeichnungen wird die Vertrauensverbindung mit Merkel betont. Schavan ist die *enge Merkel-Vertraute* (SZSch48), *ihre langgediente und extrem loyale Ministerin* (SZSch19), *die loyale Kanzlerinvertraute* (SZSch47), *Kanzlerflüsterin und Lautsprecher zugleich* (ZSch42), *ihre Getreue* (ZSch41) und *eine weitere aus dem engsten Kreis der Merkelianer* (SZSch17), was in den Bezeichnungen gesteigert wird, wo die Politikerinnen als Duo perspektiviert werden: *Hanni-und-Nanni-Mädchen* und *ein vertrautes Duo* (SZSch17). So erklärt man, die Unterstützung, die Merkel Schavan entgegengebracht hat.

Schavan wird auch über Guttenberg definiert, indem sie als sein *direktes Opfer* bezeichnet wird. Man nimmt an, dass die Affäre Schavan einen anderen Ausgang gehabt hätte, wäre ihr die Affäre Guttenberg nicht vorausgegangen. Außerdem wird sie als *Königsmörderin* und *die Frau, die Karl-Theodor zu Guttenberg angeblich zu Fall brachte* bezeichnet. Man hatte vor allem in der CSU Schavan verübelt, dass sie sich in Guttenbergs Affäre negativ über ihn geäußert hat und ihre Affäre wurde als eine Strafe für ihr damaliges Verhalten angesehen.

57) Überschaubar ist auch der Rückhalt, den Schavan bei der CSU genießt. In Bayern halten sie viele immer noch für die ***Königsmörderin: die Frau, die Karl-Theodor zu Guttenberg angeblich zu Fall brachte***. SSch9

Schavan wurde im Gegensatz zu Guttenberg weniger negativ bewertet. Sie wird als *Fachfrau* im Bezug auf ihr Amt, Studium und ihre wissenschaftlichen Fähigkeiten bezeichnet. Dadurch wollten ihre Verteidiger ihre Qualitäten hervorheben, um ihre Plagiatsvergehen zu verringern. Die anderen dagegen wollen genau diese Kompetenzen aus der Perspektive der Affäre in Frage stellen und wählen die Bezeichnungen, die ihre Fähigkeiten in Frage stellen und ihre Vergehen hervorheben. Es wird ihre enge Beziehung mit der Kanzlerin betont, um Merkels große Unterstützung zu erklären. Und schließlich wird Schavan über Guttenberg definiert.

Fazit

Aufgrund der analysierten Bezeichnungen werden Entwicklungen im Diskurs sichtbar. Beispielsweise die Entwicklung Guttenbergs vom *Heilsbringer* zum *strauchelnden Helden*, von der *Hoffnung* zum *Hoffnungsträger ohne Hoffnung*, vom *großen Glaubwürdigen* zum *reueigen Sünder*, vom *Verteidigungsminister* zum *Selbstverteidigungsminister*, vom *Glücksfall* zum *Störfall*, vom *Star der deutschen Politik* zum *gefallenen Polit-Star*. Aus diesem Gegensatz und der überraschenden Entwicklung ergibt sich die Skandalhaftigkeit des Falles Guttenberg. Das Unerwartete bei Schavan liegt in der Gegenüberstellung von ihrer Fachkompetenz und dem unsauberen wissenschaftlichen Arbeiten. Sie ist die *Politikerin mit Renommee und ohne Affären*, die *Leitfigur für Professoren, Doktoranden und Wissenschaftler*, die *zurückhaltende, seriöse Arbeiterin in Merkels Kabinett* einerseits und *eine Wissenschaftsministerin, der eine grobe Missachtung wissenschaftlicher Regeln nachgewiesen wurde* und *Dr. Fehler* andererseits. Darin liegt der Widerspruch, aus dem sich die Brisanz dieser Affäre ergibt. Es kommt hinzu, dass Schavan eine enge Vertraute der Kanzlerin ist.

Die analysierten Personenbezeichnungen kommen in den meinungsorientierten Textsorten und Textsegmenten vor. Das *Zeit*- und *SZ*-Korpus für die Affäre Guttenberg sind jeweils mehr als doppelt so groß wie das *Spiegel*-Korpus¹⁴, jedoch ist die Anzahl an bewertenden Bezeichnungen fast gleich. In den *Spiegel*-Texten kommen 27, in den *SZ*-Texten 34 und in den *Zeit*-Texten 33 von den im Teilkorpus Guttenberg vorkommenden bewertenden Bezeichnungen vor (insgesamt 84 Bezeichnungen¹⁵). Im *Spiegel* waren die

¹⁴ Die *Spiegel*-Texte zu Guttenberg haben ca. 16200, die *SZ*-Texte 39300 und die *Zeit*-Texte 40 00 Wortformen.

¹⁵ Manche Bezeichnungen kommen in allen drei Textquellen vor (z. B. *Lichtgestalt*).

meinungsbildenden Textsorten und Inhalte zu dieser Plagiatsaffäre stärker vertreten. Im *Spiegel*-Korpus gibt es für Guttenberg 20 Bezeichnungen der Gruppe *Ausnahmepersönlichkeit* und die der Gruppe *Unterhaltung/Showgeschäft* sind in der *SZ* am häufigsten. Die Benennungen, die Guttenberg als *Karikatur* und *Hansdampf in allen Gassen* bezeichnen, kamen nur in der *Zeit* vor.

Für Schavan kommen in den *Spiegel*-Texten¹⁶ 3, in den *SZ*-Texten 18 und in den *Zeit*-Texten 21 Bezeichnungen (insgesamt 35 Bezeichnungen¹⁷). Die für Schavan als Fachfrau sind am häufigsten und es kommen in den *SZ*-Texten 12, in den *Zeit*-Texten 10 und in den *Spiegel*-Texten eine Bezeichnung vor. Für Schavan als Vertraute der Kanzlerin kommen in den *SZ*- und den *Zeit*-Texten jeweils 6 Bezeichnungen vor und in den *Spiegel*-Texten eine.

Werden die beiden Akteure im Bezug auf die Bezeichnungen miteinander verglichen, wird deutlich, dass das Bewertungsbedürfnis bei Guttenberg viel größer war, genauso wie sein Plagiat. Sein Auftreten und der Hype um seine Person haben mehr Anlass zum negativ wertenden Benennungshandeln gegeben.

Quellenverzeichnis

[www.spiegel.de/spiegel/print/d-77108483.html], abgerufen am 11.1.2015, SG1

[www.spiegel.de/spiegel/print/d-77222573.html], abgerufen am 11.1.2015, SG3

[www.spiegel.de/spiegel/print/d-77299721.html], abgerufen am 11.1.2015, SG6

[www.sueddeutsche.de/politik/plagiatsvorwurf-die-grenzen-der-methode-guttenberg-1.1061020], abgerufen am 11.1.2015, SZG1

[www.sueddeutsche.de/politik/plagiatsvorwurfe-gegen-guttenberg-die-angst-vor-der-halben-grosskatastrophe-1.1061666], abgerufen am 11.1.2015, SZG8

[www.sueddeutsche.de/politik/plagiatsverdacht-gegen-verteidigungsminister-guttenbergs-hoehstes-gut-1.1061715], abgerufen am 11.1.2015, SZG9

[www.sueddeutsche.de/politik/guttenberg-plagiatsaffaere-der-leere-schein-der-wissenschaft-1.1062620], abgerufen am 11.1.2015, SZG20

[www.sueddeutsche.de/karriere/wissenschaftler-ueber-plagiatsvorwurfe-dr-strg-c-guttenberg-1.1063082], abgerufen am 11.1.2015, SZG21

[www.sueddeutsche.de/politik/plagiatsdebatte-user-reaktionen-wir-wissen-nun-wie-guttenberg-seine-geistigen-faehigkeiten-einschaetzt-1.1063906], abgerufen am 11.1.2015, SZG22

¹⁶ Die *Spiegel*-Texte zu Schavan haben ca. 9800, die *SZ*-Texte 40300 und die *Zeit*-Texte 31900 Wortformen.

¹⁷ Manche Bezeichnungen (z. B. *Vertraute der Kanzlerin*) kommen in allen drei Textquellen vor.

[www.sueddeutsche.de/politik/plagiat-streit-um-dissertation-spd-vergleicht-guttenberg-mit-ladendieb-1.1063957], abgerufen am 11.1.2015, SZG24

[www.sueddeutsche.de/politik/guttenberg-und-die-plagiatsaffaere-das-ding-mit-fremden-federn-1.1065136], abgerufen am 11.1.2015, SZG30

[www.sueddeutsche.de/politik/guttenberg-ruecktritt-die-grenzen-der-celebrity-1.1066572], abgerufen am 11.1.2015, SZG35

[www.sueddeutsche.de/politik/plagiatsaffaere-um-guttenberg-wir-sind-einem-betrueger-aufgesessen-1.1065263], abgerufen am 11.1.2015, SZG37

[www.sueddeutsche.de/politik/plagiats-affaere-bienkopf-legt-guttenberg-ruecktritt-nahe-1.1066212], abgerufen am 11.1.2015, SZG39

[www.sueddeutsche.de/karriere/debatte-um-guttenbergs-plagiate-genug-gemenschelt-1.1096865], abgerufen am 11.1.2015, SZG52

[www.sueddeutsche.de/politik/abschlussbericht-zur-plagiatsaffaere-angenommen-man-glaubt-guttenberg-1.1096228], abgerufen am 11.1.2015, SZG57

[www.zeit.de/politik/deutschland/2011-02/guttenberg-doktorarbeit-plagiat], abgerufen am 11.1.2015, ZG1

[www.zeit.de/politik/deutschland/2011-02/guttenberg-doktorarbeit-pk], abgerufen am 11.1.2015, ZG10

[www.zeit.de/politik/deutschland/2011-02/guttenberg-doktor-gestaendnis], abgerufen am 11.1.2015, ZG18

[www.zeit.de/politik/deutschland/2011-02/guttenberg-wahrheit], abgerufen am 11.1.2015, ZG20

[www.zeit.de/politik/deutschland/2011-02/guttenberg-plagiat-bundestag-kommentar], abgerufen am 11.1.2015, ZG29

[www.zeit.de/2011/09/N-Plagiat-Hochschulen], abgerufen am 11.1.2015, ZG32

[www.zeit.de/2011/09/Karl-Theodor-zu-Guttenberg], abgerufen am 11.1.2015, ZG34

[www.zeit.de/2011/10/Guttenberg-Ruecktritt-Folgen], abgerufen am 11.1.2015, ZG43

[www.zeit.de/2011/10/Guttenberg-Ruecktritt-Internet], abgerufen am 11.1.2015, ZG44

[www.spiegel.de/spiegel/print/d-89079761.html], abgerufen am 11.1.2015, SSch4

[www.spiegel.de/spiegel/print/d-90931276.html], abgerufen am 11.1.2015, SSch9

[www.sueddeutsche.de/bildung/plagiatsvorwuerfe-gegen-bildungsministerin-schavan-kopieren-verjaehrt-nie-1.1354207], abgerufen am 11.1.2015, SZSch1

[www.sueddeutsche.de/karriere/plagiatsvorwuerfe-gegen-bildungsministerin-schavan-das-problem-mit-den-quellen-1.1349258], abgerufen am 11.1.2015, SZSch4

[www.sueddeutsche.de/bildung/doktorarbeit-von-anonyme-plagiatsvorwuerfe-gegen-bildungsministerin-schavan-1.1346502], abgerufen am 11.1.2015, SZSch5

[www.sueddeutsche.de/bildung/plagiatsfaelle-an-deutschen-hochschulen-studieren-nach-guttenberg-1.1406432], abgerufen am 11.1.2015, SZSch9

[www.sueddeutsche.de/politik/plagiats-ffaere-der-bildungsministerin-fuer-schavan-ist-der-schaden-angerichtet-1.1495949], abgerufen am 11.1.2015, SZSch13

[www.sueddeutsche.de/politik/kanzlerin-und-ihre-bildungsministerin-warum-schavan-so-wichtig-fuer-merkel-ist-1.1496888], abgerufen am 11.1.2015, SZSch17

[www.sueddeutsche.de/politik/plagiatsvorwuerfe-gegen-doktorarbeit-fuehrende-wissenschaftler-verteidigen-bildungsministerin-1.1497003], abgerufen am 11.1.2015, SZSch18

[www.sueddeutsche.de/politik/plagiats-ffaere-der-bildungsministerin-welche-chancen-schavan-noch-hat-1.1497314], abgerufen am 11.1.2015, SZSch19

[www.sueddeutsche.de/politik/plagiatsvorwuerfe-gegen-ministerin-schavan-hofft-auf-entlastung-durch-externe-gutachter-1.1580936], 23.1.2013, abgerufen am 11.1.2015, SZSch37

[www.sueddeutsche.de/bildung/plagiatsvorwuerfe-gegen-bildungsministerin-annette-schavan-dr-fehler-1.1581534], 24.1.2013, abgerufen am 11.1.2015, SZSch39

[www.sueddeutsche.de/bildung/schavan-vortrag-an-muenchner-uni-arbeiten-und-laecheln-ist-ihre-rezept-1.1582857], 25.1.2013, abgerufen am 11.1.2015, SZSch42

[www.sueddeutsche.de/bildung/moegliches-urteil-im-plagiatsfall-schavan-im-titelkampf-1.1591502], abgerufen am 11.1.2015, SZSch44

[www.sueddeutsche.de/politik/presseschau-zum-plagiatsfall-schavan-jetzt-ist-es-doch-passiert-1.1592611], abgerufen am 11.1.2015, SZSch47

[www.sueddeutsche.de/politik/bildungsministerin-verliert-dokortitel-opposition-fordert-ruecktritt-von-schavan-1.1592593], abgerufen am 11.1.2015, SZSch48

[www.sueddeutsche.de/bildung/geschichte-des-plagiats-opfer-des-anderen-ichs-1.1594841], abgerufen am 11.1.2015, SZSch58

[www.sueddeutsche.de/muenchen/comeback-an-der-lmu-schavan-in-den-hochschulrat-gewaehlt-1.1783590], abgerufen am 11.1.2015, SZSch64

[www.zeit.de/studium/hochschule/2012-10/annette-schavan-doktorarbeit-plagiatsvorwurf], abgerufen am 11.1.2015, ZSch6

[www.zeit.de/studium/hochschule/2012-10/plagiat-schavan-verjaehrung], abgerufen am 11.1.2015, ZSch8

[www.zeit.de/2012/43/Annette-Schavan-Plagiat-Vorwuerfe], abgerufen am 11.1.2015, ZSch11

[www.zeit.de/2012/44/Finis], abgerufen am 11.1.2015, ZSch13

[www.zeit.de/politik/deutschland/2013-01/schavan-plagiat-merkel-doktorarbeit], abgerufen am 11.1.2015, ZSch21

[www.zeit.de/2013/06/Bildungsministerin-Annette-Schavan-Plagiatsvorwuerfe-Doktorarbeit], abgerufen am 11.1.2015, ZSch24

[www.zeit.de/studium/hochschule/2013-02/schavan-kommentar-titel-duesseldorf], abgerufen am 11.1.2015, ZSch28

[www.zeit.de/studium/ hochschule/2013-02/schavan-plagiat-dokortitel-ruecktritt], abgerufen am 11.1.2015, ZSch30

[www.zeit.de/politik/deutschland/2013-02/schavan-plagiat-merkel-doktor-stimmung-koalition], abgerufen am 11.1.2015, ZSch31

[www.zeit.de/politik/deutschland/2013-02/schavan-ruecktritt-merkel-2], abgerufen am 11.1.2015, ZSch41

[www.zeit.de/2013/08/Schavan-Profil], abgerufen am 11.1.2015, ZSch42

Literaturverzeichnis

BENDEL LARCHER, Sylvia (2015), *Linguistische Diskursanalyse*, Ein Lehr- und Arbeitsbuch, Narr Francke Attempto, Tübingen.

BRAUN, Peter (1997), *Personenbezeichnungen, Der Mensch in der deutschen Sprache*, Niemeyer, Tübingen.

ELSEN, Hilke (2011), *Grundzüge der Morphologie des Deutschen*, Walter de Gruyter, Berlin/Boston.

FLEISCHER, Wolfgang/ BARZ, Irmhild (2012), *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, 4. Auflage, völlig neu bearbeitet von Irmhild Barz unter Mitarbeit von Marianne Schröder, Walter de Gruyter, Berlin, Boston.

GIRNTH, Heiko (2002), *Sprache und Sprachverwendung in der Politik, Eine Einführung in die linguistische Analyse öffentlich-politischer Kommunikation*, Max Niemeyer, Tübingen.

NIEHR, Thomas (2014), *Einführung in die Politolinguistik, Gegenstände und Methoden*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

SCHIPPAN, Thea (2002), *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*, Max Niemeyer, Tübingen.

- SPIEß, Constanze (2011), *Diksurshandlungen, Theorie und Methode linguistischer Diskursanalyse am Beispiel der Bioethikdebatte*, Walter de Gruyter, Berlin, Boston.
- ŠOHAJEK, Zdeněk (2015), *Adelige und geistliche Titel als substantivische Suffixoide?*, In: *Studia Germanistica*, Nr. 16/2015, Filozofická fakulta, Ostravská univerzita v Ostravě, 15-39.
- WANZECK, Christiane (2010), *Lexikologie, Beschreibung von Wort und Wortschatz im Deutschen*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- WEINBERGER, Helmut (2012), *Kroatisch/Serbisch-Deutsches phraseologisches Wörterbuch*, Facultas, Wien.
- WOLF, Norbert Richard (2011), *Von Fußnoten und der Moral*, Gastbeitrag, [<https://www.mainpost.de/ueberregional/meinung/leitartikel/Gastbeitrag-Von-Fussnoten-und-der-Moral;art9517,6000673>], 24.2.2011, aktualisiert am 25.2.2011, abgerufen am 6.7.2016.

Internetquellenverzeichnis

- Freibeuter*, DWDS, unter: [<https://www.dwds.de/wb/Freibeuter>], abgerufen am 03.01.2018.
- Grüßaugust*, DWDS, unter: [<https://www.dwds.de/wb/Grüßaugust>], abgerufen am 30.5.2018.
- Hochstapler*, DWDS, unter: [<https://www.dwds.de/wb/Hochstapler>], abgerufen am 03.01.2018.
- Hoffnung*, DWDS, unter: [<https://www.dwds.de/wb/Hoffnung>], abgerufen am 20.4.2018.
- Macher*, in: *Deutsches Wörterbuch* von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, Erstbearbeitung (1854–1960), digitalisierte Version im DWDS, unter: [<https://www.dwds.de/wb/dwb/Macher>], abgerufen am 20.04.2018.
- PFEIFER, Wolfgang et al. (1993), *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, digitalisierte und von Wolfgang Pfeifer überarbeitete Version im DWDS, [<https://www.dwds.de/wb/Diskurs>], abgerufen am 21.09.2018.
- Schwindler*, DWDS, unter: [<https://www.dwds.de/wb/Schwindler>], abgerufen am 3.1.2018.
- Täuscher*, DWDS, unter: [<https://www.dwds.de/wb/Täuscher>], abgerufen am 03.01.2018.

PERSONAL DESIGNATIONS IN THE GERMAN PLAGIARISM DISCOURSE

Abstract

This article is an analysis of the personal designations in the German plagiarism discourse on the Schavan and Guttenberg affairs in the press releases in the period from 2011 to 2013. The personal designations used define and specify the plagiarists and reflect the different attitudes and reactions in connection with the plagiarism scandals. The analysis shows how the two main actors were evaluated and what function and meaning the terms used in the discourse have for them and other plagiarists. The structures analyzed are simple nouns, derivatives, compounds and multi-word terms, with which evaluations are expressed in a compressed, pointed and therefore highly expressive form.

Keywords: *personal designations, plagiarism, Guttenberg, Schavan, discourse, evaluation*

Prof. dr. Edina Solak

Doc. dr. Mirza Bašić

Amina Hadžimejlić, MA

PROŠIRENI GLAGOLSKI ADVERBIJALI UZROČNOGA ZNAČENJA KOJI SE U TURSKOME JEZIKU DERIVIRAJU DODAVANJEM ABLATIVNOGA SUFIKSA NA IMENSKE SKUPINE KOJE NASTAJU PREOBLIKOM GLAGOLSKIH ISHODIŠNIH REČENICA¹

Sažetak

U turskome jeziku prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja mogu se iskazivati različitim sintaksičkim konstrukcijama. Jedna od takvih sintaksičkih konstrukcija sastoji se od padežnoga nastavka za ablativ i leksičkoga jezgra, odnosno imenske dopune na koju se dodaje ablativni sufiks. U takvim adverbijalnim skupinama uzročnoga značenja leksičko jezgro čini imenska skupina koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom ishodišne rečenice i u kojoj funkciju upravnoga člana preuzima glagolska imenica na -DIk / -(y)AcAk.

Primarni cilj ovoga rada jeste analizirati gramatičke i značenjske osobitosti proširenih glagolskih adverbijala uzročnoga značenja koji se izvode dodavanjem padežnoga sufiksa za ablativ na imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom glagolskih ishodišnih rečenica. Analiza se zasniva na konkretnim (kon)tekstualnim primjerima iz romana Kemala Tahira pod naslovom Esir Şehrin İnsanları, Esir Şehrin Mahpusu i Yol Ayrımı. U radu se analiziraju i značenjski bliske sintaksičke konstrukcije u bosanskome jeziku. Na taj se način pokušava ukazati na razlike i sličnosti između sintaksičkih konstrukcija kojima se izražava značenje uzroka u turskome i bosanskome jeziku. Svi pojmovi koji se navode u radu, a koji imaju rodni značaj i rodno obilježje, obuhvataju na jednak način i ženski i muški rod bez obzira na to da li se navode u ženskome ili muškome rodu. Autori rada potpisuju sve prijevode koji se navode u analizi primjera.

¹ Ovaj rad predstavlja djelimično izmijenjeni i dopunjeni oblik jednoga poglavlja magistarskoga rada *Prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja u romanima Kemala Tahira*, koji je kandidatkinja Amina Hadžimejlić odbranila na Filozofskome fakultetu Univerziteta u Zenici 10. 11. 2022. godine pred komisijom koju su činili prof. dr. Edina Solak, prof. dr. Adnan Kadrić i mentor doc. dr. Mirza Bašić. Jedno poglavlje navedenoga magistarskog rada bavi se analizom proširenih glagolskih adverbijala uzročnoga značenja koji se deriviraju dodavanjem padežnoga nastavka za ablativ na imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom glagolskih ishodišnih rečenica, a ovaj rad predstavlja djelimično izmijenjenu, korigiranu i dopunjenu verziju toga poglavlja.

Ključne riječi: *turski jezik, prošireni glagolski adverbijali, značenje uzroka, ablativni sufiks, imenske skupine*

Uvod

U turskome jeziku ablativ predstavlja padež koji ima dva temeljna značenja, a to su *ablativnost* i *translokalnost*. *Ablativnost* predstavlja konceptualno istaknuto značenje napuštanja, udaljavanja ili odvajanja od određene konkretne ili apstraktne pojavnosti. S druge strane, *translokalnost* ili *perlativnost* jeste konceptualno istaknuto značenje prolaska preko određene konkretne ili apstraktne pojavnosti ili pak prolaska kroz nju (v. Kerovec 2012: 237–238; Čaušević–Kerovec 2021: 150). U određenim kontekstualnim situacijama ablativom se može iskazivati i uzročno značenje. Stoga se ablativ upotrebljava i u sastavu proširenih glagolskih adverbijala uzročnoga značenja, u kojima se navedeni padež dodaje na imenske skupine u kojima funkciju upravnoga člana obavlja glagolska imenica na *-Dlk* ili glagolska imenica na *-(y)AcAk* (v. Korkmaz 2009: 24–25). Dakle, prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja mogu se izvoditi dodavanjem padežnoga nastavka za ablativ na imenske skupine u kojima funkciju upravnoga člana preuzimaju glagolske imenice na *-Dlk* / *-(y)AcAk*. Međutim, važno je napomenuti činjenicu da padežni nastavak za ablativ može imati svoje temeljno značenje bez obzira na to što se dodaje na imenske skupine s glagolskim imenicama na *-Dlk* / *-(y)AcAk*. U takvim primjerima ablativom se ne iskazuje značenje uzroka. Mjesto uvrštavanja u temeljnu rečenicu jeste kriterij prema kojem se određuje da li ablativ ima svoje temeljno značenje ili se njime iskazuje značenje uzroka. Predikatni glagol otvara mjesto u rečenici imenskoj skupini na koju se dodaje nastavak za ablativ koji nosi svoje temeljno značenje, dok proširenome glagolskom adverbijalu uzročnoga značenja mjesto u rečenici otvara samo postojanje korelativnoga glagola kojem je podređen (v. Čaušević 2018: 160–161).

- (1) Bazı önemli kağıtlar kaybolmuş. **İhsan Bey'in Ankara'ya gönderdiğinden** şüpheleniyorlar. (EŞİ: 235) / Neki su važni dokumenti nestali. Sumnjaju **da ih je Ihsan poslao u Ankaru**.
- (2) **İçinde böyle şeyler bulunduğundan** zerre kadar haberim yoktu. (EŞİ: 387) / Nisam imao pojma **da se unutra nalazi nešto takvo**.
- (3) Kamil Bey, demin, **çok yanlış bir duyguya kapılmış olduğundan** şüphelendi. (EŞM: 134) / Kamil je maloprije posumnjao u to **da su ga obuzele potpuno pogrešne emocije**.

(4) **Murat parmaklarını gevşettiğinden** Ömer kıvranmayı bırakmış, adam gibi konuşmaya başlamıştı... (YA: 159) / **Budući da mu je Murat popustio ruku**, Omer se prestao prenemagati i počeo je normalno pričati.

(5) **Laleci Zülfi Derviş gelmediginden** yemekte yalnızdılar. (EŞİ: 79) / Bili su sami za stolom **jer Zülfi Derviş nije došao**.

(6) **Arif Bey'in rahmetlik babası İstanbul'a göçtüğünden** çiftlige Rıdvan Bey bakardı. (EŞM: 205) / **Budući da se Arifov rahmetli otac preselio u Istanbul**, iman je održavao Rıdvan.

U primjerima (1), (2) i (3) padežni nastavak za ablativ dodaje se na imenske skupine u kojima glagolska imenica na *-Dlk* ima funkciju upravnoga člana. U navedenim primjerima može se primijetiti da se ablativom ne izražava značenje uzroka. U turskome jeziku glagoli kojima se označavaju sumnjiva, neugodna i odbojna osjećanja zahtijevaju rekciju² u ablativu, prvenstveno zato što se ablativom ukazuje na činjenicu da je pojavnost na koju se dodaje ablativni sufiks ishodište neugodnosti, opasnosti ili sumnje od koje se treba distancirati (v. Čaušević–Kerovec 2021: 151). Stoga i glagol *şüphelenmek* (*sumnjati* / *posumnjati*) zahtijeva rekciju u ablativu. Primjećuje se da u primjerima (1), (2) i (3) ablativ ima svoje temeljno značenje i da se na imensku skupinu dodaje na osnovi rekcije koju zahtijevaju glagol *şüphelenmek* (*sumnjati* / *posumnjati*) i leksema *haber* (*vijest*, *poruka*, *izveštaj*, *znanje*). U primjeru (1) padežni nastavak za ablativ dodaje se na imensku skupinu *İhsan Bey'in (bunu) Ankara'ya gönder-diğ-i* (*to da ih je İhsan poslao u Ankaru*), koja u procesu nominalizacije³ nastaje preoblikom ishodišne rečenice *İhsan Bey (bunu) Ankara'ya gönder-di* (*İhsan ih je poslao u Ankaru*). U ishodišnoj rečenici koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu funkciju predikata ima glagol *göndermek* (*slati* / *poslati*), koji je u trećem licu jednine određenoga perfekta kojim se označava radnja koja se realizirala prije trenutka govora i kojoj je govornik svjedočio ili je pak aktivno učestvovao u njenoj realizaciji (v. Gencan 2007: 321–322). Budući da je predikat ishodišne rečenice u određenome perfektu, funkciju upravnoga člana imenske skupine preuzima glagolska imenica na *-Dlk*, koja pokriva sferu sadašnjosti i prošlosti. Subjekt ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jeste tema⁴. Stoga se subjekt imenske skupine navodi u

² Rekcija predstavlja gramatičku kategoriju kojom se označava odnos zavisnosti u okviru kojega nadređeni član određuje padež podređenoga člana (v. Marković 2012: 228).

³ U gramatičkoj strukturi turskoga jezika nominalizacija jeste “proces u okviru kojega se ishodišna rečenica s finitnim predikatom preoblikuje u imensku skupinu u kojoj glagolska imenica ima funkciju upravnoga člana” (Solak–Bašić 2020: 50).

⁴ U obavijesnome ustroju rečenice tema predstavlja sadržaj koji je poznat sudionicima komunikacije (v. Čaušević 2018: 127).

genitivu. U primjeru (2) sufiks za ablativ dodaje se na imensku skupinu *içinde böyle şeyler bulun-duğ-u* (*to da se unutra nalazi nešto takvo*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom ishodišne rečenice *İçinde böyle şeyler bulun-uyor* (*Unutra se nalazi nešto takvo*). Funkciju predikata ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu obavlja glagol *bulunmak* (*nalaziti se*), koji je u trećem licu jednine prezenta na *-(I)yor* kojim se označava jednokratna radnja koja se realizira u trenutku govora (v. Gencan 1979: 278–280). Dakle, predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jeste u sadašnjem vremenu, zbog čega funkciju upravnoga člana imenske skupine preuzima glagolska imenica na *-Dlk*, za koju je već navedena konstatacija da u svojoj značenjskoj strukturi pokriva sferu sadašnjosti i prošlosti. S druge strane, subjekt ishodišne rečenice jeste rema⁵, zbog čega se subjekt imenske skupine ne navodi u genitivu već u apsolutnome padežu. U primjeru (3) nastavak za ablativ dodaje se na imensku skupinu *Kamil Bey(in) çok yanlış bir duyguya kapıl-mış ol-duğ-u* (*to da je Kamil bio obuzet potpuno pogrešnim emocijama*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom ishodišne rečenice *Kamil Bey çok yanlış bir duyguya kapıl-mış ol-du* (*Kamil je bio obuzet potpuno pogrešnim emocijama*). Predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jeste glagol *kapılmak* (*biti obuzet nekim ili nečim*), koji je u perifrastičnoj formi kojom se označava radnja koja se realizirala u ograničenome vremenskom toku prije trenutka govora (v. Čaušević 1996: 313–314). S obzirom na to da je u pitanju sfera prošlosti, glagolska imenica na *-Dlk* preuzima funkciju upravnoga člana imenske skupine. Bez obzira na to što je subjekt ishodišne rečenice tema, subjekt imenske skupine ne navodi se u genitivu već u apsolutnome padežu jer je identičan subjekt imenske skupine i finitnoga predikata, a u rečeničnome ustroju turskoga jezika subjekt ishodišne rečenice s finitnim predikatom uvijek se navodi u apsolutnome padežu (v. Karahan 2005: 18–24).

U primjerima (4), (5) i (6) uočava se da se dodavanjem nastavka za ablativ na imenske skupine u kojima glagolska imenica na *-Dlk* ima funkciju upravnoga člana deriviraju prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja. U navedenim primjerima prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja izvode se dodavanjem ablativnoga sufiksa na imenske skupine *Murat parmaklarını gevşet-tiğ-i* (*to da / što mu je Murat popustio ruku*), *Laleci Zülfî Derviş gel-me-dig-i* (*to da / što Zülfî Derviş nije došao*) i *Arif Bey'in rahmetlik babası İstanbul'a göç-tüğ-ü* (*to da / što se Arifov rahmetli otac preselio u Istanbul*). Navedene imenske skupine

⁵ U obavijesnom ustroju rečenice rema predstavlja novu obavijest, odnosno sadržaj koji nije poznat sudionicima u komunikaciji (v. Čaušević 2018: 127).

nastaju preoblikom ishodišnih rečenica *Murat parmaklarını gevşet-ti* (*Murat mu je popustio ruku*), *Laleci Zülfî Dervîş gel-me-di* (*Zülfî Dervîş nije došao*) i *Arif Bey'in rahmetlik babası İstanbul'a göç-tü* (*Arifov rahmetli otac preselio se u Istanbul*). Predikat ishodišnih rečenica koje se u procesu nominalizacije preoblikuju u imenske skupine jeste u prošlome vremenu, zbog čega glagolska imenica na *-Dİk* preuzima funkciju upravnoga člana imenskih skupina. Bez obzira na to što je subjekt svih ishodišnih rečenica tema i što nije identičan subjekt proširenoga glagolskog adverbijala i finitnoga predikata, subjekt navedenih adverbijalnih skupina ne navodi se u genitivu već u apsolutnome padežu, prvenstveno zato što se u rečeničnome ustroju turskoga jezika subjekt proširenih glagolskih adverbijala vremena i uzroka uvijek navodi u apsolutnome padežu, a “zamjena genitiva apsolutnim padežom vjerovatno je posljedica semantičkog pomaka adverbijala od konkretnijeg (atributnog) k apstraktnijem (vremenskom, uzročnom značenju)” (Čaušević 2018: 158).

Kada su u pitanju sintaksičke konstrukcije koje su u bosanskome jeziku značenjski bliske turskim proširenim glagolskim adverbijalima uzročnoga značenja, u prijevodu primjera (4), (5) i (6) navode se uzročne zavisne klauze koje se za glavnu klauzu vežu općim uzročnim veznicima *jer* i *budući da*. U rečeničnome ustroju bosanskoga jezika opći uzročni veznik *jer* uvodi uzročne zavisne klauze u postpoziciji u odnosu na osnovnu ili glavnu klauzu. S druge strane, opći uzročni veznik *budući da* uvodi uzročne zavisne klauze u prepoziciji u odnosu na osnovnu ili glavnu klauzu. Dakle, u bosanskome jeziku uzročne zavisne klauze mogu se smještati u postpoziciji i prepoziciji u odnosu na osnovnu ili glavnu klauzu. Zapravo, zavisne klauze smještaju se u postpoziciji u odnosu na osnovnu ili glavnu klauzu, ali je u rečeničnome ustroju bosanskoga jezika moguća i inverzija u okviru koje se zavisne klauze smještaju u prepoziciji u odnosu na osnovnu ili glavnu klauzu, s tim što se navedena inverzija obilježava interpukcijskim znakom zarezmom (v. Jahić–Halilović–Palić 2000: 431–433).

Prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja koji se deriviraju dodavanjem ablativnoga sufiksa na imenske skupine koje nastaju preoblikom potvrdnih glagolskih ishodišnih rečenica

U gramatičkoj strukturi turskoga jezika glagolske rečenice jesu rečenice u kojima funkciju predikata ima finitni glagolski oblik koji se izražava ličnim glagolskim oblikom i koji je obilježen kategorijom lica i broja (v. Banguoğlu 2007: 532–533). Prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja mogu se izvoditi dodavanjem padežnoga sufiksa za ablativ na imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom potvrdnih glagolskih ishodišnih rečenica s finitnim predikatom.

(7) **Sarhoş gördüğüm**den sormadım bunu... (YA: 167) / **Zato što sam vidio da je pijan**, nisam ga to pitao.

(8) Hıdır Onbaşı **bunu bildiginden** hemen rahatlamıştı. (YA: 10) / Desetar Hidir odmah se oraspoložio **zato što je znao to**.

(9) Biz **bu ağızları çok dinledigimizden** pek aldırmadık. (EŞM: 335) / Mi nismo obraćali posebnu pažnju na to **zbog toga što smo često slušali takve stvari**.

(10) **Siz Türkler haremlık-selamlık yaşadığınızdan** zamparalıkta karılardan yılırsınız. (YA: 193) / **Budući da vi, Turci, živite odvojeno u haremu⁶ i selamluku⁷**, vi se plašite žena prilikom flertovanja.

(11) **Bir garip yol tutturduklarından**, kolayca yakınlaşacaklarına, uzaklığı inatla sürdürüyorlardı. (YA: 424) / **Pošto su slijedili neke čudne principe**, tvrdoglavo su se nastavili držati na distanci umjesto da se polahko zbliže.

U primjerima (7), (8), (9), (10) i (11) prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja izvode se dodavanjem ablativnoga sufiksa na imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom potvrdnih glagolskih ishodišnih rečenica. U navedenim primjerima identičan je subjekt proširenoga glagolskog adverbijala uzročnoga značenja i finitnoga predikata kojem je adverbijalna skupina podređena. U primjeru (7) prošireni glagolski adverbijal uzročnoga značenja derivira se dodavanjem padežnoga nastavka za ablativ na imensku skupinu (*ben*) *sarhoş gör-düğ-üm* [*to da / što sam (ja) vidio da je pijan*], koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom glagolske ishodišne rečenice (*Ben*) *sarhoş gör-dü-m* [*(Ja) sam vidio da je pijan*]. Predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jeste glagol *görmek* (*vidjeti, primjećivati / primijetiti, uočavati / uočiti*), koji je u prvome licu jednine određenoga perfekta, zbog čega glagolska imenica na -*Dik* preuzima funkciju upravnoga člana imenske skupine koja ulazi u sastav uzročne adverbijalne skupine. Subjekt i predikat glagolske ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jesu u prvome licu jednine te se na glagolsku imenicu na -*Dik* dodaje prisvojni sufiks za prvo lice jednine kojim se naznačava da su subjekt i upravni član proširenoga glagolskog adverbijala uzročnoga značenja istovjetni u kategoriji lica i broja sa subjektom i predikatom ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu koja preuzima funkciju leksičkoga jezgra uzročne adverbijalne skupine. Funkciju finitnoga predikata kojem je uzročna adverbijalna skupina podređena

⁶ “Žensko odjeljenje u muslimanskoj kući gdje je stranim muškarcima zabranjeno ulaziti” (v. Škaljić 1966: 315).

⁷ “Muško odjeljenje u muslimanskoj kući ili posebna kuća u avliji gdje se primaju gosti muškarci radi toga da se ne miješaju sa ženskinjem” (v. Škaljić 1966: 557).

obavlja glagol *sormak* (*pitati* / *upitati*), koji je u odričnome obliku prvoga lica jednine određenoga perfekta. Upravni član uzročne adverbijalne skupine i finitni predikat kojem je adverbijalna skupina podređena jesu u prvome licu jednine, što pokazuje da je upravni član adverbijalne skupine istovjetan u kategoriji lica i broja i s finitnim predikatom te da lična zamjenica prvoga lica jednine ima funkciju subjekta uzročne adverbijalne skupine i temeljne rečenice.

U primjeru (8) prošireni glagolski adverbijal uzročnoga značenja tvori se dodavanjem ablativnoga nastavka na imensku skupinu *Hıdır Onbaşı bunu bil-dig-i* (*to da / što je desetar Hıdır znao to*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom glagolske ishodišne rečenice *Hıdır Onbaşı bunu bil-iyor-du* (*Desetar Hıdır znao je to*). Predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jeste glagol *bilmek* (*znati, saznati, razumijevati / razumjeti, poznavati / poznati*), koji je u trećem licu jednine imperfekta na - (*I*)*yordu*, kojim se označava radnja koja se realizira u neograničenome vremenskom toku prije trenutka govora (v. Ediskun 1999: 195–196). Stoga glagolska imenica na -*Dik* preuzima funkciju upravnoga člana imenske skupine koja preuzima funkciju leksičkoga jezgra uzročne adverbijalne skupine. Subjekt i predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jesu u trećem licu jednine, zbog čega se na glagolsku imenicu dodaje prisvojni sufiks za treće lice jednine. Na taj se način obilježava istovjetnost u kategoriji lica i broja subjekta i upravnoga člana proširenoga glagolskog adverbijala uzročnoga značenja i subjekta i predikata glagolske ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu koja ulazi u sastav adverbijalne skupine uzroka. Funkciju finitnoga predikata kojem je uzročna adverbijalna skupina podređena obavlja glagol *rahatlamak* (*smirivati se / smiriti se, oraspoložiti se*), koji je u trećem licu jednine određenoga perfekta. Upravni član uzročne adverbijalne skupine i finitni predikat kojem je ona podređena jesu u trećem licu jednine, što ukazuje na identičnost u kategoriji lica i broja između upravnoga člana adverbijalne skupine i finitnoga predikata kojem je ona podređena. Primjećuje se da sintagma *Hıdır Onbaşı* (*desetar Hıdır*) obavlja funkciju subjekatske sintagme proširenoga glagolskog adverbijala uzročnoga značenja i finitnoga predikata kojem je adverbijalna skupina podređena.

U primjeru (9) prošireni glagolski adverbijal uzročnoga značenja derivira se dodavanjem sufiksa za ablativ na imensku skupinu *biz bu ağızları çok dinle-dig-imiz* (*to da / što smo mi često slušali takve stvari*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom glagolske ishodišne rečenice *Biz bu ağızları çok dinle-di-k* (*Mi smo često slušali takve stvari*). U ovome primjeru predikat glagolske ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u

imensku skupinu jeste glagol *dinlemek* (*slušati, čuti*), koji je u prvome licu množine određenoga perfekta, zbog čega glagolska imenica na *-Dlk* ima funkciju upravnoga člana imenske skupine koja preuzima funkciju leksičkoga jezgra adverbijalne skupine uzroka. Budući da su subjekt i predikat glagolske ishodišne rečenice u prvome licu množine, prisvojni sufiks za prvo lice množine dodaje se na glagolsku imenicu, čime se naznačava identičnost u vezi s kategorijom lica i broja subjekta i upravnoga člana proširenoga glagolskog adverbijala uzročnoga značenja i subjekta i predikata glagolske ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu koja čini leksičko jezgro uzročne adverbijalne skupine. Funkciju finitnoga predikata kojem je uzročna adverbijalna skupina podređena ima glagol *aldırmak*, za koji se u rječnicima navodi da u određenim kontekstualnim situacijama može nositi značenje *obraćati / obratiti pažnju, pridavati značaj* (v. Đinđić 2014: 82). Upravni član uzročne adverbijalne skupine i finitni predikat kojem je ona podređena jesu u prvome licu množine, što naznačava da je upravni član adverbijalne skupine identičan u kategoriji lica i broja i s finitnim predikatom te da lična zamjenica prvoga lica množine ima funkciju subjekta proširenoga glagolskog adverbijala uzročnoga značenja i finitnoga predikata kojem je adverbijalna skupina podređena.

U primjeru (10) prošireni glagolski adverbijal uzroka iskazuje se dodavanjem nastavka za ablativ na imensku skupinu *siz Türkler haremlik-selamlık yaşa-dığ-ınız* (*to da / što vi, Turci, živite odvojeno u haremu i selamluku*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom glagolske ishodišne rečenice *Siz Türkler haremlik-selamlık yaş-ıyor-sunuz* (*Vi, Turci, živite odvojeno u haremu i selamluku*). U ishodišnoj rečenici koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu funkciju predikata obavlja glagol *yaşamak* (*živjeti*), koji je u drugome licu množine prezenta na *-(I)yor*. Glagolska imenica na *-Dlk* ima funkciju upravnoga člana imenske skupine jer je u sadašnjem vremenu predikat glagolske ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu koja ulazi u sastav adverbijalne skupine uzroka. Može se uočiti da su subjekt i predikat glagolske ishodišne rečenice u drugome licu množine, zbog čega se prisvojni sufiks za drugo lice množine dodaje na glagolsku imenicu kako bi se naznačila istovjetnost u kategoriji lica i broja subjekta i upravnoga člana proširenoga glagolskog adverbijala uzroka i subjekta i predikata ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu koja ulazi u sastav uzročne adverbijalne skupine. S druge strane, funkciju finitnoga predikata kojem je adverbijalna skupina uzroka podređena obavlja glagol *yılmak* (*plašiti se / uplašiti se*), koji je u drugome licu množine prezenta na *-r*, kojim se označava trajna radnja koja se kontinuirano ponavlja prelazeći u svojstvo i naviku (v. Ergin 1993: 291–292). Dakle, upravni član

adverbijalne skupine uzroka i finitni predikat jesu u drugome licu množine, što ukazuje na činjenicu da je upravni član adverbijalne skupine istovjetan u kategoriji lica i broja i s finitnim predikatom te da lična zamjenica drugoga lica množine obavlja funkciju subjekta proširenoga glagolskog adverbijala uzroka i finitnoga predikata kojem je adverbijalna skupina uzroka podređena.

U primjeru (11) adverbijalna skupina uzročnoga značenja izvodi se dodavanjem padežnoga sufiksa za ablativ na imensku skupinu (*onlar*) *bir garip yol tuttur-duk-ları* [*to da / što su (oni) slijedili neke čudne principe*], koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom glagolske ishodišne rečenice (*Onlar*) *bir garip yol tuttur-uyor-lar-dı* [(*Oni*) *su slijedili neke čudne principe*]. Predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jeste frazem *bir yol tutturmak*, za koji se navodi da nosi značenje *slijediti određeni pravac* (v. Aksoy 1989: 1123). Predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jeste u trećem licu množine imperfekta kojim se označava radnja koja se realizira u neograničenome vremenskom toku prije trenutka govora. Dakle, predikat ishodišne rečenice jeste u prošlome vremenu i glagolska imenica na -*Dik* preuzima funkciju upravnoga člana imenske skupine koja preuzima funkciju leksičkoga jezgra adverbijalne skupine uzroka. Subjekt i predikat ishodišne rečenice jesu u trećem licu množine, zbog čega se na glagolsku imenicu dodaje prisvojni sufiks za treće lice množine kojim se naznačava istovjetnost u kategoriji lica i broja subjekta i upravnoga člana proširenoga glagolskog adverbijala uzroka i subjekta i predikata ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu koja ulazi u sastav adverbijalne skupine uzroka. Funkciju finitnoga predikata kojem je adverbijalna skupina uzroka podređena ima glagol *sürdürmek* (*produžavati / produžiti, nastavljati / nastaviti*), koji je u trećem licu množine imperfekta na -(*I*)*yordu*. Upravni član adverbijalne skupine i finitni predikat jesu u trećem licu množine, što naznačava da je upravni član proširenoga glagolskog adverbijala uzroka istovjetan u kategoriji lica i broja i s finitnim predikatom te da lična zamjenica trećega lica množine ima funkciju subjekta adverbijalne skupine uzroka i finitnoga predikata kojem je prošireni glagolski adverbijal uzorka podređen.

U primjerima (7), (8), (9), (10) i (11) kao prijevodni ekvivalenti navode se uzročne zavisne klauze koje se za glavnu klauzu vežu uzročnim veznicima *zato što*, *zbog toga što*, *budući da* i *pošto*. Veznici *zato što*, *zbog toga što* i *pošto* nemaju pozicijskih ograničenja i mogu uvoditi uzročne zavisne klauze i u prepoziciji i u postpoziciji u odnosu na osnovnu ili glavnu klauzu. U primjerima (8) i (9) uzročne zavisne klauze smještaju se u postpoziciji u odnosu na glavnu klauzu, dok se u primjerima (7) i (11) smještaju u prepoziciji. U prijevodu

primjera (11) upotrebljava se kontekstualno uvjetovani uzročni veznik *pošto*, kojim se uvodi uzročna zavisna klauza čije je značenje dominantno u odnosu na usporedbu koja se označava zavisnom klauzom s veznikom *umjesto da*. Kada je u pitanju opći uzročni veznik *budući da*, već je navedena konstatacija kako je to pozicijski ograničen veznik koji uvodi uzročnu zavisnu klauzu u prepoziciji u odnosu na osnovnu ili glavnu klauzu.

(12) **Apansız sorgularını bildiğinden**, ayın kaçını, günlerin hangi gün olduğunu, soğğun, sıcakın kaç dereceye vardığını, yeni diktiği vekillerin adını, evleri adreslerini her sabah aklımıza yazarız. (YA: 77) / **Budući da znam koncepciju njegovih iznenadnih ispitivanja**, svako jutro pamtim o koji je dan i datum, kolika je temperatura zraka, imena i adrese zastupnika koje je nedavno imenovao na funkcije.

(13) **Bunları Türkçe söyledikten**, Enişte Bey, atıldı... (EŞİ: 389) / **Budući da je on to rekao na turskom**, i uvaženi zet uključujući se u razgovor...

(14) Neden demişler? **Böylelerinden öcümüzü aldığımızdan** demişler. (EŞM: 42) / Zašto nas zovu tako? Zovu nas tako **jer se revanşiramo takvima**.

(15) **Arabaların geçmesini beklediklerinden**, Kamil Bey bu konuşmayı sonuna kadar dinlemişti. (EŞM: 13) / Kamil je saslušao taj razgovor do kraja **zato što su čekali da automobili prođu**.

Kao što je to slučaj u primjerima od (7) do (11), i u primjerima (12), (13), (14) i (15) prošireni glagolski adverbijali uzroka deriviraju se dodavanjem ablativnoga sufiksa na imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom potvrđenih glagolskih ishodišnih rečenica s finitnim predikatom. Međutim, u primjerima (12), (13), (14) i (15) nije identičan subjekt proširenoga glagolskog adverbijala uzroka i finitnoga predikata kojem je adverbijalna skupina podređena. U primjeru (12) prošireni glagolski adverbijal uzroka izražava se dodavanjem ablativnoga nastavka na imensku skupinu (*ben*) *apansız sorgularını bil-diğ-im* [*to da / što (ja) znam koncepciju njegovih iznenadnih ispitivanja*], koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom ishodišne rečenice (*Ben*) *apansız sorgularını bil-ir-im* [*(Ja) znam koncepciju njegovih iznenadnih ispitivanja*]. Funkciju predikata ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu obavlja glagol *bilmek* (*znati, saznati, razumijevati / razumjeti, poznavati / poznati*), koji je u prvome licu jednine prezenta na *-r*, za koji je već navedena konstatacija da se njime označava trajna radnja koja se kontinuirano ponavlja prelazeći u svojstvo i naviku. Glagolska imenica na *-DIk* preuzima funkciju upravnoga člana imenske skupine jer je predikat ishodišne rečenice u prezentu. Subjekt i predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jesu u prvome licu jednine te se prisvojni sufiks za prvo lice jednine dodaje na

glagolsku imenicu koja je u sastavu proširenoga glagolskog adverbijala uzroka. Prisvojnim sufiksom za prvo lice jednine označava se istoznačnost u kategoriji lica i broja između subjekta i upravnoga člana proširenoga glagolskog adverbijala uzroka i subjekta i predikata ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu koja ulazi u sastav adverbijalne skupine. Funkciju finitnoga predikata kojem je prošireni glagolski adverbijal uzroka podređen obavlja frazem *aklına yazmak* (*pamtiti / zapamtiti, utuviti u glavu*), koji je u prvome licu množine prezenta na *-r*. Dakle, upravni član proširenoga glagolskog adverbijala uzroka jeste u prvome licu jednine, dok je finitni predikat u prvome licu množine, što ukazuje na distinkciju u kategoriji lica i broja između upravnoga člana adverbijalne skupine uzroka i finitnoga predikata kojem je prošireni glagolski adverbijal uzroka podređen. To ukazuje i na činjenicu da nije identičan subjekt adverbijalne skupine uzroka i finitnoga predikata kojem je ona podređena. Uočava se da lična zamjenica prvoga lica jednine ima funkciju subjekta adverbijalne skupine uzroka, dok lična zamjenica prvoga lica množine obavlja funkciju subjekta finitnoga predikata kojem je prošireni glagolski adverbijal uzroka podređen.

U primjeru (13) uzročna adverbijalna skupina izvodi se dodavanjem nastavka za ablativ na imensku skupinu (*o*) *bunları Türkçe söyle-diğ-i* [*to da / što je (on) rekao to na turskom*], koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom ishodišne rečenice (*O*) *bunları Türkçe söyle-di* [*(On) je rekao to na turskom*]. Funkciju predikata ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu obavlja glagol *söylemek* (*reći, govoriti*), koji je u trećem licu jednine određenoga perfekta. Glagolska imenica na *-Dik* preuzima funkciju upravnoga člana imenske skupine jer se predikatom ishodišne rečenice označava radnja koja se realizirala prije trenutka govora. Subjekt i predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jesu u trećem licu jednine te se prisvojni sufiks za treće lice jednine dodaje na glagolsku imenicu na *-Dik*. Prisvojnim sufiksom za treće lice jednine naznačava se da su subjekt i upravni član adverbijalne skupine uzroka istovjetni u kategoriji lica i broja sa subjektom i predikatom ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu koja preuzima funkciju leksičkoga jezgra proširenoga glagolskog adverbijala uzroka. Funkciju finitnoga predikata kojem je uzročna adverbijalna skupina podređena ima glagol *atılmak*, koji u određenim kontekstualnim situacijama može nositi značenje *prihvatiti se nečega, uključiti se u nešto* (v. Đinđić–Teodosijević–Tanasković 1997: 78). Uprkos tome što je i finitni predikat u trećem licu jednine određenoga perfekta, može se primijetiti da nije identičan subjekt uzročne adverbijalne skupine i finitnoga predikata kojem je ona podređena. Sintagma *Enişte Bey*

(*uvaženi zet*) ima funkciju subjekatske sintagme finitnoga predikata. Smještanjem navedene sintagme u postpoziciji u odnosu na upravni član uzročne adverbijalne skupine, naznačava se da navedena sintagma nije subjekt proširenoga glagolskog adverbijala uzročnoga značenja. U rečeničnome ustroju turskoga jezika subjekt se smješta na početku rečenice i jedno od temeljnih obilježja gramatičke strukture turskoga jezika jeste činjenica da se podređeni članovi uvijek smještaju u prepoziciji u odnosu na svoje nadređene članove (v. Hatiboğlu 1982: 110; Şimşek 1987: 76–77; Koç 1990: 359; Günay 1998: 5–6; Bozkurt 2000: 165; Mehmedoğlu 2001: 66; Demircan 2003: 9). Budući da se sintagma *Enişte Bey (uvaženi zet)* ne nalazi na početku rečenice te da nije u prepoziciji u odnosu na upravni član adverbijalne skupine uzroka, može se uočiti da ona nije podređena upravnome članu adverbijalne skupine, odnosno da nije subjekt uzročne adverbijalne skupine. Zapravo, uočava se da lična zamjenica trećega lica jednine preuzima funkciju subjekta proširenoga glagolskog adverbijala uzročnoga značenja.

U primjeru (14) uzročna adverbijalna skupina derivira se dodavanjem sufiksa za ablativ na imensku skupinu (*Biz*) *böylelerinden öcümüzü al-diğ-ımız* [*to da / što se (mi) revanširamo takvima*], koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom glagolske ishodišne rečenice (*Biz*) *böylelerinden öcümüzü al-ır-ız* [(*Mi*) *se revanširamo takvima*]. Predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jeste frazem *öcünü almak* (*svetiti se / osvetiti se, revanširati se*), koji je u prvome licu množine prezenta na *-r*. Budući da se predikatom ishodišne rečenice označava radnja u prezentu, glagolska imenica na *-Dik* preuzima funkciju upravnoga člana imenske skupine koja ima funkciju leksičkoga jezgra proširenoga glagolskog adverbijala uzročnoga značenja. Prisvojni sufiks za prvo lice množine dodaje se na glagolsku imenicu na *-Dik* jer su subjekt i predikat ishodišne rečenice u prvome licu množine. Na taj se način ukazuje na činjenicu da su subjekt i upravni član adverbijalne skupine uzroka istoznačni u kategoriji lica i broja sa subjektom i predikatom ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu koja ulazi u sastav proširenoga glagolskog adverbijala uzročnoga značenja. Funkciju finitnoga predikata kojem je uzročna adverbijalna skupina podređena obavlja glagol *demek* (*reći, govoriti, kazivati / kazati, zvati / nazvati, imenovati*), koji je u trećem licu množine neodređenoga perfekta kojim se označava radnja koja se realizirala prije trenutka govora, ali radnja čijoj realizaciji govornik nije svjedočio niti je aktivno učestvovao u njenoj realizaciji (v. Korkmaz 2007: 75; Bulduk 2018: 228). Upravni član uzročne adverbijalne skupine jeste u prvome licu množine, a finitni predikat kojem je adverbijalna skupina podređena jeste u trećem licu množine, što upućuje na distinkciju u kategoriji lica između upravnoga člana proširenoga glagolskog

adverbijala uzročnoga značenja i finitnoga predikata kojem je adverbijalna skupina uzroka podređena. Ta distinkcija pokazuje i da nije identičan subjekt uzročne adverbijalne skupine i finitnoga predikata. Lična zamjenica prvoga lica množine ima funkciju subjekta proširenoga glagolskog adverbijala uzroka, dok lična zamjenica trećeg lica množine obavlja funkciju subjekta finitnoga predikata kojem je uzročna adverbijalna skupina podređena.

U primjeru (15) uzročna adverbijalna skupina nastaje dodavanjem ablativnoga nastavka na imensku skupinu (*Onlar*) *arabaların geçmesini bekle-dik-leri* [*to da / što su (oni) sačekali da automobili prođu*], koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom glagolske ishodišne rečenice (*Onlar*) *arabaların geçmesini bekle-di-ler* [(*Oni*) *su sačekali da automobili prođu*]. Predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jeste u trećem licu množine određenoga perfekta, a glagolska imenica na *-Dik* ima funkciju upravnoga člana imenske skupine koja ulazi u sastav proširenoga glagolskog adverbijala uzročnoga značenja, prvenstveno zato što se predikatom ishodišne rečenice iskazuje radnja koja se realizirala prije trenutka govora. Na glagolsku imenicu na *-Dik* dodaje se prisvojni sufiks za treće lice množine kojim se označava da su subjekt i upravni član uzročne adverbijalne skupine istovjetni u kategoriji lica i broja sa subjektom i predikatom ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu koja preuzima funkciju leksičkoga jezgra proširenoga glagolskog adverbijala uzroka. Finitni predikat kojem je uzročna adverbijalna skupina podređena jeste glagol *dinlemek* (*slušati / saslušati, poslušati*), koji je u trećem licu jednine pluskvamperfekta kojim se označava radnja koja se realizirala prije neke druge radnje u prošlosti (v. Şahin 2003: 162). Upravni član uzročne adverbijalne skupine navodi se u trećem licu množine, dok je finitni predikat u trećem licu jednine, što naznačava distinkciju u kategoriji lica i broja između upravnoga člana proširenoga glagolskog adverbijala uzročnoga značenja i finitnoga predikata kojem je adverbijalna skupina podređena. Na taj se način ukazuje i na činjenicu da nije identičan subjekt uzročne adverbijalne skupine i finitnoga predikata. Subjekt adverbijalne skupine uzroka jeste lična zamjenica trećega lica množine, dok sintagma *Kamil Bey* (*gospodin Kamil*) obavlja funkciju subjekta finitnoga predikata kojem je prošireni glagolski adverbijal uzroka podređen.

U prijevodu primjera (12), (13), (14) i (15) kao prijevodni ekvivalenti turskih proširenih glagolskih adverbijala uzročnoga značenja navode se uzročne zavisne klauze koje se za glavnu klauzu vežu općim uzročnim veznicima *budući da*, *jer* i *zato što*. Već je navedena konstatacija da su opći uzročni veznici *budući da* i *jer* pozicijski ograničeni. Opći uzročni veznik *budući da* uvodi uzročne zavisne klauze u prepoziciji u odnosu na osnovnu ili glavnu

klauzu, dok opći uzročni veznik *jer* uvodi uzročne zavisne klauze u postpoziciji u odnosu na osnovnu ili glavnu klauzu. S druge strane, navedena je i konstatacija da opći uzročni veznik *zato što* nije pozicijski ograničen te da može uvoditi uzročne zavisne klauze u prepoziciji i postpoziciji u odnosu na osnovnu ili glavnu klauzu.

Prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja koji se deriviraju dodavanjem ablativnoga sufiksa na imenske skupine koje nastaju preoblikom odričnih glagolskih ishodišnih rečenica

Odrične rečenice jesu rečenice u kojima se negira sadržaj rečenice. Takve su rečenice suprotne potvrdnim rečenicama kada je u pitanju realiziranje sadržaja rečenice. Odrične rečenice nastaju negacijom predikata jer je predikat nositelj rečeničnoga ustroja (v. Čaušević–Kerovec 2021: 66). U gramatičkoj strukturi turskoga jezika glagolska negacija naznačava se dodavanjem sufiksa za negaciju *-mA* na korijen ili osnovu glagola (v. Hatiboğlu 1981: 112; Bozkurt 1992: 368; İlhan–Kabadayı 2017: 61–63). Prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja mogu se derivirati dodavanjem ablativnoga sufiksa na imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom odričnih glagolskih ishodišnih rečenica. U takvim primjerima i negacija adverbijalne skupine uzroka označava se nastavkom za negaciju *-mA*.

(16) **Sizi almadığınızdan** kahretmişsiniz. (YA: 491) / Proklinjali ste ga **jer nije odabrao** vas.

(17) **Biz ateş yemediğimizden**, iki büklüm çıkıyoruz. (YA: 188) / **Budući da nismo pod paljbom**, penjemo se pognuti.

(18) Ne dersiniz, kağıt dağıttığımızı görenler, **aslını astarını bilmediklerinden**, işimizi kolaylaştırdılar. (EŞM: 268) / Šta kažete, oni koji su vidjeli da dijelimo letke olakšali su nam posao **zato što nisu znali njihovu stvarnu svrhu**.

U primjerima (16), (17) i (18) upotrebljavaju se prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja u odričnome obliku. Navedeni prošireni glagolski adverbijali nastaju dodavanjem ablativnoga nastavka na imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom odričnih glagolskih ishodišnih rečenica s finitnim predikatom. Primjećuje se da je u primjerima (17) i (18) identičan subjekt adverbijalne skupine uzroka i finitnoga predikata kojem je prošireni glagolski adverbijal uzroka podređen, dok se u primjeru (16) uočava kako nije identičan subjekt uzročne adverbijalne skupine i finitnoga predikata kojem je ona podređena. U primjeru (16) uzročna adverbijalna skupina tvori se dodavanjem padežnoga nastavka za ablativ na imensku skupinu *(o) sizi al-ma-dığ-ı* [to da / što (on) nije uzeo /

odabrao vas], koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom ishodišne rečenice (*O*) *sizi al-ma-di* [(*On*) nije uzeo / *odabrao vas*]. Predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jeste glagol *almak* (*uzimati / uzeti, odabrati, odabrati za suprugu, dobijati / dobiti, primati / primiti*), koji je u trećem licu jednine odričnoga oblika određenoga perfekta. Budući da se ishodišnom rečenicom označava negacija sadržaja radnje koja se povezuje sa sferom prošlosti, glagolska imenica na *-DIk* preuzima funkciju upravnoga člana imenske skupine koja ulazi u sastav proširenoga glagolskog adverbijala uzroka. Predikat ishodišne rečenice jeste u odričnome obliku, zbog čega se na upravni član imenske skupine dodaje negacijski sufiks *-mA*, kojim se naznačava da je u odričnoj formi i imenska skupina koja ima funkciju leksičkoga jezgra uzročne adverbijalne skupine. Subjekt i predikat ishodišne rečenice jesu u trećem licu jednine te se na glagolsku imenicu dodaje prisvojni sufiks za treće lice jednine, kojim se naznačava da su subjekt i upravni član adverbijalne skupine uzroka istovjetni u kategoriji lica i broja sa subjektom i predikatom ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu koja ulazi u sastav uzročne adverbijalne skupine. Finitni predikat kojem je adverbijalna skupina uzroka podređena jeste glagol *kahretmek* (*razarati / razoriti, proklinjati, mučiti*), koji je u drugome licu množine neodređenoga perfekta. Može se vidjeti da je upravni član uzročne adverbijalne skupine u trećem licu jednine, dok je finitni predikat kojem je adverbijalna skupina podređena u drugome licu množine, a to naznačava distinkciju u kategoriji lica i broja između upravnoga člana adverbijalne skupine i finitnoga predikata kojem je ona podređena. Na taj se način naznačava i distinkcija u vezi sa subjektom uzročne adverbijalne skupine i finitnoga predikata. Lična zamjenica trećega lica jednine ima funkciju subjekta proširenoga glagolskog adverbijala uzročnoga značenja, dok lična zamjenica drugoga lica množine obavlja funkciju subjekta finitnoga predikata kojem je adverbijalna skupina uzroka podređena.

U primjeru (17) uzročna adverbijalna skupina izvodi se dodavanjem ablativnoga nastavka na imensku skupinu *biz ateş ye-me-diğ-imiz* [*to da / što mi nismo pod paljbom* (dosl. *to da / što mi ne jedemo vatru*)], koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom odrične glagolske ishodišne rečenice *Biz ateş ye-mi-yor-uz* [*Mi nismo pod paljbom* (dosl. *Mi ne jedemo vatru*)]. Predikat ishodišne rečenice jeste kompozitni glagol *ateş yemek* (*biti pod vatrom, biti pod paljbom*), koji je u prvome licu množine odričnoga oblika prezenta na *-(I)yor*. Ishodišnom rečenicom označava se negacija sadržaja radnje koja se povezuje sa sferom sadašnjosti te glagolska imenica na *-DIk* ima funkciju upravnoga člana imenske skupine koja je u sastavu proširenoga glagolskog adverbijala uzročnoga značenja. Subjekt i predikat ishodišne rečenice

koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jesu u prvome licu množine te se na glagolsku imenicu dodaje prisvojni sufiks za prvo lice množine. Na taj se način označava da su subjekt i upravni član uzročne adverbijalne skupine identični u kategoriji lica i broja sa subjektom i predikatom ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu koja preuzima funkciju leksičkoga jezgra proširenoga glagolskog adverbijala uzroka. Predikat ishodišne rečenice jeste u odričnome obliku te se negacijski nastavak *-mA* dodaje na upravni član imenske skupine koja je u sastavu uzročne adverbijalne skupine. Na taj se način označava odrična forma proširenoga glagolskog adverbijala uzroka. Funkciju finitnoga predikata kojem je adverbijalna skupina uzroka podređena ima glagol *çıkmaq* (*izlaziti / izaći; penjati se / popeti se*), koji je u prvome licu množine prezenta na *-(I)yor*. Upravni član uzročne adverbijalne skupine i finitni predikat kojem je ona podređena jesu u prvome licu množine, što pokazuje da je upravni član proširenoga glagolskog adverbijala uzroka istovjetan u kategoriji lica i broja i s finitnim predikatom kojem je adverbijalna skupina podređena, te da zamjenica prvoga lica množine obavlja funkciju subjekta uzročne adverbijalne skupine i finitnoga predikata kojem je ona podređena.

U primjeru (18) uzročna adverbijalna skupina derivira se dodavanjem sufiksa za ablativ na imensku skupinu *kağıt dağıttığımızı görenler, aslını astarını bil-me-dik-leri* (*to da / što oni koji su vidjeli da dijelimo letke nisu znali njihovu stvarnu svrhu*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom odrične glagolske ishodišne rečenice *Kağıt dağıttığımızı görenler, aslını astarını bil-mi-yor-lar-dı* (*Oni koji su vidjeli da dijelimo letke nisu znali njihovu stvarnu svrhu*). Funkciju predikata ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu obavlja glagol *bilmek* (*znati, saznati, razumijevati / razumjeti, poznavati / poznati*), koji je u trećem licu jednine odričnoga oblika imperfekta koji se povezuje s nesvršenom prošlom radnjom. Dakle, predikatom ishodišne rečenice označava se negacija sadržaja radnje iz sfere prošlosti, zbog čega glagolska imenica na *-Dik* ima funkciju upravnoga člana imenske skupine koja ulazi u sastav uzročne adverbijalne skupine. Subjekatska sintagma i predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jesu u trećem licu množine, zbog čega se na glagolsku imenicu na *-Dik* dodaje prisvojni sufiks za treće lice množine, kojim se označava da su subjekt i upravni član adverbijalne skupine uzroka identični u kategoriji lica i broja sa subjektom i predikatom ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu koja ima funkciju leksičkoga jezgra uzročne adverbijalne skupine. Budući da je predikat ishodišne rečenice u odričnome obliku, sufiks za negaciju *-mA* dodaje se na

upravni član imenske skupine koja je u sastavu proširenoga glagolskog adverbijala uzročnog značenja. Finitni predikat kojem je adverbijalna skupina uzroka podređena jeste glagol *kolaylaştırmak* (*olakşavati / olakşati*), koji je u trećem licu množine određenoga perfekta. Upravni član uzročne adverbijalne skupine i finitni predikat jesu u trećem licu množine, što ukazuje na istovjetnost u kategoriji lica i broja između upravnoga člana adverbijalne skupine uzroka i finitnoga predikata kojem je ona podređena. To ukazuje i na činjenicu da sintagma *kağıt dağıttığımızı görenler* (*oni koji su vidjeli da dijelimo letke*) obavlja funkciju subjekatske sintagme uzročne adverbijalne skupine i finitnoga predikata kojem je ona podređena.

Kada su u pitanju sintaksičke konstrukcije koje su u bosanskome jeziku značenjski bliske turskim proširenim glagolskim adverbijalima uzročnoga značenja, može se primijetiti da se i u prijevodu primjera (16), (17) i (18) navode uzročne zavisne klauze koje se za glavnu klauzu vežu općim uzročnim veznicima *jer*, *budući da* i *zato što*, s tim što su uzročne zavisne klauze u odričnome obliku. U primjerima (16) i (18) opći uzročni veznici *jer* i *zato što* uvode odrične uzročne zavisne klauze u postpoziciji u odnosu na glavnu klauzu, dok u primjeru (17) opći uzročni veznik *budući da* uvodi odričnu uzročnu zavisnu klauzu u prepoziciji u odnosu na glavnu klauzu.

Prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja koji se deriviraju dodavanjem ablativnoga sufiksa na imenske skupine koje nastaju preoblikom ishodišnih rečenica u kojima funkciju predikata imaju analitički ili perifrastični glagolski oblici

U gramatičkoj strukturi turskoga jezika glagoli ne poznaju gramatičku kategoriju vida. Stoga se u turskome jeziku koriste analitičke i perifrastične forme glagola, čiji je primarni cilj izražavanje vidskih i modalnih karakteristika glagolske radnje. Analitičke forme glagola sastoje se od dvije komponente. Prva komponenta jeste osnovni glagol na koji se dodaje odgovarajući konverbnii sufiks, dok drugu komponentu čini pomoćni glagol koji se konjugira kroz sva glagolska vremena i načine i koji može primati i sufikse infinitnih glagolskih oblika. U analitičkim formama glagola funkciju pomoćnoga glagola imaju punoznačni glagoli koji samo u posebnim prilikama preuzimaju funkciju pomoćnoga glagola (v. Bilgegil 1984: 281; Čaušević 1996: 306). Perifrastične forme glagola sastoje se, također, od dvije komponente. Prva komponenta jeste particip osnovnoga glagola na koji se ne dodaju nastavci, a drugu komponentu čini pomoćni glagol *olmak* (*biti / postati*) ili *bulunmak* (*nalaziti se*), koji se konjugira kroz sva glagolska vremena i načine i koji može primati i nastavke infinitnih glagolskih oblika (v. Čaušević 1996: 312–313). Uzročne adverbijalne skupine mogu se izvoditi dodavanjem ablativnoga nastavka na imenske skupine koje u procesu nominalizacije

nastaju preoblikom ishodišnih rečenica u kojima funkciju predikata imaju analitičke ili perifrastične forme glagola kojima se izražavaju vidске i modalne karakteristike glagolske radnje.

(19) ...**bunun, sanata sığınmaktan başka bir şey olmadığını hemen anlayamadığından** pek şaşırđı. (EŞİ: 101) / ...mnogo se iznenadio **zato što nije mogao odmah shvatiti da to nije ništa drugo nego traženje utočišta u umjetnosti**.

(20) **Biraz içmiş olduğundan**, cesaretle ayağa kalktı. (YA: 112) / Hrabro je ustao **jer je bio malo popio**.

(21) **Yarısı cinsel hastalıklara yakalanmış bulunduğundan** ilgililer n'apacaklarım şaşırmışlardır. (EŞİ 34) / **Budući da ih je pola bilo oboljelo od spolnih bolesti**, dužnosnici nisu znali šta da rade s njima.

U primjeru (19) primjećuje se da se upotrebljava uzročna adverbijalna skupina koja se derivira dodavanjem ablativnoga sufiksa na imensku skupinu koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom ishodišne rečenice u kojoj je predikat glagol u analitičkome obliku kojim se ukazuje na činjenicu da gramatički subjekt nije u mogućnosti realizirati radnju koja se označava glagolom. U navedenom primjeru adverbijalna skupina uzroka izvodi se dodavanjem ablativnoga nastavka na imensku skupinu (*o*) *bunun, sanata sığınmaktan başka bir şey olmadığını hemen anla-ya-ma-dığ-ı* [*to da / što (on) nije mogao odmah shvatiti da to nije ništa drugo nego traženje utočišta u umjetnosti*], koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom ishodišne rečenice (*O*) *bunun, sanata sığınmaktan başka bir şey olmadığını hemen anla-ya-ma-dı* [*(On) nije mogao odmah shvatiti da to nije ništa drugo nego traženje utočišta u umjetnosti*]. U ishodišnoj rečenici koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu funkciju predikata obavlja glagol *anlamak* (*razumijevati / razumjeti, shvatiti / shvatiti*), koji je u analitičkoj formi nemogućnosti. U gramatičkoj strukturi turskoga jezika analitička forma nemogućnosti izvodi se dodavanjem konverbnoga sufiksa *-A* i sufiksa za negaciju *-mA* na korijen ili osnovu osnovnoga glagola. Analitičkom formom nemogućnosti naznačava se da subjekt nije spososan realizirati radnju koja se iskazuje glagolom (v. Čaušević 1996: 307; Kara 2011: 1430).

U primjerima (20) i (21) uočava se da se koriste adverbijalne skupine uzročnoga značenja koje se deriviraju dodavanjem ablativnoga sufiksa na imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom ishodišnih rečenica u kojima je predikat u perifrastičnoj formi kojom se naznačava svršenost radnje koja se iskazuje glagolom. U primjeru (20) prošireni glagolski adverbijal uzročnoga značenja tvori se dodavanjem ablativnoga sufiksa na imensku skupinu (*o*) *biraz iç-miş ol-duğ-u* [*to da / što je (on) bio malo popio*], koja u procesu

nominalizacije nastaje preoblikom ishodišne rečenice *(O) biraz iç-miş ol-du [(On) je bio malo popio]*. Funkciju predikata ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu ima glagol *içmek* (*piti / popiti, pušiti, konzumirati*), koji je u perifrastičnoj formi kojom se naznačava da se radnja realizirala u ograničenome vremenskom toku prije trenutka govora. U gramatičkoj strukturi turskoga jezika navedena perifrastična forma tvori se dodavanjem participskoga sufiksa *-mİş* na korijen ili osnovu osnovnoga glagola, dok funkciju pomoćnoga glagola obavlja glagol *olmak* (*biti / postati*) ili pak glagol *bulunmak* (*nalaziti se*) (v. Turan 1996: 267; Aslan 2012: 15–16). U primjeru (21) uzročna adverbijalna skupina derivira se dodavanjem sufiksa za ablativ na imensku skupinu *yarısı cinsel hastalıklara yakalan-mış bulun-duğ-u [to da / što ih je pola bilo oboljelo od spolnih bolesti (dosl. to da / što ih je pola bilo zahvaćeno spolnim bolestima)]*, koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom ishodišne rečenice *Yarısı cinsel hastalıklara yakalan-mış bulun-du [Pola ih je bilo oboljelo od spolnih bolesti (dosl. Pola ih je bilo zahvaćeno spolnim bolestima)]*. Predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jeste glagol *yakalanmak* (*biti zahvaćen, obolijevati / oboljeti*), koji je u perifrastičnoj formi kojom se naznačava svršenost radnje. U ovome primjeru navedena perifrastična forma sastoji se od osnovnoga glagola *yakalanmak* (*biti zahvaćen, obolijevati / oboljeti*), na čiju se osnovu dodaje participski sufiks *-mİş*, i pomoćnoga glagola *bulunmak* (*nalaziti se*).

Može se vidjeti da se i u prijevodu primjera (19), (20) i (21) koriste uzročne zavisne klauze koje se za glavnu klauzu vežu općim uzročnim veznicima *zato što, jer i budući da*. U primjerima (19) i (20) opći uzročni veznici *zato što* i *jer* uvode uzročne zavisne klauze u postpoziciji u odnosu na glavnu klauzu. S druge strane, u primjeru (21) opći uzročni veznik *budući da* uvodi uzročnu zavisnu klauzu u prepoziciji u odnosu na glavnu klauzu.

Prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja koji se deriviraju dodavanjem ablativnoga sufiksa na imenske skupine koje nastaju preoblikom pasivnih ishodišnih rečenica

Pasivne rečenice jesu rečenice u kojima funkciju predikata obavlja glagol koji je u pasivnome glagolskom stanju. Pasivno glagolsko stanje jeste gramatička kategorija u okviru koje je gramatički subjekt zahvaćen radnjom koja se označava glagolom i trpi njene posljedice ili joj se podvrgava (v. Čaušević 1996: 219). U pasivnim rečenicama funkciju gramatičkoga subjekta preuzima objekt aktivne rečenice, a u gramatičkoj strukturi turskoga jezika pasivno glagolsko stanje izvodi se dodavanjem sufiksa *-Il, -n* ili *-In* na korijen ili osnovu aktivnih glagola. Pasivne rečenice upotrebljavaju se u situacijama u okviru kojih

fokus nije usmjeren na vršitelja radnje. U takvim je rečenicama fokus usmjeren na samu realizaciju radnje koja se označava glagolom (v. Börekçi 2004: 490; Avcı–Çiçek 2018: 458–460). Adverbijalne skupine uzročnoga značenja mogu se derivirati dodavanjem sufiksa za ablativ na imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom pasivnih ishodišnih rečenica.

(22) Kamil Bey, hemen elini cebine atmıştı ama, **ortada uğur meselesi tartışıldığından**, biraz duralamıştı. (EŞM: 163) / Kamil je odmah gurnuo ruku u džep, ali je malo zastao **s obzirom na to da se raspravljalo o problemu loše sreće**.

(23) **Planın asıl kopyaları Ankara'ya çoktan ulaştırıldığından** içinde yedek kopyalar bulunan sandığı unutmuşlar. (EŞM: 305) / **S obzirom na to da su originalni primjerci plana već odavno dostavljeni u Ankaru**, zaboravili su kutiju u kojoj se nalaze kopije.

U primjerima (22) i (23) prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja izvode se dodavanjem ablativnoga nastavka na imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom pasivnih ishodišnih rečenica. U primjeru (22) uzročna adverbijalna skupina derivira se dodavanjem ablativnoga sufiksa na imensku skupinu *ortada uğur meselesi tartışıldığı*-ı (*to da / što se raspravljalo o problemu loše sreće*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom pasivne ishodišne rečenice *Ortada uğur meselesi tartışıl-ıyor-du* (*Raspravljalo se o problemu loše sreće*). Funkciju predikata ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu ima glagol *tartışılmak* (*raspravljati se o nečemu, diskutovati se o nečemu*), koji je u pasivnome glagolskom stanju i koji se izvodi dodavanjem nastavka *-Il* na osnovu glagola *tartışmak* (*raspravljati, diskutovati*). U primjeru (23) adverbijalna skupina uzroka tvori se dodavanjem nastavka za ablativ na imensku skupinu *planın asıl kopyaları Ankara'ya çoktan ulaştırıl-dığı*-ı (*to da / što su originalni primjerci plana već odavno dostavljeni u Ankaru*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom pasivne ishodišne rečenice *Planın asıl kopyaları Ankara'ya çoktan ulaştırıl-dı* (*Originalni su primjerci plana već odavno dostavljeni u Ankaru*). Predikat ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u imensku skupinu jeste glagol *ulaştırılmak* (*dostavljati se, biti dostavljan, biti dostavljen, prevoziti se, biti prevezen, dopremati se, biti dopreman, biti dopremljen*), koji je u pasivnome glagolskom stanju i koji se derivira dodavanjem sufiksa *-Il* na osnovu glagola *ulaştırmak* (*dostavljati / dostaviti, prevoziti, dopremati / dopremiti*).

U prijevodu primjera (22) i (23) navode se uzročne zavisne klauze koje se za glavnu klauzu vežu veznikom *s obzirom na to*. Primjećuje se da uzročni veznik *s obzirom na to* nema pozicijskih ograničenja te da može uvoditi uzročne zavisne klauze i u postpoziciji i u prepoziciji u odnosu na glavnu klauzu. Tako se u primjeru (22) uzročna zavisna klauza

smješta u postpoziciji u odnosu na glavnu klauzu. S druge strane, u primjeru (23) uzročna zavisna klauza smješta se u prepoziciji u odnosu na glavnu klauzu. Važno je naglasiti činjenicu da je uzročni veznik *s obzirom na to* značenjski obilježen te da se njime označava pasivni uzrok (v. Jahić–Halilović–Palić 2000: 432). Stoga se uzročne zavisne klauze koje se za osnovnu ili glavnu klauzu vežu uzročnim veznikom *s obzirom na to* mogu koristiti kao prijevodni ekvivalenti turskih proširenih glagolskih adverbijala uzročnoga značenja koji nastaju dodavanjem ablativnoga sufiksa na imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom pasivnih ishodišnih rečenica.

Prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja s ablativnim sufiksom koji su podređeni infinitnim glagolskim oblicima

U gramatičkoj strukturi turskoga jezika infinitni glagolski oblici jesu sintaksičke konstrukcije koje “predstavljaju sredstvo za izražavanje sintaksičke subordinacije koju ne poznaje sintaksički ustroj indoevropskih jezika, pa ni sintaksički ustroj bosanskoga jezika. (...) Kada se uspoređuje ustroj infinitnih glagolskih oblika u turskome i bosanskome jeziku, temeljna je distinkcija u tome što infinitni glagolski oblici u turskome jeziku ne predstavljaju predikat zavisne klauze u zavisnosloženoj rečenici, već služe kao sredstvo za tvorbu struktura, odnosno skupina koje su značenjski bliske zavisnim klauzama zavisnosloženih rečenica u bosanskome jeziku” (Solak–Bašić 2020: 49). Prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja mogu biti podređeni infinitnim glagolskim oblicima.

(24) ...**bunu yapamadığından** başının derde girdiğini anlatıyordu. (EŞM: 48) / ...objašnjavao je kako je upao u probleme **zato što nije mogao uraditi to**.

U primjeru (24) uzročna adverbijalna skupina tvori se dodavanjem ablativnoga nastavka na imensku skupinu (*o*) *bunu yap-a-ma-diğ-i* [*to da / što (on) nije mogao uraditi to*], koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom glagolske ishodišne rečenice (*O*) *bunu yap-a-ma-di* [*(On) nije mogao uraditi to*]. Uočava se kako navedena uzročna adverbijalna skupina nije neposredno povezana s finitnim predikatom te da je podređena infinitnome glagolskom obliku. U navedenoj rečenici glagol *anlatmak* (*objašnjavati / objasniti*) ima funkciju finitnoga predikata, lična zamjenica trećega lica jednine obavlja funkciju subjekta, dok imenska skupina *bunu yapamadığından başının derde gir-diğ-i* [*to da / što je upao u probleme zato što nije mogao uraditi to* (dosl. *to da / što je njegova glava ušla u probleme zato što nije mogao uraditi to*)] preuzima funkciju objekatske sintagme. U procesu nominalizacije navedena imenska skupina nastaje preoblikom ishodišne rečenice *Bunu yapamadığından başı derde gir-di* [*Upao je u probleme zato što nije mogao uraditi to* (dosl. *Njegova je glava upala u*

probleme zato što nije mogao uraditi to)). To ukazuje na činjenicu da adverbijalna skupina uzroka nije neposredno povezana s glagolom *anlatmak* (*objašnjavati / objasniti*), koji ima funkciju finitnoga predikata, već je podređena frazemu *başı derde girmek* [*upadati / upasti u probleme, uvaljivati se / uvaliti se u nevolje* (*dosl. ulaziti / ući njegova glava u probleme*)], koji preuzima funkciju upravnoga člana imenske skupine koja obavlja funkciju objekatske sintagme u temeljnoj rečenici.

U prijevodu primjera (33) navodi se uzročna zavisna klauza s općim uzročnim veznikom *zato što*. U navedenom primjeru uzročna zavisna klauza nije neposredno povezana s glavnom klauzom, već se općim uzročnim veznikom *zato što* veže za osnovnu klauzu. U gramatičkoj strukturi bosanskoga jezika osnovna klauza može biti dijelom gramatičkoga ustroja druge klauze, odnosno može biti podređena glavnoj klauzi. To pokazuje da je osnovna klauza podređena glavnoj klauzi, dok je nadređena zavisnoj klauzi (Jahić–Halilović–Palić 2000: 419–421).

Zaključak

U radu su analizirane gramatičke i značenjske osobitosti proširenih glagolskih adverbijala uzročnoga značenja koji se deriviraju dodavanjem padežnoga nastavka za ablativ na imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom glagolskih ishodišnih rečenica. Analiza se zasnivala na konkretnim (kon)tekstualnim primjerima zabilježenim u romanima Kemala Tahira pod naslovom *Esir Şehrin İnsanları, Esir Şehrin Mahpusu i Yol Ayrımı*. Analiza primjera ukazala je na činjenicu da se prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja mogu derivirati dodavanjem ablativnoga sufiksa na imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom potvrdnih i odričnih glagolskih ishodišnih rečenica. Analiza je pokazala da se adverbijalne skupine uzroka s ablativnim sufiksom upotrebljavaju i u jednosubjekatskim i višesubjekatskim rečenicama. Zapravo, prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja s ablativnim sufiksom koriste se u rečenicama u kojima je identičan subjekt adverbijalne skupine uzroka i korelativnoga predikata kojem je uzročna adverbijalna skupina podređena, ali se upotrebljavaju i u rečenicama u kojima nije identičan subjekt uzročne adverbijalne skupine i korelativnoga predikata kojem je adverbijalna skupina uzroka podređena. U analizi se moglo vidjeti da prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja mogu nastajati dodavanjem ablativnoga sufiksa na imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom ishodišnih rečenica u kojima funkciju predikata imaju pasivni glagoli ili pak analitički ili perifrastični glagolski oblici. Analiza konkretnih (kon)tekstualnih primjera pokazala je da uzročne adverbijalne skupine s ablativnim sufiksom

nisu uvijek neposredno povezane s finitnim predikatom. U takvim primjerima prošireni glagolski adverbijali uzročnoga značenja s ablativnim sufiksom podređeni su infinitnim glagolskim oblicima.

Kada je riječ o značenjski bliskim sintaksičkim konstrukcijama u bosanskome jeziku, kontrastivna analiza pokazala je da su bosanske uzročne zavisne klauze koje se za osnovnu ili glavnu klauzu vežu uzročnim veznicima značenjski bliske turskim adverbijalnim skupinama uzročnoga značenja. U analizi se moglo uočiti da se u prijevodu najčešće navode uzročne zavisne klauze koje se za glavnu klauzu vežu općim uzročnim veznicima *jer*, *zato što* i *budući da*. Ipak, moglo se vidjeti da se u prijevodu određenih primjera koriste i uzročne zavisne klauze koje se za glavnu klauzu vežu značenjski obilježenim uzročnim veznicima *pošto* i *s obzirom na to*.

Izvori

EŞİ – Tahir, Kemal (2005), *Esir Şehrin İnsanları*, İthaki Yayınları, İstanbul.

EŞM – Tahir, Kemal (2010), *Esir Şehrin Mahpusu*, 10. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul.

YA – Tahir, Kemal (2010), *Yol Ayrımı*, 4. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul.

Literatura

Aksoy, Ömer Asım (1989), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2*, 5. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Aslan, Sema (2012), “Türkiye Türkçesinde Ol- Yardımcı Fiili Yapıların Görünüş-Zaman Bildirimindeki İşlevleri”, *Bilig*, S. 63, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Türkistan – Ankara, 11–30.

Avcı, Yusuf, Sema Çiçek (2018), “Edilgen Çatılı Cümlelerin Nesirdeki Yeri”, *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 7/5, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük, 457–469.

Banguoğlu, Tahsin (2007), *Türkçenin Grameri*, 8. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Bilgegil, Mehmet Kaya (1984), *Türkçe Dilbilgisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Bozkurt, Fuat (1992), *Türklerin Dili*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Bozkurt, Fuat (2000), *Türkiye Türkçesi*, 2. Baskı, Hatiboğlu Yayınevi, Ankara.

Börekçi, Muhsine (2004), “Türkçe Öğretimi Bakımından Çatı Kavramı”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 487–499.

- Bulduk, Türker Barış (2018), “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Farklı Bir Öğrenilen Geçmiş Zaman Eki ve Çekimi”, *Turkish Studies: Language / Literature*, 13/20, Ankara, 225–244.
- Čaušević, Ekrem (1996), *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Čaušević, Ekrem (2018), *Ustroj, sintaksa i semantika infinitivnih glagolskih oblika u turskom jeziku: turski i hrvatski jezik u usporedbi i kontrastiranju*, Ibis grafika, Zagreb.
- Čaušević, Ekrem, Barbara Kerovec (2021), *Turski i hrvatski u usporedbi i kontrastiranju: sintagma i jednostavna rečenica*, Ibis grafika, Zagreb.
- Demircan, Ömer (2003), *Türk Dilinde Çatı*, Papatya Yayıncılık, İstanbul.
- Đinđić, Marija (2014), *Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Đinđić, Slavoljub, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković (1997), *Türkçe-Sırpça Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ediskun, Haydar (1999), *Türk Dilbilgisi*, 6. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Ergin, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, 21. Baskı, Bayrak Basım Yayın Tanıtım, İstanbul.
- Gencan, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi*, 4. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gencan, Tahir Nejat (2007), *Dilbilgisi*, Tek Ağaç Eylül Yayıncılık, Ankara.
- Günay, V. Doğan (1998), “Eylemi Gerçekleştirici Öznenin Kimliği ve Gücü”, *Dil Dergisi*, S. 72, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 5–27.
- Hatiboğlu, Vecihe (1981), *Türkçenin Ekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hatiboğlu, Vecihe (1982), *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- İlhan, Nadir, Ceren Kabadayı (2017), *Türk Dilinde Olumsuzluk*, 2. Baskı, Kesit Yayınları, Ankara.
- Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.
- Kara, Funda (2011), “‘Bil’ Tasvir Fiilinin İşlevleri”, *Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/1, Ankara, 1421–1438.
- Karahan, Leylâ (2005), *Türkçede Söz Dizimi*, 9. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kerovec, Barbara (2012), *Kognitivnolingvistička analiza prostornih odnosa u turskom i hrvatskom jeziku*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- Koç, Nurettin (1990), *Yeni Dilbilgisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Korkmaz, Zeynep (2007), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Korkmaz, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Marković, Ivan (2012), *Uvod u jezičnu morfologiju*, Disput, Zagreb.
- Mehmedoğlu, Alaeddin (2001), *Türk Dilinde Bağımlı Birleşik Cümle Söz Dizimi*, Aşyan Yayınları, Adapazarı.
- Solak, Edina, Mirza Bašić (2020), “Prilog proučavanju konverbâ i kvazikonverbâ u djelu Kutadgu bilig i savremenome turskom jeziku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 69, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 47–69.
- Şahin, Hatice (2003), “Birleşik Çekimli Fiillerin Zaman ve Anlam Açısından Gösterdiği Çeşitlilikler”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/4, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 157–168.
- Şimşek, Rasim (1987), *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*, Kuzey Gazetecilik Matbaacılık, Trabzon.
- Škaljić, Abdulah (1966), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo.
- Turan, Zikri (1996), “Eski Anadolu Türkçesinde Ol- Cevherî Fiili”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 265–289.

EXTENDED CAUSATIVE VERBAL ADVERBIALS IN TURKISH LANGUAGE DERIVED BY ADDING ABLATIVE CASE SUFFIX TO NOUN PHRASES FORMED BY TRANSFORMING INITIAL VERBAL CLAUSES

Abstract

In Turkish language, extended causative verbal adverbials can be expressed by different syntactic constructions. One of those syntactic constructions consists of the ablative case suffix and the lexical core, i.e., a noun complement receiving the ablative case suffix. In such causative adverbial phrase, the lexical core is a noun phrase which is formed during the process of nominalization by transforming the initial clauses, where the function of the correlative is marked by verbal nouns ending in -Dlk / -(y)AcAk. The primary objective of this paper is to analyze grammatical and semantic characteristics of extended causative verbal adverbials derived by adding the ablative case suffix to noun phrases that are formed during the process of nominalization by transforming the initial verbal clauses. The analysis is based on concrete (con)textual examples from the following novels by Kemal Tahir: Esir Şehrin İnsanları, Esir Şehrin Mahpusu i Yol Ayrımı. The paper discusses semantically similar

constructions in Bosnian language and, in this way, it attempts at indicating differences and similarities between syntactic constructions expressing causation in Turkish and Bosnian language. All terms mentioned in the paper, which carry gender significance and gender characteristics, encompass in the same way both masculine and feminine gender regardless of whether they are stated in the feminine or masculine gender. The authors of this paper are the authors of all the translations mentioned in the analysis of the examples.

Key words: *Turkish language, extended verbal adverbials, causation, ablative case suffix, noun phrases*

Prof. dr. Faruk Kozić

DEMOKRATIJA I EKOLOGIJA

Sažetak

U tekstu se govori o složenom odnosu demokratije i ekologije. Ekologija i demokratija povezane su višestrukim procesima: prirodnim, društvenim, političkim, klimatskim, ekonomskim, kulturnim, demografskim i tehnološkim. Ljudska vrsta naučila je da koristi prirodu s ambicijom da ovlada njenim zakonima i resursima, što je dovelo i do znatnog poremećaja prirodne ravnoteže na planeti. Neki autori kažu zato kažu da su demokratija i životna sredina ugrožene vrste. Za demokratiju je važno razvijati svijest, odgovornost, ekološku osjetljivost i senzibilitet za ekološke probleme. Spominje se „demokratija klime“ čija namjena je stvaranje (društvene, kulturne, ekonomske i političke) „klime za demokratiju“. Zbog stanja i problema u kojem se našla planeta Zemlja, potrebno je ostvariti znatno jači uticaj na oblikovanje budućnosti. Zato je potrebno veće angažovanje aktivista i civilnog društva kako bi se pronašla bolja rješenja i izlaz iz postojećeg stanja.

Ključne riječi: demokratija, ekologija, klimatske promjene, klima, životna sredina, staklenički plinovi, biodiverzitet, zaštita vrsta, priroda...

Uvod

Svijet se sve više suočava s problemima zaštite životne sredine. To se odnosi ne samo na sprečavanje klimatskih promjena već i na promjene načina života. Različite su vrste opasnosti s kojima se globalni svijet suočava: zagađivanje i stvaranje otpadnih materijala koji se izbacuju u životnu sredinu i prekomjerno trošenje prirodnih resursa koji se ne mogu obnoviti.¹

Ekologija, održivi razvoj, demokratija i ljudska prava neraskidivo su povezani. Prije dvadesetak godina zaštita okoliša, energija, održivi razvoj i klimatske promjene bili su predmet kojim se bavio mali broj naučnika i aktivista zelenih ili ekoloških pokreta. Danas su upravo te teme izašle iz okvira kojima se bave samo „zeleni demonstranti“ u razvijenim zemljama i postale su, nažalost, gotovo najveći problem na nacionalnim i svjetskim agendama, postale su duboko političke i ekonomske teme. Razlog za to je, svakako,

¹ Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet Beograd, 2005., str.624-649.

neadekvatno tretiranje i reduciranje tih problema na samo stručni, ili samo naučni nivo, daleko od javnosti i politike. Međutim, energija, klimatske promjene i zaštita okoliša nisu samo pitanja struke ili ličnog odnosa prema prirodi, već su to i pitanja svijesti i odgovornosti pojedinca i zajednice. Zbog tih činjenica i mi u Bosni i Hercegovini nastojimo da javno tematizirao problematiku uzrokovanu neadekvatnim odnosom prema okolišu, što se odražava i na klimatske promjene i energetske resurse.

Demokratija je prostor slobode

Početkom 21. vijeka predložena je realizacija projekta sa pet brana na rijekama Baker i Pascua u Patagoniji, Čile. Očekivalo se da će hidroelektrana proizvoditi 2.750 MW (emgavata) energije, međutim, projektom je bilo predviđeno i plavljenje 23 mi² (kvadratne milje) divljine, uz ugrožavanje okoliša, lokalne kulture i turizma regije. Građani su se usprotivili realizaciji tog projekta, tvrdeći da se energetske potrebe Čilea mogu zadovoljiti na drugi način, manje štetnim projektima, kao što su energetska efikasnost i obnovljiva energija.²

Uspjeh spomenute kampanje dobar je primjer koji govori o važnosti učešća javnosti u odlukama o korištenju zemljišta. Civilno društvo izrazilo je zabrinutost zbog uticaja predloženih brana na život i životnu sredinu, što je, na kraju, dovelo i do formiranja političke opozicije. Međutim, često se dešava da javnost nije aktivno uključena u rješavanje ove problematike. Razlog za to su loši zakoni kojima se ograničava pristup javnosti informacijama, ne daje se adekvatna uloga javnosti u donošenju odluka, ili se ne omogućava pristup pravdi kada dođe do nanošenja štete životnoj sredini. Ta pitanja u srcu su ekološke demokratije i ključna su komponenta u očuvanju zdravlja zajednica i regiona.

Koliko je ekološka demokratija važna i koliko je u vezi s ekologijom!? Ekološka demokratija ukorijenjena je u ideji da je smisleno i aktivno učešće javnosti ključno kako bi se osiguralo da se odluke o zemljištu i prirodnim resursima, na adekvatan i pravičan način, donose u interesu građana. Umjesto postavljanja standarda za ono što određuje dobar ishod, demokratija životne sredine postavlja standard za način na koji odluke treba dabudu donesene. U suštini, ekološka demokratija uključuje tri prava koja se međusobno jačaju i koja su važna i najbolje funkcionišu u kombinaciji: osiguravanje mogućnosti da ljudi slobodno pristupaju informacijama o kvalitetu okoliša i problemima, da smisleno i aktivno učestvuju u donošenju odluka i da traže provođenje mjera na zaštiti životne sredine, provođenje zakona

² Nakon osam godina kampanje Vijeća za odbranu Patagonije, koalicije više od 70 domaćih i međunarodnih organizacija i pojedinaca – čileanski ministar okoliša Pablo Badenier opozvao je dozvolu. Zagovaranje ove koalicije, koja uključuje članicu Inicijative za pristup FIMA, International Rivers je navela kao, možda, najvažniji razlog za preokret.

i(li) nadoknadu štete. Potrebno je bolje razumjeti tri osnovna prava: informacije, učešće i pravda.

Pristup informacijama

Ukoliko su dobro osmišljeni i implementirani, zakoni o pristupu informacijama zahtijevaju da vlade i kompanije učine besplatno dostupnim javnosti informacije kao što su: procjene uticaja na životnu sredinu, planovi razvojnih projekata i ispuštanje zagađenja. Informisana javnost može efikasnije učestvovati u donošenju odluka i pozivati kompanije i vlade na odgovornost za radnje koje nisu u skladu sa zakonom. Informacije treba da budu dostupne javnosti tako da lahko mogu da se koriste – uzimajući u obzir pismenost, jezik, čitljivost, upotrebu tehnologije, objektivnost i još mnogo toga.

Otvorene i slobodno dostupne informacije o životnoj sredini često mogu biti osnova za promjenu u odnosu spram ovog problema. Uvjeravanje kompanija da takve podatke objave pomoglo je da se smanji ispuštanje toksičnih materija u mnogim razvijenim i zemljama u razvoju.

Učešće javnosti

Donošenjem odgovarajućih zakona o učešću javnosti poboljšava se protok informacija između zajednica i donosilaca odluka u vladi ili privatnom sektoru. To, svakako, može: pomoći u izbjegavanju neželjenih posljedica, doprinijeti povećanju podrške u donošenju željene odluke i dovesti do pravednije raspodjele troškova i koristi. Javnost, u procesu donošenja odluka, treba da bude blagovremeno i kvalitetno informisana o tome kako može da učestvuje: sastanci u gradskoj upravi, radionice, javne prezentacije planiranih projekata...

Javnosti treba pružiti sve informacije potrebne za aktivni angažman, kao što su procjene uticaja na životnu sredinu. Ona treba da bude u mogućnosti da učestvuje, bez posebnih opterećenja i troškova. Učešće gotovo da i nema smisla ukoliko je javnost samo obaviještena o predstojećoj odluci, bez mogućnosti da učestvuje u njenom oblikovanju.

Jedan od poznatijih procesa učešća javnosti na životnu sredinu je procjena uticaja na životnu sredinu (EIA), koja u mnogim zemljama zahtijeva javne konsultacije prije razvoja projekata koji će imati uticaj na životnu sredinu. Međutim, te konsultacije mogu varirati u kvalitetu. Kada javnost dobije dovoljno obaveštenja i činjenica, zajedno s neophodnim informacijama za razumijevanje i smisljeno učešće, te procjene mogu biti efikasan način zaštite od štete po životnu sredinu, ili mogu pomoći da se osigura adekvatna kompenzacija na ime toga. S druge strane, javne konsultacije koje služe samo za informisanje o već donesenoj

odluci mogu da potkopaju povjerenje javnosti, smanje legitimitet i utiču na gušenje protoka važnih informacija.

Pristup pravdi

Demokratija živi od svojih aktivnih građana. Kada građani nemaju pristup informacijama i ne učestvuju u donošenju za njih itekako važnih odluka, onda bi trebalo da ostvare pravo da traže pravdu – putem kompenzacije ili žalbe na projekat. Ti mehanizmi odgovornosti trebalo bi da budu nezavisni i nepristrasni te, u idealnom slučaju, u stanju da donose obavezujuće, izvršne odluke. Sudovi za zaštitu okoliša, kao što je Indijski nacionalni zeleni sud (NGT) primjeri su mehanizama koji omogućavaju pristup pravdi. NGT je osnovan 2010. godine i zasluži svojevršno priznanje za veliki broj sudskih predmeta koji uključuju sporove u vezi sa životnom sredinom. Tribunal ima nadležnost nad svim građanskim predmetima koji uključuju bitna pitanja koja se odnose na životnu sredinu, i ima mandat da pokuša da završi predmet u roku od šest mjeseci od datuma podnošenja. U periodu od maja 2011. do marta 2014. godine, Tribunal je presudio u 393 predmeta.

I u drugim dijelovima svijeta, državama i regijama, trebalo bi da se efikasnije i ekspeditivnije rješavaju ekološki problemi i predmeti.

Demokratija je prioritet. Savremeni trendovi u svijetu pokazuju da je ekološka demokratija prioritet. Ona je pod stalnom lupom javnosti. U narednom periodu, *The Access Initiative* u WRI nastaviti će da se bavi ekološkom demokratijom širom svijeta. Njihov rad prikazuje priče o uspjehu i pomoći u rasvjetljavanju pitanja koja će doprinijeti poboljšanju u toj oblasti. Podstičući bolje razumijevanje načina na koji se principi ekološke demokratije primjenjuju u zemljama širom svijeta, može se raditi i doprinositi poboljšanju kvaliteta života ljudi i zaštiti planete.

Ekologija i demokratija

Na prvi pogled ova dva pojma dosta su udaljena u svojim značenjima, onoliko koliko su prirodne nauke udaljene od društvenih ili političkih. Onaj ko se bavi ekologijom zna da su ekologija i demokratija povezane višestrukim procesima: prirodnim, društvenim, političkim, klimatskim, ekonomskim, kulturnim, demografskim i tehnološkim. Priroda i čovjek, od nastanka *kognitivne ljudske* vrste do danas, prošli su nekoliko faza u svojim odnosima, od straha pred prirodnim silama, mitskog obožavanja nepoznate prirode, radoznalosti u vezi s prirodnim zakonima, ambicije ovladavanja prirodom, manipulativne mitološke i religijske literarne tvorevine o nastanku prirode i čovjeka. Napredujući prirodno, evolutivno, tehnološki

i naučno, organizujući se društveno i politički, čovjek kao da je zaboravio na druge vrste i ograničenost prirodnih resursa svog staništa, odnosno planete Zemlje.

Kao izdanak najsavršenijeg oblika prirode, živih bića, kao najnapredniji od svih evolutivnih oblika prirode, morao je, da bi opstao, da upoznaje prirodu. Tokom evolutivnog života, čovjek je naučio da koristi prirodu, nastojeći da ovlada njenim zakonima i resursima. To je dovelo do poremećaja prirodne ravnoteže na planeti. Otkrićem upotrebe vatre i raznovrsnom upotrebom drveta nestajale su šume, razne vrste šumskih životinja, mnoge vrsta biljaka, nastala su klizišta i mnoge promjene rječnih tokova i potoka. Došlo je do opasnih klimatskih promjena u atmosferi i biosferi.

Mnogi arheolozi i antropolozi uvjeravaju nas da su neke životinjske vrste, poput šimpanzi, živjele u zajednicama solidarno i hijerarhijski uređenim, s jednim dominantnim pripadnikom grupe. Znalo se, mnogo prije Aristotela, da je *čovjek društvena životinja*, odnosno *društveno biće*. Živeći u sve većim zajednicama čovjek je uspostavljao nove odnose i relacije. Kao pojedinac – s drugim pojedincima i zajednicom, a kao pripadnik zajednice – s drugim zajednicama, i, na kraju – zajedno s prirodnim okruženjem. U svim tim odnosima čovjek-pojedinac rukovodio se svojim prirodnim instinktima i prihvaćenim pravilima ponašanja.

Kako su se zajednice širile javila se potreba za regulisanjem odnosa i pravila ponašanja, koje je nastajalo nametanjem moćnih ili saglasnošću većine članova zajednice. Pored životne sredine i ekosistema, čovjek je bio obuhvaćen i političkim sistemom. Ti sistemi nisu bili usklađeni, niti je postojala svijest o njihovoj vezi. Veliki šumski požari i erozija planinskih predjela doveli su do izumiranja brojnih biljnih i životinjskih vrsta, do nestanka potoka i rijeka, riba i drugih vodenih životinja, do formiranja novih ogromnih pustih predjela. Priroda rjetko naseljene planete podnosila je, bez vidljivih posljedica, štetne djelatnosti i blage poremećaje u ravnoteži prirodnih sistema.

Unapređenjem i razvojem poljoprivrede i nastajanjem masovnijih trajnih ljudskih staništa, odnosi prirodnih ekosistema i društveno političkih sistema postali su povezani i nametali su neku vrstu ravnoteže. Zemljište se moralo negovati, zalivati vodom, trebalo je osigurati vodu za piće, rješavati pitanje otpadnih voda... Gradili su se vodovodi, kanalizacija, štale (staje)...

Nastajale su potom velike društveno-političke zajednice, države i carstva. Sve to zahtijevalo je i posebne državne službe. Ekološki problemi postajali su državni, a kasnije i socijalni i politički problemi. S poljoprivrednom revolucijom i širenjem gradova ubrzan je priraštaj stanovništva, a velike plemenske zajednice prerastale su u države i carstva. Čovjek je

društveno i civilizacijski evoluirao. Razvili su se jezici, izmišljeno je pismo, procvjetale su umjetnost i arhitektura, pripitomljene su životinje, izgrađeni su putevi i plovila za riječni i pomorski saobraćaj.

Pored međudržavnih sukoba, izbijali su, sve češće, i unutrašnji, građanski ratovi. Društva su se podijelila na bogata i siromašna, i na domaće (građane) i strane (barbare). Zarobljenici su u međudržavnim ratovima priključivani obespravljenoj klasi robova. Ekološki problemi, ako su bili i spominjani, ticali su se samo čistoće dvorova i odbrane od poplava. Sve brojniji siromašni *demos* ili *plebs*, živio je u nehygijskim dijelovima velikih gradova. Zemlja još nije bila prenaseljena i bilo je dovoljno resursa.

Prvi, ozbiljan udar na prirodu bio je ugrožavanje životne sredine u zemljama koje je zahvatila industrijska revolucija. Rani kapitalizam otkrio je, u novom ekonomskom poretku i revolucionarnoj prirodi industrije, način brzog bogaćenja i uvećanja društvene moći. Engleski romanopisci, poput Charlesa Dickensa, ostavili su potresne slike iskorištavanja, zloupotrebe prirode i ljudi, čak i djece, teškim i slabo plaćenim radom, u zagušljivom i mračnom Londonu, s čestim epidemijama raznih bolesti od kojih je najsmrtonosnija kuga, a uzrok joj je bila zaražena voda korištena za piće.

Iscrpljujući rad u nehumanim uslovima nanosio je ogromnu štetu životnoj sredini, priroda je zagađivana, a ljudi su umirali u siromaštvu. Bio je potreban cio jedan vijek da se popravi kvalitet vazduha, vode i životne sredine sredine u Londonu.³

Ekološki pokreti

Globalni ekološki pokret zasnovan je na zaštiti životne sredine⁴ i jedan je od nekoliko novih društvenih pokreta koji su se pojavili u drugoj polovini 20. vijeka. Njegov nastanak i razvoj podstaknut je jačanjem svijesti o ekološkoj krizi naše planete. Briga o uticaju čovjeka na životnu sredinu, uzrokovana zagađivanjem vode i zemlje, počinje još u biblijskim vremenima. Međutim, do prvog masovnog, javnog i organizovanog usmjeravanja na tu problematiku dolazi tek u 19. vijeku, u vrijeme industrijske revolucije.⁵ U to vrijeme javljaju

³ Dragoljub Mićunović, *Ekologija i demokratija*, Projekat „Radna prava su naša prava“, Fondacija Centar za demokratiju realizuje uz podršku **Međunarodnog centra Olof Palme**, oktobar 2021.

⁴ Prirodno okruženje obuhvata sve živo i neživo što se prirodno javlja na Zemlji.

⁵ **Industrijska revolucija** predstavlja prelaz na nove proizvodne procese u periodu od 1760. do 1840. godine. Ona se sastojala od prelaza sa ručnih proizvodnih metoda na mašinske, nove hemijske proizvodnje i procesa za proizvodnju željeza, poboljšane efektivnosti snage vode, povećane upotrebe snage pare i razvoja mašinskih oruđa. Industrijska revolucija donosi značajnu historijsku prekretnicu

se zagovornici političkih nastojanja pod imenom *liberalizam*⁶, zagovarali su da se zaštitom životne sredine kao jednom od socijalnih tema bavi isključivo država, a ne privredni sektor.

Gifford Pinchot (1865–1946), prvi šef servisa za šume u SAD, razvio je ranu filozofiju upravljanja resursima. Otprilike u isto vrijeme, u toj zemlji, prvi biocentrični pristup, razvijaju John Muir (1838–1914), poznati američki prirodoslovac i ekolog, osnivač Siera kluba i Aldo Leopold (1887–1948), profesor koji je bio zadužen i za gazdovanje zaštićenim predjelima divljine. On je predstavio i prvu knjigu etike prema Zemlji, tvrdeći da ljudi treba da se promijene, *iz osvajača Zemlje u građane Zemlje*.

Među brojnim društvenim pokretima šesdesetih godina 20. vijeka razvili su se i ekološki pokreti, sa sloganom: *Misli globalno, djeluj lokalno!* U početku su njihove aktivnosti bile usmjerene samo na proteste, a kasnije su počeli i da nude određena rješenja problema u vezi sa zaštitom životne sredine. Protestovali su protiv: krčenja šuma, gradnje mini hidrocentrala, zagađenja vazduha, zagađenja poljoprivrednog zemljišta hemijskim preparatima... Bili su protiv termoelektrana u blizini gradova, protiv rudnika gdje se iskopvaju rude opasne po zdravlje ljudi i životnu sredinu. Vremenom, ekološki pokreti postajali su globalni, ističući u prvi plan problem opstanka sadašnje prirode na našoj planeti i opstanka čovjeka u narušenoj ravnoteži prirodnih procesa i obnovljivosti prirodnih resursa. Poremećaji globalne prirode, kao zagađenje biosfere, atmosfere i toplotno zagrijavanje, podigli su ekološku problematiku na geopolitički nivo u skoro svim zemljama u svijetu.

Nova, dominirajuća ideologija neoliberalizma sukobila se s interesima, ne samo pojedinih socijalnih slojeva, već i s interesima budućnosti ljudske vrste. I to, na izvjestan način, dovodi u vezu ekologiju i demokratiju. Još u antičkim vremenima u grčkim polisima javljaju se politički oblici neposredne demokratije, sa skupštinama svih građana polisa, ali su iz njih bili isključene žene, kao i robovi i stranci. Rani liberalizam je ekološka i socijalna pitanja, prepustio državi, da se o tim, općim pitanjima svih građana, država brine, štiteći pri tome slobodno tržište i ekonomiju od prevelike državne intervencije. Krajem 19. i sredinom vijeka građani srednje klase i strukovna naučna tijela javno su izražavali zabrinutost za životnu sredinu, njeno očuvanje, zaštitu divljih predjela i vrsta, zabrinutost zbog zagađenja⁷ i

⁶ **Libertas** (lat.: sloboda), izv. **liberalizam**; politička filozofija koja je zasnovana na idejama slobode i jednakosti. Klasični liberalizam isticao je ulogu slobode, a socijalni liberalizam ističe važnost jednakosti. U suštini, oni podržavaju ideju slobode govora, slobodu štampe, slobodu vjeroispovijesti, slobodno tržište, građanska prava, demokratsko društvo, sekularnu vladu, ravnopravnost spolova.

⁷ **Kontaminacija** je zagađenje ili trovanje životne sredine i živih organizama otrovnim supstancama ili korištenjem materijala koji narušavaju zdravlje korisnika. Kontaminirana hrana, voda, zemlja, vazduh ili zatvoreni prostori mogu ozbiljno ugrožavati opstanak živih organizama.

urbanizacije.⁸ Početkom druge polovine 20. vijeka ekološka gledišta dobijaju politički izraz putem uspostavljanje zelenih, pokreta i aktivista, u ekološkim nevladinim organizacijama i ekološkim političkim partijama. Tada se izdvajaju četiri glavne ideje vodilje ekološkog pokreta:

- zaštita životne sredine,
- neposredna demokratija,
- socijalna jednakost i
- nenasilje.

Rane strategije ekološkog pokreta bile su zatvorene i koristile su se protestima i direktnim akcijama kao načinima da se skrene pažnja na aktivnosti štetne po prirodu. Nove strategije koriste se obrazovanjem javnosti, medijskim kampanjama i javnim zagovaranjem u zajednici kako bi se političari na svim nivoima angažovali na zaštiti životne sredine. Započete su i akcije pod nazivom *lični primjer*, gdje se predlaže kupovina ekoloških proizvoda i formiranje ekoloških zajednica koje su resursno nezavisne. Manji broj grupa opredijelio se za ekoterorizam, vid nasilja, koji su pravdali kao odgovor na nasilno ponašanje industrijalaca prema prirodi, naročito iz drvne i industrije ruda i minerala.

Prve izborne strategije nastale su ranih sedamdesetih godina 20. vijeka, kada se na Novom Zelandu, u Australiji i Tasmaniji osnivaju stranke zelenih. Te stranke zagovaraju da zaštita životne sredine bude centralna tema javnih politika, a da državne institucije budu više demokratske, javne i transparentne. Prvi predstavnik ekološkog pokreta ušao je u švajcarski parlament. Vremenom dolazi do neslaganja u vezi s tim kakve i kolike kompromise ove stranke smiju da prave sa drugim strankama, pa su se podijelile na *izborne*, koje su žrtvovalе određene ciljeve i *radikalne*, koju su ostale dosljedne ranijoj praksi. Ideja je bila da se ekološki predstavnici u parlamentu pridržavaju politike stranke, ne grade ličnu karijeru i da se smjenjuju rotacijom. To kasnije izmiče kontroli, naročito prilikom ulaska u vlast, bez obzira na nivo.

Vremenom je ekološki pokret postao globalan. Neke nevladine organizacije (kao **Grinpis** (*Greenpeace*), **Prijatelji Zemlje** (*Friends of the Earth*) i **Svjetski fond za divlje životinje** (*World Wildlife Fund*)) uspostavile su međunarodno prisustvo putem svojih štabova u više zemalja. Tada počinje organizovanje kampanja za zaštitu životne sredine i počinju procesi međunarodne saradnje ekoloških organizacija, s posebno značajnom ulogom u

⁸ **Urbanizacija** (latinski: *urbs*; *grad*) predstavlja povećanje gradskog stanovništva, a uslovljena je razvojem industrije i drugih gradskih djelatnosti. Veliki gradovi zahtijevaju kvalitetan vodovod, kanalizaciju, opskrbu hranom i drugim namirnicama, elektroenergetsku i telekomunikacijsku mrežu.

nerazvijenim zemljama. Nakon pada komunističkih režima, zeleni se javljaju i u istočnoevropskim zemljama, ali s vrlo slabim rezultatima.⁹ Vrijednosti ekološkog pokreta već su implementirane u spoljne odnose, odbranu, te socijalnu i ekonomsku politiku mnogih država. Zajednička nit zelenih pokreta i stranaka je: zaštita životne sredine, očuvanje prirodnih resursa i zaštita preostalih životinjskih vrsta.¹⁰

Novi liberalizam je globalizovao tržište, oslobađajući ga strateških ograničenja i brige za životnu sredinu i socijalno raslojavanje, uz enormno povećavanje nejednakosti u društvu. Trka za što većim profitom, kao dominantnom vrijednosti, biva sve veća. Finansijske i druge velike korporacije nevjerovatno brzo postale su vlasnici ogromnog društvenog bogatstva, ne vodeći računa o globalnim posljedicima ozbiljnog narušavanja prirodne ravnoteže i obnovljivosti resursa planete. Ekološki pokreti upozoravaju na globalne probleme očuvanja uslova za dalji opstanak čovjeka na Zemlji, na zaštitu životne sredine i ravnotežu bitnih resursa: vode, zemlje i vazduha.

Ekološki pokreti dobili su na popularnosti i većem značaju tek kada se znatno povećao broj onih koji su ozbiljno shvatili prijetnje od mogućih prirodnih katastrofa, ne samo za pojedine regije i oblasti, već globalno i s katastrofalnim posljedicama po cijelu planetu. Prvi nagoveštaji bili su klimatske promjene koje su prouzrokovale: velike suše, poplave, uragane i cunamije, nakon kojih je ostajala pustoš, brojne kolateralne ljudske žrtve, nenadoknadiiva materijalna šteta i oskudice. Podizanje nivoa mora, usljed topljenja leda na polovima planete, ugrožava se život hiljada primorskih naselja. Prekomjerno korištenje energije iz termoelektrana i drugih potrošača fosilnih goriva, remeti prirodnu ravnotežu kiseonika i drugih ugljeničnih gasova u vazduhu i općenito u atmosferi, ugrožavajući normalan život ljudi, biljaka i životinja.

Neoliberalizam je proizveo niz različitih kriza koje su se međusobno podsticale. U trci za velikim profitom, ne mareći na brojna upozorenja naučnika i veliki broj ekoloških protesta, međunarodne kompanije, proizvele su ekonomsku krizu i dovele do globalnog ugrožavanja prirodne ravnoteže, te oskudice energenata i strateških sirovina. Do socijalne krize dolazi zbog sve veće nejednakosti u društvu: drastično se povećava broj siromašnih i ozbiljno ugrožava srednja klasa, stabilizator društvenog života. Ona kao da nestaje.

Neočekivano brzo dolazi i do političke krize koju mnogi doživljavaju kao krizu politike. Neobuzdanim individualizmom neoliberalna ideologija potisnula je opći interes, uz

⁹ Najviše uspeha do sada imala je Zelena stranka Njemačke (njem. *die Grünen/Zeleni*), koja je dobijala od 5,6 do 8,4 posto glasova na izborima 1983. i 1987. godine.

¹⁰ Entoni Gidens, nav. dj., str. 625.

bespoštednu konkurenciju partijskog, parcijalnog i ličnog interesa, pa se opći smjer kretanja ljudske vrste izgubio. Kao da se čovječansvo, zagušeno populističkom ideološkom tehnikom, sve više prepušta digitalnom zaglupljivanju i neodgovornom javnošću društvenih mreža.

Ko će odgovoriti na tu najveću krizu politike? Da li je čovjek, genetski, *politička životinja*, ili su to politički filozofi izmislili? Dokle dopire sebični gen u ignorisanju sudbine ljudske vrste i planete Zemlje? Ekološki pokreti pokazali su da ima ljudi spremnih da se, u skladu s naučnim predviđanjima i upozorenjima, uzdignu iznad individualnog interesa. Upravo oni sve više pažnje posvećuju općem interesu.

Uprkos rastu popularnosti, njihov učinak u borbi sa sve moćnijim kompanijama bio je skroman, jer su kompanije, najčešće, iza sebe imale korumpirane države. Mnogi ekološki pokreti zato su prerasli u političke partije i nakon izbora te partije ušle su u parlamente. Hoće li one time promijeniti već očiglednu krizu parlamentarizma!? U mnogim državama jačaju autoritarna izvršna vlast i zakonodavna korupcija, putem parlamentarne većine, formirane, dijelom, i finansijskom podrškom moćnih kompanija? Kriza, koja još traje, duboka je i dugotrajna i tiče se kulturnih i obrazovnih sistema i formiranja stabilnih moralnih vrijednosti. Logično je da sebičnost ne uvažava previše moralne norme koje su obrazac jednakog i obavezujućeg ponašanja. Najlakše je i zato najčešće, cinično ismijavati moralne vrijednosti koje podrazumijevaju i poštovanje tuđih i općih interesa. Apsolutna dominacija ličnih interesa i ismijavanje općih ruši svaku pretpostavku za nastanak stabilnog društva koje može da se, zajedničkom akcijom, izbori za opstanak i napredak ljudske vrste.

Normalno je što ne znamo: kuda ide ovaj svijet? Svaka inovacija a pogotovo tehnološka revolucija, donosi brojne prednosti i neočekivane posljedice i rizike. Tako će biti i s ovom – digitalnom revolucijom.

Možemo se, dok sasvim ne odbacimo knjige i kritiku, usuditi da ukazujemo na opasnosti. Vjerovalo se da će univerzalizacija ljudskih prava biti brana individualističkoj samovolji u politici, a svjedoci smo sve češćih podjela, konflikata i sukoba. Stoici, antički frilozofi, uveli su pojam *čovječanstvo*, koji su preuzele monoteističke religije, gradeći na tome moralni obrazac za cijeli srednji vijek u kojem je svaki feudalac ili vladar ratovao i ubijao, što mu je donosilo novac, slavu ili *ugled*. Uzalud je rimski filozof Seneka rekao i napisao: *Čovjek je čovjeku svet. (Homo homini sacra res est)*, a u Bibliji piše i čita se vijekovima da su *svi ljudi Božija djeca i braća*. I u novom, sekularnom svijetu na zastavi Francuske revolucije pored *slobode i jednakosti* spominje se i *bratstvo*. Naš geografski prostor, koji se danas zove Zapadni Balkan, uživa u svom identitetu. Jugosloveni su razbili svoju složenu i veliku državu,

i stali u red da ih prime u mnogo veću i složeniju državnu zajednicu. Neke su već primili, a za druge kažu da će ih primiti *kad nauče lekciju*.

Na čemu možemo graditi pretpostavku da će ljudska vrsta još dugo opstati? Na obrazovanosti i moralnoj odgovornosti ljudi koji danas na to utiču? Svima su nam poznate fraze: *Mir je bolji od rata* i *bolje je biti zdrav nego bolestan (na respiratoru)*, kao i *zločin je nekoga zaraziti i usmrтити*.

Važnost biodiverziteta

Biodiverzitet, bioraznolikost ili biološka raznovrsnost pojam je kojim se označava raznolikost svih bića na Zemlji, odnosno sveukupnost ekosistema. Ujedinjene nacije (UN) su, na konferenciji koja je održana u decembru 2022. godine, raspravljale o očuvanju biodiverziteta. Zašto je opasno izumiranje sve više životinjskih i biljnih vrsta? U ta bića ubrajaju se sisari, biljke, gljive i mikroorganizmi u tlu.

Postoje različiti ekosistemi, npr., na Antarktiku, u tropskim prašumama, u Sahari, u prašumama srednje Evrope u kojima dominiraju bukve, ili u raznim morskim ili priobalnim regijama širom svijeta. Ti životni prostori ljude opskrbljuju onim što im je potrebno za život: voda, hrana, čist zrak, ali i tvari neophodne za proizvodnju lijekova. Ekosistemi su povezani ciklusi raznih lančanih reakcija. Svaka promjena jednoga dijela ekosistema rezultira promjenama u ponašanju ukupnog sistema. Ako neke vrste izumiru, onda se može, u najgorem slučaju, dogoditi da doslovno nestanu i *proizvodi*, odnosno *usluge* za koje su u prirodi te vrste odgovorne.

Zavisnost od prirode

Bez algi, ali i drveća nema kiseonika. Bez kukaca koji zaprašuju biljke teško da bi se moglo nešto požnjati ili ubrati voće. Više od dvije trećine poljskih plodova, među njima su razne vrste voća, povrća, kakao ili kafa, zavisni su od prirodnih oprašivača, npr., od pčela i drugih kukaca. Ugrožen je opstanak oko trećine svih vrsta kukaca na Zemlji i njima prijeti izumiranje. Ljudi ne mogu preživjeti bez tih usluga za koje se brine priroda i mi ih, uglavnom, smatramo sasvim normalnim i onim što se podrazumijeva. Stručnjaci za ekološku genetiku izradili su studiju za ekološku organizaciju *Conservation International*, u kojoj se govori o tim *proizvodnim* procesima u prirodi. Po toj studiji, oko 70 posto svjetske žetve, odnosno plodova iz prirode, direktno ili indirektno zavisi od raznih insekata, između ostalog i zbog toga što te površine štite biljke od poplava. I, dok, npr., za doručak jedemo pahuljice, ne

razmišljamo o tome šta je sve priroda uradila da nam omogući da pojedemo tu svoju porciju u kojoj su pomiješani osušeno voće, povrće i žitarice.

Ugrožena je raznolikost biljnih i životinjskih vrsta. Vijeće UN-a za biodiverzitet (IPBES) procijenilo je da na Zemlji postoji najmanje osam miliona vrsta, te da bi do 2030. godine i do milion vrsta moglo zauvijek izumrijeti. Velike su razmjere gubitaka kada je riječ o raznolikosti vrsta. Svakih 10 minuta jedna vrsta zauvijek nestane. Prema navodima naučnika, nalazimo se u šestom globalnom ciklusu masovnog odumiranja vrsta. U Njemačkoj je broj letećih kukaca između 2008. i 2017. godine opao za tri četvrtine.¹¹

Čovjek je odgovoran za izumiranje vrsta. Naučnici su jedinstveni u ocjeni da je stopa izumiranja vrsta i do 100 puta veća nego što bi bila da nema uticaja ljudi na taj proces. Kao razloge navode poljoprivredu, krčenje šuma, prekomjerno ribarenje ili trovanje prirode. Ljudsko djelovanje dovelo je do toga da se stanje 97 posto globalnog biodiverziteta pogoršalo. Brojke su zastrašujuće. Već je 75 posto poljoprivredne površine degradirano, i 66 posto površine okeana, 58 posto močvara je ugroženo ili je nestalo, a polovina svih koralnih grebena već je izumrla. U spomenuto nije uključena količina plastičnog otpada koji se nalazi na površini Zemlje, odnosno u okeanima, morima, rijekama, jezerima i potocima širom svijeta.

Opasnost prijeti i Zemlji i čovjeku. Sve veći gubitak kapitala koji imamo u prirodi najveća je opasnost za kompletno čovječanstvo. Kad se to jednom izgubi, izgubljeno je zauvijek. Kada neka vrsta nestane iz ekosistema, on ne kolabira odmah, već se mijenja. Što se broj vrsta smanjuje, to je taj sistem sve više podložan smetnjama. Kao i u slučaju klime, i u slučaju ekosistema postoji vrijeme kada se cijeli sistem mijenja i kad se više ne može vratiti ranije stanje. Primjer za to je amazonska prašuma. Nakon ekstremnog krčenja šume, preostali dijelovi prašume sve teže se oporavljaju, što povećava rizik da kompletna prašuma izumre. Mnogim živim vrstama na Zemlji prijeti izumiranje. Uz to, i životinje imaju svoja prava koja su ugrožena.¹² Tropske prašume, poput Amazona, domovina su oko dvije trećine svih poznatih vrsta. One su izuzetno važne za svjetsku klimu. Bez značajnih protivmjera kojima bi se zaustavio gubitak bioraznolikosti, neviđenom brzinom nestajat će i prirodni preduslovi za

¹¹ Po navodima IPBES-a, brojno stanje divljih sisavaca opalo je za 82 posto. Broj životinja i biljaka koje žive u slatkovodnim područjima u proteklih 50 godina opao je za 83 posto, a u Srednjoj i Južnoj Americi čak 94 posto vrsta, piše u studiji ekološke organizacije WWF.

¹² Faruk Kozić, *Demokratija i ljudska prava i bosanskohercegovački društveni ambijent*, Meligrafprint, Zenica, 2011., str. 204-207.

život ljudske vrste, a posljedice se mogu odraziti na sva životna područja. Ljudi uništavaju prirodu, a naši prihodi, hrana, zdravlje, zrak koji udišemo, sve to zavisi od nje.¹³

Stanje vodozemaca, kičmenjaka, koji nastanjuju vodena i kopnena staništa (ima ih 8.011 vrsta), sve je lošije. U istraživanju objavljenom u magazinu *Nature*, zbog klimatskih promjena, čak 41 posto vodozemaca je pred izumiranjem.

Ekološke i društvene promjene u 21. vijeku

Klimatske promjene danas ne zahtijevaju ništa manje od globalne društvene i političke promjene. Pojedinačne reforme, tehnokratske sheme, kao i državna klimatska elastičnost nisu bile efikasne u zaustavljanju faktora klimatskih promjena, već i u potpunosti neadekvatne za razumijevanje osnovnog uzroka faktora koji utiču na promjenu klime – kapitalističkog, globalnog poretka. Takav poredak sistematski uništava društvenu i ekološku tkaninu koja omogućava složeni život na Zemlji. Mnogi krive ljude za globalno zatopljanje, ali logika dominacije i ideologija beskonačnog rasta pravi su krivci. Ipak, ljudska bića mogu prevladati sadašnje stanje. U cijelom svijetu zamjenske tehnologije, društveni pokreti i intelektualna razmišljanja osporavaju eksploatatorske prakse, institucije kapitalizma i trku za profitom. Međutim, ta alternativa ostat će samo raspršena i neispunjena obećanja ako ne bude jedinstva unutar institucionalnog okvira slobode i savremne demokratije.

Planeti je potrebno mnogo više od pravedne, održive tranzicije; potreban joj je novi, društveni poredak koji se bazira na našoj ljudskosti, odgovornosti i dobrobiti prirode. To zahtijeva dubinske promjene našeg kulturnog senzibiliteta, i ozbiljan sukob s institucijama koje upravljaju globalnim društvom. Prema mnogim mišljenjima, jednostavno rečeno, novi pristup u rješavanju tih problema zahtijeva revoluciju.

Nije zato nikakvo iznenađenje da su pojedinci širom svijeta već započeli s *retorikom revolucije*. Revolucija je zagolicala globalnu maštu što je vidljivo u retorici socijaldemokrate Bernarda Sandersa, koji je tokom predsjedničkih izbora 2016. godine obećavao progresivnu, političku revoluciju. Takođe, i u retorici odbrambenih snaga, predvođenih ženama u sjevernoj Siriji koje se oslanjaju na pojam kulturnog pluralizma, te se zalažu za slobodu od invazije, u retorici arapske socijalističke stranke Ba'ath i njezinog autoritarizma... Izvan lijeve strane, revolucija je često pogrešno shvaćen i zbunjujući koncept, s obzirom na to što mnogi, prilikom spominjanja *revolucije*, najprije pomisle na nasilje, zbunjenost i kaos.

¹³ <https://www.dw.com/bs/cop15-šta-je-biodiverzitet-i-zašto-je-on-važan/a-64018009>

Ekološki procesi i dalje traju. Zbunjenost stvaraju i podstiču masovni mediji kojim upravljaju vladajuće elite. Činjenica je da, ako ljudi ne mogu zamisliti osnovne društvene promjene, kako će ih onda moći ostvariti? Neki smatraju da bi revolucija mogla biti ekološka i da će uticati na društvene, ekonomske, političke, socijalne i kulturne promjene.

U najznačajnije rizike koji sada postoje i ugrožavaju ljudsko zdravlje spadaju: globalno zagrijavanje, genetski modificovana hrana, ekološke nesreće, pandemije, ratovi... Globalno zagrijavanje nastaje usljed oslobađanja velike količine gasova koje je čovjek proizveo, a koji se zadržavaju u atmosferi i povećavaju temperaturu na Zemlji. Globalno zagrijavanje u vezi je s djelovanjem efekta staklene bašte. Zbog tog efekta sunčevi zraci koji se vraćaju sa Zemlje nailaze na gasove i ponovo se vraćaju na Zemlju povećavajući temperaturu. Opasnost po ljudsko zdravlje ne predstavlja samo genetski modificovana hrana koja može uticati na slabljenje imuniteta i veće količine zaštitnih sredstava koje utiču na prinose. Hemikalije za zaštitu prinosa ulaze u plodove i odatle dopijevaju u ljudske organizme.

Posebnu opasnost za degradaciju životne sredine i ljudsko zdravlje predstavljaju ekološke nesreće usljed nepouzdanosti mašina i slabih tehnoloških postupaka. Tome treba dodati ljudsku nepažnju i nehat.¹⁴ Razvoj tehnike imao je i negativan uticaj na prirodu. Industrijski način proizvodnje povećao je zagađenost životne sredine. Međutim, dalji razvoj tehnike trebalo bi da pomogne da se riješe ekološki problemi.¹⁵

Osporavanje klimatskih promjena

Kada se kao uzrok rekordnih vrućina navedu klimatske promjene, odmah se počinju širiti lažne informacije na internetu, mada su društvene mreže obećale suzbiti tu pojavu. Šta stvarno pomaže protiv *fake newsa*¹⁶ o klimi? Claire Wardle iz *First Draft Newsa* kreirala je korisnu vizuelnu sliku kako bi pomogla da razmislimo o ekosistemu i dezinformacijama. Ona ističe da je to komplikovano te navodi da je najtoplija sedmica od početka mjerenja temperature na Zemlji počela 3. jula 2023. godine.

Oakeshott je voditeljica na konzervativnom informativnom kanalu TalkTV i na Twitteru često kritikuje one koji su zabrinuti zbog klimatskih promjena. Već 5. jula napisala

¹⁴ Najveća tehnološka nesreća desila se u Černobilu 1986. godine.

¹⁵ Radoš Radivojević, *Sociologija tehnike*, Fakultet političkih nauka, (2. izd.) Novi Sad, 2015., str.152-154.

¹⁶ **Fake news**: Lažna vijest; lažna ili pogrešna informacija predstavljena kao vijest. Cilj je da se naštetiti ugledu osobe ili subjekta. *Lažne vijesti* definišemo kao laž; sama priča je izmišljena, bez provjerljivih činjenica, izvora ili citata. Te priče mogu biti propaganda koja je namjerno osmišljena da dovede čitaoce, gledaoce i slušaoce u zabludu. Sam pojam postao je ispolitiziran i koristi se za diskreditaciju svakog suprotnog gledišta. Tehnološki napredak i pojava društvenih medija omogućavaju brzo i jednostavno širenje lažnih vijesti preko interneta. Lažne vijesti postoje unutar šireg ekosistema kao dezinformacija.

je: *Gdje je Greta kada u julu trebamo poluveri? Zbog čega je velik broj onih koji osporavaju klimatske promjene? I to u doba najvećih ikad izmjerenih vrućina, kada su skoro svi naučnici jedinstveni u zaključku da je zagrijavanje planete Zemlje uzrokovao čovjek, prije svega korištenjem fosilnih goriva? Veliko globalno ispitivanje javnog mnijenja iz 2021. godine pokazalo je da skoro 65 posto ljudi iz svih starosnih grupa, u više od 50 zemalja, vidi klimatske promjene kao globalni hitni slučaj. I pored toga, naučnici su utvrdili da su se u posljednje vrijeme još više proširilo poricanje i isticanje sumnji u postojanje klimatske krize.*

Kao da postoji podsticanje sumnje u rješenja. Na DW-ovom kanalu na TikToku pod nazivom Planet A u komentarima čitalaca često se u pitanje dovode rješenja za klimatsku krizu, kao što su obnovljivi izvori energije, ili se potpuno opovrgava postojanje globalnog zagrijavanja. Kritičari kažu: *Klimatske promjene nisu realne. Radi se samo o novcu*, napisao je jedan korisnik nakon što je DW objavio video o mladim aktivistima koji su tužili američku saveznu državu Montana jer ne poduzima dovoljno mjera protiv klimatskih promjena. *Kako bi trebalo da napune svoja električna vozila ako nema struje?*, pitaju drugi korisnici i navode da obnovljivi izvori energije nisu pouzdani. To su poznati retorički trikovi koji osporavaju rješenja, a manje samu nauku o klimi. S jedne strane, u svijetu su masovni protesti za zaštitu klime, a s druge, mnogo je onih koji negiraju klimatske promjene.

Sve je više pogrešnih informacija na internetu

Postoje prepoznatljive i vidljive slabosti u organizovanju i upravljanju medijskim platformama. Formiran je Odjel za istraživanje i politiku klime na ISD-u (Institute of Strategic Dialogue), globalnom trustu mozgova koji istražuje ekstremizam i dezinformacije. Internetske platforme djeluju na osnovu algoritama koji korisnike čine *prijemčivim za konzumiranje, prihvatanje i širenje pogrešnih informacija*, ističu autori studije iz 2020. godine (s Univerziteta Exeter) u vezi s pogrešnim informacijama na internetu o klimatskim promjenama.

Šta je izvor tih pogrešnih informacija? Prema studiji CCDH-a (Center for Countering Digital Hate) u svijetu postoji 10 tzv. super-širilaca lažnih vijesti. Među njima su ruski državni mediji i desno orijentisana američka internetska stranica *Breitbart*. Ta stranica odgovorna je za 69 posto interakcija na Facebooku sa sadržajima koji opovrgavaju postojanje klimatskih promjena. Callum Hood, jedan od autora studije, pojašnjava da je to moguće zbog toga što Facebook nije ispunio obećanje iz 2021. godine da će tvrdnje osporavalaca klimatskih promjena označavati linkovima koji upućuju na ispravne informacije. On kaže da je na taj način označeno samo osam posto najpopularnijih tekstova na Facebooku koji sadrže

pogrešne informacije, tzv. *toksične deseterice*. Google je obećao da neće dopustiti zaradu na račun opovrgavanja klimatskih promjena, a za samo šest mjeseci zaradio je 3,6 miliona dolara od reklama plasiranih uz tvrdnje *toksične deseterice*.

Klimatske promjene i krize

Pogrešne informacije posebno se šire u krizno doba. Pri tome se stvarna trauma instrumentalizira za vlastite interese. Mnogi napominju da se poskupljenja i energetska kriza koje preživljavamo od ruske agresije na Ukrajinu koriste za potiskivanje značaja klimatske krize. To je provjerena strategija političkih stranaka koje se zalažu za fosilna goriva, među njima i desno ekstremna Alternativa za Njemačku (AfD). Još 3. jula 2023. godine Alice Weidel, jedna od liderica AfD-a, izjavila da će planovi Njemačke vlade na području energetike dovesti do širenja siromaštva. Ona je ustvrdila da je prelazak s plinskog grijanja na obnovljive izvore energije pogrešan. Nakon toga je njezina popularnost u anketama znatno porasla.

Protiv poricanja klimatskih promjena treba se boriti činjenicama. Kritičari ističu da osporavanje klimatskih promjena nije kriminal. Po njihovom mišljenju, zabrana takvih sadržaja nije rješenje. Rješenje je u prestanku finansiranja onih koji klimatske promjene osporavaju. To je nešto što su veliki tehnološki koncerni propustili učiniti. Oni se već pozadugo zalažu za preventivne protivmjere. Krive informacije o klimi trebalo bi neutralisati objašnjenjem pogrešne argumentacijske strategije krivih informacija i jačim naučnim konsenzusom o klimatskim promjenama. Ne postoji jedinstveni recept u borbi protiv pogrešnih informacija o klimi, potreban je višeslojni angažman koji obuhvata pojašnjavanje, protivmjere, korekcije i akcije internetskih platformi. U tome treba da pomognu aktivni građani, demokratski orijentisani pojedinci, grupe, stranke, nevladin sektor i civilno društvo.

Demokratija i upravljanje sistemom

Koncept ekološke demokratije (ili zelene, ekološke demokratije) vrti se oko toga kako da posvećenost zaštiti životne sredine bude kompatibilna s demokratijom. Pitanja o demokratiji i demokratskom legitimitetu centralna su u učenju i praksi ekološke politike i zelene političke teorije. Demokratske vrijednosti, kao što su zastupljenost, inkluzija, učešće, odgovornost i transparentnost centralne su istraživačke teme u upravljanju društvenim sistemima. Došlo je do porasta broja mehanizama za povećanje učešća i odgovornosti na nacionalnim nivoima, na globalnim samitima o životnoj sredini i u upravljanju EU, kao što su dijalozi sa više zainteresovanih strana, institucionalno predstavljanje nevladinih organizacija i

razmatranje djelovanja civilnog društva. To su demokratske inovacije koje su konsolidovale model participativnog ili *odozdo prema gore* upravljanja životnom sredinom, kako bi se smanjio demokratski deficit.

Cilj je da se kritički istražuju tenzije i sinergija između demokratije i zaštite životne sredine na lokalnom, kantonalnom, nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou.

Ekoautoritaristi su skeptični i smatraju da se demokratija, sa svojim sporim i glomaznim procesom, ne može nositi s razmjerama i ozbiljnošću globalne ekološke krize, a rad na deliberativnoj demokratiji i ekološki osviješćenom građanstvu odražava pomirenje između politike zaštite okoliša i demokratije.

Istraživači se fokusiraju na to kako se prakse ekološke politike odnose na različite modele demokratije: deliberativni, reprezentativni, dionički i participativni. Svrha formiranih radnih grupa je da istraže odnose između demokratije, stručnosti i životne sredine, što je podstaknuto debatama o političkom zaokretu ka politici zaštite životne sredine.

Neka ključna pitanja su: Da li se odgovori na globalne prijetnje po životnu sredinu, kao što su npr. klimatske promjene, mogu najbolje donositi u okviru postojećih demokratskih institucija? Alternativno, da li su demokratske politike suviše spore i glomazne da bi se nosile s ubrzanim globalnim i rastućim rizicima? Da li je direktna ili deliberativna demokratija bolje opremljena za rješavanje ekoloških problema od predstavničke demokratije? Da li mehanizmi za povećanje zastupljenosti i učešća civilnog društva i nevladinih organizacija u procesima međunarodne politike vode ka demokratizaciji globalne ekološke politike? Kako nevladine organizacije mogu povećati demokratske sposobnosti?

Termin *ekološka demokratija* ovdje se koristi da označi alternativni demokratski model, kritičan prema *laissez-faireu*¹⁷, ali nije antiliberalan. Temelji tog modela su u zajedničkom kapitalu znanja društvenih nauka. Paradoks kolektivnog djelovanja je postojanje prava na resurse prije tržišne trgovine. Ekološka demokratija koristi se kao metafora za analizu dva politički relevantna problema savremenog društva: nejasnog legitimiteta međunarodnih institucija i nedostatka institucionalizacije društvenih pokreta.¹⁸

Ekologija demokratije odonosi se na pronalaženje načina da se jače utiče na oblikovanje budućnosti. Demokratija je važna za ljude koji brinu o svojim zajednicama i svojoj zemlji, te o problemima koji ugrožavaju njihovu budućnost i budućnost njihove djece.

¹⁷ *Laissez faire*: znači „pustite neka svako čini što hoće i neka sve ide svojim tokom“. To je bila glavna privredna doktrina kapitalizma 18. i 19. vijeka, a smisao joj je neograničena sloboda konkurencije, nemiješanje države u ekonomska pitanja. Tržišnu utakmicu privrednici toga vremena doživljavali su kao oštru, ali pravednu te od države tražili da ih pusti na miru, tj. da se što manje ili nikako upliće u privredu i arbitira u tržišnoj utakmici“. *Laissez-fair* je stil rukovođenja u kojem vođe daju najviše slobode saradnicima.

¹⁸ https://www.researchgate.net/publication/233058258_Ecological_Democracy

Poslovi nestaju, ili: poslovi koje ljudi žele nisu dostupni, troškovi zdravstvene zaštite i dalje rastu, a čini se da je sistemom teže upravljati. Mnogi se brinu da naše škole nisu tako dobre koliko bi trebalo da budu.

Građani osjećaju da su gurnuti u stranu, da su na margini tih zbivanja. Umjesto da se predaju očaju i cinizmu, neki aktivisti odlučni su da imaju jaču ulogu u oblikovanju svoje budućnosti. Sumnjičavi prema velikim reformama i velikim institucijama oni počinju da rade s onim što imaju. Napori mnogih aktivista ne zaustavljaju stalni pad povjerenja javnosti pa traže drugačiju vrstu učešća javnosti, odnosno građana u rješavanju društvenih i ekoloških problema. Djelo demokratije je kontinuirani rad i aktivnost.¹⁹ Demokratija živi od svojih aktivnih građana.

Pokušaji da se nađe rješenje

Zaštita životne sredine, između ostalog, je i sociološki problem. Spasavanje globalnog društva podrazumjeva društvenu i tehnološku promjenu. Siromašne zemlje trebalo bi da u razvoju sustignu bogate. Neki *zeleni* autori smatraju da ljudi u bogatim državama treba da reaguju na potrošački mentalitet, odnosno konzumerizam, i da se vrate jednostavnijem načinu života kako bi se izbjegla moguća ekološka katastrofa.²⁰ Konferencija o klimi u egipatskom ljetovalištu Sharm el-Sheikh (Šarm el-Šejk) produžena je upravo zbog prepirki u vezi s fondom za odštetu nerazvijenim državama zbog šteta koje trpe. Na kraju je *nešto dogovoreno*, a kritičari kažu da je to malo. Države su se saglasile da postepeno napuste energiju koja se dobija sagorijevanjem uglja, ali ne i nafte i plina. Dogovoreno je da bi trebalo da bude formiran namjenski fond, ali kada, kako, i ko će koliko uplaćivati u njega, a ko će uzimati, trebalo bi da, *demokratski*, bude naknadno dogovoreno. Odštetu će dobiti *zemlje u razvoju koje su posebno pogođene sušama, poplavama, klizištima, olujama, širenjem pustinja ili rastom nivoa mora*. U toj grupi zemalja u razvoju (130 zemalja) nalazi se i Kina koja se grupi pridružila kako bi oslabio politički otpor Sjedinjenih Država u vezi s formiranjem Fonda za odštetu. EU je pristala na formiranje tog fonda.

Kina traži da se tretira *kao zemlja u razvoju*, kako što je prije tri decenije zapisano u Protokolu iz Kyota. Zapadne zemlje kažu da je to apsurdno, da je Kina već ekonomska velesila i najveći zagađivač na svijetu. Osim toga, zemlje učesnice pristale su na pojačanje napora kako bi se smanjila emisija štetnih materija, te obećale da će prijedlog predstaviti do iduće konferencije, krajem 2023. godine u Ujedinjenim Emiratima. *Sve to je na dobrovoljnoj*

¹⁹ <https://www.kettering.org/catalog/product/ecology-democracy>

²⁰ Entoni Gidens, nav. dj., str.625.

bazi i niko se ni na šta nije konkretno obavezao. Generalni sekretar UN-a António Guterres pozdravio je najavu formiranja fonda kao mjeru da se uspostavi povjerenje i dodao da to neće biti dovoljno. Kritikovao je što se na konferenciji nije uspjelo krenuti putem drastičnog snižavanja emisija štetnih gasova, *jer je naša planeta na intenzivnoj njezi.*

Njemačka ministrica vanjskih poslova Aanalene Baerbock istakla je: *Utisci su pomiješani. Prepliću se nada i frustracija.*

Zbog blokade velikih potrošača i država koje proizvode naftu spriječeni su dalji koraci u vezi s napuštanjem fosilnih energenata. Tako se troši dragocjeno vrijeme. Klimatski aktivisti nezadovoljni su rezultatom Konferencije o klimi u Egiptu. Poznati cilj od 1,5 stepeni Celzijusa odnosi se na smanjenje globalnog zagrijavanja. Ranija ideja bila je da se globalno zagrijavanje do 2100. godine treba smanjiti na nivo temperatura koje su bile prije vremena industrijalizacije. Iz njemačkog ogranka *Oxfama* ističu *teško razočaranje – jer nema spremnosti da se napusti korištenje fosilnih izvora energije.*

Iz *Greenpeacea* računaju da su bogate zemlje dužne siromašnim najmanje sto milijardi dolara godišnje. *Da su posebno SAD plaćale račun, onda bi države G7 bile u boljoj pregovaračkoj poziciji da obavežu Kinu i druge ekonomije ubrzanog razvoja da se pridruže plaćanjima.* Na kraju Konferencije u Egiptu sve se svelo na to da je *mali flaster zaljepljen na ogromnu otvorenu ranu,* ističu aktivisti i kritičari.

Ekoeffikasnost se odnosi na tehnologije koje omogućavaju privredni rast uz minimalno ugrožavanje životne sredine. **Ekološka modernizacija** predstavlja vjerovanje da se industrijski razvoj i ekološka zaštita međusobno ne isključuju. **Paradoks demokratije** predstavlja pojavu sve veće popularnosti demokratije i istovremenog razočarenja u rezultate demokratije. Pojedini autori ističu da su građani u demokratskim društvima zapali u apatiju i da gube interesovanje za politička i društvena dešavanja.²¹ Međutim, građanski aktivisti, zajedno s organizacijama civilnog društva, često su posljednja linija odbrane javnog interesa, demokratije i ljudskih prava u Bosni i Hercegovini i šire.

Rješenja treba da budu demokratska.

Zaključak

Ekološki problemi snažno se reflektuju na demokratiju i demokratske procese, što ukazuje na ugroženost ljudskih prava. Demokratija je izuzetno potrebna ekologiji i boljoj zaštiti životne sredine. Autokratska društva ne pridaju dovoljno značaja zaštiti ekologije i

²¹ Radoš Radivojević, nav. dj., 134-135.

životne sredine. Demokratska društva treba da bolje razumijevaju ekološke probleme i klimatske promjene. Klimatske promjene postale su stvarnost. Demokratski procesi donošenja odluka često zahtijevaju duge rasprave i kompromise. U svemu tome javno mnijenje treba da odigra važnu ulogu. Demokratija svojim metodama može omogućiti pronalaženje boljih rješenja i bolje razumijevanje ekoloških problema.

Nevladine organizacije i civilno društvo uz pomoć svojih aktivista, udruženja i organizacija mogu mnogo uraditi na razvoju ekološke svijesti i efikasnije odgovornosti.

Potrebna su bolja rješenja i efikasnije mjere za zaustavljanje klimatskih promjena i nastavak degradiranja prirode. Ljudske aktivnosti i klimatske promjene poremetile su ravnotežu planete na štetu flore i faune. Haotično stanje u svijetu i sporo rješavanje ekoloških problema opasno ugrožavaju našu planetu.

Literatura

1. Abadžić, Nijaz, Dragocjeo učenje američkih Indijanaca, „Fondeko svijet“, Sarajevo, str. 3.
2. Gidens, Entoni, Sociologija, Ekonomski fakultet Beograd, 2005.
3. Kozić, Faruk, Demokratija i ljudska prava i bosanskohercegovački društveni ambijent, „Meligrafprint“, Zenica, 2011.
4. Krstić, Svetlana, Društveni pokreti kao generatori promena i etnifikacija politike, Perpetuum mobile – Institut za razvoj mladih i zajednice, Banja Luka, 2017.
5. Mićunović, Dragoljub, *Ekologija i demokratija*, Projekat „Radna prava su naša prava“, Fondacija Centar za demokratiju realizuje uz podršku **Međunarodnog centra Olof Palme**, oktobar 2021.
6. Pavić, Željko, *Demokratija na prekretnici* (ur. P. Barišić). Socijalna ekologija, vol. 24, br. 1, 2015, str. 69-74. <https://hrcak.srce.hr/153349>. Citirano 13.11.2022.
7. Pavlović, Vukašin, *Civilno društvo i demokratija*, „Službeni glasnik“, Beograd 2006.
8. Pavlović, Vukašin, *Društveni pokreti i promene*, „Službeni glasnik“, Beograd 2006.
9. Radivojević, Radoš, Sociologija tehnike, Fakultet političkih nauka, (2. izd.) Novi Sad, 2015., str.152-154.

Internet adrese

1. <https://www.dw.com/bs/cop15-šta-je-biodiverzitet-i-zašto-je-on-važan/a-64018009> (07.12.2022)
2. https://www.earthsystemgovernance.net/conceptual-foundations/?page_id=184

3. https://www.researchgate.net/publication/233058258_Ecological_Democracy
4. <https://www.kettering.org/catalog/product/ecology-democracy>

DEMOCRACY AND ECOLOGY

Abstract

The text discusses complex relationship between democracy and ecology. Ecology and democracy are connected by multiple processes: natural, social, political, climatic, economic, cultural, demographic and technological. The human species has learned to use nature, with the ambition to master its laws and resources. This led to the disturbance of a certain natural balance on the planet. Some authors say that democracy and the environment are endangered species. It is important for democracy to develop awareness, responsibility, ecological sensitivity and sensibility for environmental problems. They mention „climate democracy“, which is intended to create a (social, cultural, economic and political) „climate for democracy“. Due to the state and problems in which the planet Earth found itself, it is necessary to have a stronger influence in shaping the future. It seems that a greater involvement of active citizens and civil society is needed in order to find better solutions and a way out of the current situation.

Keywords: *democracy, ecology, climate change, climate, environment, greenhouse gases, biodiversity, age protection, nature...*

Prof. dr. Damir Kukić

MEDIJSKE (NE)SLOBODE

Sažetak

Teorije medija u svom fokusu imaju i pitanje utjecaja medija na primaoce medijskih poruka.

Mediji kreiraju svoje slike o stvarnosti i stvaraju okvir unutar kojeg publika percipira i interpretira te slike. Mediji stvaraju društvo spektakla i hiperrealnost, te iniciraju proces medijalizacije kojem se prilagođava i politička djelatnost. Političke elite nastoje se prilagoditi tom procesu i njegovim principima komercijalizacije. Ali, ujedno, nastoje i kontrolirati medijske sadržaje bez obzira što time guše medijske slobode i ugrožavaju demokratski karakter društva.

Ključne riječi: mediji, utjecaj, hiperrealnost, medijske slobode, medijalizacija

Uvod

Funkcioniranje masovnih medija je svojevrsni pokazatelj stanja u društvu i stupnja njegove demokratičnosti. Uloga medija, u političkom javnom diskursu, jeste, prevashodno, da blagovremeno i istinito obavještava javnost o postupcima javnih tijela i efektima njihovog rada. To je uloga određenog kontrolnog mehanizma koji, u ime javnosti, analizira i evaluira rad vlasti, tražeći, opet radi zaštite demokratije, ljudskih prava i sloboda, od tih vlasti određene promjene u ponašanju kao i, eventualno, poduzimanje novih mjera.

Kontrola i kritika vlasti od strane medija je jedan od bitnih društvenih korektiva kojima se nastoji spriječiti samovolja centara moći i njihovo pretvaranje u totalitarne modele upravljanja političkim i društvenim projektima. Mediji, posebno oni koji imaju karakter javnih servisa, trebaju da se vode profesionalnim i etičkim standardima s ciljem otkrivanja i kritikovanja svih onih procesa, pojava i ličnosti koje ugrožavaju demokratske principe, vladavinu prava i slobode svakog pojedinca.

Neoliberalni koncepti i sveopća komercijalizacija su utjecale na medijsku produkciju koja je proteklih decenija sve više podređena logici profita i emergentnih kultura. Medijski sadržaji su, u velikoj mjeri, podređeni tabloidizaciji i kreiranju društva spektakla tako da se, polako ali sigurno, zapostavlja njihova kritička funkcija u oblasti politike, ideologije i donošenja javnih

odluka. U takvoj situaciji postaje sve očitije da i vladajuće elite i dominantne ideologije uspostavljaju praksu prema kojoj mediji mogu slobodno iskazivati svoje stavove, ali samo ako su ti stavovi podudarni sa stavovima tih vladajućih elita. U suprotnom, ta sloboda se nastoji ugušiti.

Moć medija

Kroz povijest mediologije i teorije medija može se izdvojiti nekoliko faza i grupa teorija koje su nastojale odgovoriti na pitanje kakav je i koliki je utjecaj medija, odnosno kakvu moć imaju mediji u sredini u kojoj djeluju. Prva faza se odnosi na period od dvadesetih godina dvadesetog stoljeća pa do Drugog svjetskog rata, ili preciznije do kraja tridesetih godina prošlog stoljeća. U tom periodu desilo se i nekoliko povijesnih događaja koje su prvi teoretičari medija povezali s medijskim funkcijama i njihovim utjecajima.

Naime, dolazak nacista na vlast u Njemačkoj bio je događaj koji su mnogi povezali s zloupotrebom medija (posebno radija i filma) upravo od strane nacista. Prema tim procjenama utjecaj medija je bio toliko moćan da je predstavljao jedan od ključnih elemenata koji je omogućio nacistima da se domognu vlasti. Isto tako, pojedine analize su ukazivale da i boljševici, u bivšem Sovjetskom savezu, mogu zahvaliti utjecaju medija (posebno štampi i filmu) za osvajanje vlasti.

U tom periodu komunikologija i teorije medija nisu bile razvijene kao naučne discipline. Radio i film su bili novi mediji koji su se tek počeli razvijati tako da još nisu ni postojala ozbiljna i stručna istraživanja njihovog djelovanja. Proučavanje funkcije i utjecaja medija se oslanjalo na druge, već uspostavljene znanstvene discipline – tako su preuzimane postavke iz mehanike i prirodnih znanosti, posebno kada je u pitanju odnos uzroka i posljedice, odnosno stimulansa i reakcije.

Na tim temeljima je kreirana teorija *magičnog metka* prema kojoj mediji imaju ogroman utjecaj i to neposredan i intenzivan. Ova teorija je poznata i kao teorija potkožne igle koja djelovanje medija posmatra poput djelovanja injekcije : „predvidljivo, direktno i trenutno (Hrnjić, 2014: 28). Mediji, prema toj teoriji, imaju moć da mijenjaju mišljenje i ponašanje publike upravo poput uzročno-posljedičnih procesa u tehničkim znanostima, ili poput bioloških procesa u kojima postoji stimulans (medijski sadržaj) i reakcija organizma (ponašanje primalaca medijske poruke). Takav koncept je medije posmatrao kao svemoćan faktor koji direktno utječe na recipijente, što nalikuje na svojevrsnu balističku metaforu : publika je meta koju mediji samo trebaju pogoditi svojim sadržajem i cilj je postignut.

Drugu fazu kreiranja teorija o utjecaju medija i medijskim efektima odlikuje sasvim suprotan stav. U ovoj fazi, naime, dominantne su teorije koje ističu kako mediji nemaju neki bitan

utjecaj ili imaju veoma ograničen utjecaj na primaoce medijskih poruka. Ovakvi stavovi nastaju krajem tridesetih godina prošlog stoljeća, a posebno nakon 1936. godine i političke kampanje za izbor predsjednika SAD-a. Teorije koje su dominantne u tom periodu insistiraju na dvostupanjskom toku komuniciranja (Paul Lazarsfeld), odnosno na stavu kako medijske poruke prvo interpretiraju lideri javnog mnijenja, pa tek onda te interpretacije dolaze i do ostalih recipijenata.

Treća faza započinje sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Tada postaju preovladavajuće teorije koje ponovo potenciraju ulogu i utjecaj medija. U tim teorijama se moć medija, prije svega, ogleda u činjenici da mediji stvaraju *agenda setting*, odnosno određenu listu tema i događaja o kojima će izvještavati javnost. Na taj način mediji selektiraju i identificiraju teme koje će, kao takve, postati ključne i dominantne za javnost, dok neke druge, bez obzira koliko mogu biti značajne za društvo, ostaju zapostavljene i nevidljive.

Krajem 20. stoljeća započinje i četvrta faza u kojoj nastaju teorije medija utemeljene na konceptu socijalnog konstruktivizma. Prema ovim teorijama mediji nisu samo sredstva koja prenose poruke i slike o stvarnosti nego su, ujedno, i sami kreatori te stvarnosti i značenja koja se etabliraju kao *framing*, odnosno okvir unutar kojeg publika percipira i interpretira medijske poruke.

Ove teorijske postavke preferiraju stav prema kojem je medijski sadržaj „složen spoj diskursa, ideologija i značenja proizvedenih u aktivnom suodnosu medijskih sadržaja/tekstova i medijskih recipijenata“ (Hromadžić, 2014: 25). U okviru ove četvrte faze su nastali i teorijski pristupi koji medijske efekte posmatraju kao dio videosfere, zatim kao društvo spektakla, ili kao faktor koji stvara hiperrealnost, odnosno simulakrum u kojem funkcioniraju isključivo znakovi.

Ovaj kratki povijesni pregled teorija medija, s aspekta eventualne moći i utjecaja medija, ukazuje kako su ta pitanja i dileme ostale do danas. Isto tako, on nam ilustrira kako je uloga medija veoma bitna ne samo kada je riječ o komunikološkom, kulturološkom ili sociološkom segmentu, nego, što je također veoma bitno, i kada je riječ o političkim i ideološkim funkcijama u društvu, posebno kada je riječ o stvaranju javnog mnijenja. Utjecaj medija, prema većini teorija, izražen je posebno kada su u pitanju djeca, ali efekti medija su prisutni i kod odraslih jer publika dobija slike stvarnosti posredstvom medija. To se naročito odnosi na određeni utjecaj medija na političku javnost i formiranje javnog mnijenja.

Koncept medijatzacije i sveopće komercijalizacije su omogućili da mediji imaju bitnu ulogu u zajednici i da njihova funkcija privlačenja pažnje, selekcije događaja i ličnosti, kreiranja slika stvarnosti i značenja, postane faktor koji ukazuje na to šta je u društvu poželjno i

pozitivno, a šta nije. Medijski vrijednosni okvir nema presudni i direktni utjecaj, ali on učestvuje u kreiranju trendova, *celebrity* kulture, i pozitivnih/negativnih slika o događajima, procesima i ličnostima.

Političke elite i politički lideri su odavno identificirali tu ulogu medija i njihov mogući utjecaj na kreiranje javnog mnijenja. Iako je za demokratizaciju i emancipatorski karakter nekog društva ključno da mediji djeluju slobodno, česta je pojava da centri moći reduciraju medijske slobode i njihovu ulogu u procesu razvijanja kritičkog diskursa. Političke elite, ukoliko društvo nema razvijenu političku kulturu i djelotvorne demokratske procedure i institucije, svoju moć usmjeravaju protiv medijskih sloboda s ciljem kontrole medija, a time i podređivanja medijskih sadržaja isključivo političkim interesima tih elita.

Aktualna dešavanja u Bosni i Hercegovini, Srbiji i u Hrvatskoj nedvosmisleno pokazuju kako političke elite prepoznaju ulogu medija i njihovu političku funkciju u procesu kreiranja javnog mnijenja, te kako ključni politički akteri nastoje uspostaviti kontrolu nad medijskom produkcijom informacija. Naime, u dijelu BiH, u Republici srpskoj, tokom 2023. godine usvojen je Nacrt izmjena Krivičnog zakonika kojim se kriminalizuju kleveta i uvreda. Na taj način je bitno ugrožena sloboda medija u čitavoj BiH, jer se sve vratilo u period prije 1999. godine kada je Visoki predstavnik donio Odluku o slobodi informisanja i ukidanju krivične kazne za klevetu i uvredu (prema Turčilo, 2017: 30), odnosno u period kada je u BiH vladao jednopartijski sistem.

U Srbiji već nekoliko mjeseci traju protesti protiv nasilja (u maju 2023. godine su se desila dva masovna ubistva) u kojima građani traže da pojedini mediji (Pink, Happy TV), koji podržavaju aktualnu vlast u Srbiji, izgube pravo na državnu frekvenciju, a da se državna frekvencija dodijeli nekim drugim objektivnim i profesionalnim medijima. U Hrvatskoj je, također tokom 2023. godine, predloženo uvođenje novog kaznenog djela koje se odnosi na “neovlašteno” otkrivanje sadržaja tokom istražnih ili dokaznih radnji prema sudionicima postupka.

To što je napravila vlast u Republici srpskoj s kriminalizacijom klevete i uvrede, od brojnih medijskih stručnjaka i novinara, kao i od Transparency Internationala je ocijenjeno kao institucionalni pokušaj zastrašivanja novinara i medija, posebno onih koji kritički pišu o potezima vlasti, te kao gušenje medijskih sloboda. U Hrvatskoj je Hrvatsko novinarsko društvo procijenilo kako su najavljene izmjene kaznenog zakona ciljano projektirane od strane vlasti da se ušutkaju novinari i mediji. U Srbiji je vlast odbila sve zahtjeve protestanata i opozicije tako da su mediji s državnom frekvencijom, koji se jedino i mogu pratiti na većem

dijelu Srbije, nastavili da veličaju tamošnju vladajuću političku garnituru na čelu s predsjednikom Republike Srbije.

Medijatzacija

Posljednjih desetak godina svjedoci smo intenziviranja procesa medijatzacije – koncept koji podrazumijeva fokusiranje medijske produkcije prema komercijalizaciji i tabloidizaciji, te društvenom okviru u kojem vladaju postpolitika i medijski spektakl. Sve ljudske djelatnosti, a posebno politika radi ostvarivanja utjecaja na javno mnijenje, nastoje se prilagoditi konceptu medijatzacije i vlastitog pozitivnog promoviranja u medijskim sadržajima.

Istovremeno, vlast i centri moći, a posljednjih nekoliko decenija to su uz političke i ekonomski centri, (posebno ukoliko im to dopuste (ne)demokratske procedure i pasivnost građana i institucija), nastoje, na različite načine, staviti medije i novinare pod kontrolu. Odnosno, njihovo izvještavanje i medijsku produkciju vijesti žele podvesti pod vlastitu promociju i kreiranje pozitivnih slika.

U tom kontekstu uvjerljivo djeluju stavovi Slavoj Žižeka prema kojima je predsjednik Richard Nixon bio posljednji klasični političar, a da sa Reaganom započinje era postmodernih političara (Hromadžić: 53) koji pripadaju svijetu postpolitike i koji nemaju obavezu da prate i ispunjavaju politička obećanja i programe. Medijatzirani svijet podrazumijeva (post)moderni lik političara i javne ličnosti koji nastoji uspostaviti vezu „između gospodarsko-političkog neoliberalizma, kulturnog postmodernizma i medijskog spektakularizma“ (Hromadžić: 53).

Moderna medijska funkcija se često povezuje s konzumerističkom logikom neoliberalnog kapitalizma, s potrošačkom ideologijom, odnosno s konceptom spektakla. Pojam spektakla se posmatra kao difuzni spektakl koji se širi na sve ljudske djelatnosti predstavljajući jednu posebnu ideologiju kojom se dokida distanca između stvarnosti i iluzije. U takvoj situaciji i medijski proizvodi i kultura postaju robom na tržištu a medijatzirani spektakl dobija jednu novu dimenziju - „spektakl je trenutak kada je komodifikacija dostigla totalnu okupaciju društvenog života“ (Debord, 2006: 121).

Uloga medija se analizira i kroz stvaranje videosfere (pojam kojeg uvodi i analizira autor Debray), kao i kroz proces stvaranja nove stvarnosti ili hiperrealnosti – pojam koji koristi autor Jean Baudrillard. Ovaj filozof (Baudrillard, 2006: 453-482) uspostavlja termin hiperrealnost na temelju kojeg pojašnjava medijatziranu kulturu potrošačkog društva. Uz pojmove simulakruma i simulacije, ovaj autor, stvara jednu predodžbu o konzumerističkom i medijatziranom svijetu, u kojem je stvarnost nestala, a nju su zamijenili medijski znakovi.

Prema tim postavkama hiperealnost se izražava kroz znakove – jedina prava stvarnost je stvarnost znakova, a subjekat ne postoji nego samo njegove simulacije iskazane kroz znakove. Pojava digitalne tehnologije i novih medija je dodatno ubrzala stvaranje jednog novog svijeta i jedne nove stvarnosti – virtualne stvarnosti. To je uvjetovano principima na kojima je utemeljeno funkcioniranje novih medija, a to su numeričko predstavljanje, modularnost, automatizacija, promjenljivost i transkodiranje (Manović, 2001). Takvo funkcioniranje omogućava jednu drugačiju vrstu produkcije (medijskog) teksta, odnosno na taj način je inducirana situacija u kojoj „su sve faze proizvodnje : stvaranje, pohranjivanje i distribucija teksta, u rukama korisnika“ (Vuković-Peović, 2012: 84).

Nova tehnologija i novi mediji su obnovili pitanja o utjecaju medija. Iako su novi mediji i virtualna stvarnost, te *cyber* prostor promovirani kao emancipatorski i kao univerzalnost bez totaliteta (Levy, 2001: 91-102) to se nije obistinilo. Naime, i novi mediji i digitalna tehnologija su uskoro uključeni u emergentne kulture podredivši svoje potencijale profitabilnim i tržišno-komercijalnim aktivnostima. Na taj način su i novi mediji, zajedno s platformom društvenih mreža, postali dijelom koncepta medijizacije.

Proces medijizacije ukazuje na to da „mediji diktiraju tematske trendove (agende), nameću interpretativne okvire, čine vidljivim jedna, a manje vidljivim druga stajališta, kreiraju privide većinskog, odnosno manjinskog mišljenja“ (Kurtić, Kukić, 2020: 171). Ovo je svojevrsno posredovanje medija između publike i stvarnosti i to je posebno bitno u političkoj sferi gdje mediji učestvuju u kreiranju javnog mišljenja. Mediji se nalaze između publike/građana s jedne strane i političara i institucija vlasti s druge strane, te kroz svoje funkcije ostvaruju veoma snažan utjecaj na javno mnijenje.

Publika i primaoci medijskih poruka reagiraju na događaje i pojave u stvarnosti kroz okvire medijskih slika i njihovu simboličku interpretaciju stvarnosti. Način percipiranja i postupanja javnog mnijenja zavisi od načina na koji mediji predstavljaju političke aktere - kao efikasne ili neefikasne, kompetentne ili nekompetentne, moralne ili nemoralne. Stoga medije možemo posmatrati kao bitan društveni i kulturološki faktor koji je sveprisutan i koji svakodnevno učestvuje u sustavu produkcije i širenja znakova, značenja i vrijednosti.

Medijski sadržaji su za većinu ljudi jedine stvarnosti kojima imaju pristup, odnosno veliki broj ljudi jedino putem medija percipira procese i događaje iz stvarnog života, pa politički akteri nastoje učestvovati u procesu kreiranja te medijske stvarnosti. Pri tome politički akteri ne smiju zadirati u temeljne vrijednosti demokratskog društva, a to se, u ovom kontekstu, posebno odnosi na slobodu medija i slobodu izražavanja. Međutim, problem je što političke

elite, s ciljem osvajanja vlasti ili ostanka na vlasti, nastoje i autoritarnim i nedemokratskim metodama kontrolirati i upravljati medijskom produkcijom.

U demokratskim društvima, politički subjekti i tijela vlasti nastoje utjecati na dva načina :

1. postizanje izvrsnosti u svojim političkim odnosima s javnostima uključujući i medijsku javnost (vlasnike medija, urednike i novinare);
2. prilagođavanje medijskoj logici u vlastitom političkom (javnom) djelovanju (Kurtić, Kukić: 173). Medijska logika podrazumijeva način na koji mediji prikazuju stvarnost – to je, prije svega, „način na koji je materijal organiziran, stil kojim je prikazan, fokus ili naglasak na posebne karakteristike i gramatiku medijske komunikacije“ (Kurtić, Kukić: 174).

Specifikum medijske produkcije predstavlja način prikazivanja i tumačenja događaja, odabir tema, model njihovog predstavljanja i prikazivanja aktera, kao i selekcija diskursa medijskog narativa. Mediji koriste determinirane formate kojima nastoje privući pažnju publike, kao i posebne tehnološke procese, preferirajući sve one elemente koji su karakteristični za doba medijatzacije i tabloidizacije – spektakl, skandal, senzaciju, *celebrity* kulturu.

U tako strukturiranim medijskim formatima posebno mjesto ima spektakl u kojem forma dominira nad sadržajem. Ključni zadatak medija postaje privlačenje pažnje i prodaja prostora/vremena za marketinšku i oglašivačku industriju. Medijski narativi i tehnike su podređene ostvarivanju profita i principima komercijalizacije tako da preovladavaju modeli personalizacije, senzacije, tabloidizacije i prenaglašavanja. U čitavom tom procesu zanemaruje se vrijednost vijesti, a stradaju i profesionalni i etički standardi novinarstva.

Proces medijatzacije se može uočiti u svim sferama ljudske djelatnosti i stvarnosti, ali je posebno bitan i očit u oblasti politike. Medijatzacija politike je pojava u kojoj se mogu identificirati najmanje četiri dimenzije (Kurtić, Kukić: 176) :

- prva dimenzija se odnosi na situaciju kada mediji predstavljaju najvažniji izvor političkih informacija;
- druga dimenzija se odnosi na nezavisnost medija od drugih faktora, uključujući i političkih;
- treća dimenzija ukazuje na to uolikoj mjeri su prikazi političkih događaja i tema pod utjecajem medijske, odnosno političke logike;
- četvrta dimenzija se odnosi na stupanj u kome se politički akteri vode medijskom ili političkom logikom.

Medijalizacija i utjecaj medijske logike na političke aktere i djelatnosti u sferi politike ovise o nekoliko faktora. Među tim faktorima ističu se tip političke kulture, uloga i značaj političkih aktera, model funkcioniranja medija, te društvena i politička atmosfera unutar koje se odvijaju politički procesi (može varirati od progresivnih i demokratskih, pa do kriznih i nasilnih). U svakom slučaju, moderni društveni kontekst i djelovanje medija, u velikoj mjeri, određeno je procesom medijalizacije i prihvatanjem medijske logike, posebno kada su političari u pitanju. Politički marketing i doživljavanje svih ljudskih djelatnosti kao dio *celebrity* kulture, omogućilo je intenziviranje medijskog intervencionizma i podređivanje javnih nastupa pravilima medijskih narativa. To za posljedicu ima činjenicu da je i predstavljanje političkih aktera u javnom diskursu svojevrsni medijski spektakl i marketinško-oglašivački posao pri čemu je forma ispred sadržaja. Zato političke i vladajuće elite nastoje biti temama medijskih sadržaja, ali na način da uvijek izgledaju nepogrešivo, pobjednički i kao jedini ispravni politički izbor.

Završna razmatranja

Jedno od ključnih pitanja vezano za funkcioniranje medija jeste pitanje medijskih efekata i utjecaja medija na publiku. Različite teorije su različito i određivale taj utjecaj tokom proteklih stotinjak godina. Moderne i aktualne teorijske postavke ukazuju da mediji mogu imati intenzivan utjecaj na djecu, posebno kada je riječ o prikazivanju i (ne)usvajanju nasilja i agresivnog ponašanja, kao i na recipijente, uopće, u smislu da medijski narativi kreiraju okvire unutar kojih se predstavljaju slike stvarnosti i postavljaju vrijednosni kriteriji na temelju kojih publika procjenjuje te slike.

Razvoj medijske industrije, te pretvaranje političkih aktivnosti u postpolitiku doprinijelo je da se sve ljudske djelatnosti, a posebno politika, podrede medijskoj logici i strukturi medijskog jezika. Ti procesi su označili ekspanziju koncepta društva spektakla i stvaranja specifične medijske stvarnosti – hiperealnosti, kao i intenziviranje procesa medijalizacije u kojem su politički akteri svoje funkcije podredili medijskim slikama spektakla i marketinško-oglašivačkim tehnikama. U tom kontekstu ključni cilj političke elite je postao da njihova medijska prezentacija bude što pozitivnija bez obzira na stvarno stanje i istinu.

Određeni utjecaj medija koji se izražava upravo kroz njihovu ulogu da modeliraju i prenose slike o stvarnim procesima, događajima i osobama, te da su neizostavan posrednik između te stvarnosti i publike/građana, postavili su stare/nove zadatke pred političku elitu. Sada se političke elite prilagođavaju medijskom jeziku i tržišnim principima, ali i nastoje, ukoliko im

to društveni kontekst i nedemokratski trendovi omogućće, da medijsku produkciju i medijske sadržaje kontroliraju.

Takva kontrola medija i rada novinara pretvara medije u sredstvo političke (samo)promocije. To direktno ima za posljedicu gušenje medijskih sloboda, zatim dokidanje profesionalnih standarda djelovanja medija i ostvarivanja njihove uloge u javnom prostoru. A nakon toga smo samo korak do situacije u kojoj politički i drugi centri mogu početi gušiti i ostale slobode i diskriminirati koga god odrede kao metu.

Literatura

1. Baudrillard, J. : The Precession of Simulacra. In Durham, G. Meenakshi; Kellner, M. Douglas (2006) : *Media and Cultural Studies : keywords*. Blackwell Publishing, 453-482.
2. Debord, G. : The Commodity as Spectacle. In Durham, G. Meenakshi; Kellner, M. Douglas (2006) : *Media and Cultural Studies : keywords*. Blackwell Publishing, 117-122.
3. Debray, R. (2000) : *Uvod u mediologiju*. Beograd : CLIO.
4. Hrnjić, Z. (2014) : *Komercijalizacija i konvergencija medija*. Tuzla : Bosanska riječ.
5. Hromadžić, H. (2014) : *Medijska konstrukcija društvene zbilje – socijalno-ideološke implikacije produkcije medijskog spektakla*. Zagreb : AGM.
6. Kurtić, N., Kukić, D. (2020) : *Mediji i globalizacija*. Sarajevo : University Press.
7. Levy, P. (2001) : *Cyberculture*. Minneapolis : University Minnesota Press.
8. Manović, L. (2001) : *Metamediji*. Beograd : Centar za savremenu umetnost.
9. McQuail, D. (1994) : *Mass Communication Theory : An Introduction London*. Thousand Oaks, New Delhi : Sage Publications.
10. Turčilo, L. (2017) : *(P)ogledi o medijima i društvu : članci, eseji, istraživanja*. Sarajevo: vlastita naklada.
11. Vuković-Peović, K. (2012) : *Mediji i kultura – ideologija medija nakon decentralizacije*. Zagreb : Naklada Jesenski i Turk.

MEDIA (NON)FREEDOM

Abstract

Media theories focus, in addition to other things, on the influence that the media have on the recipients of the media messages. The media generate their own images and perceptions of the reality and create the frame within which the public discerns and interprets these images. The media create the society of the spectacle and hyperreality, and initiate the process of the mediatization that the political activities also adapt to. Political elites strive to accommodate this process and its principles of commercialization. However, at the same time, these elites also attempt to control the media content in spite of the fact that, by doing so, they oppress freedom of the media and threaten the democratic nature of the society.

Key words: *the media, influence, hyperreality, media freedom, mediatization*

Doc. dr. Hazim Begagić

**IZAZOVI I PRILIKE GLOBALNE KRIZE NA
SAVREMENU IZVEDBENU UMJETNOST I POZORIŠNU PRODUKCIJU:
BOSANSKOHERCEGOVAČKA PERSPEKTIVA**

Sažetak

Globalna zdravstvena kriza izazvana pandemijom Covid-19 i zvanično proglašena u martu 2020. godine izazvala je tektonske poremećaje u svim aspektima društvenog života, a posebno se snažno reflektovala na organizaciono-institucionalne sisteme izvedbeno-scenske kulture.

Reakcija pozorišnih ustanova i organizacija izvedbeno-scenske kulture uglavnom je bila jedinstvena na globalnoj sceni, a bosanskohercegovački kreativni sektor najčešće je primjenjivao univerzalne produkcione i komunikacione modele razvijane u periodu rane pandemije. Rad i organizovanje produkcije u tom se dvogodišnjem periodu (2020-2022) može podijeliti na tri ključne i prepoznatljive faze, prevashodno u odnosu na stepen restriktivnosti vžećih mjera i na ukupne epidemiološke prilike. Poseban izazov su predstavljali procesi digitalne transformacije koji su prvi put značajnije pokrenuti u periodu masovnog prelaska aktivnosti u online prostore rada na daljinu i virtuelne komunikacije sa publikama. Aktualizirana su pitanja suštine i ontologije scenskog čina i (ne)mogućnosti izvedbe prilagođene medijima koji je izmještaju iz njenog tradicionalnog okruženja u kojem je moguća izravna komunikacija sa publikama. Posebna iskušenja su se nametala organizatorima i producentima scenskih i muzičko-scenskih manifestacija i festivala, čija se prilagodba novonastalim okolnostima kretala od potpunog otkazivanja do programske rekonceptualizacije. Istraživačka i akademska zajednica posebnu je pažnju posvećivala projekcijama budućnosti sektora i dugoročnom utjecaju posljedica pandemije na njegov dalji razvoj. Posebna pažnja u istraživanjima posvećena je direktnim utjecajima koji je kriza imala na pojedince, umjetnike i kreativne aktore sektora, u ekonomsko i socio-kulturološkom smislu.

Ključne riječi: pozorišna djelatnost, pandemija, izvedbeno-scenska kultura, globalna zdravstvena kriza, izvedba

Uvod

Ekonomski posmatrano, sektor(i) kulturnih i kreativnih industrija od početka 21. stoljeća među najuspješnijima su u Europskoj uniji, gdje okvirno čine 4,3% ukupnog evropskog BDP-a (Boix-Domenech i Rausell-Koster, 2018). Ti su sektori, među kojima svakako značajno mjesto zauzima izvedbena djelatnost, generirali više od sedam miliona radnih mjesta i oko 640 miliona eura zarade. Slijedom tih egzaktnih pokazatelja, ali i njenim nesumnjivim socijalnim utjecajima, upravo kultura predstavlja jedan od najdinamičnijih sektora Europske unije, sektor koji u velikoj mjeri doprinosi prosperitetu zajednica. Situacija se naglo promijenila 2020. godine, uslijed globalne krize uzrokovane pandemijom. Kulturne industrije, posebno izvedbene umjetnosti, uz neke druge sektore (avio industrija, turizam...), izrazito su bile pogođene krizom jedinstvenom u novijoj historiji čovječanstva. Za vrijeme pandemije, koja je značajno otežala svakodnevni život, u posebno nezavidnom položaju našli su se akteri u sektoru scenskih djelatnosti i izvedbeni umjetnici (Sindičić Sabljo, 2021). Izvedbe su otkazivane ili su se odvijale pred reduciranim brojem gledatelja, a brojni su projekti, programi, premijere, partnerske saradnje, festivali odgođeni ili potpuno otkazani. U ekonomsko-finansijskom pogledu, svi prihodi su značajno smanjeni, a gubici u sektoru, bez obzira na finansijske subvencije i podršku iz javnih prihoda, bili su izuzetno veliki i dovodili su u pitanje opstanak organizacija u ukupnog izvedbenog eko sistema.¹ Na pitanje hoće li umjetnost pobijediti svjetsku krizu, Dubravka Vrgoč,² između ostalog, pojašnjava kako su se specifičnosti novonastale krize ogledale i u elementarnoj činjenici da apsolutno niko nije imao bilo kakvo iskustvo kako se nositi u situaciji kada se „u samo jednom tjednu sva kazališta u svijetu zatvore“, što se početkom 2020. godine, u ranoj fazi tek proglašene pandemije, praktično i jeste dogodilo. U svim sektorima pandemija je značajno uticala na promjene okolnosti i poremećaje uslova rada. Tako je već do aprila 2020. godine, dakle manje od mjesec dana nakon što je Svjetska zdravstvena organizacija (SZO) UN-a zvanično proglasila pandemiju,³ prijavljeno kako je oko 80% svjetske radne snage bilo pogođeno potpunim ili

¹ Sindičić Sabljo, M. (2021). *Je li kultura ustavom zajamčeno građansko pravo? Francuska kazališta u doba pandemije*. Kazalište: časopis za kazališnu umjetnost, vol. XXIV br. 85/86, str. 168-173, Zagreb: HC ITI

² Teatrologinja i pozorišna producentica, tadašnja upravnica najveće hrvatske nacionalne pozorišne kuće - Hrvatsko narodno kazalište Zagreb učestvovala je na brojnim regionalnim i međunarodnim online forumima i konferencijama posvećenim utjecaju pandemije na stanje u izvedbeno-scenskoj produkciji i pozorišnim djelatnostima. (prema Munjin, 2021)

³ *World Health Organisation* (WHO) sa sjedištem u Ženevi, Švicarska, 11. 3. 2020. godine proglasila je *pandemiju* (epidemiju globalnih razmjera) bolesti izazvane širenjem novog koronavirusa. Tedros Adhanom Ghebreyesus, generalni direktor WHO objavio je 5. 5. 2023. godine *kraj pandemije*, odnosno završetak perioda

djelomičnim mjerama karantene (Međunarodna organizacija rada, 2020)⁴. Zapravo ne postoji područje na koje nisu utjecale složene okolnosti izazvane globalnom krizom, a promjene je posebno bilo zanimljivo pratiti kroz analizu stanja i nekada dramatične promjene u kulturnom sektoru, izvedbenim djelatnostima specifično. Zatvaranje koje je nametnuto pandemijom dovelo je do globalnog porasta trenda rada na daljinu, rastuće stope nezaposlenosti i odsustva radnih angažmana, te do rasta osjećaja tjeskobe i neizvjesnosti za radnike u vezi sa brojnim pitanjima o tome šta će biti okolnosti „nove normalnosti“ na tržištu rada (Fouad, 2020).

Najradikalnije i najdramatičnije promjene donio je upravo period od marta do ljeta 2020. godine kada je inicijalno i došlo do potpunog ili djelomičnog zatvaranja i obustave rada brojnih institucija. To je u konačnici rezultiralo značajnim umanjnjem ili potpunim odsustvom aktivnosti u gotovo svim segmentima društvenog i javnog života, a što se posebno odrazilo na rad institucija kulture i umjetničkih organizacija, najdirektnije na rad pozorišnih ustanova i drugih organizacija scenskih i izvedbenih umjetnosti. Prolongirana je ili potpuno otkazana većina planiranih izvedbi, premijernih događaja, pozorišnih manifestacija, festivala i drugih programa. Iako je restriktivnim mjerama u pravilu bio zahvaćen cjelokupan sektor kulture, takva se situacija sa svim svojim posljedicama najviše odražavala upravo u oblastima scenskih umjetnosti sa dramatičnim utjecajem na rad i poslovanje organizacija izvedbenih djelatnosti. S obzirom da se radilo o jedinstvenim okolnostima i iskustvu sa kojima se čovječanstvo u svojoj novijoj historiji nikada nije susrelo na takav način, nije ni realno bilo očekivati brze i efikasne vladine, institucionalne ili individualne odgovore na taj oblik krize. Vlade i tijela javne uprave na različitim razinama, od nacionalnih do lokalnih, na brojne promjene, iskušenja i udare uzrokovane pandemijom reagirali su različitom dinamikom i sa različitim stepenom uspjeha.⁵

Politička složenost Bosne i Hercegovine, kompleksnost u podjeli administrativnih nadležnosti između različitih razina vlasti, uz ekonomsku slabost zemlje i nestabilne političke prilike, učinile su da se u Bosni i Hercegovini inicijalno uglavnom manje uspješno odreagiralo na novonastalu globalnu krizu. Osobito je to bilo bilo primjetno u tradicionalno krhkim i nedovoljno zaštićenim sektorima kao što je kulturni, koji u najvećoj mjeri ovisi od

kada Covid-19 predstavlja opasnost po globalne javnozdravstvene prilike, naglašavajući kako to ne znači da bolest u budućnosti to ne može opet postati. (<https://news.un.org/en/story/2023/05/1136367>, 11. 10. 2023.)
Federalni ministar zdravstva 8. 6. 2023. godine donio je Naredbu o prestanku epidemije zarazne bolesti Covid-19. (<https://fmoh.gov.ba/post/332/donesena-naredba-o-prestanku-epidemije-zarazne-bolesti-covid-19-na-podrucju-fbih>, 11. 10. 2023).

⁴ ILO monitor: COVID-19 and the world of work. Updated estimates and analysis (ilo.org/wcmsp5/groups/public/-/dgreports/-/dcomm/documents/briefingnote/wcms_740877.pdf, 17. 9 2023.)

⁵ Begagić, H. (2022). *Pandemija i bosanskohercegovačka teatarska scena: Potvrđena snaga i izdržljivost pozorišta*. Protagonist, str. 8. Cetinje: KP Zetski dom

potpore iz javnih proračuna u okviru kojih inače nemaju značajniju i stabilniju poziciju. Kao gotovo svugdje, i u Bosni i Hercegovini brojne mjere koje su za svoj primarni cilj imale smanjenje međuljudske interakcije i tendenciju općeg zatvaranja većine javnih servisa uz onemogućavanje bilo kakvog oblika masovnijeg okupljanja. Upravo slijedeći taj princip, najveći broj pozorišnih kuća i festivala, ali i muzeja, galerija, kulturnih centara i drugih vrsta organizacija u kulturi, potpuno su obustavili svoje aktivnosti ili ih pak značajno reducirali i sveli na bazično održavanje infrastrukture i minimalno obavljanje administrativnih funkcija.⁶ Kompliciran sistem podjele nadležnosti u strukturi bosanskohercegovačke javne uprave uslovio je da su institucije kulture i uopće javne ustanove bile dužne poštovati mjere i sprovoditi odluke kriznih štabova na entitetskim razinama, u entitetu Federacija Bosne i Hercegovine zatim i naredbe donošene na regionalnoj, odnosno kantonalnoj razini. Dalje, i lokalne zajednice - općine i gradovi (u pravilu najčešći vlasnici/osnivači javnih institucija kulture u zemlji) također su imali svoje krizne štabove i značajne nadležnosti u utvrđivanju vlastitih mjera.

Etape u radu organizacija izvedbeno-scenske produkcije (2020-2022.)

Zdravstvena se kriza na drugačije načine reflektirala na različite vrste, forme i tipove ustanova kulture u javnom sektoru, i to u odnosu na: (a) prirodu njihovog rada, organizacioni model i strukturu; (b) raspoložive resurse; (c) obim programske produkcije i (d) specifičnosti primarne djelatnosti. U skladu s tim, institucije su drugačije reagirale na novonastale okolnosti i nerijetko izrazito represivne mjere koje su uvođene, naročito u ranoj fazi pandemije. Rad pozorišnih organizacija u Bosni i Hercegovini u vrijeme trajanja pandemije dijeli se u tri ključne faze, prvenstveno u odnosu na stepen restriktivnosti i vrste mjera koje su dominantno bile na snazi u određenom periodu.

Prva je faza potpunog tromjesečnog zatvaranja, od početka marta do ranog ljeta 2020. godine. Ovaj period generalno karakterizira nedovoljno poznavanje i nerazumijevanje novonastalih okolnosti, nestabilnost i strah, te radikalne mjere zatvaranja koje su u praktičnom smislu označavale gotovo potpuni prestanak uobičajenog programskog rada u pozorištima. Kako podcrtava crnogorski teoretičar i pozorišni producent Janko Ljumović (2021) takav je kontekst zapravo zatvorio pozorište kao živu umjetnost, a predstava kao čin koji se dešava između izvođača i publike postao je nemoguća misija. Sve dok nisu uspostavljeni protokoli koji su, između ostalog, utvrdili i dozvoljeni broj posjetitelja.

⁶ Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona 2021-2027. godina, Zenica: Udruženje za zaštitu humanih, intelektualnih i kulturnih vrijednosti *Zjenica*, 2022.

Pozorišta su generalno dugo čekala na njihovo uspostavljanje. Sistem kulture nije bio prioritet, a glasovi za traženjem mogućnosti bili su rijetki. Strah, kao i odsustvo brige za kulturni sistem proizveo je pojavu masovnog otkazivanja svih planiranih sadržaja.⁷

Okvirno od sredine mjeseca juna uslijedio je period djelimičnog otvaranja i normalizacije rada, sa povremenim, dužim ili kraćim periodima zatvaranja i prekida rada, u skladu sa važećim propisima i mjerama. Već krajem ljeta i uobičajenim jesenjim početkom pozorišne umjetničke sezone globalno su postojale izvjesne naznake novih mogućnosti i normalizacije prilika u produkciji i distribuciji izvedbeno-scenskih umjetničkih sadržaja. Kako ističe i Barbara Fuchs (2021) značajan broj produkcija u Europi, Aziji i Australiji počeo se ponovno otvarati i oprezno pokušavati vratiti u svoje dvoranske prostore. Ipak, velika neizvjesnost svih aktivnosti vezanih uz pripremu i organizaciju živih javnih izvedbi i nastupa nipošto time nije nestala. Festivali su najavljivani, zatim otkazivani, potpuno odgađani ili vraćeni u virtualne formate. Tek manji broj produkcija prešao je iz virtualnih u klasične izvedbene formate, a mnogo više njih se suočavalo sa sve većim ograničenjima i izazovima.⁸

Navedena je faza okvirno trajala do proljeća 2021. godine. Prema značajnom broju provedenih istraživanja i objavljenih studija,⁹ uprave pozorišnih organizacija u toj su se fazi suočavale sa brojnim izazovima i problemima. Analizirajući lokalne prilike, istaknuti teatarski publicista i poznavatelj prilika u kulturi zemalja Zapadnog Balkana Bojan Munjin (2021) navodi da su se uzroci tome kretali od brige zbog enormnih gubitaka na blagajni, značajno umanjenih sredstava alociranih iz rebalansiranih javnih proračuna na različitim razinama javne uprave (od lokalnih ka entitetskim i nacionalnoj), do napetih prilika koje su nerijetko vodile ka eskalaciji narušenih odnosa unutar izvođačkih ansambala, umjetničkog kolektiva, ali i među svim zaposlenim i angažiranim djelatnicima. U izvedbenim praksama tog perioda on evidentira brojne poteškoće. Npr. starija generacija umjetnika nerijetko se plašila učestvovati u probama i programima sa mlađim kolegama, izražavajući sumnju da oni generalno nikako ili nedovoljno poštuju propisane epidemiološke mjere. Jedna grupa aktera i osoblja pristajala je testirati se prije proba ili programa, dok su drugi to odbijali činiti. Munjin (2021) također primjećuje i nerijetku pojavu na regionalnom tržištu pozorišnih profesija da se oni umjetnici koji nisu imali privilegiju stalnog angažmana u nekom od javnih pozorišnih

⁷ Ljumović, J. (2021). *Pozorište u doba korone: Karantinski eksperimenti*. Protagonist, str. 4, Cetinje: KP Zetski dom

⁸ Fuchs, B. (2021) *Theater of Lockdown*. New York: Bloomsbury Publishing.

⁹ Samo u Pregledu *Izazovi i prilike s kojima su se susreli izvođači tokom karantene Covid-19* (Brooks S. K., Patel S. S. *Challenges and opportunities experienced by performing artists during COVID-19 lockdown: Scoping review*. Social Sciences & Humanities Open) iz 2022. godine, u šest elektronskih baza je pretražena, pregledana, obrađena i analizirana 21 objavljena studija na engleskom jeziku koje sadržavaju primarne podatke o ovoj temi.

ustanova, a slijedom toga niti zagaranтовan izvor prihoda, masovno odlučuju na angažmane u drugim medijima - najčešće snimanju televizijskih serija (čija se produkcija u regionu vidno intenzivirala u tom periodu) budući da je to bio gotovo jedini način da u tim okolnostima sebi osiguraju osnovne egzistencijalne uslove. Oslanjajući se na prethodna iskustva, u tom su periodu brojne vlade, sada već sve odlučnije a nerijetko i represivnije, povremeno donosile i primjenjivale sve radikalnije mjere potpunog ili djelimičnog zatvaranja, uspostavljajući institut tzv. policijskog sata. Najčešća reakcija pozorišnih ustanova i organizacija izvedbeno-scenske djelatnosti svodila se na pomjeranje termina izvedbi, od uobičajenih večernjih ka ranijim dnevnim.¹⁰ Propisani setovi mjera nerijetko su obuhvatali i zabrane okupljanja u zatvorenim prostorima, dozvoljavajući (a nekada suptilno i podstičući) događaje na otvorenom, sa manje ili više ograničenim brojem osoba koji mogu prisustvovati događaju. Pozorišni ansambli su koristili i te mogućnosti, nerijetko organizirajući improvizirane pozornice ili izvodeći svoje prilagođene repertoarske sadržaje na otvorenim lokacijama u stambenim naseljima.¹¹

Sa procesom sve masovnije imunizacije, koji se također u Bosni i Hercegovini odvijao sa zakašnjenjem u odnosu na ostale europske i zemlje okruženja, ali i sa općim promjenama epidemioloških prilika, stanje se i u pozorišnoj produkciji postepeno počelo normalizirati. Na snazi više nisu bile ozbiljnije mjere zatvaranja, zabrane okupljanja ili značajnije redukcije

¹⁰ Pregled prilika na zapadnoevropskom pozorišnom sistemu i ovdje može biti predstavljen ilustrativnim primjerom francuske kulturnoprodukcijske prakse. Emmanuel Macron, predsjednik Republike, sredinom oktobra 2020. godine objavio je mjeru uspostavljanja *policijskog sata* od 21 do šest sati ujutro, što je dodatno otežalo rad tamošnjih pozorišnih ustanova. Nakon te najave, izvedbene produkcije pokušavale su pronaći adekvatna rješenja (Munos 2020). Početak predstava pomjeren je sa uobičajenih 20 (ili 20.30h) na 19 sati, što i dalje nije odgovaralo velikom broju posjetitelja (u velikim gradovima stanovnicima su ponekad potrebna i dva sata za povratak kućama). Roselyne Bachelot, tadašnja ministrica kulture, pokušala je u Vladi ishoditi da se donesena mjera ne odnosi na pozorišne predstave, scenske programe i kinoprojekcije, no Jean Castex, tada novi predsjednik Vlade, insistirao je na primjeni istih mjera za sve (Farriol 2020). (prema Sindičić Sablj, 2000) Već krajem oktobra, usljed pogoršanja epidemioloških prilika, došlo je do zatvaranja svih djelatnosti koje nisu neophodne za svakodnevni život, među kojima je bila i pozorišna djelatnost. Ta je mjera produžena sve do januara naredne godine, i izazvala je jedinstven otpor i val negativnih reakcija aktera francuskog pozorišnog sistema, uključujući i publiku.

¹¹ Tokom ljeta 2020. godine, u okviru repertoara nazvanog "Zvezdani teatar", na terasi krova Narodnog pozorišta Republike Srpske u Banja Luci održano je nekoliko repriznih izvedbi odabranih repertoarnih naslova te pozorišne organizacije. U okviru tog repertoara izvodile su se produkcione i tehnički manje zahtjevne predstave čije je igranje bilo moguće organizirati na improviziranoj otvorenoj sceni. (Begagić, 2022.) Predstavljajući opće prilike bh. teatra u vremenu pandemije i karantene, profesor i dramski pisac Almir Imširević kao „najvrjedniji trenutak u Sarajevu“ ističe projekat *Teatar u kvartu*, realiziran u proljeće 2021. godine, sa malim kamernim predstavama i izvedbama mladih pisaca i reditelja na otvorenom, kada se „vjerovalo da kazalište ipak živi“. (Munjin, 2021)

rada umjetničkih organizacija. To svakako nije značilo potpunu normalizaciju rada, ali je po mnogo čemu predstavilo oporavak i postepeni povratak uobičajenim principima pozorišnog rada i djelovanja.

			Ekonomski aspekt	Programski aspekt	Ostali aspekti poslovanja
I faz a	Potpuno	mart-	- Odsustvo vlastitih prihoda usljed neodržavanja programa i redovnih repertoarskih aktivnosti (ulaznice i komercijalna prodaja programa) - Nemogućnost izdavanja prostornih i tehničko-produkcionih kapaciteta - Redukcija alociranih subvencijskih sredstava iz javnih budžeta (su)osnivača/finansijera - Značajno uvećanje vanrednih troškova u cilju	- Prekid svih produkcijskih aktivnosti i rada na novim projektima - Neizvođenje predstava i programa - Produkcija virtuelnih (online) programa i sadržaja - Emitiranje snimaka ranije snimljenih predstava - online i televizijski	- Rad u smjenama i radnim grupama - Odlazak dijela radnika na prijevremene godišnje odmore - Strogo poštivanje protokola i higijensko-epidemioloških mjera u dvoranama i objektima - Ekspanzija korištenja (uz širenje funkcionalne upotrebe) društvenih mreža, internetskih stranica i video-
	zatvaranje	juni 2020.			

			obavezne provedbe propisanih mjera		servisa	
II faz a	Djelimično i povremeno zatvaranje	juli-april 2021.	Limitirani kapaciteti (ograničen broj posjetitelja)	Pokretanje rada na novim produkcijama	Poštivanje protokola i higijensko-epidemioloških mjera u dvoranama i objektima	
			- Brojna otkazivanja prethodno zakazanih izvedbi (nerijetko na dan izvedbe) uz obavezu povrata novca - Nesigurnost i strah jednog broja posjetitelja prema prisustvu tradicionalnim izvedbama i programima u zatvorenim prostorima	- Nemoguće uspostavljanje stabilnog repertoara uz brojna otkazivanja prethodno zakazanih izvedbi - Pomjeranje uobičajenih termina izvedbi (matineje, dnevni termini...) - Postepeni povratak klasičnim oblicima rada i pripremama novih predstava	- Smanjena tendencija korištenja društvenih mreža, internetskih stranica i video-servisa - Uspostavljanje novih rješenja u cilju mogućnosti realizacije stabilnog plana proba i izvedbi (testiranje učesnika, i sl.)	

III faz a	Normalizacij a stanja	april 2021.	• Djelimično limitirani kapaciteti	• Sve stabilniji repertoar i postepen i povratak na uobičajene program ske načine rada	• Postepeno ukidanje većine higijensko- epidemioloških mjera
		- 2022.	• Povremena otkazivanja zakazanih izvedbi • Stabilizacija izvora prihoda.		

Tabela 1. Pregled osnovnih faza u radu pozorišnih ustanova u Bosni i Hercegovini 2020-2022.

Specifični izazovi festivalskih produkcija

Promjene koje je na pozorišnoj mapi uzrokovala pandemija, naročito tokom 2020. godine, ipak su ponajviše zahvatile festivale i druge manifestacione oblike kulture, od onih lokalnih do velikih globalnih događaja. Tako je na primjer, u masovnoj pojavi otkazivanja, francusku i evropsku pozorišnu scenu posebno uzdrmala vijest objavljena u aprilu 2020. godine o historijski prvom otkazivanju čuvenog festivala u Avinjonu, jednom od najznačajnijih svjetskih festivala izvedbenih umjetnosti koji se još od 1947. godine svakog ljeta održava u srednjevjekovnom gradu na jugu Francuske.¹² Pozorišnih festivala u Bosni i Hercegovini ima relativno mnogo, prema procjenama oko 30, dok tek njih desetak ima veći značaj, dužu tradiciju, kontinuitet, jasniju programsku profilaciju, razvijenu festivalsku infrastrukturu i servise, kao i ozbiljniji utjecaj na umjetničku i medijsku scenu, odnosno na

¹² 74. izdanje avinjonskog festivala trebalo se održati od 3. do 23., a off festival od 3. do 26. jula. Otkazivanje festivala koji godišnje posjeti oko 150.000 gledatelja dodatno je otežalo finansijsku situaciju, posebno nezavisnih pozorišnih grupa koje na festivalu prikazuju predstave institucionalnim teatrima u cilju njihovog plasmana i ugovaranja dalje distribucije i prodaje. Umjetničko vodstvo festivala odlučilo je u jesen te godine organizirati *semaine d'art* (sedmicu umjetnosti) i na njoj ugostiti dio prethodno planirane izvedbe. No, zbog uvođenja novih epidemioloških mjera i dio tog programa također je ostao nerealiziran. Pokrenuta je digitalna platforma (festival-experiences.com/avignon) na kojoj su bile dostupne snimke predstava, radionica i materijali snimljeni tokom rada na pojedinim predstavama. (Sindičić Sabljo, 2020)

profesionalnu pozorišnu djelatnost. Pozorišni festivali su na različite načine reagirali na krizu, a festivalske prakse u zemlji bilježe nekoliko mogućih načina kako su organizatori odgovorili na nove okolnosti. Na način kako su festivalske direkcije reagirale svakako je značajno uticao i ustaljeni termin održavanja festivala. Za razliku od nekih okolnih, izrazito turističkih zemalja kao što su Hrvatska ili Crna Gora, u kojima se značajan broj kulturnih manifestacija odvija u ljetnim mjesecima i neodvojivi su dio ukupne turističke ponude (u primorskim sredinama to je gotovo pravilo), u Bosni i Hercegovini se glavnina umjetničkih festivala tradicionalno održava u jesen ili proljeće. Proljeća 2020. godine, od tri velika pozorišna festivala koja se ciklično održavaju u tom periodu, organizatori svakoga od njih primjenili su različite modele na svoja tadašnja festivalska izdanja. Analizirajući festivalske organizacione modalitete tog perioda, u odnosu na utjecaj pandemije na organiziranje i realizaciju pozorišnih festivala, zabilježene su slijedeće mogućnosti:

- a. organiziranje online festivala ili festivala u miješanoj (hibridnoj) formi;
- b. pomjeranje termina festivala (najčešće iz proljetnog i ljetnog u jesenji ili zimski termin);
- c. potpuno otkazivanje festivala i
- d. privremena ili trajna promjena festivalske koncepcije.

Prvi održani pozorišni festival u periodu pandemije bio je 19. Festival bosanskohercegovačke drame Zenica 2020. Suočena sa ozbiljnim teškoćama, festivalska direkcija odlučila je da se manifestacija održi u online formatu, čini se prvenstveno u cilju održavanja festivalskog kontinuiteta. Festival, čiji je organizator Bosansko narodno pozorište, u potpunosti je održan virtuelno, bez prikazivanja predstava i festivalske kompeticije glavnog programa, ali uz seriju inovativnih i prilagođenih drugih sadržaja. Tek manji dio programa održan je uživo (manje ceremonije otvaranja i zatvaranja i dodjela nagrade „Rejhan Demirdžić“ za životno djelo), bez značajnijeg prisustva publike i posjetitelja (programi zatvorenog tipa). Direkcija je i u pripremi i organizaciji festivala 2021. godine zadržala praksu prethodnog snimanja i online emitiranja svih pratećih festivalskih programa, a kao glavni razlog toj odluci ističu pozitivna iskustva stalno dostupnih digitaliziranih sadržaja čime je omogućen uvid širim krugovima publike, i tokom i nakon održanog festivala. Jedan dio pozorišnih festivala također je uspio zadržati kontinuitet svojih održavanja, ali u drugom, novom i prolongiranom terminu, kao u slučaju Pozorišnih/kazališnih igara u Jajcu koji su, umjesto u junu, održani krajem mjeseca augusta. Neki značajni pozorišni festivali te su godine

u potpunosti bili otkazani.¹³ Najveći i najznačajniji bh. međunarodni festival Internacionalni teatarski festival MESS (jedini sa statusom samostalne javne ustanove), 2020. godine imao je svoje jubilarno 60. izdanje, održan je u potpuno novom formatu i odlukom direkcije zapravo je trajao godinu dana sa programima koji su se održavali onda kada su se za to ispunjavali uvjeti. Slijedom realnosti kreirane pandemijskim okolnostima i novim smanjenjima budžeta, Festival je od septembra 2020. do septembra 2021. godine predstavljao programske sadržaje za koje je inicijalno planirano da budu održani u okviru redovne festivalske edicije - početkom oktobra 2020. godine (u programskom kontinuitetu, noć-za-noć).

Ne treba posebno naglašavati kako su se i svi festivali, kao specifični manifestacioni modeli kulturne difuzije, u svojim organizacionim aktivnostima, jednako kao prethodno navedene tradicionalne pozorišne organizacije sa redovnom produkcijskom djelatnosti, također izravno suočavali sa brojnim izazovima koje je donosilo obavezno poštivanje brojnih higijensko-epidemioloških i svih drugih obavezujućih mjera, uz značajno limitirane kapacitete publike. Rad pozorišnih kuća i festivala u Bosni i Hercegovini u odnosu na okolnosti nastale pandemijom prati nekoliko ključnih promjena, koje se mogu podijeliti u dvije osnovne grupe: (1) programsko-repertoarske i (2) poslovno-produkcijske.

¹³ 23. festival Teatar fest „Petar Kočić“, sa pratećim programom koji je obuhvatao i 4. Festival monodrame mladog glumca, a čiji je organizator Narodno pozorište RS u Banja Luci, planiran je bio da se održi u junu 2020. godine i u potpunosti je otkazan.

(1) Programsko- repertoarske promjene	Redukovan i značajno umanjen obim produkcije novih programskih naslova, prilagođeno smanjenim finansijskim mogućnostima i restriktivnim mjerama.
	Organizovanje programa i izvedbi u prilagođenim, jutarnjim ili dnevnim terminima.
	Realizacija dijela programa prilagođenog formatu novih medija, promocija i komunikacija sa publikom putem online platformi (društvene mreže, web-stranica i drugi internetski servisi i alati).
	Organiziranje internih premijernih izvedbi uz tzv. konzerviranje predstava za naknadno javno prikazivanje.
	Organiziranje izvedbi na otvorenom, u prostorima vezanim uz pozorišne zgrade ili na izdvojenim lokalitetima uz postojanje minimalnih produkciono-tehničkih preduvjeta.
(2) Poslovno- produksijske promjene	Odsustvo direktne komunikacije ili reduciran i prilagođen kontakt sa posjetiteljima, uz ograničene kapacitete i limitiran broj posjetitelja.
	Neizvjesnost procesa povratka u uobičajeni oblik rada, uz prisutan strah i povećani oprez u direktnoj komunikaciji sa krajnjim korisnicima i sa ograničenim mogućnostima pune popunjenosti kapaciteta.
	Reorganizacija sistema rada na način da se mogućnost interakcije među radnicima svede na minimum (obavezujuće korištenje godišnjeg odmora izvan uobičajenog perioda kolektivnog odmora, rad u smjenama, i sl.).
	Značajno umanjena finansijska sredstva (subvencije iz javnih budžeta i fondova, značajno umanjeni vlastiti prihodi).
	Generalna nespremnost aktera javnih politika da pomogne i sistemski podrži sektor kulture u novonastalim okolnostima krize.
	Obaveznu provedbu svih propisanih higijensko-epidemioloških mjera (redovno održavanje i dezinfekcija radnih prostora, reduciran rad u zatvorenim prostorima, obavezna upotreba zaštitnih maski, rukavica i dezinficijensa, i sl.).
	Dodatni troškovi obavezne nabavke i osiguranja opreme i sredstava neophodnih za provedbu propisanih higijensko-epidemioloških standarda.

Tabela 2. Pregled promjena u radu pozorišnih ustanova i organizacija izvedbeno-scenske kulture u Bosni i Hercegovini u periodu pandemije 2020-2022.

Virtuelna pozornica: digitalna transformacija(?)

U pozorišnoj umjetnosti osnov programskog djelovanja odvija se upravo u neposrednom kontaktu sa publikom. Znamo li da je interakcija između izvođača i programskih učesnika sa jedne i publike sa druge strane presudna za pozorišni čin, jasno je da odsustvo publike direktno označava i potpuni prestanak rada u do tada uobičajenom obliku. No, ono što će obilježiti taj period u historiji pozorišne produkcije zasigurno je jedinstvena reakcija koja je u samo nekoliko dana postala svojstvena pozorištima i pozorišnim umjetnicima širom svijeta - masovno korištenje interneta i online resursa kao prelaznog formata kojima se održala, a u značajnoj mjeri i trajno unaprijedila veza i komunikacija sa publikom i širim javnostima. I bh. pozorišta uveliko su slijedila sveprisutni globalni trend umjetničkih organizacija, i već od sredine marta intenzivno krenula sa prilagođavanjem novonastalim okolnostima. Javne pozorišne ustanove, kojih je u Bosni i Hercegovini relativno malo u odnosu na veličinu zemlje i njenu populaciju - ukupno 13, ali i nevladine umjetničke organizacije, neformalne grupe i kreativni pojedinci, svoje su aktivnosti u prvim mjesecima pandemije u najvećoj mjeri prebacili na svojevrsnu digitalnu scenu, koja je time praktično tek bila uspostavljana. Referirajući se na crnogorske, a indirektno i na teatarske prilike u regionu, Ljumović (2021) tvrdi kako sistem kulture nikada ranije nije primjenio niti započeo sa strategijama svoje digitalne transformacije, pitajući se kako bi to i učinio kada o tome prethodno niko nije ni razmišljao. Bosanskohercegovački pozorišni praktičari dominantno su u tom periodu koristili virtuelna sredstva komunikacije sa publikom u okviru raspoloživih alata na dostupnim platformama, što je obuhvatalo internetske stranice i aplikacije, profile na društvenim mrežama i kanale na video servisima. Nekoliko je sadržajnih oblika koji su se izdiferencirali u tim novouspostavljenim digitalnim formatima. Kao sveprisutni oblik pozorišnog online djelovanja isticalo se prikazivanje arhivskih snimaka predstava i događaja snimljenih u pretpandemijskom periodu.¹⁴ Neke televizijske kuće, uglavnom javni servisi i prevashodno oni regionalnog ili lokalnog karaktera, emitirali su arhivske pozorišne sadržaje – predstave prethodno snimljene u produkciji tih televizija, ili snimci samostalno realizirani od strane matičnih pozorišnih produkcija. Ta je praksa, uprkos njenim nesumnjivo dobrim intencijama, ponovno i možda više nego ikada prije, otvorila i pitanja pozorišnih video arhiva

¹⁴ Većina je pozorišta to činila na svojim video kanalima (*YouTube* je bio dominantna platforma) sa vremenskim ograničenjem pregleda, najčešće u trajanju od 24 sata. Drugi su pak sadržaje emitirali u preciznom terminu, koji je najčešće odgovarao redovnom terminu igranja predstava u tom pozorištu, i bez mogućnosti odgođenog gledanja. Neka su pozorišta prije ili poslije emitiranja sadržaja organizirala i *online* razgovore o predstavi sa učesnicima tog projektu.

i njihovih produkcijskih standarda. Naime, nacionalni javni medijski servisi na ovim prostorima, koji jedini imaju tu vrstu programske tradicije (uz zakonsku odgovornost i odgovarajuće produkcijske kapacitete) dugoročniju poslovno-programsku saradnju¹⁵ najčešće uspostavljaju sa velikim nacionalnim pozorišnim organizacijama. Ostali slični snimljeni i producirani televizijski sadržaji u pravilu su izvan ozbiljnih standarda audio-video produkcije i, kako navodi i Ljumović (2021), „nije prijatno gledati takvo snimljeno pozorište.“ Možda baš to iskustvo i pogled može proizvesti nove programske politike i standarde kada je riječ o arhivu snimljenih pozorišnih predstava koje će ponuditi i bolji ugođaj snimljenog pozorišta. Takav arhiv je preduslov ozbiljnije digitalne transformacije pozorišta. Idealan trenutak da visokokvalitetna video produkcija postane standard za bolji online život pozorišta. Ko je imao dobre resurse mogao je iskoristiti šansu bolje vidljivosti koja je pozorištu otvorila nove mogućnosti i preko noći veći broj publike, a Ljumović dalje navodi kako su upravo dobri snimci dobrih predstava nekima i produžile njihov pozorišni život.¹⁶ Značajna pojava početkom pandemije svakako je i produkcija potpuno novih multimedijalnih sadržaja u okviru pozorišnih digitalnih repertoara. Neki improvizirani događaji te vrste prenošeni su uživo, a drugi su podrazumijevali pregled prethodno snimljenih inovativnih sadržaja. Glumci i glumice, ali i ostali izvođački umjetnici, snimali su video poruke u kojima su govorili odabrane dijelove iz dramskih i književnih djela, čitali su poeziju i bajke ili pak upućivali autorske, gotovo privatne poruke ohrabrenja i podrške publici. Jasno, normalizacijom ukupnih prilika ovaj online trend brzo je izgubio na svom prvobitnom intenzitetu, ali je svakako doprinio ubrzavanju procesa prijeko potrebne digitalizacije koja je u određenom obliku nužno ozbiljnije morala obuhvatiti i djelatnost javnih ustanova kulture. Nakon takvog iskustva, postalo je mnogo jasnije kako se u radu tih institucija, osobito u prezentacijskom i komunikacijskom segmentu njihovog poslovanja, nikako ne mogu ignorirati ili zanemarivati brojne mogućnosti koje nude novi mediji, naročito u komunikaciji sa krugovima mlađe publike (učenici, tinejdžeri i studentska populacija).

¹⁵ Takvi oblici poslovne saradnje nažalost sve rjeđe uključuju i zajedničku televizijsku produkciju pozorišnih predstava koje zatim svoju distribuciju imaju u televizijskom programu. U redovnim programskim shemama republičkih TV centara u sastavu mreže Jugoslovenske radio-televizije (JRT) uobičajeni i sveprisutni programski sadržaji iz kulture upravo su podrazumijevali profesionalno snimanje, montažu i emitiranje pozorišnih predstava u popularnim formatima tzv. *TV teatra*. Tome je prethodila sistematična, jasno profilisana i ozbiljna uredničko-stručna selekcija naslova iz tadašnje recentne pozorišne produkcije.

¹⁶ Predstava *Hamlet* premijerno je izvedena u pretpandemijskom periodu, u režiji Paola Mađelija i produkciji Dubrovačkih ljetnjih igara. Ljumović upravo ističe kako je njeno online prikazivanje rezultiralo i njenom obnovom u ljeto 2021. godine s obzirom da su produkciji upućeni brojni pozivi iz Europe za učešće na međunarodnim pozorišnim festivalima. Do tog povećanog interesa u najvećoj mjeri je došlo zahvaljujući kvaliteti snimka predstave koji je, visokim tehničkim standardima video produkcije, uspio na odgovarajući način prenijeti i kvalitetu same pozorišne izvedbe.

Digitalno izvedbeno okruženje

Tema pozorišta u vremenu pandemije zapravo je ponajviše postala tema njegove digitalne transformacije, koliko god se takva stvarnost i ta vrsta izazova dopadala njegovim praktičarima ili ne. Naravno, to nije model koji bi mogao ili trebao zamijeniti pozorište u njegovom prirodnom okruženju i načinu kako se stoljećima stvara, ali je odlična i jedinstvena mogućnost da se ti stvaralački i produkcijski procesi uspješnije realiziraju u savremenom kontekstu. Ljumović (2021) ističe kako digitalno pozorište i bez pandemije jeste realnost u društvima koja žive u savremenosti i gdje je digitalna paradigma neveliko zakoračila u savremeni teatar. Izvedbe uživo pozorišnih produkcija na internetu, prema njegovom mišljenju, potvrdile su kako „digitalna transformacija pozorišta nije samo pitanje produkcije, online komunikacije ili marketinga, već i prostor stvaralaštva i istraživanja, nove estetike i autorstva.“¹⁷

Restriktivne mjere zatvaranja koje su, u manjoj ili većoj mjeri bile na snazi u većini zemalja svijeta, uzrokovala su ozbiljna preispitivanja onoga što čini središte izvedbenih susreta i ontologiju scenskih umjetnosti. Virtuelno okruženje u kojem se najednom zatekla izvedbena djelatnost, provocirala je brojne teoretičare i autore da postave pitanja iz navedenog spektra i ponude odgovore na njih. U svom radu o digitalnim umjetničkim formatima, Maša Senićić i Ognjen Obradović (2020) analizirali su fenomene filmskih i pozorišnih festivala koji su realizirani online, teorijski i kroz studije slučaja. Čine to propitujući na koje načine digitalno okruženje utiče na kulturne i umjetničke festivale i da li u takvoj formi oni mogu, pored prezentacione, ostvariti i svoje druge, prevashodno socijalne funkcije, posebno one koje se odnose na evaluaciju i građenje zajednice, kroz iskustva, doživljaje i kritičke diskusije. Najradikalnije posmatrano, njihovo osnovno istraživačko pitanje bilo je da li su online festivali uopće festivali. Senićić i Obradović (2020.) postavljaju suštinsko pitanje o tome da li medijski posredovano pozorište zapravo i dalje možemo smatrati pozorišnim činom. Među brojnim sličnim stavovima, ističu zapažanja dvoje njemačkih pozorišnih teoretičara i kritičara Hansa-Thiesa Lehmana¹⁸ i Erike Fischer-Lichte¹⁹ koji suštinu izvođenja pronalaze upravo u

¹⁷ To potvrđuje i projekat predstave *ZooMotel* (zoomotel.org), virtuelna produkcija, koja je postala globalni hit pozorišne produkcije, predstava koja je uspostavila višemjesečni repertoar izvođenja. Projekat je osmislio reditelj, dizajner i izvođač Thaddeus Phillips 2020. godine, kao svojesrni *karantinski eksperiment*. *Zoo Motel* kombinuje interaktivno pozorište uživo, sa potresnim pripovijedanjem priča i kinematografskom iluzijom. Ljumović (2021)

¹⁸ Lehmann smatra, a Senićić i Obradović prenose, kako pozorište treba insistirati na onom što ga čini autentičnim u savremenom trenutku i što ga odvaja od nematerijalnosti novih medija i tehnologija. „Kazalište je, naprotiv, u osobitoj mjeri obilježeno materijalnošću komunikacije. No ta već gotovo

živoj energetskej razmjeni između izvođača i publike. Seničić i Obradović prepoznaju razliku i ističu kako online pozorište zaista publici omogućuje prisutnost tokom trajanja izvedbe, ali primjećuju i da ono ne može, ili ako ništa kako još uvijek nije u mogućnosti „premostiti jaz telesne odvojenosti.“ I baš kako bi se ti fenomeni odvojili, poslužili su se terminološki, od Anite Stojnić (2015) prethodno diferenciranim pojmovima suprisutnosti kao vremenske, naspram tuprisutnosti kao prostorne odrednice.²⁰ Neki pak autori i autorice ove argumente i ideološki potkrepljuju, smatrajući kako pozorišna izvedba nikako ne može biti reprodukovana i da upravo pokušajem njenog uključivanja u ekonomiju reprodukcije ona zapravo potire svoju sopstvenu ontologiju.²¹ Drugi pak ne prepoznaju posebnu premoć neposredovanog izvedbenog iskustva. Američki teoretičar Phillip Auslander čak je mišljenja kako se čvršći efekat zajedništva može ostvariti kod onih koji na primjer organizirano prate prijenos sportske utakmice u vlastitom aranžmanu, nego što je to slučaj kod posjetitelja na tribinama kao izvornom mjestu događanja.²² Seničić i Obradović zaključuju kako Auslander možda i jeste u pravu ako u obzir uzimamo samo prisutne u zajedničkom gledanju prijenosa, ali da se pri tome zanemaruju važne relacije između igrača na terenu i gledatelja koji su na drugom mjestu. „Zbog odsustva telesnog sapisustva, oni se ne mogu smatrati učesnicima iste izvedbe. Čak i ako bismo u zajedničkom gledanju utakmice ili festivala u kafiću prepoznali elemente kulturnog izvođenja, usamljeničko gledanje televizijskog ili internet sadržaja može se razumeti samo kao privatno iskustvo.“²³ Njihov je zaključak isključiv: upravo je tuprisutnost zapravo „poslednja linija odbrane živog izvođenja.“²⁴ Kako je kriza trajala, a kraj joj se nije nazirao, pitanja o održivosti i budućnosti izvedbenih djelatnosti postajala su sve važnija i sve češća. Šta se sve može dogoditi sa umjetničkim formama koje su se do tada čvrsto temeljile

zastarjela institucija ipak još iznenađujuće stabilno nalazi svoje mjesto u društvu i susjedstvu tehnički naprednijih medija. Kazalište očito ispunjava neku funkciju koja je povezana baš s njegovim manama”. (Lehmann, 2004, str. 16).

¹⁹ Bez fizičkog sapisustva, kojeg Fischer-Lichte prepoznaje kao preduslov izvođenja, ne može se govoriti o izvedbama, bile one kulturne ili umjetničke. Ona nedvojbeno tvrdi kako „medijski prenesena izvedba ukida povratnu spregu” između izvođača i posmatrača (Fischer-Lichte, E. (2008) *The Transformative Power of Performance*, Oxon, New York: Routledge, str. 67)

²⁰ Stojnić, A. (2015) *Teorija izvođenja u digitalnoj umetnosti*, str. 56, Beograd: Orion Art.

²¹ Phellan, P (1993) *Unmarked: The politics of performance*, London: Routledge, str. 146.

²² Auslander to objašnjava činjenicom kako su se u slučaju zajedničkog gledanja prijenosa (u kafiću ili kod kuće) okupili poznanici, najčešće u mnogo intimnijoj atmosferi, te se kod njih lakše podstiče osjećaj zajedništva nego kod navijača na tribinama koji se najvjerovatnije osobno i ne poznaju.

²³ Seničić, M., & Obradović, O. (2020). *Pozorišni i filmski onlajn festivali - (ne)održivost digitalnog okupljanja u doba krize*. *Kultura*, 169, 63-85, str. 70. Dostupno na: <https://doi.org/10.5937/kultura2069063S> (preuzeto dana: 9. 10. 2023.)

²⁴ Ibid.

na prisutnosti izvođača i publike u zajednički dijeljenom (često intimnom) prostoru u kojem se uživo realizira kreativni čin? Peggy Phelan i Philip Auslander raspravljali su, mnogo prije pandemije, o tome da li je izvedba uživo prolazno iskustvo koje se događa jednom u trenutku i koja ima „jedini život u sadašnjosti“ (Phelan, 1999) ili se neki oblik medijizacije također može smatrati dijelom živog izvođenja. Auslanderova tvrdnja kako su „živi oblici postali medijizirani“ (2008) sigurno se ostvarila tokom perioda karantene i posljedičnog pomaka prema praksama online izvedbi. On također tvrdi kako je moguće izvedbu cijeliti kao živu, iako nismo na istom mjestu, te da „snaga živosti zapravo nije funkcija blizine, nego udaljenosti“ (2016). U kontekstu globalne zdravstvene krize, Phelanin koncept izvedbe kao „trenutka“ odmiče se od vremenskog značaja. Izvedbe koje se razvijaju na digitalnim platformama tokom karantene jesu osebnije i jedinstvene izvedbe koje su dio tog trenutka i njegovih objektivnih ograničenja. Kontekst karantene i samoizolacije zahtijevao je promjenu izvedbe, njenu nekada i prilično radikalnu prilagodbu, kako bi opstao i postojao.²⁵

Na osnovu sve češćih futurističkih predviđanja, Seničić i Obradović (2020) napominju kako bismo u ne tako dalekoj budućnosti mogli pratiti razvoj izvođenja u kojima će publiku ili njen dio činiti njihovi hologrami, a i dio izvođača bi također mogao biti tek virtuelno „prisutan“. Pri tome to ne bi bili predefinisani hologrami, već virtuelno „ja“ koje je istovremeno na sceni dok je na drugom mjestu i čije se emocije prenose sa minimalnim zakašnjenjem. Takav razvoj događaja relativizirao bi i kriterij tjelesnog suprisustva odnosno tuprisustva kao garanta neposrednosti izvođenja. Čak i najskeptičniji praktičari i najkonzervativniji teoretičari teško mogu osporiti činjenicu kako će tehnologija nastaviti radikalno utjecati na (re)definiranje pozorišta i izvedbenog čina.

Uticaji digitalnog udara na pozorišnu realnost

Pozorišni umjetnici i organizacije scenskih umjetnosti kroz, po mnogo čemu jedinstveno iskustvo naučili su mnogo o tome kako angažirati publiku, povećati gledanost i mobilizirati tehnologiju. Pozorišne organizacije i produkcije načinili su nevjerovatan iskorak u razvoju digitalnog pristupa, bilo da je riječ o živo realiziranim sadržajima ili o snimljenim verzijama produkcija, za posjetitelje koji nisu u prilici, ne mogu ili iz bilo kojih razloga ne žele prisustvovati tradicionalnim dvoranskim izvedbama, čak i nakon pandemije. Te multimodalne isporuke scenskih sadržaja zasigurno su pozitivno utjecale na uvijek složene i izazovne procese razvoja publike (audience development). Te su forme pozorišnu produkciju

²⁵ Bissell, L. and Weir, L. (2021) *Performance in a Pandemic*. NYC: Taylor and Francis.

dovele do novih i širih krugova publike, istovremeno im otvorivši brojne mogućnosti i za dodatne izvore prihoda.²⁶

Interaktivni aspekti sve popularnijih online programskih platformi i aplikacija za audio-video reprodukciju i komunikaciju, koje su u međuvremenu značajno funkcionalno unaprijeđene, paradoksalno su učinili da se neki članovi publike osjećaju mnogo više angažirano, više dijelom tzv. programskog kolektiva i institucionalne porodice²⁷ nego što je to bio slučaj tokom životnog ciklusa programa i projekata tradicionalno realiziranih u dvorani ili nekom drugom prostoru scenske izvedbe. Sadržaji prikazivani u periodu rane faze pandemije najčešće su podrazumijevali: (1) reprodukciju prethodno snimljenih materijala na online platformama; (2) produkciju potpuno novih online sadržaja; (3) prikazivanje ostalih materijala (fotografije i snimci iz arhive pozorišnih predstava, fotografije zgrade, skice i zapisi, itd.); (4) online inicijative i prijekti; (5) izvedbe i sadržaji na otvorenom i/ili improviziranim eksterijernim lokacijama i (6) postepeni rad na novim projektima i promocija novih predstava. U tabelarnom pregledu predstavljen je presjek online produciranih i objavljenih sadržaja.

Prethodno snimljene		Omogućavanje pregleda u određenom vremenskom trajanju		
predstave i programi		Emitiranje u precizno utvrđenom terminu		
		Trajno postavljanje sadržaja		
Posebno producirani online sadržaji	uz	Organizovani online događaji (razgovori, snimljeno uživo		
	mogućnost	diskusije, promocije...)		
	interakcije	Različiti oblici akcija, inicijativa i projekata	snimljeno	uživo
		Interpretacija umjetničkih sadržaja - kraće forme i odlomci	snimljeno	uživo
(dramski monolozi, bajke i sadržaji za djecu,				

²⁶ Online rezervacija i prodaja ulaznica, online prodaja (suvenirnica, knjižara...), digitalni video-arhiv i live-stream odabranih sadržaja sa plaćenim pristupom, plaćeni pristup posebnim rubrikama na internetskim stranicama i aplikacijama sa dodatnim uslugama i sadržajima, obogaćenje programa članstva (*memberships*) sa brojnim dodatnim online i digitalnim uslugama i sadržajima, itd.

²⁷ Termin „*family* (familija, obitelj, porodica) umjetničke organizacije“ u upotrebu uvode i etabliraju ga u disciplini *arts managementa* (umjetnički menadžment / menadžment u kulturi) američki kulturni praktičari i teoretičari Michael Kaiser i Brett Eagen. Uključenje široke zajednice i uspostavljanje socijalne kohezije, prema ovim autorima, predstavlja najveće postignuće u odnosu između poslovnog sektora i pozorišta. Korporativna podrška, prema tome, ima širi doseg i poimanje, što kao rezultat ima i novu pozorišnu publiku koja ima potencijal postati redovna publika. Takav pristup dovodi do stvaranja *obitelji* odnosno publike koja time pozorišnu organizaciju doživljava bliže i prisnije. To se nadovezuje na sljedeći razlog osiguranja sredstava, a to je društveni život.

poezija...)	
Autorska (privatna) obraćanja umjetnika	snimljeno uživo

Tabela 3. Pregled strukture online sadržaja koje su pozorišne ustanove i organizacije izvedbeno-scenske produkcije producirali i objavljivali u periodu rane pandemije.

Istraživački interes za uticaj krize na status aktera izvedbeno-scenske djelatnosti

Međunarodna mreža za savremene scenske umjetnosti (IETM)²⁸ među prvima je, još u ranoj fazi pandemije, provela opsežno istraživanje i objavila jedan od prvih izvještaja o utjecaju globalne krize na izvedbene umjetnosti.²⁹ Izvještaj se temeljio na doprinosima članova mreže iz 23 zemlje. Autorica polazi od bazičnih činjenica kojima potvrđuje kako se kriza, već u svojim prvim danima, pokazala razornom za kulturni i kreativni sektor. Mjere zaključavanja i socijalnog distanciranja onemogućile su uobičajen rad za profesionalce u sektoru, a mnogi, osobito u zemljama bez razvijenih sistema socijalne zaštite, dovedeni su u situaciju opće profesionalne ugroženosti usljed propusta i slabosti tih sistema. Prekarnost, međutim, nije bila novost za mnoge praktičare i profesionalce u umjetnosti i kulturi, osobito za mlade radnike i radnice. Sektor izvođačkih umjetnosti iz mnogih je očiglednih razloga bio teško pogođen: neposrednim i katastrofalnim utjecajem na najosjetljiviji dio vrijednosnog lanca - umjetnicima, i značajnim efektima snježne kugle koji se razvijaju umeđu ostalim akterima sektora. Voditeljica odjela za politiku i istraživanje IETM-a Elena Polivtseva povezala je učinke pandemije sa dugoročnim neuspjehom u rješavanju uvjeta rada kulturnih djelatnika na odgovarajući način, direktno pozivajući institucije Evropske unije na djelovanje kako bi se zaštitila budućnost izvedbeno-scenskog sektora. Cilj istraživanja bio je osjetiti duh koji je zahvatio globalnu umjetničku zajednicu, otkriti mehanizme solidarnosti i strategije preživljavanja, te identificirati najaktuelnije potrebe i pretvoriti ih u razumne preporuke za donositelje politika, a istraživanje je rezultiralo sa pet temeljnih zaključaka:

²⁸ *International Network for Contemporary Performing Arts* jedna je od najstarijih i najvećih međunarodnih kulturnih mreža koja okuplja više od 500 organizacija izvedbenih umjetnosti i profesionalaca koji rade u savremenoj izvedbeno-scenskoj produkciji širom svijeta.

²⁹ Polivtseva, Elena (2020.) *Performing Arts In Times Of The Pandemic: Status Quo and the Way Forward*. Brussels: IETM, dostupno na: https://ietm.org/system/files/publications/performing_arts_in_times_of_the_pandemic_0.pdf (uvid dana, 25. 4. 2023.)

1. Spašavanje cjelokupnog ekosistema izvedbenih umjetnosti bilo je moguće provesti isključivo kroz izravnu podršku umjetnicama i umjetnicima i kreativnim akterima sektora.
2. Izvođačke umjetnosti izuzetno su teško pogođene, a pod posebnim pritiskom bio je njihov međunarodni aspekt.
3. Prekinuta veza sa publikama dugoročno uzrokuje izuzetnu štetu, gotovo jednaku koliko i direktne ekonomske posljedice.
4. Princip supsidijarne (odozdo prema gore) solidarnosti sektorskih aktera, uključujući i šire krugove publike, bio je vidljiv i mjerljiv.
5. Masovnost primjene digitalnih praksi, unatoč pozitivnim iskustvima, potvrdile su neophodnost očuvanja i održanja komponenti žive izvedbe u scenskim umjetnostima.³⁰

Samantha Brooks i Sonny Patel (2022) sačinile su detaljan i koristan pregled brojnih prethodno provedenih istraživanja kojeg su nazvale Izazovi i prilike sa kojima su se susreli izvođači tokom karantene Covid-19.³¹ Studija je sintetizirala prethodno provedena istraživanja i objavljenu literaturu o iskustvima profesionalnih i amaterskih izvođača tokom pandemije i njihovu percepciju izazova i prilika sa kojima se suočavaju. U šest elektronskih baza, autorice su pretražile i analizirale radove koji sadrže primarne podatke o ovim temama.³² Cilj je bio istražiti objavljenu literaturu o tome kako su osobe u izvedbenim umjetnostima doživjele pandemiju, sa posebnim akcentom na to kako je period općeg zatvaranja uticao na njihovu dobrobit te izazove i prilike s kojima su se susretali. Pregledana je čak 21 studija, a rezultati analize također mogu biti obuhvaćene sa pet ključnih konstatacija:

1. Umjetnici izvođači doživjeli su gubitak posla, prihoda i društvenih veza.
2. Neki akteri su zbog toga iskusili negativne psihološke učinke.
3. Mnogi su izvjestili kako intenzivno istražuju nove načine i izražajne forme, pri čemu je izvođenje na daljinu bio najčešće zastupljen model.

³⁰ Ibid, str. 2

³¹ Brooks S. K., Patel S. S. (2022). *Challenges and opportunities experienced by performing artists during Covid-19 lockdown: Scoping review*. Social Sciences & Humanities Open, Vol. 6, Issue 1

³² Navedene teme su uključivale: (a) gubitak posla i radnih angažmana, (b) finansijski učinak, (c) zabrinutost za budućnost u profesiji i opstanak sektora, (d) psihološku dobrobit, (e) društvene veze, (f) nastavak kreativnih potraga i (g) nejednakost.

4. Nedostatak tehnološke stručnosti ili loša internetska konekcija značajno su ometali virtuelni rad i daljinske izvedbe.
5. Nizak prihod i/ili obaveze skrbi uzrokovale su dodatne ekonomske i egzistencijalne pritiske.

Zaključci provedenih studija upućuju kako je pandemija, ali i sa njom povezana ograničenja, dovela do značajnih gubitaka posla i prihoda za mnoge umjetnike što je aktere navodilo da se zabrinu za svoju profesionalnu budućnost i nastavak razvoja sektora općenito. Također, usljed brojnih društvenih ograničenja, umjetnici su se suočavali sa osjećajem usamljenosti i izoliranosti. Iako su osjetili brojne negativne psihološke posljedice karantene (tjeskoba, nervoza, loš san...) učesnici u provedenim studijama su prijavili i pozitivne učinke i opisali osobne i profesionalne prilike koje je pandemija donijela, poput manjeg pritiska, uživanja u slobodnom vremenu koje konačno mogu provesti sa porodicom, kao i vremenu koje mogu posvetiti novim oblicima kreativnog istraživanja, razvijajući nove ili poboljšavajući postojeće profesionalne i osobne vještine. Iako su umjetnici svoj rad ponajviše prilagođavali online platformama, u navedenim studijama su izvijestili o pomiješanim osjećajima o tome koliko je to novo okruženje dobro ili loše funkcionisalo kao zamjena za umjetničko-stvaralački rad sa svojom profesionalnom zajednicom. Gotovo očekivano, većina vjeruje kako virtuelna forma ne može zamijeniti zajedničko iskustvo osobnog stvaranja umjetnosti s drugima. Osim toga, mnogi su prijavili prepreke u takvom sudjelovanju, što je uključivalo probleme sa internetskom vezom, nedostatak odgovarajućih tehnoloških vještina i poteškoće u pronalaženju vremena ili prostora za rad od kuće. Umjetnici su pokazali otpornost i svestranost tokom poteškoća sa kojima su se suočili kao posljedica pandemije. Međutim, postoji niz nejednakosti koje izazivaju zabrinutost i zahtijevaju daljnja istraživanja. U našem sistemu, sa pozorišnom produkcijom dominantno smještenom u okviru javne institucionalne forme sa stalno zaposlenim umjetničkim ansamblima, glavne nejednakosti i dalje su one između zaposlenih umjetnika sa svim benefitima koje donose stalni profesionalni angažmani u javnom sektoru, u odnosu na umjetnike koji prihode ostvaruju isključivo na osnovu projektnih angažmana i povremenih ugovora, u sektoru čiji su globalni trendovi već dugo u zonama gig ekonomije.³³ No, istraživačke studije su otvorile i pitanja jedinstvenog

³³ Termin u engleskom jeziku *gig economy* sastoji se od žargonizma *gig*, kojim se prvobitno označavao muzički angažman (tezga, gaža) i imenice *economy* (ekonomija). Naziv je stvoren početkom 2009. na vrhuncu ekonomske krize kada je nezaposlenost bila visoka. Na našem govornom području pojavljuje se naziv *gig ekonomija* ili *gig-ekonomija*. Takva se ekonomija temelji na tome da preduzeća za obavljanje nekih poslova zapošljavaju nezavisne stručnjake (tzv. slobodnjaci) na određeno vrijeme i kraće periode. Takvo zapošljavanje postaje sve popularnije jer je radna snaga sve mobilnija, posao se

uticaja pandemije na mlade umjetnike, umjetnike s invaliditetom, one koji, prevashodno iz ekonomskih razloga, ne mogu pristupiti tehnologiji potrebnoj za rad i nastupe na daljinu, ali i one koji imaju obavezu i odgovornost dodatnog skrbništva u svojim porodičnim i privatnim okruženjima (djeca, nezaposleni partneri, stariji roditelji i sl.). Istraživanja su također potvrdila značaj izgradnje mreža i strukovnih organizacija scenskih umjetnika koji mogu podržavati jedni druge, osobito u periodima krize. Nezaobilaznu činjenicu svakako predstavlja i nužnost redefiniranja kurikuluma obrazovnih sistema, što podrazumijeva uključivanje različitih vještina i znanja, prevashodno onih o digitalnim tehnologijama, u procese formalnog i neformalnog obrazovanja scenskih umjetnika.

Mentalno zdravlje bio je jedan od glavnih ciljeva u svijetu tokom trajanja pandemije, s obzirom na brojne potencijalne štetne učinke kod pojedinaca i zajednica u periodu zatvaranja i karantene kao što su tjeskoba, depresija, usamljenost i ljutnja (Brooks, 2020.) i uticaj produžene izolacije od drugih na ljude koji su ipak primarno društvena bića (Pietrabissa i Simpson, 2020.). Profesionalci u sektoru izvedbenih umjetnosti često prijavljuju visoku razinu organizacijskih zahtjeva samog produkcionog procesa njihove kreativne djelatnosti, slabu sigurnost posla, pretjeranu predanost i posvećenost poslu i stvaranju, teškoće u suočavanju sa kritičnim povratnim informacijama o svom radu, odsustvo javno deklariranog priznanja za njihov rad i narušene odnose sa kolegama (kompeticijski odnosi, kratkotrajne profesionalne relacije zbog prolazne povezanosti sa organizacijama u dominantno projektnom obliku rada, i sl.), što sve može negativno uticati na njihovo psihofizičko stanje (Willis, Neil, Mellick i Wasley, 2019.). Čak i oni akteri koji su uključeni u izvedbene umjetnosti ali ne zarađuju za život izvođenjem također su pogođeni društvenim ograničenjima koje je donijela pandemija, budući da društveni aspekt izvedbe ima značajan potencijal pozitivnog utjecaja na psihološko blagostanje aktera - izvođačkih umjetnika i drugih performera (Pietrabissa & Simpson, 2020.). U tom smislu, iznenadni gubitak mogućnosti javnog umjetničkog nastupa također može imati negativan utjecaj na izvođače. Pandemija je donijela velike poremećaje u djelatnost izvedbenih umjetnosti koja je, i prije 2020. godine, globalno već bila prepoznatljiva po nesigurnim i najčešće netipičnim oblicima zapošljavanja (Comunian & England, 2020; Hancock, Tyler i Godiva, 2021) sa profesionalcima koji su često bili potpuno nezaštićeni ili nedovoljno zaštićeni propisima o zapošljavanju, a time egzistencijalno i socijalno ugroženi,

može obaviti s bilo kojega mjesta, a radnici mogu birati privremene poslove i projekte širom svijeta. (bolje.hr) U lokalnim standardizovanim jezičkim oblicima odgovarajući naziv bi bio ekonomija honorarnih poslova.

te onemogućeni u planiranju budućnosti (Tsioulakis & FitzGibbon, 2020).³⁴ Osim gubitka posla, usljed ograničenja društvenih kontakata mnogi izvođači nisu mogli prakticirati, umjetnički vježbati i pripremati nastupe sa kolegama i svojim uobičajenim profesionalnim grupama, što je dugoročno najčešće rezultiralo nedovoljnom spremnošću izvođača da se nakon pandemije ponovno lako pridruže radnim procesima u svojoj profesionalnoj zajednici (Stuckey, Richard, Decker, Aubertin i Kriellaars, 2021).

Zaključak

Cjelokupan je pozorišni pejzaž u tome periodu, u najmanju ruku bio uzdrman, uz tada dominirajući stav kako bi oporavak sektora scenskih djelatnosti od finansijskog i sociološkog uticaja pandemije mogao trajati godinama. Unatoč svim teškoćama, velika je količina kreativnosti oslobođena u izuzetno teškim uslovima potpunog zatvaranja. Zanimljivo je bilo pratiti i kako su brojni teatarski akteri, nekada i sa posebnim žarom, u tom periodu isticali kako se ne žele vraćati u pozorište kakvo je bilo prije pandemije. Iako se svakako nisu u potpunosti slagali oko najbitnijih pitanja koje je globalna kriza učinila vidljivima, a koja su neminovno bila različita u različitim kontekstualnim okruženjima, protokom vremena ipak su se izdiferencirale brojne zajedničke teme. Ranjivost umjetnika koji stvaraju u okviru kompleksnih pozorišnih kreativnih lanaca postala je očita i navela je mnoge da se zalažu za pravednije i održivije profesionalne angažmane. Kriza je snažno uticala i na procese organiziranog okupljanje umjetnike u institucionalnom zagovaranju važnosti umjetnosti i kulture kao sektora kreativne industrije. Čak su i vlade onih zemalja u kojima je stepen javnih subvencija namijenjen za sufinansiranje savremenog kulturnog stvaralaštva tradicionalno vrlo nizak, implementirale određenu vrstu finansijske, normativne ili socijalne podrške ugroženim profesionalnim umjetničkim zajednicama.³⁵ Iako su kulturni i kreativni sektori označeni kao jedan od sektora koji su najviše negativno pogođeni u Europi (Consult, Institut, Amann i Heinsius, 2021.), posljedice pandemije ipak su paradoksalno dovele do „punijeg“ i solidarnijeg pozorišta. Organska posvećenost pozorišnih sistema integrativnim procesima dodatno je bila potaknuta sve jasnijom spoznajom kako pozorišta vjerovatno nikada nisu bila dostupna svima, produkcijski i recepcijski. Ako je više ljudi nego ikad na određene načine

³⁴ Početkom 2021. *Actors Fund* ispitao je preko 7000 umjetnika i umjetnica, što uključuje sve vrste kreativnih djelatnika u oblastima scenskih umjetnosti. Došli su do podataka da je 76% njih prijavilo gubitak prihoda, 62% izgubilo posao na dio radnog vremena ili konkretne planirane nastupe, a 50% su izgubili poslove sa punim radnim vremenom (Malkin, 2021).

³⁵ Veliki paket pomoći usvojen u Ujedinjenom Kraljevstvu sredinom 2020., a zatim i u Sjedinjenim Državama krajem iste godine. (Fuchs, 2021)

pratilo sadržaje teatarskih stvaralaca tokom pandemije, što se u izvjesnom smislu zaista i dešavalo, neminovno se nametnulo pitanje kako bi se taj pristup mogao održati i u fazi kada se (post)produkcija vratila svojim starim i tradicionalnim modelima. Uprkos udarima i nevjerovatnim izazovima sa kojima su se scenske djelatnosti globalno suočile, i u Bosni i Hercegovini je još jednom potvrđena čudesna snaga i izdržljivost te umjetnosti. Pozorište je bilo i ostaje mjesto susreta i dijaloga, a i okviri globalne zdravstvene krize na nove su načine dokazali kako je pozorište moguće čak i onda kada smo ubijeđeni kako ga ne može biti – kada je onemogućena izravna interakcija sa publikom i tradicionalno izvođenje uživo. Uloga koju pozorišta mogu i trebaju igrati unutar zajednica također je postala očiglednija, budući da je pozorišna zajednica svojim prisustvom i aktivnostima ipak nudila izvjesnu utjehu u ranoj fazi pandemije, ali i da se aktivno bavila društveno-političkim krizama i previranjima koji su nastajali i razvijali se u specifičnim okvirima globalne krize, u najvećoj mjeri i kao njena direktna posljedica.

Literatura i izvori

1. Begagić, H. (2022). Pandemija i bosanskohercegovačka teatarska scena: Potvrđena snaga i izdržljivost pozorišta. „Protagonist“, str. 8, Cetinje: KP Zetski dom
2. Bissell, L. and Weir, L. (2021) Performance in a Pandemic. 1st edn. Taylor and Francis. Dostupno na: <https://www.perlego.com/book/3122350/performance-in-a-pandemic-pdf> (pristupljeno: 3. 11. 2023.)
3. Boix-Doménech, R., Rausell-Köster, P. (2018). The Economic Impact of the Creative Industry in the European Union. u Drones and the Creative Industry. Innovative Strategies for European SMEs (ur. Santamarina-Campos, V. i Segarra-Oña, M.). Cham: SpringerOpen
4. Brooks S. K., Patel S. S. (2022). Challenges and opportunities experienced by performing artists during COVID-19 lockdown: Scoping review. Social Sciences & Humanities Open, vol. 6, Issue 1 (Dostupno na: www.doi.org/10.1101/2022.02.23.22271390) (pristupljeno: 12. 11. 2023.)
5. Capece, K. and Scorese, P. (2021) Pandemic Performance. 1st edn. Taylor and Francis. Dostupno na: <https://www.perlego.com/book/3037683/pandemic-performance-resilience-liveness-and-protest-in-quarantine-times-pdf> (pristupljeno: 23. 10. 2023)
6. Fischer-Lichte, E. (2008) The Transformative Power of Performance. New York: Routledge.

7. Fuchs, B. (2021) Theater of Lockdown. 1st edn. Bloomsbury Publishing. Dostupno na: <https://www.perlego.com/book/2854057/theater-of-lockdown-digital-and-distanced-performance-in-a-time-of-pandemic-pdf> (pristupljeno: 18. 11. 2023)
8. Ljumović, J. (2021). Pozorište u doba korone: Karantinski eksperimenti. Protagonist, str. 4, Cetinje: KP Zetski dom
9. Munjin, B. (2021). Vrijeme straha i nade: Kazalište u doba korone, u Hrvatskoj i u regiji. Kazalište: časopis za kazališnu umjetnost, vol. XXIV br. 85/86, str. 174-176, Zagreb: HC ITI
10. Munjin, B. (2023). Kako sačuvati estetiku i publiku u doba korone i drugih kriza: Treba se vratiti na početak. Protagonist, str. 5, Cetinje: KP Zetski dom
11. Phellan, P (1993) Unmarked: The politics of performance. London: Routledge.
12. Polivtseva, Elena (2020a) Performing Arts In Times Of The Pandemic: Status Quo and the Way Forward. Brussels: IETM, Dostupno na: https://ietm.org/system/files/publications/performing_arts_in_times_of_the_pandemic_0.pdf (pristupljeno: 25. 4. 2023.)
13. Polivtseva, E. (2020b) Culture, Creativity and Coronavirus: Time for EU Action. Green European Journal. Dostupno na: <https://www.greeneuropeanjournal.eu/wp-content/uploads/pdf/culture-creativity-and-coronavirus-time-for-eu-action.pdf> (pristupljeno: 12. 12. 2022.)
14. Seničić, M., Obradović, O. (2020). Pozorišni i filmski onlajn festivali - (ne)održivost digitalnog okupljanja u doba krize. Kultura, 169, 63-85. Dostupno na: <https://doi.org/10.5937/kultura2069063S> (pristupljeno: 9. 10. 2023.)
15. Sindičić Sabljo, M. (2021). Je li kultura ustavom zajamčeno građansko pravo? Francuska kazališta u doba pandemije. Kazalište: časopis za kazališnu umjetnost, vol. XXIV br. 85/86, str. 168-173, Zagreb: HC ITI
16. Stojnić, A. (2015) Teorija izvođenja u digitalnoj umetnosti. Beograd: Orion Art.
17. Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona 2021-2027. godina, Zenica: Udruženje za zaštitu humanih, intelektualnih i kulturnih vrijednosti Zjenica, 2022.
18. Svich, C. (2021) Toward a Future Theatre. 1st edn. Bloomsbury Publishing. Available at: <https://www.perlego.com/book/3008904/toward-a-future-theatre-conversations-during-a-pandemic-pdf> (pristupljeno: 22. 9. 2023.)

CHALLENGES AND OPPORTUNITIES OF THE GLOBAL CRISIS ON CONTEMPORARY PERFORMING ARTS AND THEATER PRODUCTION: THE PERSPECTIVE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The global health crisis caused by the Covid-19 pandemic and officially declared in March 2020 has caused tectonic disturbances in all aspects of social life, and has had a particularly strong impact on the organizational-institutional systems of performing arts and culture. The reaction of theater institutions and performing arts organizations was mostly unique on the global scene, and the Bosnian creative sector most often applied universal production and communication models developed during the early pandemic period. The work and organization of production in that two-year period (2020-2022) can be divided into three key and recognizable phases, primarily in relation to the degree of restrictiveness of the official measures and the overall epidemiological situation. A special challenge was presented by the processes of digital transformation, which were significantly initiated for the first time during the period of mass transfer of activities to online areas of remote work and virtual communication with audiences. The issues of the essence and ontology of the stage act and the (im)possibility of the performance adapted to the media that displace it from its traditional environment where direct communication with the audience is possible are updated. Special trials were imposed on the organizers and producers of theatre and music manifestations and festivals, whose adaptation to the new circumstances ranged from complete cancellation to program reconceptualization. The research and academic community paid special attention to projections of the future of the sector and the long-term impact of the consequences of the pandemic on its further development. Special attention in the research is devoted to the direct impacts that the crisis had on individuals, artistic and creative actors of the sector, in an economic and socio-cultural sense.

Key Words: *theatre production, pandemic, performing arts and culture, global health crisis, performance*

UDK 1 Grlić, D.

UDK 929 Grlić, D.

Izvorni naučni rad

Prof. dr. Spahija Kozlić

STO GODINA OD ROĐENJA DANKA GRLIĆA¹ ESTETIČAR I BUNTOVNIK

Sažetak

Danko Grlić je rođen 1923. godine u Gračanici, BiH, dakle prije 100 godina. Dao je značajan doprinos filozofiji, posebno estetici. Akcenat u svom filozofiranju daje na djela Friedricha Nietzschea i Karla Marxa dovodeći u vezu Nietzscheov pojam vječnog vraćanja istog sa Marxovim zahtjevom za praktičnim djelovanjem filozofa. Ekskomuniciran je iz Katoličke crkve, zatvaran na Golom otoku i istjerivan iz akademskog života zbog svoje buntovne prirode.

¹ Danko Grlić je rođen 18. septembra 1923. godine u Gračanici, Bosna i Hercegovina. Dio djetinjstva je živio u rodnom mjestu i Brčkom, a kao osmogodišnjak sa porodicom seli u Zagreb gdje se i školovao. Sa sedamnaest godina se priključuje SKOJ-u ilegalno pomažući partizanski otpor zbog čega je i hapšen. Nakon Drugog svjetskog rata prvo bitno se bavio novinarstvom u nekoliko novina i časopisa. Zanimljivo je da je počesto pisao o negativnoj ulozi Katoličke crkve u vrijeme NDH, zbog čega je i ekskomuniciran. Burna 1948. nije ni njega zaobišla, te je (uprkos tome što je bio protivnik rezolucije Informbiroa) iste godine uhapšen i zatvoren na Golom otoku. Po izlasku se nije mogao baviti javnim poslovima, posebice novinarstvom, pa je 1950. godine upisao studij filozofije na kojem diplomira pet godina kasnije. To je bilo i vrijeme prvih filozofskih uradaka i korektorskih poslova u časopisima *Pogledi* i *Praxis*. Godine 1960. Miroslav Krleža ga je angažirao na poslovima redaktora za filozofiju i sociologiju u Leksikografskom zavodu Hrvatske. U dokumentima je zabilježeno da je u to vrijeme kreirao oko hiljadu priloga za *Enciklopediju* Leksikografskog zavoda i *Filozofijski rječnik* Matice Hrvatske. Pored toga, objavio je i školski leksikon *Filozofija*, *Leksikon filozofa* (sa kasnijim dopunama) i *Filozofija - Enciklopedijski leksikon*. Uporedo sa tim, 1969. godine, doktorirao je na temi *Temeljna misao Friedricha Nietzschea*, a disertacija je u prilagođenoj i kraćoj formi objavljena u Beogradu pod naslovom *Ko je Niče*. Predavačka biografija počinje 1962. godine na Akademiji za likovnu umjetnost u Zagrebu (do 1968). Te godine su se desile poznate studentske demonstracije, pa mu je zbog aktivne uloge u tom događaju zabranjen rad na Akademiji. Od 1971. do 1973. kao redovni profesor estetike predaje na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Godine 1973. dobija profesorsku poziciju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je (sve do svoje smrti) radio kao profesor i šef Katedre za estetiku. Kada je prevodilački posao u pitanju, čitalačkoj publici je ponudio prevode Kirkegaardovog *Dnevnika zavodnika*, Bernsteinove *Pretpostavke socijalizma i zadaće socijaldemokratije*, *Povijest filozofije* od Windelbanda i Heimsoetha, Heideggerov tekst *Čemu pjesnici*, Nietzscheov znameniti uradak *Tako je govorio Zaratustra*, i tako dalje. Umro je u Zagrebu 1. marta 1984. godine.

U natuknici najnovijeg *Filozofskog leksikona* (ur. Stipe Kutleša, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2012. godine) stoji da je Danko Grlić objavio sljedeća djela: *Filozofija* (1963), *Umjetnost i filozofija* (1965), *Leksikon filozofa* (1968), *Zašto* (1968), *Ko je Niče* (1969), *Contra dogmaticos* (1971), *O komediji i komičnom* (1972), *Estetika I-IV* (1974-1979), *Marksizam i umjetnost* (1979), *Friedrich Nietzsche* (1981), *Za umjetnost* (1983), *Misaona avantura Waltera Benjamina* (1984), *Izazov negativnog: uz estetiku Theodora Adorna* (1986).

Ključne riječi: filozofija, estetika, Friedrich Nietzsche, Karl Marx, buntovnik.

Ako bismo kod Danka Grlića, filozofa estetičara, rođenog u Gračanici, tražili filozofski oslonac (a to između ostalog zahtijeva svojevrsna mikro monografija, kakva je podsjećanje povodom 100 godina od njegovog rođenja) onda bismo mogli reći da je to zanimljiva (ko)relacija između dvaju njemačkih filozofa - Friedricha Nietzschea i Karla Marxa. Da je to tako pokazuje i Grlićev rad izložen na simpoziju u Beogradu krajem 1968. godine, iste godine kada je izbačen sa Akademije za likovnu umjetnost u Zagrebu. Tada je ukazao na problem teorijskog tumačenja Nietzscheovog pojma *vječnog vraćanja istog*, jer ukoliko bi se na njega gledalo kao na puku simboličku metaforu, odnosno “kad bi, ukratko, vječno vraćanje istog bila estetska ili spoznajna kategorija, ili kad bi bilo nešto metafizičko, nadindividualno (kao na primjer Šopenhauerova volja) tada bi Niče još sav stajao na tlu tradicije.”² Ovaj pojam kod Nietzschea je možda i najbitnije polazište filozofiranja, a Grlić ga čita kao svojevrsno dijalektičko načelo kojim se (putem umjetničke težnje) nastoji ukinuti suprotnost između prošlosti i budućnosti. Konkretnije, *vječno vraćanje istog* ne treba gledati isključivo kao novu dimenziju vremena “već i egzistencije samih realnih predmeta, njihovih prostornih određenja”³.

Iskrivljavanje svijeta je, kako Grlić čita Nietzschea, rezultat jednostranog pojmovnog mišljenja svijeta kojim se (iz)mišlja njegova konstrukcija u svrhu nadređenosti realitetima i ljudskom iskustvu, dakle praksi. Grlić apeluje na to da čovjek i svijet postanu jedno čime čovjek nadilazi puku idejnu (samo)prezentaciju. Tek tada, decidan je on, čovjek “može preći preko mosta”. Pitanje koje sebi postavlja Grlić odnosi se na moguću suprotnost Nietzscheovog pojma *natčovjeka* sa *vječnim vraćanjem istog*. Odgovor je prilično smio, jer tvrdi da Nietzsche *natčovjekom* želi dokinuti prošlost, jer je on “biće koje živi u nezavršenom, beskrajnom trajanju vremena, on je ‘strijela u budućnosti’, stalna upravljenost na ono još neviđeno, nestvarno, nepostojeće, pa dakle i neponovljivo. *Natčovjek* se rješava prošlosti, rješava tradicije, dok se, nasuprot tome, *vječnim vraćanjem istog* stvara i u prošlosti mogućnost čak i za ono buduće, pa se prošlost ne uništava već, štaviše, potvrđuje tako da se ponavlja”⁴. Cilj je ovakvog hermeneutičkog napora, dakle, kritički preispitati Nietzscheovo djelo, potom (kroz historiju estetičkih ideja) odgovoriti na pitanje kakva je sudbina savremene estetike i, konačno, dovesti je u vezu sa kritikom dogmatskog marksizma

² Danko Grlić, *Vječno vraćanje istog kao vječno vraćanje umjetničkog u umjetnosti*, u: Niče i marksizam (ur. Branko Pavlović), Srpsko filozofsko društvo, Beograd 1969, str. 7.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem, str. 8-9.

i ondašnjeg jugoslovenskog društva, a to se, između ostalog, vidi i u Grličevom angažmanu u časopisu *Praxis*. S tim u vezi, Danko Grlić nastoji jasno ukazati na falsificiranje Nietzscheove filozofije ustajući protiv ideoloških interpretacija njegove misli, kako zloupotreba Nietzschea u svrhu nacističke ideologije, tako i kroz ortodoksno marksističko tumačenje, posebno prisutno kod Georga Lukácsa. Ergo, Grličeva interpretacija Nietzscheove misli je prilično originalna i rehabilitirajuća za filozofa koji je u to vrijeme bio “na zlu glasu”.

Svojom *Estetikom* (životnim djelom u četiri knjige) na originalan način je (kako historijski, tako i problemski) oslikao umjetnost i filozofiju umjetnosti, od Stare Grčke do savremenosti. Knjiga zaista nije tipična (a po njoj sam spremao ispit iz Estetike na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu kod profesora Predraga Fincića), odnosno nije udžbenička, nego je Grlić estetičkim problemima pristupao kroz vlastito čitanje Marxovih stavova o umjetnosti. Ne čudi, onda, na gotovo svakoj stranici veoma vidljiv veliki napor da se čitaocu približi marksistički pogled na umjetničko stvaralaštvo i estetiku kao filozofsku disciplinu. Cilj ovakvog pristupa bio je razračunati se sa dogmatskim, posebice vulgarnim (pa i uskomimetičkim) tumačenjem poiesisa u najširem smislu, te ideološke (zlo)upotrebe umjetnosti.⁵

Slijedeći osnovnu poentu Marxove filozofije po kojoj je (u skladu sa 11. tezom o Feuerbachu) angažiranost filozofije i filozofa nužna kako bi svijet bio bolji, Grlić hrabro iznosi svoje mišljenje bez obzira na društvene mehanizme sankcioniranja, manje ili više prisutne u zajednici. To se jasno vidi i u njegovoj biografiji, od ekskomunikacije iz Katoličke crkve, preko robijanja na Golom otoku, pa do izbacivanja sa Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu. U tom kontekstu valja spomenuti njegove dvije srodne knjige, jedna je *Zašto*, ponuđena čitaocima 1968. godine, a druga je iz štampe izašla tri godine poslije pod naslovom *Contra dogmaticos*. U objema elaborira mogućnost i ozbiljenje ethosa i avangardnog angažmana filozofa i filozofije same, samim tim su ovo knjige o akademskoj hrabrosti i borbi protiv zgotovljenih dogmatizama i teorijskih i praktičkih apologiranja prisutnih u zajednici. U tekstu pod naslovom *Smisao angažiranosti u filozofiji*, koji je objavljen u 4. broju *Praxisa* iz 1967. godine nedvosmisleno govori o obavezi djelovanja filozofa: “Jer ako već nije angažirana za istinu, može biti za neistinu, ako ne želi djelovati u zbilji, želi nedjelovati, ako neće drugo do naprosto filozofiju zbog filozofije onda upravo to

⁵ Vidjeti: Danko Grlić, *Estetika*, Naprijed, Zagreb 1983. godine.

hoće, pa čak ako radikalno skeptički uopće neće ništa i samo to njeno nehtijenje pretpostavlja angažiranje, htijenje za nehtijenjem”⁶.

Javnim izražavanjem nezadovoljstva zbog ortodoksnih, dogmatskih tumačenja Marxovih ideja također je pokazao akademsku hrabrost u vremenima koja nisu dopuštala bilo kakva ideološka odstupanja. Evidentno je to i u avangardnom djelu *Contra dogmaticos* u kojem ukazuje na opasnosti autističkog zatvaranja u tumačenju svijeta: “Ostavimo, dakle, po strani one primitivne dogmatske “marksističke” kritičare koji žele neke gotove, jednom za svagda utvrđene pseudomarksističke idejno-političke sheme deduktivno primijeniti, aplicirati na literarnu kritiku”⁷.

Takvo “popovanje” je stvorilo, ne samo obmanu i falsificiranje Marxove misli, nego promovirali nešto što je Marx najviše kritizira. “Oni su stvorili svojeg do apsurdna lažnog i za vlastite činovničke svrhe upotrebljivog Marxa i zatim ga još kao neprikosnovenu sverješavajuću petrificiranu dogmu primijenili na svim područjima, pa tako i u domenu literarne kritike.”⁸ Za ovo je, zaista, u to vrijeme (1971. godine) trebala velika intelektualna hrabrost.

Danko Grlić je, evidentno, uistinu akademski buntovnik, zagovornik stalne i beskompromisne borbe za ideološki slobodnog i za svijet otvorenog čovjeka. Posve je antidogmatski promišljao, pa i prije nego što je 1953. godine objavio prvi filozofski članak. O tome svjedoči i podatak da je prije pokretanja časopisa *Praxis* pisao za list *Industrijski radnik*, koji je pod uređivačkom palicom Milana Kangrge imao stranicu posvećenu kulturi. Definitivno valja apostrofirati da je ovaj filozof rođen u Bosni cijeli svoj život bio spreman žrtvovati se i boriti za samosvojan stav o svijetu, jer je filozofija potrebna čovjeku da živi vlastiti, a ne tuđi život. Već je rečeno da se Grlić s posebnim žarom i energijom bavio Nietzscheovom filozofijom života, posebice njegovom estetikom. I ovdje je bilo potrebno imati hrabrost, budući da je u to vrijeme Friedrich Nietzsche bio potpuno neopravdano dovođen u vezu sa nacističkom ideologijom. Iz Grličeve biografije se, s tim u vezi, vidi da je u dvanaestom broju časopisa *Pogledi* iz 1953. godine objavljen njegov tekst *Neki problem morala kod Nietzschea*, čime je (a doktorska disertacija *Temeljna misao Friedricha Nietzschea* to i potvrdila) učinio dostupnim filozofiju ovog njemačkog mislioca javnosti bivše Jugoslavije.

⁶ Danko Grlić, *Smisao angažiranosti u filozofiji*, u: *Praxis (filozofski dvomjesečnik)*, godina IV, broj 4, Zagreb, juli-avgust 1967. godine, str. 479.

⁷ Danko Grlić, *Contra dogmaticos*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1971. godine, str. 17.

⁸ Ibidem, str. 16.

Dajući istovremeno značajan doprinos razumijevanju Nietzscheove i Marxove filozofije i njihovoj možda teško uhvatljivoj povezanosti ukazao je na to da je svijet daleko od dogmatskog mnijenja, a čovjek djelujuće, pa i buntovno biće koje se ne zadovoljava zgotovljenim formama egzistencije. Nadalje, temeljna filozofska polazišta Nietzscheova (smrt Boga, volja za moć, nadčovjek, vječno vraćanje istog, važnost dionizijskog motiva...) na neki način su komplementarna sa Marxovim zahtjevom za okretanjem temeljnoj prirodi čovjeka, prirodi koja treba biti lišena zatvorenosti i prepuštena umjetničkoj i avangardnoj otvorenosti.

Literatura

1. Danko Grlić, *Estetika*, Naprijed, Zagreb 1983.
2. Danko Grlić, *Contra dogmaticos*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1971.
3. Danko Grlić, *Leksikon filozofa*, Naprijed, Zagreb 1968.
4. Danko Grlić, *Ko je Niče*, "Vuk Karadžić", Beograd 1969.
5. Danko Grlić, *Marksizam i umjetnost*, Kulturni radnik, Zagreb 1979.
6. *Niče i marksizam* (ur. Branko Pavlović), Srpsko filozofsko društvo, Beograd 1969.
7. *Pogledi* (časopis za teoriju društvenih i prirodnih nauka, broj 12, Društvo nastavnika sveučilišta, visokih škola i suradnika naučnih ustanova, Zagreb 1953.
8. *Praxis* (filozofski dvomjesečnik), brojevi od 1967-1973.

ONE HUNDRED YEARS SINCE THE BIRTH OF DANKO GRLIĆ AESTHETICIAN AND REBEL

Abstract

Danko Grlić was born in 1923 in Gračanica, BiH, so 100 years ago. He made a significant contribution to philosophy, especially aesthetics. In his philosophizing, he emphasizes the works of Friedrich Nietzsche and Karl Marx, connecting Nietzsche's notion of eternal return with Marx's demand for the practical work of philosophers. He was excommunicated from the Catholic Church, imprisoned on Goli otok and expelled from academic life because of his rebellious nature.

Key words: *philosophy, aesthetics, Friedrich Nietzsche, Karl Marx, rebel*

Edina Kadrić Durmiš, assistant

Prof. dr. Naida Bikić

Vehid Kurtić, assistant

CHALLENGES AND PERSPECTIVES IN ONLINE MATHEMATICS TEACHING DURING THE PANDEMIC COVID-19 IN ZENICA-DOBOJ CANTON

Abstract

The aim of this research was to investigate the attitudes of mathematics teachers towards distance education in primary and secondary schools within Zenica-Doboj Canton throughout the COVID-19 pandemic. The study intended to solicit the views of teachers, pinpoint obstacles and difficulties they encountered, and assess the advantages and disadvantages of this pedagogical approach. Furthermore, the research sought to determine the most effective techniques and resources for delivering online math classes. An online survey was carried out in 2022. among 58 primary and secondary school teachers as well as mathematics educators in Zenica-Doboj Canton, to examine online mathematics courses during COVID-19 pandemic. Subsequent data analysis revealed various hindrances such as issues related to technology, internet accessibility, and transfer of knowledge. Nevertheless, the teachers conveyed a substantial level of contentment regarding their students' achievements and progression. Additionally, it was determined that online resources in Bosnian aligned with the curriculum are necessary.

Keywords: online teaching, mathematics, pandemic, COVID-19

Introduction

The COVID-19 pandemic has caused substantial worldwide and national transformations. On March 17, 2020, an extraordinary session of the Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina declared a natural or other disaster within the country's territory (Sl. Glasnik BiH, 2022). These decisions resulted in the most extensive disruption to education ever recorded, affecting 1.58 billion children globally (United Nations, 2020). In Bosnia and Herzegovina alone, the impact reached 500,000 (Agencija za statistiku BiH, 2020). The COVID-19 pandemic prompted a swift transition to online learning as a substitute for

traditional classroom instruction. Tonković et al. (2022) investigate variances in online learning among nations, with a focus on instruments, platforms, obstacles, and outlooks. It emphasizes the significance of centralized planning and regional accommodations to ensure optimal outcomes. According to the results of a study conducted on mathematics education students (Agus & La Hadi, 2020), 60% of the students expressed a preference for face-to-face learning once the Covid-19 pandemic ended. This was followed by 2.7% who opted for online learning, and 37.3% who favoured blended learning. Pupils and students were obliged to leave their desks and almost overnight, the teaching process was transferred to various online platforms, TV screens, Viber groups and other media. From the outset, it became evident that no country, including Bosnia and Herzegovina, was adequately equipped to handle this type of situation technically or professionally, as stated in Bureković et. al. (2020). During the COVID-19 pandemic, the global education sector underwent a significant transformation that called for a rapid shift from traditional classroom teaching to remote online learning methods. This abrupt change highlighted the crucial role played by digital tools and technological infrastructure in enabling educational continuity. In a recent study by Pulungan et al. (2022) on the effects of distance education, it was found that 75% of students use WhatsApp for learning. YouTube is the second most used platform, accounting for 45% of usage, followed by Edmodo in third place with 30%. Zoom only accounts for 5% and Google Meet for 10%. As Tonković et al. (2022) findings reveal that Europe boasts a robust digital infrastructure with widespread internet access in schools and households. Educators faced the daunting task of transforming educational content and teaching strategies to align with the digital realm. They utilised a range of digital tools, from video conferencing platforms like Zoom and collaborative document editing tools such as Google Workspace, to Learning Management Systems (LMS) like Moodle and Canvas. However, a significant challenge emerged, as approximately 826 million students globally lack computer access, 706 million are deprived of internet access, and 56 million have no access to mobile 3G or 4G networks. This issue is particularly troubling during the current crisis, given that 82.2% of African households face inadequate internet access, due to the pandemic, low education rates, and early school leaving. The OECD presents noteworthy variations among student socio-economic groups. In Europe, over 95% of students have access to computer to facilitate their homework, and 91% can access a conducive study environment. In contrast, Indonesia reports only 34% of students with computer access, and 70% have a tranquil study setting. (Tonković et al., 2022)

On the other hand, students embarked on a process of digital adaptation that required the acquisition of key digital literacies and self-regulation abilities. They faced the intricacies

of taking part in online activities, refining their skills in actively participating in virtual discussions, and responsibly utilising web-based resources. Furthermore, students developed expertise in effectively managing their time to navigate synchronous lectures, self-directed learning, and the submission of assignments in a digital environment. As suggested by Habiyaniti's (2021) study, researchers recommend that teachers create homework activities that are not only more creative but also more effective and manageable. This can be achieved through the use of appropriate tools or media that align with the material being taught. Moreover, teachers should be mindful when designing assignments, ensuring they sustain students' enthusiasm for online learning and do not impose undue psychological distress. (Habiyaniti, 2021)

During the COVID-19 pandemic, educators utilised technology to introduce problem-solving tasks and imaginative homework assignments, promoting the acquisition of subject-specific knowledge alongside the development of critical thinking skills and creative problem-solving abilities among students. The objective of Jacinto's (2023) study was for participants to engage in problem-solving activities using technology without the need for advanced mathematical knowledge, rather than focusing on specific curricular content instruction. The questionnaires assessed the extent of enjoyment participants derived from solving problems presented in each session, along with their perceived level of difficulty. The participants reported significant levels of enjoyment across all four evaluated sessions, with values ranging between 4.50 and 4.82. Hence, a plethora of diverse solutions and models were employed to facilitate the continuation of the teaching process (COI Step by step & proMENTE Social Studies, 2020).

The newly established online teaching framework in Bosnia and Herzegovina faced a spectrum of technological, pedagogical, and organizational challenges. Key issues encompass:

1. **Inadequate technological infrastructure and facilities:** A large number of students and teachers in Bosnia and Herzegovina lack access to adequate technological equipment and high-speed internet connections. Teachers frequently rely on their personal resources for work-related purposes.
2. **Lack of familiarity with teaching technologies and tools:** There exists a notable dearth of awareness and knowledge concerning the implementation of modern teaching technologies and tools among educators.

3. **Casual attitude towards learning among students:** A considerable number of students exhibit nonchalant attitudes towards learning, contributing to a lack of class accountability due to the geographical dispersion of students.
4. **Challenge of motivating and engaging students in online teaching:** The absence of personal interaction between teachers and students poses a significant challenge to maintaining student motivation and engagement in the online learning process.
5. **Pedagogical difficulties encountered by teachers:** Teachers encounter substantial pedagogical challenges, including the adaptation of their curriculum to the online environment, synchronization of online activities, and the effective utilization of various educational technologies.

The Ministry of Education, Science and Youth in Sarajevo Canton has released several documents tailored for teachers in response to the ongoing pandemic, with a particular emphasis on facilitating online teaching. These resources encompass guidelines for conducting online teaching, a methodology for the implementation of digital classes, instructions for organizing and executing educational tasks in both primary and secondary schools. Additionally, a comprehensive manual has been developed through collaboration between the Working Group for Support and Supervision of Online Teaching Practice in Canton Sarajevo and the Team for Support and Supervision of Digital Content Creation for Online Teaching in Primary Schools. (Koro, 2022)

In addition to the previously mentioned challenges, the instruction of mathematics faced the additional difficulty of elucidating abstract mathematical concepts, which are inherently challenging for children to grasp, even in a traditional classroom setting, let alone in a virtual environment. Nevertheless, the educators succeeded in maintaining student engagement, facilitating communication, and upholding the integrity of the education system. The shift from classroom to online teaching necessitated the enhancement of teachers' digital competencies and the development of online resources in the Bosnian language to enhance the effectiveness of online instruction. The study of Jacinto (2023) explores the Tecn@Mat Club, an after-school online program designed to augment the digital mathematics problem-solving skills of middle-grade students during the pandemic. The club aimed to promote mathematical problem-solving for all students, irrespective of their academic performance in the subject. Its focus on inclusivity distinguishes it from programs that single out only exceptionally talented or gifted students. The chosen tasks were designed to offer a brief yet diverse technological experience, using tools such as GeoGebra. In April 2022, the authors Gurrea et al. (2023) arranged a series of webinars under the title "Making Math Fun and Engaging through the

Use of Modern Technology: Capacity Building for Math Teachers". The webinars, conducted via the Zoom platform, were designed to enhance the knowledge and skills of mathematics teachers in utilizing online applications to make the online teaching of mathematics more enjoyable and engaging. Meanwhile, the Tecn@Mat Club, as detailed by Jacinto (2023), comprised of five synchronous sessions held via a videoconferencing tool, bolstered by free, accessible technological aids to promote collaboration and communication among participants. The technological tools provided further support for techno mathematical problem-solving in the face of challenges presented in each session. Examples of such tools include Zoom, various websites, Google Drive, Docs, and Sheets, as well as GeoGebra, spreadsheets, text and video editors (Jacinto 2023).

PREVIOUS RESEARCH

In June 2020, UNICEF and UNESCO jointly conducted a *Rapid Assessment of the Situation and Needs - Education in Bosnia and Herzegovina (Phase II)* to gain insight into the prevailing conditions and requirements in the education sector during the COVID-19 pandemic (UNICEF & UNESCO, 2020). The study found that a total of 1695 children had discontinued their primary school education, with 445 of these children located in the Zenica-Doboj Canton. Primary school students experienced more pronounced challenges, as highlighted by Rizai et al. (2023). Specifically, there were 393 children who did not attend secondary school, including 105 in the ZDK. Constraints to online education included a shortage of ICT equipment, limited internet access, the necessity for device-sharing among family members, and a lack of appropriate learning space. To address these challenges, various software and communication tools were employed in the teaching approach, and in certain cases, dedicated web platforms were designed and utilized. Schools commonly used the Viber platform for communication, message exchange, and video calls, whereas more sophisticated tools like Google Classroom and MS Teams were used to a lesser extent. Gurrea et al. (2023) demonstrated that Google Apps, including Google Docs, Slides, Sheets, Drive, and Classroom, were the most well-known online tools. These tools received an average rating of 3.37, indicating that teachers regarded themselves as "competent" in their use. However, the issue of digital access in the context of online learning may exacerbate inequality and widen the gap between students, potentially hindering the effectiveness of education, particularly for those from lower socioeconomic backgrounds. The impact of the pandemic on education is multifaceted and uncertain, with not all consequences necessarily negative (Tonković et al., 2022).

In 2021, Lathifah and Maryanti conducted a study to investigate whether Edugames, an online math game, could serve as a fundamental teaching tool amid the Covid-19 pandemic's online learning process. An Edugame is a video game with educational content intended to immerse players in a learning situation. The incorporation of educational games into digital learning platforms during the COVID-19 pandemic sparked a revolutionary era, significantly enriching lessons. This was achieved by providing students with immersive, interactive, and enjoyable educational experiences, resulting in a markedly improved comprehension and retention of material. Barnová et al. (2022) examined the initial results of their study, where participants were surveyed on their perceived quality of online education during the academic year 2020/2021. According to the findings, 50 participants (47.16%) reported an improvement in the quality of their lessons. However, it was surprising to note that an unexpectedly high percentage of students- 22 (20.75%)- reported a decline in quality (Barnová et al., 2022). Agus and La Hadi (2020) conducted a study on student assessments of online lectures during the Covid-19 pandemic. The data strongly suggests that online lectures during the pandemic were ineffective due to the lack of careful preparation. Approximately 1.3% of students reported the lectures to be highly effective, while 12% found them to be moderately effective. The majority, around 78.7%, considered them less effective (Agus and La Hadi, 2020). The COVID-19 pandemic has highlighted the significance of diverse distance learning techniques in facilitating educational advancement. The use of synchronous and asynchronous approaches, coupled with innovative instructional strategies and digital tools, constitute a flexible and responsive learning ecosystem that can circumvent physical limitations. Notably, in certain schools, online teaching was coupled with television instruction, primarily targeted towards younger students in the early primary school grades. The survey revealed that a considerable number of teachers engaged in professional development to acquire the requisite skills for effective online instruction. The conclusion of the study underscores the necessity for additional development of tools and networks to enhance online teaching, along with the need for robust mechanisms to monitor and ensure the quality of online teaching. Acknowledging certain aspects of online schooling during the Covid-19 pandemic, Koro (2022) presents several results and describes the following: the use of technology in homes for monitoring online classes, including the technical challenges and spatial prerequisites for this purpose; the complexity and extent of tasks completed by students during such classes; the methods employed for evaluating these tasks; the knowledge acquired by students; and the support provided by teachers and schools to students and parents during online classes. These aspects collectively underscore the quality of digital

competency among teachers. Additionally, it is crucial to weigh the advantages and disadvantages of conducting online classes during a pandemic. Blagojević (2022) addressed this by posing a question in their survey: *"What is the most suitable method for distance learning?"*. Among the 295 participants, 54.9% preferred being taught using Microsoft Teams, 24.8% chose video conferences, and 16.8% reported Yammer as their preferred method. The popularity of Microsoft Teams, the most preferred choice, might be attributed to its widespread use among many students. Blagojević's (2022) study indicated that only 10.3% of participants reported an improvement in mathematics learning through online classes, with 4.3% fully agreeing and 6% partially agreeing. By contrast, around 48.1% stated that distance learning made taking exams easier, with 26.3% fully agreeing and 21.8% partially agreeing. The effective administration of assessments and the evaluation of student performance in online education necessitated both the functional expertise of teachers in utilizing digital platforms and the digital literacy and adaptability of students. This collaboration between educators and learners in the digital realm facilitated the organization of exams and tests, leading to the development of modern pedagogical practices in online education. An analysis of consultative teaching implementation through information and communication technologies in primary and secondary schools within the Zenica-Doboj Canton, conducted in August 2020, reveals that possession of ICT equipment, internet access, and functional knowledge of online platforms/applications by students and teachers significantly influenced the quality of organization and implementation of consultative classes (Ministry of Education, Science, Culture, and Sport; Pedagogical Institute Zenica, 2020). The teachers reportedly adapted the teaching material for online classes, but the students deemed it challenging and time-consuming. Moreover, concerns have been raised about the increase in mobile phone usage, particularly among juveniles. As per the findings and discussions presented by Rizai et al. (2023), online learning exhibits both positive and negative effects. However, opinions vary, with some asserting that it should not be mandatory. Some correspondents argue that online learning is necessary and unavoidable due to circumstances that compel education to continue (Rizai et al., 2023).

COI Step by Step and proMENTE Social Studies (2020), with the support of the FOD BiH, conducted a survey during the period of April to May 2020 among parents, students, and teachers to gather information on their experiences with online schooling. Their conclusions were categorized into five areas: accessibility and non-discrimination, online teaching models including communication tools, duration and organization, teacher and family cooperation, and maintenance of mental and physical health during the teaching process. The debate over

whether traditional or virtual classes provide a more effective form of education has been extensive. It is crucial to acknowledge that the efficacy of both formats can fluctuate depending on a range of factors, such as the subject matter, educational objectives, student inclinations, and technological resources. Therefore, selecting between face-to-face and virtual courses frequently relies on the particular context and aims of the educational encounter, rather than a universal remedy. The survey results from Pulungan et al. (2022) also reveal that the platform teachers employ to teach mathematics online is inadequate for providing a competent explanation. Additionally, only 0.5% of students had access to a private tutor during the pandemic. These data uncover the challenges presented by online-based math learning and warrant attention to improve students' outcomes. Students struggle to comprehend the material, as revealed in a study by Pulungan et al. (2022), where 86.4% of participants indicated a preference for offline math learning over online methods. Regarding the third survey question posed by Blagojević (2022), which asked *"What was the most effective method of learning mathematics through distance education?"*, most participants (34.6%) selected "a combination of methods". Furthermore, 155 pupils (28.9%) specifically identified videoconferences as their preferred mode of instruction, whilst 50 respondents (9.3%) reported obtaining assistance from parents or friends. Recommendations from the study suggest that both teachers and students should undergo continuous training to effectively use various tools and platforms (COI Step by step & proMENTE Social Studies, 2020). Technical support should be ensured, and content and materials should be adapted for online classes. The study emphasizes the importance of providing continuous training to teachers and students for effective utilization of various tools and platforms (COI Step by step & proMENTE Social Studies, 2020).

Digital tools such as Google Classroom, YouTube, Zoom, WhatsApp, Viber, and Microsoft Teams are digital tools have been utilized in the context of online teaching, each serving distinct purposes and features. When selecting a tool for online education, several considerations should be taken into account. These may include the institution's existing technology infrastructure, the preference for synchronous or asynchronous communication, and the preferences of educators and students. Google Classroom is ideal for organized course management, while YouTube excels in providing additional multimedia content. Zoom stands out for live virtual classes and meetings, while WhatsApp and Viber offer speedy communication. Microsoft Teams is a thorough platform suited to organizations with a pre-existing Microsoft ecosystem. Ultimately, the efficacy of these tools in online education hinges on their alignment with the precise objectives and standards of the relevant educational

establishment or individual instructors. Agus and La Hadi's (2020) findings indicate that WhatsApp is the primary and most commonly used platform in lectures (65.3%), followed by Google Classroom (18.7%), YouTube (2.7%), e-mail (2.7%), Facebook (1.3%), and a combination of various media (9.3%). Notably, Zoom is reported as the least preferred platform. The study employed a descriptive survey design and was conducted on 75 selected semester II-VI maths students.

The recommendations stress the importance continuous training for both teachers and students to effectively utilize various tools and platforms (COI Step by step & proMENTE Social Studies, 2020). To enhance children's learning abilities and develop higher-order thinking skills, it is crucial to develop bespoke digital platforms and high-quality online content and materials. This allows children to use these resources independently and actively engage with the material, moving beyond passive consumption (COI Step by step & proMENTE Social Studies, 2020). Blagojević (2022) found that primary school students rated their motivation in online classes the highest (3.13), while secondary school students had the lowest rating (2.55). Regarding the comprehension of covered material, college students achieved the highest score (3.75), while their high school peers reported the lowest level of understanding (2.69). Motivating students and conscientiously preparing teaching materials are essential components for successful online instruction. Encouraging and maintaining students' engagement in the digital environment is crucial for promoting their active participation and overall academic achievements. The effective development and organization of educational resources, specifically designed for online use, are fundamental for delivering informative and engaging content. This is vital for promoting accessibility and clarity, leading to an enriching and pervasive online learning experience. Omerdić et al. (2021) assert that instructors primarily utilize their own materials in conducting virtual classes. Their study reveals that online instruction demands increased time investment in both preparation and execution of activities compared to face-to-face instruction. Consequently, the workload of both teachers and pupils rises in online teaching. The authors note that the alterations induced by the COVID-19 pandemic in education brought to light one of education's objectives, specifically, lifelong learning. Ponce et al.'s (2023) study highlights dimensions with the highest means as *"motivation for learning"* (4.32), *"computer/internet self-efficacy"* (4.07), and *"self-directed learning"* (4.01). It is worth noting that pre-service teachers demonstrate motivation, confidence, and proficiency in internet and computer system operations. Mehić and Hadžić (2020) claim that the analysis of online teaching revealed the need to adapt teaching staff to modern teaching processes, which now include both traditional school

education and distance learning. As a result, teacher training programs should place greater emphasis on IT tools and technological advancements in order to ensure satisfactory implementation. The adjustment of teachers to the constantly changing world of online education is crucial in determining the quality of mathematics education. In today's technologically advanced era, educators need to have an extensive comprehension of mathematical principles while being proficient in utilizing online teaching strategies and technology to promote student involvement and empowerment. This versatility includes designing and delivering efficient online lessons, using interactive and multimedia resources, offering prompt feedback, and cultivating a collaborative and inclusive online learning community. By adopting these adjustments, educators can enrich the standard of mathematics education and guarantee that learners benefit from extensive and enriching knowledge in accordance with current educational requirements. Many study programs globally offer IT-related courses for teaching, and the Study Program for Mathematics and Computer Science at the Faculty of Philosophy in Zenica is no exception to this trend. In terms of teaching quality, college students gave the highest rating of 3.6, whereas high school students rated it the lowest at 3.22. Concerning the quality of mathematics learning during distance education, primary school students were content with a grade of 3.18, while college students were most pleased with a grade of 2.46. (Blagojević, 2022)

OBJECTIVE OF THE RESEARCH

The aim of this research is to provide insights into the experiences of mathematics teachers regarding online teaching and to provide guidelines for enhancing online mathematics education in the Zenica-Doboj Canton. This objective is pursued through several research questions:

- Examine the experiences of teachers in schools in the Zenica-Doboj Canton regarding online mathematics lessons;
- Gain an understanding of how teachers have navigated and coped with the challenges of online learning and teaching, and assess whether there is a demand for online resources in mathematics, especially in the native language, to complement the National Curriculum Program (NPP);
- Identify the problems and challenges associated with online teaching of mathematics, along with an exploration of the advantages and disadvantages of this instructional method.

Koro (2022) suggests that Mathematics should be considered as one of the most frequently sought subjects for academic assistance due to its inherent complexity. As concluded by Lathifah and Maryanti (2021), online math games can play a crucial role in elementary arithmetic learning for primary school students during the pandemic. The research indicates that the percentage of students scoring above 70 has increased from 40% to 50%. Although the improvement may not be statistically significant, possibly due to the brief research duration and varying individual learning paces, learning fundamental arithmetic through online math games remains highly effective in enhancing students' basic arithmetic skills (Lathifah & Maryanti, 2021).

RESEARCH METHODOLOGY

The study population comprised mathematics educators employed in both primary and secondary schools within the Zenica-Doboj Canton. A total of N=58 individuals participated in the research, with the majority (53.4%) working in *primary schools*, 34.5% in *secondary schools*, and 12.1% having roles in *both levels*. The survey, conducted in June 2022, utilized a questionnaire containing closed, open, and combined inquiries. Participants completed the questionnaire online using Google Forms on a voluntary and anonymous basis.

RESEARCH RESULTS WITH DISCUSSION

The primary research objective was to explore the implementation of online mathematics lessons as perceived by teachers in schools within the Zenica-Doboj County. The research was carried out during 2022, on a sample of 58 respondents. As for the inquiry on satisfaction with students' work and performance in online mathematics lessons ("*Are you satisfied with your students' work and performance in online mathematics lessons?*"), the majority of teachers (43 or 74.1%) expressed a *neutral stance*, while 12 (20.7%) stated *dissatisfaction*. Only 3 teachers (5.2%) claimed *satisfaction* with their students' work and performance. Teachers provided similar responses when asked if students solved tasks independently during online lessons. Out of the 58 respondents, 42 teachers (72.4%) believe students partially solved tasks independently, 14 (24.1%) believe students did not work independently, and only 2 teachers (3.4%) believe students worked independently and solved tasks. Satisfaction with academic performance in online lessons is closely linked to the conditions that enable students to effectively engage in digital learning. These conditions encompass reliable internet access, appropriate devices, and a supportive learning environment in their homes. Optimizing these factors significantly enhances students' overall

online learning experiences and their capability to effectively interact with educational content. Koro (2022) argues that it is a fundamental responsibility of educational systems to ensure the inviolable rights of all children, particularly with respect to access to education and freedom from discrimination. These rights were significantly jeopardized during the pandemic, as students often lacked the necessary tools to participate in the virtual classroom. Participants in the study noted that families commonly possessed only one device, impeding consistent participation in online classes due to parental work commitments and other children's school obligations.

Table 1: Satisfaction with students and their independence at work

Correlation

		satisfaction	independence
satisfaction	Pearson	1	.453 **
	Correlation		
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	58	58
independence	Pearson	.453 **	1
	Correlation		
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	58	58

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Barnová et al. (2022) found that despite some students' complaints about their teachers' work, a large majority (86-79.9%) observed some level of *progress* in the subject area. These findings suggest that remote learning has now become an intrinsic part of students' educational journey and is no longer considered a novelty.

Calculating the correlation between two variables in SPSS showed a statistically significant positive correlation between *teachers' opinion about students' independence in solving tasks during online classes* and *satisfaction with students' work and achievements during online classes* (Pearson's correlation coefficient = 0.453, $p < 0.01$), shown in Table 1.

This suggests that teachers who believe that students were more independent in solving tasks tend to be more satisfied with students' work and performance during online classes, and vice versa - teachers who believe that students were less independent tend to be less satisfied with their work. The second research question focused on teachers' experiences of online mathematics teaching and the necessity for online resources in their native language.

A significant challenge that these educators encountered was the requirement for more preparation time for online lessons than for usual classes, with 87.9% of teachers responding that they required additional time to prepare. To investigate further, educators were questioned about Bosnian language resources that could potentially aid the implementation of online mathematical sessions. 67.2% of respondents indicated unfavourable resource availability, while 10.3% were uncertain and 22.4% expressed satisfaction with the available resources. The impact of teacher experience in delivering online lessons on the effectiveness of remote education is significant, with experienced educators typically better equipped to navigate digital platforms, engage students, and adapt to evolving online teaching strategies. Concurrently, the COVID-19 pandemic-induced remote learning measures have posed distinctive obstacles to the student body, necessitating alterations to their study habits and time management, impacting their academic experiences. Blagojević's (2022) study of 7th-grade students from 23 elementary schools in Zagreb, Croatia, found that their experience with distance learning resulted in an average score of 3.14, and their overall attitude was neutral. The respondents neither expressed satisfaction nor dissatisfaction. Blagojević (2022) also reported that students prefer aspects of classroom learning, especially the ability to understand the material. Additionally, a significant proportion of respondents (71%) believe that distance learning is associated with an increased workload characterized by numerous tasks to be completed within a limited timeframe. Comparing the responses to the two questions, a statistically significant negative correlation is evident between the variable "more time for preparation" and the variable "having sufficient resources", with a Pearson's correlation coefficient of -0.279 and a significance level of $p < 0.05$.

This negative correlation suggests that teachers who report needing more time for preparation for online lessons perceive insufficient resources in the Bosnian language to support the execution of online mathematics lessons. Conversely, educators who required less preparation time believe adequate resources exist in the Bosnian language.

Table 2: Time needed to prepare compared to resources in Bosnian

Correlation

		more_time_to _prepare	enough_reso urces
more_time_to_prepare	Pearson Correlation	1	-.279 *

	Sig. (2-tailed)		.034
	N	58	58
enough_resources	Pearson	-.279 *	1
	Correlation		
	Sig. (2-tailed)	.034	
	N	58	58

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Moreover, based on the results of the survey, it seems that the majority of mathematics teachers (82.8%) believe that *online teaching would be of better quality if there were online resources available that followed the curriculum*. A small percentage of teachers (5.2%) *disagreed* with this statement, while 12.1% responded with “*I don't know*”.

To address the third research query, the survey included an open-ended question asking educators to declare the benefits and downsides of mathematics education via the internet as they see them. Some of the advantages highlighted by teachers are:

- Greater availability and accessibility of digital content;
- Students are more independent in their learning and progress at their own pace;
- It is a more interesting way of working for the students;
- Students who were unable to attend school for any reason were now able to do so;
- This allows the learner to re-watch the part of the video that has not been understood.

Some of the disadvantages mentioned by teachers include:

- Impossibility to control students' independence during knowledge tests;
- Insufficient verbal communication with students;
- Students lacking digital skills;
- Lack of digital skills among teachers;
- Misuse of online lessons by students and parents;
- Students' lack of interest in participating in the work.

These insights provide a nuanced view of the challenges and benefits associated with online mathematics education from the perspective of teachers.

CONCLUSION

The challenges and benefits associated with online mathematics education, as highlighted by teachers, are reflective of the broader landscape of virtual learning. Teachers in online math education face several challenges, including limited internet and technological access, to the and tools, reduced teacher-student interaction, distractions impacting concentration, and the need to adapt teaching methods to an online environment. Overcoming these challenges requires additional time, training, and assistance to ensure the quality and efficiency of the teaching process.

On the positive side, online mathematics education offers flexibility in terms of time and space, the ability to revisit material, personalized teaching approaches, and the utilization of various digital tools and resources. Educators emphasize the importance of mastering digital tools alongside mathematical problem-solving skills.

The case study presented by Bikić et al. (2021) in the Zenica-Doboj Canton illustrates successful outcomes in high school students' online learning through mathematical modelling during the COVID-19 pandemic. Engaging students in learning through mathematical modelling has the potential to expand their horizons, increase their motivation and curiosity for research, improve problem-solving skills, and enhance their critical thinking (Bikić et al., 2021).

Ponce et al. (2023) assert that achieving success in the current learning paradigm necessitates the formulation of strategies by educational institutions, administrators, and teachers to augment students' intrinsic, comprehensive, and extrinsic motivation for knowledge acquisition. The significance of enhancing the information literacy proficiencies of both students and instructors is underscored to navigate the challenges of virtual learning effectively and leverage the benefits of technology. Moreover, the enhancement of online mathematics instruction is underscored by the pivotal role played by tailored pedagogical materials and resources. These resources, meticulously prepared by educational professionals, are designed to complement the curriculum effectively. Numerous advantages associated with such resources include:

- Facilitating and expediting lesson preparation,
- Allowing students to progress at their own pace, revisiting material as necessary,
- Providing access to materials at any time,
- Enhancing accessibility of mathematics education for students,
- Fostering the development of IT skills and competence.

While it is a widely accepted view among educators, families, and learners that exclusively relying on online teaching is not recommended, the blended learning approach demands improvement. Implementing measures to enhance the standard of digital mathematics teaching and effectively plan for the future is crucial. These measures include:

- **Making online sources readily available:** Creating online resources and materials that students can access at any time, developed using modern methodologies and instructional principles, and utilized in a blended learning approach.
- **Training for Teachers and Students:** Providing additional training for teachers and students on the effective use of digital tools in mathematics education.
- **Technical Infrastructure:** Ensuring efficient technical infrastructure, alongside internet access and appropriate technological tools for all teachers and students, to achieve balance and equity in accessing online teaching.

Implementing these measures can elevate the quality of online mathematics instruction in primary and secondary schools, equipping educators to navigate similar scenarios in the future. Continuous research and evaluation of online mathematics teaching practices are crucial to identify emerging challenges and opportunities, tailoring teaching strategies accordingly. This ongoing crisis presents a unique opportunity to reassess instructional approaches in Bosnia and Herzegovina. The insights gained from the COVID-19 pandemic can inform improvements, innovations, and the development of an integrated learning model to strengthen the resilience of the education sector (Promocija pismenosti i kvalitetnih ishoda učenja kroz unapređenje online i kombinovanog obrazovanja, 2021). COI Step by Step and proMENTE Social Studies (2020) present teachers' suggestions for amending the NPP, including decreasing the amount of classes for disciplines like language and mathematics, organizing more interactive classes, limiting student-teacher contact hours, reducing reading material volume in the Bosnian language, decreasing written tasks, promoting quizzes, and encouraging students to explore particular topics.

References

- Agencija za statistiku BiH. (2020). *Izveštaj agencije za statistiku [Statistical Agency Report]*. Retrieved September 17, 2023, from <https://bhas.gov.ba/Calendar/Category/15>
- Agus, I., & La Hadi, A. (2020). *The Responses of Mathematics Pre-Service Teachers Toward Online Lectures in the Covid-19 Era*. Edumatika; Institut Agama Islam Negeri Kendari. <https://doi.org/10.32939/ejrpm.v3i2.584>

- Barnová, S., Barnová, S., & Geršicová, Z. (2022). *Secondary School Students' Experience with Online Lessons during the First Two Waves of the COVID-19 Pandemic*. R&E Source. <https://doi.org/10.53349/resource.2022.is24.a1102>
- Bikić, N., Burgić, D., & Kurtić, V. (2021). *The Effects of Mathematical Modelling in Mathematics Teaching of Linear, Quadratic and Logarithmic Functions*. European Journal of Mathematics and Science Education. <https://doi.org/10.12973/ejmse.2.2.129>
- Blagojević, L. (2022). *Nastava matematike tijekom COVID krize [Teaching Mathematics During the COVID Crisis]*. Repozitorij Fakulteta Primijenjene Matematike i informatike [Repository of the Faculty of Applied Mathematics and Computer Science]. URL: <https://repozitorij.mathos.hr/islandora/object/mathos:628>
- Bureković, M, Rizvić-Eminović, E, & Bujak, A. (2020). *Students' Perceptions of Online English Classes at the University of Zenica During the Covid-19 Pandemic*. Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici, 35-46.
- COI Step by step & proMENTE socijalna istraživanja. (2020). *Procjena online nastave tokom pandemije COVID-19 od strane roditelja i učenika u BiH – Izvještaj [Assessment of Online Teaching during the COVID-19 Pandemic by Parents and Students in Bosnia and Herzegovina – Report]*.
- Gurrea, A. T., Ilustrisimo, R. K., Batolbatol, G. B., & Bonotan, A. M. (2023). *Making Math Fun and Engaging via the use of Modern Technology: Capacity Building for Mathematics Teachers*. International Multidisciplinary Research Journal; Society for Scientific Research. <https://doi.org/10.54476/ioer-imrj/003259>
- Habiyanti, N. (2021). *THE EFFECTIVENESS OF ONLINE LEARNING ON MATHEMATICAL PROBLEM SOLVING ABILITY OF STUDENT DURING THE . .*. Department of Mathematics, Faculty of Mathematics and Natural Sciences, State University of Medan.
- Jacinto, H. (2023). *Engaging Students in Mathematical Problem Solving with Technology during a Pandemic: The Case of the Tecn@Mat Club*. Education Sciences;

- Koro, K. (2022). *Učim od kuće: školovanje u vrijeme pandemije COVID – 19 [Learning from Home: Education During the COVID-19 Pandemic] (Završni magistarski rad [Master's Thesis])*. Retrieved from https://www.ff.unsa.ba/files/zavDipl/21_22/ped/Amina-Koro.pdf
- Lathifah, N. N., & Maryanti, R. (2021). *Basic Arithmetic Learning through Math Online Games for Elementary School Students during the Pandemic*. Indonesian Journal of Multidisciplinary Research; Universitas Pendidikan Indonesia Press. <https://doi.org/10.17509/ijomr.v1i2.38546>
- Mehić, A., & Hadžić, N. (2020). *Online nastava – nastava budućnosti*. [Online Teaching - Teaching of the Future.] Acta Geographica Bosniae Et Herzegovinae 13, 83-101.
- Ministry of Education, Science, Culture, and Sport; Pedagogical Institute Zenica. (2020). *Analysis of the Implementation of Consultative Teaching Using Information and Communication Technologies in Primary and Secondary Schools of the Zenica-Doboj Canton. Zenica*.
- Omerdić, N., Ridić, M., & Kerić, A. (2021). *Online nastava – novi izazovi u obrazovanju. [Online Teaching - New Challenges in Education.]*. Conference Paper. Prozor u svijet obrazovanja, nauke i mladih. Sarajevo
- Ponce, L., Duran, C., Cachola, A., & Sumer, J. (2023). *Self-Efficacy Of Pre-Service Teachers In Remote Learning: Its Relation To Their Online Learning Performance*. ResearchGate. <https://doi.org/10.55687/ste.v2i1.29>
- Promocija pismenosti i kvalitetnih ishoda učenja kroz unapređenje online i kombinovanog obrazovanja [Promotion of Literacy and Quality Learning Outcomes through the Enhancement of Online and Blended Education]. (2021). Retrieved from <https://bosniaherzegovina.un.org/bhs/143346-promocija-pismenosti-i-kvalitetnih-ishoda-u%C4%8Denja-kroz-unapre%C4%91enje-online-i-kombinovanog>
- Pulungan, D. A., Retnawati, H., & Jaedun, A. (2022, March 31). *STUDENTS' DIFFICULTIES IN ONLINE MATH LEARNING DURING PANDEMIC COVID*

19. Jurnal Aksioma; Muhammadiyah University of Metro.
<https://doi.org/10.24127/ajpm.v1i1.4421>
- Rizai, N. S. A., Zainudin, M., & Nurjanah, E. (2023, May 8). *Influence Online Learning During a Pandemic at the Understanding Level of Mathematics Lessons Elementary Students*. <https://doi.org/10.58526/jsret.v2i2.131>
- Sl. Glasnik BiH [Official Gazette of Bosnia and Herzegovina.] (2022).
- Tonković, A., Pongrančić, L., & Vrsalović, P. (2022). *Djelovanje pandemije Covid-19 na obrazovanje diljem svijeta*. Retrieved September 13, 2023, from <https://hrcak.srce.hr/clanak/365925>
- UNICEF & UNESCO. (2020). *Brza procjena stanja i potreba – obrazovanje u BiH – Faza II [Rapid Assessment of Situation and Needs - Education in Bosnia and Herzegovina - Phase II]*.
- United Nations. (2020). *Policy Brief: Education during COVID-19 and Beyond*. Retrieved September 17, 2023, from https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/08/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf

IZAZOVI I PERSPEKTIVE U ONLINE NASTAVI MATEMATIKE TOKOM PANDEMIJE COVID-19 U ZDK-u

Sažetak

Cilj ovog istraživanja bio je istražiti stavove nastavnika matematike prema obrazovanju na daljinu u osnovnim i srednjim školama Zeničko-dobojskog kantona tokom pandemije COVID-19. Istraživanje je imalo za cilj da prikupi stavove nastavnika, ukaže na prepreke i poteškoće na koje su nailazili, te procijene prednosti i nedostatke ovog pedagoškog pristupa. Nadalje, istraživanje je nastojalo utvrditi najefikasnije tehnike i resurse za održavanje onlajn časova matematike. Provedeno je online istraživanje 2022. godine među 58 nastavnika osnovnih i srednjih škola, kao i edukatora matematike u Zeničko-dobojskom kantonu, kako bi se ispitala online nastava matematike tokom pandemije COVID-19. Naknadna analiza podataka otkrila

je razne prepreke kao što su pitanja vezana za tehnologiju, dostupnost interneta i transfer znanja. Ipak, nastavnici su iskazali značajan nivo zadovoljstva u pogledu postignuća i napredovanja svojih učenika. Dodatno, utvrđeno je da su neophodni online resursi na bosanskom jeziku usklađeni sa nastavnim planom i programom.

Ključne riječi: online nastava, matematika, pandemija, COVID-19

Dr. sc. Nevzudin Buzadžija

Mr. Edina Genjga

Dr. sc. Enes Saletović

ANALIZA FAKTORA KOJA UTIČU NA REZULTATE UČENIČKIH POSTIGNUĆA IZ INFORMATIČKE PISMENOSTI NA TIMSS TESTIRANJIMA ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA

Sažetak

TIMSS istraživanja su izvršena sa ciljem unapređenja obrazovnog sistema na svjetskom nivou. Istraživanja su bazirana za oblasti iz matematike i prirodnih nauka. Pored toga, izvršena su testiranja nekoliko faktora koji imaju uticaj na razvoj učenčkih postignuća na polju informatičke pismenosti. Istraživanjem je dokazano da mentori ili nastavnici treba da budu dovoljno spretni kako bi uspostavili komunikaciju sa NET generacijom mladih. Upotrebom računara ili tableta za vrijeme nastave omogućava se uspostavljanje veze sa mladim rođenim u digitalnoj eri, prilagođavanjem nastavnih sredstava podiže se nivo interakcije. Istraživanjem je dokazano da posjedovanjem naučne laboratorije i upotrebom računarskih tehnologija značajno se utiče na razvoj informatičke i naučne pismenosti. Posjedovanjem vlastitog mobitela i računara ima značajan uticaj kada su u pitanju usvajanja znanja iz prirodnih nauka i matematike. Prema tome, uvođenjem digitalnih tehnologija i inovacija u obrazovni sistem, trend slabih rezultata na međunarodnim istraživanjima bi trebao biti prošlost.

Ključne riječi: *međunarodna istraživanja, kurikulum, informatička pismenost, naučna pismenost, digitalne tehnologije*

Uvod

Istraživanje trenutnog stanja u obrazovanju i poređenje sa stanjem u drugim obrazovnim sistemima jako je skup proces i iziskuje mnogo vremena. S druge strane, nije moguće porediti dva obrazovna sistema i ispitati efikasnost istih ako nemamo iste parametre kojima ćemo provjeriti sve elemente koji imaju uticaja na postignuća učenika.

Zato je od izuzetne važnosti da se analiziraju rezultati međunarodnih istraživanja jer su svi obrazovni sistemi jednako tretirani i pod istim uslovima provedena istraživanja. Danas imamo jako puno istraživanja u svijetu u potrazi identifikacije faktora koji bitno unapređuju obrazovni sistem jedne zemlje. Za razliku od toga u Bosni i Hercegovini je jako malo istraživanja kada su u pitanju međunarodna testiranja i ista nisu baza reformskih procesa obrazovnog sistema.

Međunarodna istraživanja za praćenje postignuća učenika

Obrazovanje igra veliku ulogu u svakoj zemlji, pa tako i u BiH. Uticaj obrazovanja na društvo u cjelini je nesporna. Evaluacijom postignuća učenika na TIMSS testiranjima uz pomoć testova je način koji dovodi do kontrole uspjehnosti, tj. do razine kvalitete obrazovnog sistema. Standardi obrazovanja definišu do koje mjere nastavnici treba da razviju učeničke kompetencije. TIMSS istraživanja bave se unapređenjem školske sredine, kompetencijama nastavnika i kompetencijama učenika. [5]

Cilj TIMSS istraživanja je da pruži kontinuirani uvid u obrazovne politike i prakse koje direktno utiču na sticanje znanja i vještina đaka u različitim zemljama i u različitim demografskim podgrupama u svakoj zemlji. Putem TIMSS rezultata, kreatori obrazovnih politika mogu procijeniti znanje i vještine učenika u svojim zemljama u poređenju sa onima u drugim zemljama, postaviti ciljeve politika prema mjerljivim ciljevima postignutim u drugim obrazovnim sistemima, te učiti iz politika i praksi država koje su pokazale poboljšanje. [2]

Međunarodna istraživanja na polju obrazovanja koja se ponavljaju dugi niz godina, a koja se provode u redovnom obrazovanju su kreirana ispred organizacija OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development) i IEA (International Association for the Evaluation of Education Achievement), a što je prikazano u tabeli 1.

Tabela 1. Međunarodna istraživanja

OECD [3]	IEA [4]	Ostala istraživanja
PISA – Program međunarodnog ispitivanja znanja i vještina	PIRLS - Međunarodno istraživanje razvoja čitalačke pismenosti	Eurostudent – Socijalni i ekonomski uslovi studentskog života u Europi
TALIS–Međunarodno istraživanje učenja i podučavanja	TIMSS–Međunarodno istraživanje trendova u znanju matematike i prirodnih nauka	ESSIE
	ICILS–Međunarodno istraživanje računarske i informacijske pismenosti	
	ICCS–Međunarodno istraživanje građanskog odgoja i	

Postignuća učenika BiH na TIMSS 2019

TIMSS (engl. *Trends in International Mathematics and Science Study*) – Međunarodno istraživanje trendova u znanju matematike i prirodnih nauka, obuhvata testiranje postignuća učenika u matematici i prirodnim naukama u četvrtom i osmom razredu osnovne škole, te u četvrtim razredima srednje škole. Jedna od zanimljivosti kada je u pitanju TIMSS istraživanje koje je provedeno 2018. godine jeste to da je istraživanje u potpunosti provedeno na računarima. [10]

TIMSS 2019 je obuhvatilo istraživanje postignuća učenika četvrtog razreda osnovne škole. Učenici su testirani iz područja matematike i prirodnih nauka, a učešće je uzelo više od 60 zemalja svijeta. Iz oblasti matematike za četvrti razred odnosilo se gradivo iz oblasti brojeva, geometrijskih oblika i mjerenja, te prikaza podataka. Iz oblasti prirodnih nauka za četvrti razred odnosilo se na razumijevanje žive prirode, nežive prirode i nauke o Zemlji. Kao i na prethodnim istraživanjima u kojima je Bosna i Hercegovina učestovala, postignuća učenika su bila ispod prosjeka. U tabeli 2 je dat prikaz učeničkih postignuća na TIMSS istraživanju 2019 zemalja Zapadnog Balkana. [10]

Tabela 2. Postignuća učenika na TIMSS 2019 zemalja Zapadnog Balkana [10]

Država	Prirodne nauke (bodovi)	Matematika (bodovi)
Sjeverna Makedonija	426	472
Albanija	489	492
Kosovo	413	444
Crna Gora	453	453
Hrvatska	524	509
Srbija	517	508
Bosna i Hercegovina	459	452

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja

Predmet istraživanja je uticaj digitalne tehnologije na interes učenika za učenjem matematike i prirodnih nauka. Upotrebom digitalne tehnologije u nastavi trebao bi uticati na bolje razumijevanje i rješavanje matematičkih problema. Međunarodna istraživanja TIMSS su provedena kako bi ispitala mišljenja učenika o važnosti upotrebe digitalne tehnologije u obradi nastavnog gradiva, kao i mišljenja nastavnika i direktora o upotrebi i postojanju digitalne tehnologije u školi.

Ciljevi i zadaci istraživanja

Cilj istraživanja je buđenje svijesti u BiH po pitanju uspješnosti rezultata u obrazovanju, uspostavljanje ugodnije školske sredine, uspostavljanje što bolje kvalitete nastave, te rad na vezi između školskih institucija i učenikove porodice s ciljem poboljšanja ličnosti mlade osobe.

Kako tema nije aktuelna u obrazovnim institucijama, jedan od glavnih ciljeva istraživanja biti će animiranje svih faktora obrazovnog procesa.

Iz definisanog problema i cilja istraživanja proizilaze sljedeći zadaci:

1. Upoznavanje sa TIMSS testiranjima.
2. Analiziranje rezultata dobijenih uz pomoć TIMSS testiranja uz pomoću softvera SPSS i IDB Analyzer-om.
3. Analizirati u kojoj mjeri su škole i učionice u zemljama Zapadnog Balkana opremljene računarskom opremu.
4. Analizirati u kojoj mjeri učenici zemalja Zapadnog Balkana vrše upotrebu računarske opreme za učenje u učionici i van učionice.
5. Analizirati koliko učenika u zemljama Zapadnog Balkana posjeduje digitalnu opremu i medije, te u kojoj mjeri koriste istu.
6. Utvrditi koliko i u kojoj mjeri je klasičan način podučavanja koji je zastupljen u obrazovnom sistemu BiH dobar za motivaciju i zainteresovanost učenika za nastavu.
7. Utvrditi koji faktori utiču na informatičku pismenost učenika Zapadnog Balkana.

Hipoteze istraživanja

H₀: Primjena digitalnih tehnologija u obrazovnim institucijama zemalja Zapadnog Balkana utiče na poboljšanje efikasnosti nastave, te doprinosi motivaciji učenika za bolje rezultate na TIMSS istraživanjima

Iz opće hipoteze proizilaze posebne hipoteze istraživanja:

H₁: Pretpostavlja se da će učenici i nastavnici imati pozitivne stavove o korištenju digitalne tehnologije u nastavi

H₂: Pretpostavlja se da postoji povezanost između informatičke pismenosti i naučne pismenosti

H₃: Pretpostavlja se da postoji statistički značajna razlika kod rezultata učenika koji koriste digitalne tehnologije i učenika koji ne koriste digitalne tehnologije

Uzorak istraživanja

Sa TIMSS 2019 testiranja korišteni su sljedeći podaci za zemlje Zapadnog Balkana: 1172 upitnika za škole (direktore škola), 1939 upitnika za nastavnike i 32522 upitnika za učenike. [7]

Upitnik za škole TIMSS 2019

Upitnik za škole je instrument koji je popunjavao direktor/ce škole, sudionici u istraživanju. [4] Iz ovog upitnika analizirana su sljedeća pitanja: postojanje naučne laboratorije u školi, posjedovanje sistema za upravljanje online učenjem i računarskih tehnologija.

U tabeli 3. prikazani su podaci o postojanju naučne laboratorije u školama Zapadnog Balkana koje su učestvovala na TIMSS 2019 razvrstani po analiziranim državama. U tabeli 4 je uočljivo da većina škola ne posjeduje naučnu laboratoriju. U ovom pogledu najbolje stanje je u Albaniji. U ovom aspektu najlošije je stanje u Sjevernoj Makedoniji.

Tabela 3. Posjedovanje naučne laboratorije

Zapadni Balkan			
Država	Da	Ne	Nisu dostupni podaci
Sjeverna Makedonija	6.8 %	91.8 %	1.4 %
Srbija	12.7 %	87.3 %	0.0 %
Crna Gora	17.9 %	81.4 %	0.7 %
Kosovo	18.1 %	81.9 %	0.0 %
Hrvatska	7.1 %	92.9 %	0.0 %
Bosna i Hercegovina	13.1 %	86.9 %	0.0 %
Albanija	21.1 %	78.3 %	0.6 %

U tabeli 4. su predstavljeni rezultati u pogledu posjedovanja sistema za upravljanjem online učenjem i prema dobivenim rezultatima najbolje stanje je u Srbiji, zatim Sjevernoj Makedoniji i Hrvatskoj. Ponovo najlošije stanje je u Bosni i Hercegovini, zatim Albaniji i Kosovu.

Tabela 4. Posjedovanje sistema za upravljanje online učenjem

Zapadni Balkan			
Država	Da	Ne	Nisu dostupni podaci
Sjeverna Makedonija	61.2 %	38.1 %	0.7 %
Srbija	67.9 %	32.1 %	0.0 %
Crna Gora	45.7 %	52.9 %	1.4 %
Kosovo	14.6 %	84.0 %	1.4 %
Hrvatska	50.9 %	49.1 %	0.0 %
Bosna i Hercegovina	22.3 %	76.0 %	2.7 %

Albanija	15.1 %	83.1 %	1.8 %
----------	--------	--------	-------

U tabeli 5. prikazani su rezultati o prisutnosti računarske tehnologije u zemljama Zapadnog Balkana. Odgovor da računarska tehnologija nije nikako zastupljena u nastavi je procentualno najviši za škole u Bosni i Hercegovini.

Tabela 5. Zastupljenost računarske tehnologije u nastavi

Zapadni Balkan

Država	Ništa	Malo	Nešto	Mnogo	Nisu dostupni podaci
Sjeverna Makedonija	10.2 %	23.8 %	40.8 %	23.8 %	1.4 %
Srbija	9.1 %	20.0 %	46.1 %	24.2 %	0.6 %
Crna Gora	7.9 %	27.1 %	37.1 %	27.9 %	0.0 %
Kosovo	9.0 %	14.6 %	24.3 %	50.7 %	1.4 %
Hrvatska	12.1 %	34.8 %	40.6 %	12.5 %	0.0 %
Bosna i Hercegovina	13.6 %	26.7 %	39.2 %	19.9 %	0.6 %
Albanija	13.3 %	9.0 %	25.3 %	52.4 %	0.0 %

Upitnik za nastavnike TIMSS 2019

Iz ovog upitnika analizirana su sljedeća pitanja: svaka učionica posjeduje računare, učestalost korištenja računara u nastavi i učestalost održavanja testova na računaru. U tabeli 6. je prikazan broj nastavnika iz pojedine analizirane države Zapadnog Balkana.

Tabela 6. Broj nastavnika iz država sa Zapadnog Balkana koji su učestvovali na TIMSS 2019

Zapadni Balkan

Država	Broj nastavnika
Sjeverna Makedonija	239
Srbija	214
Crna Gora	361
Kosovo	219
Hrvatska	358
Bosna i Hercegovina	334
Albanija	214

U tabeli 7. prikazani su rezultati iz upitnika za nastavnike da li svaka učionica posjeduje računar. Osim Sjeverne Makedonije u svim ostalim državama Zapadnog Balkana manje od 10 % nastavnika je odgovorilo da svaka učionica posjeduje računar.

Tabela 7. Svaka učionica posjeduje računare

Zapadni Balkan

Država	Da	Ne	Nije moguće primjeniti	Nisu dostupni podaci
Sjeverna Makedonija	20.9 %	26.4 %	48.5 %	4.2 %
Srbija	7.9 %	2.3 %	87.9 %	1.9 %
Crna Gora	9.4 %	6.1 %	81.2 %	3.3 %
Kosovo	3.2 %	5.9 %	42.9 %	47.9 %

Hrvatska	2.0 %	5.0 %	91.3 %	1.7 %
Bosna i Hercegovina	6.3 %	4.8 %	86.5 %	2.4 %
Albanija	5.6 %	0.9 %	88.3 %	5.1 %

U tabeli 8. prikazni su rezultati iz upitnika za nastavnike o učestalosti korištenja računara u nastavi. Uočljivo da se računar najčešće koristi na nastavi u Sjevernoj Makedoniji.

Tabela 8. Učestalost korištenja računara u nastavi

Zapadni Balkan						
Država	Svaki dan ili skoro svaki dan	Jednom ili dva puta sedmično	Jednom ili dva puta mjesečno	Nikad ili skoro nikad	Nije moguće primjeniti	Nisu dostupni podaci
Sjeverna Makedonija	3.0 %	27.4 %	16.7 %	0.9 %	49.6 %	2.6 %
Srbija	3.3 %	2.8 %	3.7 %	0.5 %	88.3 %	1.4 %
Crna Gora	0.8 %	3.6 %	9.8 %	0.8 %	81.8 %	3.1 %
Kosovo	0.9 %	4.5 %	6.3 %	3.6 %	84.7 %	0.0 %
Hrvatska	0.0 %	1.7 %	5.1 %	0.3 %	92.6 %	0.3 %
Bosna i Hercegovina	0.6 %	1.5 %	9.3 %	0.6 %	87.0 %	0.9 %
Albanija	1.0 %	1.0 %	4.4 %	0.5 %	92.6 %	0.5 %

U tabeli 9. su prikazani podaci za odgovor na pitanje o učestalosti održavanja testova na računaru. Uočljivo je da procenutalno najveći broj nastavnika koji nikad nisu održali test na računaru dolazi iz Bosne i Hercegovine. U ovom segmentu prednjače nastavnici iz Sjeverne Makedonije.

Tabela 9. Učestalost održavanja testova na računaru

Zapadni Balkan						
Država	Više od jednom mjesečno	Jednom mjesečno	Dva puta godišnje	Jednom godišnje	Nikad	Nisu dostupni podaci
Sjeverna Makedonija	11.5 %	15.0 %	13.2 %	9.8 %	48.3 %	2.1 %
Srbija	0.5 %	5.2 %	1.4 %	0.9 %	88.7 %	2.3 %
Crna Gora	2.0 %	5.9 %	5.3 %	2.2 %	84.4 %	0.3 %
Kosovo	6.7 %	12.9 %	0.9 %	8.1 %	70.5 %	0.0 %
Hrvatska	0.4 %	7.1 %	2.3 %	2.5 %	86.1 %	0.6 %
Bosna i Hercegovina	0.2 %	3.9 %	2.1 %	0.9 %	91.6 %	0.3 %
Albanija	2.5 %	3.4 %	4.9 %	5.4 %	83.8 %	0.0 %

Upitnik za učenike TIMSS 2019

Iz ovog upitnika analizirana su sljedeća pitanja: da li učenik kod kuće posjeduje računar, da li učenik kod kuće posjeduje internet i da li učenik posjeduje vlastiti mobitel. U tabeli 10. je prikazan broj učenika iz pojedine analizirane države Zapadnog Balkana koji su učestvovali u navedenom istraživanju.

Tabela 10. Broj učenika iz država sa Zapadnog Balkana koji su učestvovali na TIMSS 2019

Zapadni Balkan	
Država	Broj učenika
Sjeverna Makedonija	3270
Srbija	4380
Crna Gora	5076
Kosovo	4496
Hrvatska	5257
Bosna i Hercegovina	5617
Albanija	4426

U tabeli 11. su prikazani podaci za odgovor na pitanje da li učenik posjeduje računar kod kuće. Iz tabele je uočljivo da većina učenika posjeduje računar kod kuće.

Tabela 11. Učenik kod kuće posjeduje računar

Zapadni Balkan			
Država	Da	Ne	Nisu dostupni podaci
Sjeverna Makedonija	87.0 %	11.4 %	0.6 %
Srbija	91.9 %	7.6 %	0.5 %
Crna Gora	84.2 %	14.8 %	1.0 %
Kosovo	75.5 %	23.0 %	1.5 %
Hrvatska	94.1 %	5.5 %	0.4 %
Bosna i Hercegovina	86.4 %	12.7 %	0.8 %
Albanija	75.9 %	23.2 %	0.9 %

U tabeli 12. su prikazani podaci za odgovor na pitanje da li učenik posjeduje internet kod kuće. Iz tabele je uočljivo da većina učenika posjeduje internet kod kuće.

Tabela 12. Učenik kod kuće posjeduje internet

Zapadni Balkan			
Država	Da	Ne	Nisu dostupni podaci
Sjeverna Makedonija	86.8 %	11.4 %	1.8 %
Srbija	93.0 %	6.1 %	0.9 %
Crna Gora	86.3 %	12.3 %	1.4 %
Kosovo	74.5 %	23.4 %	2.1 %
Hrvatska	91.8 %	7.0 %	1.1 %
Bosna i Hercegovina	89.2 %	9.7 %	1.1 %
Albanija	67.8 %	30.9 %	1.2 %

U tabeli 13. su prikazani podaci za odgovor na pitanje da li učenik posjeduje vlastiti mobitel. Sa tabele je uočljivo da većina učenika posjeduje vlastiti mobitel.

Tabela 13. Učenik posjeduje vlastiti mobitel

Zapadni Balkan			
Država	Da	Ne	Nisu dostupni podaci

Sjeverna Makedonija	79.6 %	18.4 %	2.0 %
Srbija	91.8 %	7.6 %	0.6 %
Crna Gora	81.5 %	17.3 %	1.2 %
Kosovo	60.2 %	38.1 %	1.7 %
Hrvatska	92.2 %	6.6 %	1.2 %
Bosna i Hercegovina	86.6 %	12.0 %	1.4 %
Albanija	52.1 %	47.0 %	0.9 %

Diskusija

Iz podataka koji su predstavljeni iz TIMSS 2019 istraživanja slijedi diskusija i dokazivanje postavljenih hipoteza. U radu je definisana jedna opća hipoteza iz koje su proizašle četiri posebne hipoteze.

H₁: Pretpostavlja se da će učenici i nastavnici imati pozitivne stavove o korištenju digitalne tehnologije u nastavi

U tabeli 14. su prikazani podaci korelacione analize za predstavljene odgovora nastavnika koji su učestvovali u istraživanju TIMSS 2019, gdje je koeficijent korelacije Pearsonov koeficijent korelacije. Na temelju rezultata iz tabele 14. u slučaju pokazatelja „korištenje računara u nastavi“ dobivene su sljedeće korelacije sa ostalim odgovorima:

- dostupnost tableta ili računara za vrijeme nastave ($r=0.518$, $p<0.001$) – signifikantna, pozitivna i jaka značajna korelacija,
- svaki učenik ima računar na nastavi ($r=0.916$, $p<0.001$) - signifikantna, pozitivna i vrlo jaka korelacija i
- svaka učionica ima računare ($r=0.931$, $p<0.001$) - signifikantna, pozitivna i vrlo jaka korelacija.

Na osnovu navedenog uočljivo je da u slučaju da imaju priliku i mogućnost nastavnici koriste digitalnu tehnologiju u nastavi pri čemu je ova korelacija ili jako značajna ili vrlo jaka.

Tabela 14. Korelaciona analiza pokazatelja dobivenih iz odgovora nastavnika koji su učestvovali u istraživanju TIMSS 2019

		Dostupnost tableta ili računara za vrijeme nastave	Svaki učenik ima računar na nastavi	Svaka učionica ima računare	Korištenje računara u nastavi
Dostupnost tableta ili računara za vrijeme nastave	Pearson Correlation	1	.500**	.494**	.518**
	Sig. (1-tailed)		<.001	<.001	<.001
	N	1939	1939	1939	1939

Svaki učenik ima računar na nastavi	Pearson Correlation	.500**	1	.957**	.916**
	Sig. (1-tailed)	<.001		<.001	<.001
	N	1939	1939	1939	1939
Svaka učionica ima računare	Pearson Correlation	.494**	.957**	1	.931**
	Sig. (1-tailed)	<.001	<.001		<.001
	N	1939	1939	1939	1939
Korištenje računara u nastavi	Pearson Correlation	.518**	.916**	.931**	1
	Sig. (1-tailed)	<.001	<.001	<.001	
	N	1939	1939	1939	1939

** . Correlation is significant at the 0.01 level (1-tailed).

H2: Pretpostavlja se da postoji povezanost između informatičke pismenosti i naučne pismenosti

U tabeli 15. su prikazani podaci korelacione analize za predstavljene odgovore direktora škola koji su učestvovali u istraživanju TIMSS 2019. Na temelju rezultata iz tabele 4. u slučaju pokazatelja „posjedovanja naučne laboratorije“ dobivene su sljedeće korelacije sa ostalim odgovorima:

- pristup resursima digitalnog učenja ($r=0.371$, $p<0.001$) – signifikantna, pozitivna i mala korelacija,
- sistem za upravljanje online učenjem ($r=0.278$, $p<0.001$) - signifikantna, pozitivna i mala korelacija i
- računarska tehnologija ($r=0.048$, $p=0.052$) - pozitivna i slaba korelacija.

Na osnovu navedenog uočljivo je da u slučaju kada škola posjeduje naučnu laboratoriju postoji slaba korelacija da škola ima pristup resursima digitalnog učenja kao i da ima sistem za upravljanje online učenjem, što su svakako pokazatelji informatičke pismenosti. Pa se može dalje zaključiti da se druga posebna hipoteza prihvata.

Tabela 15. Korelaciona analiza pokazatelja dobivenih iz odgovora direktora škola koji su učestvovali u istraživanju TIMSS 2019

		Naučna laboratorija	Pristup resursima digitalnog učenja	Sistem za upravljanje online učenjem	Računarska tehnologija
Naučna laboratorija	Pearson Correlation	1	.371**	.278**	.048
	Sig. (1-tailed)		<.001	<.001	.052
	N	1162	1162	1162	1162
Pristup resursima	Pearson Correlation	.371**	1	.424**	.172**

digitalnog učenja	Sig. (1-tailed)	<.001		<.001	<.001
	N	1162	1162	1162	1162
Sistem za upravljanje online učenjem	Pearson Correlation	.278**	.424**	1	.125**
	Sig. (1-tailed)	<.001	<.001		<.001
	N	1162	1162	1162	1162
Računarska tehnologija	Pearson Correlation	.048	.172**	.125**	1
	Sig. (1-tailed)	.052	<.001	<.001	
	N	1162	1162	1162	1162

** . Correlation is significant at the 0.01 level (1-tailed).

H3: Pretpostavlja se da postoji statistički značajna razlika kod rezultata učenika koji koriste digitalne tehnologije i učenika koji ne koriste digitalne tehnologije

U tabeli 16. su prikazani podaci korelacione analize uspjeh učenika iz prirodnih nauka, uspjeh učenika iz matematike, posjedovanje vlastitog mobitela i posjedovanje računara kod kuće koji su učestvovali u istraživanju TIMSS 2019.

Tabela 16. Korelaciona analiza uspjeha učenika iz prirodnih nauka, uspjeha učenika iz matematike, posjedovanje vlastitog mobitela i posjedovanje računara kod kuće koji su učestvovali u istraživanju TIMSS 2019

		Uspjeh iz prirodnih nauka	Uspjeh iz matematike	Posjedovanje vlastitog mobitela	Posjedovanje računara kod kuće
Uspjeh iz prirodnih nauka	Pearson Correlation	1	.880**	.426	.591
	Sig. (1-tailed)		.004	.170	.081
	N	7	7	7	7
Uspjeh iz matematike	Pearson Correlation	.880**	1	.278	.535
	Sig. (1-tailed)	.004		.273	.108
	N	7	7	7	7
Posjedovanje vlastitog mobitela	Pearson Correlation	.426	.278	1	.951**
	Sig. (1-tailed)	.170	.273		<.001
	N	7	7	7	7
Posjedovanje računara kod kuće	Pearson Correlation	.591	.535	.951**	1
	Sig. (1-tailed)	.081	.108	<.001	
	N	7	7	7	7

** . Correlation is significant at the 0.01 level (1-tailed).

Iz date tabele je uočljivo u slučaju pokazatelja „uspjeh iz prirodnih nauka“ dobivene su sljedeće korelacije sa parametrima:

- posjedovanje vlastitog mobitela ($r=0.426$, $p=0.170$) - pozitivna i jaka značajna korelacija i

- posjedovanje računara kod kuće ($r=0.591$, $p=0.081$) - pozitivna i jaka značajna korelacija.

Dalje, iz tabele je uočljivo u slučaju pokazatelja „uspjeh iz matematike“ dobivene su sljedeće korelacije sa parametrima:

- posjedovanje vlastitog mobitela ($r=0.278$, $p=0.273$) - pozitivna i mala korelacija i
- posjedovanje računara kod kuće ($r=0.535$, $p=0.108$) - pozitivna i jaka značajna korelacija.

Prihvatanjem tri posebne hipoteze koje su proizašle iz opće hipoteze, predstavljenom deskriptivnom analizom, te sprovedenom regresionom, faktorskom i korelacionom analizom u radu, dolazimo do zaključka o prihvatanju i opće hipoteze, odnosno da primjena digitalnih tehnologija u obrazovnim institucijama zemalja Zapadnog Balkana utiče na poboljšanje efikasnosti nastave, te doprinosi motivaciji učenika za bolje rezultate na PISA i TIMSS istraživanjima.

Zaključak

Međunarodna istraživanja osmišljena su kako bi upoznali odgovorne osobe u obrazovanju s rezultatima iz informatičke i naučne pismenosti. Učenici Bosne i Hercegovine, kao i učenici ostalih zemalja Zapadnog Balkana mnogo zaostaju u pogledu informatičke pismenosti. Digitalni uređaji na prostoru Zapadnog Balkana nisu adekvatno upotrebljeni u obrazovnom sistemu, a što je rezultat informatičke pismenosti koja u velikoj mjeri utiče na naučnu pismenost učenika. Istraživanjem se došlo do rezultata da upotrebom računarske opreme, tableta i mobitela pri obradi novog sadržaja, izradi testova, izradi domaćih zadataka iz matematike i prirodnih nauka značajno utiče na motivaciju net učenika. Posjedovanjem odgovarajuće naučne laboratorije i upotrebom računarskih tehnologija značajno se utiče na razvoj kako informatičke, tako i naučne pismenosti mlade osobe koja treba da bude spremna da odgovori na svakodnevne probleme. Bosna i Hercegovina trend slabih rezultata na međunarodnim istraživanjima može da zaustavi reformom u obrazovanju. Jedan od problema u obrazovanju Bosne i Hercegovine je u stručnom kadru koji nije sposoban da motiviše mladu osobu pri usvajanju znanja. Neophodno je izraditi pravilnik o profesionalnom usavršavanju nastavnika kako bi se stekla znanja i vještine potrebne za rad u učionici. Kurikulumi nisu adekvatni za net generaciju jer se rijetko vrši modernizacija plana i programa. Razvojem zajedničke jezgre sa definisanim ishodima učenja određuju pravac za razvoj odgojno-

obrazovnog sistema Bosne i Hercegovine. Škole treba da sarađuju sa lokalnom zajednicom kako bi se izbjegao trend nezastupljenih profesija i zanimanja.

Literatura

- [1] B. Ćudić: Factors impacting patent applications in European countries, *Regional Science Policy & Practice* 13(02), 2021.
- [2] F. Halili, R. Latifi: The role of education in strengthening the state and democracy in Kosovo, *RAND Education Working Paper Forthcoming*, 2022.
- [3] IEA Istraživanje obrazovanja, unapređenje učenja, 60 godina IEA-e 1958.-2018.
- [4] I. V. S. Mullis, M. O. Martin, P. Foy, D. L. Kelly, B. Fishbein: TIMSS 2019 International Results in Mathematics and Science, TIMSS & PIRLS International Study Center, 2020.
- [5] Trends in International Mathematics and Science Study: Measuring and making international comparisons of student achievement in mathematics and science, The Centre for Global Education Monitoring, May 2020.
- [6] URL: <https://www.iea.nl/> (pogledano 09.08.2023.)
- [7] URL: <https://timss2019.org/international-database/> (pogledano 09.08.2023.)
- [8] URL: <https://timss2019.org/international-database/> (pogledano 09.08.2023.)
- [9] Ž. Džumhur: PISA 2018 Izvješće za Bosnu i Hercegovinu, Mostar, 2019.
- [10] Ž. Džumhur: Izvješće za Bosnu i Hercegovinu, TIMSS 2019, Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, 2020.

ANALYSIS OF FACTORS AFFECTING THE RESULTS OF STUDENT ACHIEVEMENTS IN INFORMATION LITERACY ON TIMSS TESTS IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES

Abstract

TIMSS research was carried out with the aim of improving the education system at the world level. Research is based on the fields of mathematics and natural sciences. In addition, several factors that have an impact on the development of student achievements in the field of information literacy were tested. The research proved that mentors or teachers should be skilled enough to establish communication with the NET generation of young people. By using a computer or tablet during classes, it is possible to establish a connection with young people

born in the digital era, by adjusting the teaching aids, the level of interaction is raised. Research has proven that having a scientific laboratory and using computer technologies significantly influences the development of information and scientific literacy. Having your own mobile phone and computer has a significant impact when it comes to acquiring knowledge in natural sciences and mathematics. Therefore, with the introduction of digital technologies and innovations in the education system, the trend of poor results in international research should be a thing of the past.

Keywords: *international research, curriculum, information literacy, scientific literacy, digital technologies*

Doc. dr. Safet Hamedović

Van. prof. dr. Hermina Alajbegović

ASIMPTOTSKA RASPODJELA MM PROCJENITELJA U JEDNOM MODELU SA ADITIVNOM GREŠKOM

Sažetak

U radu razmatramo simetrični model uniformne raspodjele sa aditivnom greškom. Uz egzistenciju dovoljnog broja momenata greške, izvedena je asimptotska raspodjela MM procjenitelja poluširine uniformne raspodjele. Eksplicitno je data i njena asimptotska varijansa.

Ključne riječi: uniformna raspodjela, aditivna greška, MM procjenitelj, asimptotska raspodjela

Uvod

Osnovni problem u statistici možemo opisati na sljedeći način: na osnovu opserviranih podataka (realizovanog uzorka) $\mathbf{x} = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ želimo izvesti određene zaključke o mehanizmu koji generiše te podatke. Opservirani podaci su realizacija slučajnog vektora $\mathbf{X} = (X_1, X_2, \dots, X_n)$. Uobičajene pretpostavke (često opravdane u primjenama) su da su komponente $X_1, X_2, \dots, X_n$ slučajnog vektora $\mathbf{X}$ nezavisne i sa istom raspodjelom (*eng. independent and identically distributed* - i.i.d.) kao i slučajna promjenljiva X . Zadatak se onda svodi na procjenu zajedničke funkcije raspodjele F_X ili funkcije gustine f_X , ako je X neprekidna. Stvarna funkcija raspodjele F_X obično nije poznata, već za nju pretpostavljamo da pripada jednoj dopustivoj porodici raspodjela $\mathcal{F}$ koju zovemo statistički model. Ukoliko raspodjele iz modela imaju poznatu formu, određenu konačno dimenzionalnim parametrom $\boldsymbol{\theta} = (\theta_1, \theta_2, \dots, \theta_k)$, $k \in \mathbb{N}$, model je parametarski. Inače, modele čije raspodjele ne dopuštaju indeksiranje konačno dimenzionalnim parametrom zovemo neparametarskim modelima. Međutim, u primjenama nam ponekad nisu direktno dostupne opservacije promjenljive X . Jednu takvu situaciju opisujemo modelom sa aditivnom greškom

$$Y = X + \varepsilon,$$

gdje je X ciljna promjenljiva, dok promjenljivu ε tretiramo kao grešku u mjerenju. Za promjenljive X i ε pretpostavljamo da su nezavisne. Zadatak je procijeniti raspodjelu promjenljive X na osnovu i.i.d. uzorka $Y_1, Y_2, \dots, Y_n$ iz Y . Drugim riječima, umjesto $X_1, X_2, \dots, X_n$ iz X , raspoložemo samo kontaminiranim podacima $Y_1, Y_2, \dots, Y_n$ iz Y . Ovaj problem je poznat kao dekonvolucijski problem (vidi [10]). Potreba za modelima sa aditivnom greškom se javlja u raznim oblastima, kao što su: biologija, astronomija, ekonomija, javno zdravstvo, itd..

Klasične metode dekonvolucije su uglavnom neparametarske. Obično se pretpostavlja da su sabirci X i ε apsolutno neprekidni, pri čemu je gustina greške f_ε poznata. Među neparametarskim procjeniteljima gustine f_X , najpoznatiji je dekonvolucijski procjenitelj jezgrom (*eng. deconvolution kernel density estimator*), vidjeti [14]. Opis ove metode, kao i drugih neparametarskih metoda, možemo naći u [10].

Ukoliko je za ciljnu promjenljivu X predložen adekvatan parametarski model, procjenu odgovarajućih parametara (barem načelno) možemo obaviti klasičnim metodama: metodom maksimalne vjerodostojnosti (*eng. maximum likelihood* - ML) ili metodom momenata (*eng. method of moments* - MM). Možemo reći da smo na taj način izvršili parametarsku dekonvoluciju.

Primjere parametarskog pristupa nalazimo, recimo, u [13] (konvolucija Poisson-ove i binomne raspodjele), [8] (konvolucija normalne i lognormalne raspodjele), [1] i [12] (konvolucija uniformne i normalne raspodjele), itd..

U radu ćemo izvesti asimptotske osobine MM procjenitelja širine nosača uniformne raspodjele U u simetričnom modelu (detaljniji opis takvog modela ćemo dati u narednoj sekciji)

$$X = U + \varepsilon,$$

na osnovu i.i.d. uzorka iz X , pri čemu je greška ε apsolutno neprekidna i nezavisna od U . Uočimo da je ovdje U ciljna promjenljiva, koja je neopservabilna, te da je X opservabilna. Navedeni model sa normalnom greškom je analiziran u [1], dok je u [2] tretiran model sa Laplaceovom greškom. Modeli sa opštijim tipom grešaka su analizirani u [7]. Pokazalo se da bi ovakvi modeli mogli biti korisni u procjeni veličine objekata u zamagljenim slikama (vidjeti [3], [6], [7]).

Model

Model koji razmatramo je oblika

$$X = U + \sigma\varepsilon, \quad (1)$$

gdje slučajna promjenljiva U ima uniformnu raspodjelu na intervalu $[-a, a]$ (u oznaci $U \sim \mathcal{U}(-a, a)$), $a > 0$. Dakle, $f_U(x) = \frac{1}{2a} I_{[-a, a]}(x)$, gdje je I_A indikator funkcija skupa A . Greška ε je apsolutno neprekidna sa parnom funkcijom gustine f , te funkcijom raspodjele F . Uobičajeno su familije raspodjela kojima modeliramo grešku skalirane, pa smo radi udobnosti izvukli parametar skaliranja σ ($\sigma > 0$) ispred. Za parametar σ se pretpostavlja da je poznat. U ovakvom zapisu ćemo smatrati da je ε standardni predstavnik familije (parametar skaliranja u ε je jednak jedinici). Ako je varijansa od ε konačna, po potrebi ćemo uzimati standardizovane predstavnike ($\text{Var}(\varepsilon) = 1$). Za promjenljive U i ε ćemo pretpostaviti da su nezavisne. Zadatak je procijeniti parametar a , tj. poluširinu nosača uniformne, na osnovu i.i.d. uzorka iz X .

Korištenjem konvolucijske formule, gustina promjenljive X je

$$f(x; a, \sigma) = \int_{-\infty}^{\infty} f_U(t) f_{\sigma\varepsilon}(x - t) dt = \frac{1}{2a} \left(F\left(\frac{x+a}{\sigma}\right) - F\left(\frac{x-a}{\sigma}\right) \right).$$

Poznato je da model bez aditivne greške, $X \sim \mathcal{U}(-a, a)$, nije regularan jer tada nosač od X zavisi od nepoznatog parametra. Iako dodavanje aditivne greške komplikuje procjenu parametra a , ono nam omogućava proširenje nosača na čitav $\mathbb{R}$, tj. dobijanje regularnog modela.

Model (1) sa normalnom greškom (tj. $\varepsilon \sim \mathcal{N}(0, 1)$) i poznatim parametrom σ je analiziran u [1]. Tamo je izveden MM procjenitelj i pokazano je da je model regularan, tj. da je ML procjenitelj parametra a asimptotski efikasan. Simetrični model sa Laplaceovom greškom ($\varepsilon \sim \mathcal{L}(0, 1)$) je opisan u [2]. I ovdje je izveden MM procjenitelj, te utvrđena regularnost modela. U oba slučaja je, prema očekivanju, potvrđeno da je ML procjenitelj efikasniji od MM procjenitelja. Za takve modele se ispostavilo da mogu biti korisni u procjeni dimenzija objekata u nepreciznim slikama, kao i u procjeni granica kružnih ili elipsastih objekata ([2], [3], [6], [7]). U te svrhe je razvijen i R-paket „LeArEst“ ([4]) koji je dostupan na CRAN repozitoriju ([5], [11]). Između ostalog, paket omogućava učitavanje slike i procjenu veličine ciljnog objekta na temelju teorijskih rezultata u modelu uniformne sa aditivnom greškom.

U [7] je tretiran model sa opštijom formom greške. Namjera je bila dati prihvatljive uslove regularnosti u koje bi se uklopili razni tipovi simetričnih grešaka. Ispostavilo se da te uslove zadovoljavaju i neke raspodjele sa težim repovima, poput Studentovih raspodjela sa nižim brojevima stepeni slobode. Takve raspodjele su interesantne sa stanovišta robusnosti (tj.

„otpornosti“ na veći broj stršćih vrijednosti, tzv. outliers), što može biti korisno u pomenutim primjenama (procjena veličine objekata u zamagljenim slikama).

MM procjenitelj i njegove osobine

Nepoznati parametar a u modelu (1) možemo procijeniti metodom momenata, ukoliko postoji dovoljan broj momenata promjenljive ε . Iako je, generalno, ML procjenitelj efikasniji od MM procjenitelja, MM procjenitelji su najčešće dati u zatvorenoj formi što omogućuje jednostavno dobijanje početnih tačaka u optimizacijskim procedurama za dobijanje ML procjenitelja.

Pretpostavimo da u modelu (1) greška ε ima konačan moment 4. reda, te da je ε standardizovani predstavnik (svoje) familije. Imajući u vidu i simetričnost greške, tada je

$$E\varepsilon = 0, \quad E\varepsilon^2 = 1 \quad \text{i} \quad \kappa_\varepsilon = \frac{E(\varepsilon - E\varepsilon)^4}{(E(\varepsilon - E\varepsilon)^2)^2} = E\varepsilon^4$$

gdje je κ_ε tzv. kurtosis¹ promjenljive ε . Privremeno tretiranje modela sa standardizovanim predstavnikom greške olakšava izvođenje MM procjenitelja. MM procjenitelj u modelu sa standardnim predstavnikom greške će se onda dobiti jednostavnom modifikacijom (reskaliranjem). Osim toga, kurtosis je invarijantan na skaliranje raspodjele². S obzirom na nezavisnost promjenljivih U i ε , te činjenice da je

$$EU^k = \begin{cases} \frac{a^k}{k+1}, & \text{ako je } k \text{ paran} \\ 0, & \text{ako je } k \text{ neparan} \end{cases},$$

lako dobijamo momente drugog i četvrtog reda promjenljive X :

$$EX^2 = E(U + \sigma\varepsilon)^2 = \frac{a^2}{3} + \sigma^2 \quad \text{i} \quad EX^4 = E(U + \sigma\varepsilon)^4 = \frac{a^4}{5} + 2a^2\sigma^2 + \sigma^4\kappa_\varepsilon$$

Ako je parametar σ poznat, MM procjenitelj parametra a dobijamo izjednačavanjem teorijskog i uzoračkog momenta drugog reda $m_2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i^2$

$$\hat{a}_{MM} = \sqrt{3(m_2 - \sigma^2)}.$$

¹ Kurtosis se u našoj literaturi uglavnom pogrešno interpretira kao mjera šiljatosti ili spljoštenosti raspodjele. Otud i naziv koeficijent spljoštenosti. Međutim, kurtosis je prvenstveno određen ponašanjem repova (vidi [15]), pa bi adekvatniji naziv bio koeficijent težine repova.

² Napomenimo da je u [7] dat osvrt na mogućnost korištenja kurtosisa, kao mjere težine repova, u odabiru potencijalnog modela greške. Međutim, analiza je pokazala da κ_X zavisi ne samo od κ_ε , već i od količnika a/σ .

Ukoliko je u modelu (1) greška ε data u standardnom obliku, pri čemu je $\text{Var}(\varepsilon) = \sigma_0^2$, MM procjenitelj parametra a je onda

$$\hat{a}_{MM} = \sqrt{3(m_2 - \sigma_0^2 \sigma^2)} \quad (2)$$

Sada prelazimo na glavni rezultat rada - izvođenje asimptotske raspodjele MM procjenitelja. U tu svrhu koristimo proceduru poznatu kao Δ -metod.

Teorema 1 (Δ -metod, [9], Teorema 5.2.9, p. 335)) Neka je $\{X_n\}$ niz slučajnih promjenljivih takav da važi

$$\sqrt{n}(X_n - \theta) \xrightarrow{D} \mathcal{N}(0, \sigma^2).$$

Pretpostavimo da je funkcija $g(x)$ diferencijabilna u θ i da važi $g'(\theta) \neq 0$. Tada je

$$\sqrt{n}(g(X_n) - g(\theta)) \xrightarrow{D} \mathcal{N}\left(0, \sigma^2(g'(\theta))^2\right).$$

Teorema 2 (asimptotska raspodjela MM procjenitelja) Neka je $(X_1, X_2, \dots, X_n)$ i.i.d. uzorak iz promjenljive X date sa (1), $E\varepsilon^4 < \infty$ i $E\varepsilon^2 = \sigma_0^2$. Asimptotska raspodjela MM procjenitelja (2) je data sa

$$\sqrt{n}(\hat{a}_{MM} - a) \xrightarrow{D} \mathcal{N}(0, V_{MM}),$$

gdje je

$$V_{MM} = \frac{a^2}{5} + 3\sigma^2\sigma_0^2 + \frac{9(\kappa_\varepsilon - 1)\sigma^4\sigma_0^4}{4a^2}.$$

Dokaz. Prema centralnoj graničnoj teoremi, asimptotska raspodjela uzoračkog momenta drugog reda $m_2 = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^n X_i^2$ je

$$\sqrt{n}(m_2 - \mu_2) \xrightarrow{D} \mathcal{N}(0, \mu_4 - (\mu_2)^2),$$

gdje je

$$\mu_2 = EX^2 = \frac{a^2}{3} + \sigma^2\sigma_0^2 \quad \text{ i } \quad \mu_4 = EX^4 = \frac{a^4}{5} + 2a^2\sigma^2\sigma_0^2 + \sigma^4\sigma_0^4\kappa_\varepsilon.$$

Procjenitelj $\hat{a}_{MM}$ je funkcija statistike m_2 :

$$\hat{a}_{MM} = \sqrt{3(m_2 - \sigma_0^2\sigma^2)} = g(m_2).$$

Funkcija $g(x) = \sqrt{3(x - \sigma_0^2\sigma^2)}$ je diferencijabilna i važi $g(\mu_2) = \frac{3}{2\sqrt{a^2}}$. Primjenom Δ -metoda, imamo

$$\sqrt{n}(g(m_2) - g(\mu_2)) \xrightarrow{D} \mathcal{N}\left(0, (\mu_4 - (\mu_2)^2)(g'(\mu_2))^2\right),$$

odnosno

$$\sqrt{n}(\hat{a}_{MM} - a) \xrightarrow{D} \mathcal{N}\left(0, \frac{a^2}{5} + 3\sigma^2\sigma_0^2 + \frac{9(\kappa_\varepsilon - 1)\sigma^4\sigma_0^4}{4a^2}\right). \quad \blacksquare$$

Ukoliko je i parametar σ takođe nepoznat, moguće je naći MM procjenitelje oba parametra, a i σ . Dobijamo ih izjednačavanjem momenata drugog i četvrtog reda sa odgovarajućim uzoračkim momentima³

$$m_2 = \frac{a^2}{3} + \sigma^2,$$

$$m_4 = \frac{a^4}{5} + 2a^2\sigma^2 + \sigma^4\kappa_\varepsilon.$$

Gornji sistem generalno ima 8 rješenja u $\mathbb{C}^2$ (računajući i višestrukost). Znajući prirodu parametara a i σ , zanimaju nas samo realna i pozitivna rješenja. U [7] su navedena rješenja sistema, tj. procjenitelji $\hat{a}_{MM}$ i $\hat{\sigma}_{MM}$, u zavisnosti od κ_ε . U pomenutom radu nije diskutovan slučaj $1 < \kappa_\varepsilon < 3$. Ispostavlja se da tada sistem može imati dva para rješenja. Međutim, sa stanovišta primjene to i nije problem imajući u vidu da se tada radi o raspodjelama sa jako tankim repovima (kurtosis normalne raspodjele je jednak 3).

Zaključak

Model uniformne raspodjele sa aditivnom greškom može biti koristan u različitim primjenama. U ranijim istraživanjima je uglavnom korištena normalna greška. Nedavno je uočena i moguća primjena takvih modela u procjeni dimenzija objekata u nepreciznim slikama. U tu svrhu analizirane su još neke familije grešaka. U radu je dokazana asimptotska normalnost MM procjenitelja poluširine uniformne raspodjele, te je eksplicitno data njegova asimptotska varijansa.

Literatura

- [1] Benšić, M., Sabo, K. (2007). Estimating the width of a uniform distribution when data are measured with additive normal errors with known variance, *Computational Statistics and Data Analysis*, 51, 4731-4741.
- [2] Benšić, M., Sabo, K. (2016). Uniform distribution width estimation from data observed with Laplace additive error, *Journal of the Korean Statistical Society* 45, 505-517.

³ I ovdje je udobnije u računanju koristiti model sa standardizovanom greškom. $\hat{\sigma}_{MM}$ u modelu sa standardnom greškom dobijamo reskaliranjem sa faktorom $1/\sigma_0$.

- [3] Benšić, M., Taler, P., Hamedović, S., Nyarko E.K. and Sabo, K. (2017). LeArEst: The Length and Area Estimation from Data Measured with Additive Error, *R Journal* 9:2, 461-473.
- [4] Benšić, M., Hamedović, S., Sabo, K. and Taler, P. (2018). LeArEst: Border and Area Estimation of Data Measured with Additive Error, R package version 1.0.0, <https://cran.r-project.org/package=LeArEst>
- [5] The Comprehensive R Archive Network, <https://cloud.r-project.org/>.
- [6] Hamedović, S., Benšić, M., Sabo, K., Taler, P. (2018). Estimating the size of an object captured with error, *CEJOR*, 26, 771-781.
- [7] Hamedović, S., Benšić, M., Sabo, K. (2020). Estimating the width of a uniform distribution under symmetric measurement errors, *Journal of the Korean Statistical Society*, 49, 822-840.
- [8] Hawkins, D., 1991. The convolution of the normal and lognormal distributions. *Journal of South African Statistics*, 25, 99-128.
- [9] Hogg, R.V., McKean, J.W., Craig, A.T., (2019). *Introduction to mathematical statistics (8th Ed)*. Pearson, Boston.
- [10] Meister, A. (2009). *Deconvolution Problems in Nonparametric Statistics*, Springer-Verlag, New York.
- [11] R Core Team (2013). R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. URL <http://www.R-project.org/>.
- [12] Schneeweiss, H. (2004). Estimating the endpoint of a uniform distribution under measurement errors. *CEJOR* 12, 221-231.
- [13] Sprott, D.A. (1983), Estimating the Parameters of a Convolution by Maximum Likelihood, *Journal of the American Statistical Association*, 78, 457-460.
- [14] Stefanski, L., Carroll, R.J. (1990). Deconvoluting kernel density estimators, *Statistics*, 21, 169-184.
- [15] Westfall, P.H. (2014). Kurtosis as Peakedness, 1905 - 2014. R.I.P.. *Am Stat.* 68 (3): 191-195.

THE ASYMPTOTIC DISTRIBUTION OF THE MM ESTIMATOR IN AN ADDITIVE ERROR MODEL

Abstract

In the paper, we consider symmetric uniform distribution model with an additive error. The asymptotic distribution of the MM estimator of the half-width of the uniform distribution is derived, assuming the existence of sufficient moments of the error term. Its asymptotic variance is also given explicitly.

Keywords: *uniform distribution, additive error, MM estimator, asymptotic distribution*

Prof. dr. sc. Almir Huskanović

NEKE OSOBINE KOMAKSIMALNIH IDEALA

Sažetak

Za dva ideala I i J komutativnog prstena R kažemo da su komaksimalni ako je $I + J = R$.

Činjenica da su ideali komaksimalni je ekvivalentna sa činjenicom da su odgovarajući prirodni brojevi relativno prosti. Ako je ispunjen taj uslov, tada možemo izvesti nekoliko značajnih tvrdnji. Najpoznatija od njih je Kineska teorema o ostacima. Osim toga, pomoću izvedenih tvrdnji, možemo dalje dobiti neke poznate stavove iz teorije brojeva.

Ključne riječi: komaksimalni ideali, Kineska teorema o ostacima

Uvod

U ovom radu se podrazumijeva da je R komutativni prsten sa jediničnim elementom 1. Skup svih njegovih maksimalnih ideala označavat ćemo sa $\Omega(R)$. Međutim, za proizvoljni netrivialni ideal I prstena R , oznaka $\Omega(I)$ označava skup svih maksimalnih ideala prstena R koji sadrže ideal I .

Definicija 1: Za ideale I i J prstena R kažemo da su komaksimalni ako je $I + J = R$.

Za proizvoljne ideale I i J prstena R poznato je da su $I \cap J$ i

$$I \cdot J = \{\sum_{i=1}^n x_i y_i \mid x_i \in I, y_i \in J\} \cup \{0\}$$

takođe ideali prstena R , što se direktno pokaže, te da je $I \cdot J \subseteq I \cap J$.

Teorema 1: Ako su ideali I i J prstena R komaksimalni, tada je $I \cdot J = I \cap J$.

Dokaz: Iz $I + J = R$ slijedi da postoje elementi $u \in I, v \in J$ takvi da je $u + v = 1$. Tada za proizvoljno $x \in I \cap J$ imamo da je

$$x = x \cdot 1 = x \cdot (u + v) = x \cdot u + x \cdot v \in I \cdot J.$$

Time smo dokazali da je $I \cap J \subseteq I \cdot J$, što zajedno sa $I \cdot J \subseteq I \cap J$ povlači da je $I \cdot J = I \cap J$. ■

Posljedica 1: Za svaki prirodni broj n vrijedi tvrdnja: ako bismo imali n ideala $I_1, I_2, \dots, I_n$ prstena R tako da su svaka dva od njih komaksimalni, tada je $I_1 \cdot I_2 \cdot \dots \cdot I_n = I_1 \cap I_2 \cap \dots \cap I_n$.

Dokaz: Slijedi direktno iz Teoreme 1 pomoću matematičke indukcije. ■

Kineska teorema o ostacima i druge tvrdnje

U teoriji brojeva, tačnije iz oblasti modularne aritmetike je poznata Kineska teorema o ostacima koja omogućava jednostavno rješavanje sistema od konačno mnogo linearnih kongruencija po različitim modulima (koji su relativno prosti po parovima). Ova teorema je dobila ime po kineskom matematičaru Sun Zi Suanjingu koji je u 3. vijeku prvi postavio zadatak koji bi se mogao rješavati pomenutom teoremom. Razmotrit ćemo analognu teoremu koja vrijedi za ideale (njih konačno mnogo) istog prstena R u komutativnoj algebri i još nekoliko drugih tvrdnji u kojima je glavni uslov da su ideali komaksimalni. Relacija kongruencije po nekom modulu $\equiv (\text{mod } m), m \in \mathbb{N}$ u skupu cijelih brojeva se koristi kada dva cijela broja daju isti ostatak pri dijeljenju sa prirodnim brojem m . U algebri, ako je I ideal prstena R , tada $x \equiv y (\text{mod } I) \Leftrightarrow x - y \in I$ (v. [1])

Teorema 2: Ako su $m_1, m_2, \dots, m_n$ u parovima relativno prosti prirodni brojevi, te $a_1, a_2, \dots, a_n$ proizvoljni cijeli brojevi, tada sistem linearnih kongruencija

$$x \equiv a_i (\text{mod } m_i), i = 1, 2, \dots, n \quad (1)$$

ima rješenje.

Dokaz ove teoreme se može naći u knjizi [1]. Pokazat ćemo da je ova teorema ekvivalentna sa sljedećom:

Teorema 3: Neka je R prsten, a $I_1, I_2, \dots, I_n$ su ideali prstena R , komaksimalni u parovima (tj. $I_i + I_j = R, i \neq j$). Za proizvoljne elemente $a_1, a_2, \dots, a_n \in R$ postoji element $a \in R$ tako da je

$$a \equiv a_i (\text{mod } I_i) \text{ za sve } i \in \{1, 2, \dots, n\}.$$

Dokaz: Dokažimo ovu tvrdnju najprije u specijalnom slučaju kada je $a_1 = 1$ i $a_j = 0$, za $j > 1$. Tada je $I_1 + I_j = R$ ($j > 1$), pa postoje elementi $b_j \in I_1, c_j \in I_j$ tako da je $b_j + c_j = 1$ za sve $j > 1$. To dalje povlači da je $\prod_{j=2}^n (b_j + c_j) = 1$.

Množenjem izraza na lijevoj strani, uzimajući u obzir da svaki element u obliku proizvoda u kome se javlja b_j (za proizvoljno $j = 2, 3, \dots, n$) pripada idealu I_1 i da $c_2 c_3 \dots c_n \in \prod_{j=2}^n I_j$, zaključujemo da postoje elementi $b \in I_1$ i $a \in \prod_{j=2}^n I_j$, takvi da je $b + a = 1$. Za element a tada očito vrijedi da je $a \equiv 1 (\text{mod } I_1)$ i $a \equiv 0 (\text{mod } I_i), i > 1$. Jasno je onda da analogno možemo naći element $a \in R$ takav da je $a \equiv 1 (\text{mod } I_i)$ i $a \equiv 0 (\text{mod } I_j), i > 1, j \neq i$.

Neka su sada $a_1, a_2, \dots, a_n$ proizvoljni elementi prstena R . Za svaki indeks $i \in \{1, 2, \dots, n\}$ prema prvom dijelu dokaza postoje elementi $c_i \in R$ sa osobinom da je $c_i \equiv 1 (\text{mod } I_i)$ i $c_i \equiv 0 (\text{mod } I_j), j \neq i$. Uzmimo onda da je $a = a_1 c_1 + a_2 c_2 + \dots + a_n c_n$.

Tvrdimo da je $a \equiv a_i \pmod{I_i}$ za sve $i \in \{1, 2, \dots, n\}$. Zaista, $a - a_i = a - a_i c_i + a_i(c_i - 1)$ dok je $a - a_i c_i = \sum_{j \neq i} a_j c_j \equiv 0 \pmod{I_i}$ i $a_i(c_i - 1) \equiv 0 \pmod{I_i}$, što znači da je $a \equiv a_i \pmod{I_i}$ za sve $i \in \{1, 2, \dots, n\}$. ■

Poznato je da su svi ideali prstena $\mathbb{Z}$ cijelih brojeva glavni, tj. oblika

$$m\mathbb{Z} = \{0, \pm m, \pm 2m, \dots\}$$

gdje je m neki prirodni broj ili 0. Tada se još koristi oznaka $(m) = m\mathbb{Z}$.

Za proizvoljno $i \in \{1, 2, \dots, n\}$ uslov (1) je ekvivalentan sa:

$$x \equiv a_i \pmod{m_i \mathbb{Z}}, i = 1, 2, \dots, n$$

a uslov komaksimalnosti dva ideala $m\mathbb{Z}$ i $n\mathbb{Z}$ je ekvivalentan uslovu da je $(m, n) = 1$, gdje je (m, n) —najveći zajednički djelilac brojeva m i n . Naime, poznato je da su prirodni (a važi i za cijele) brojevi m i n relativno prosti (tj. $(m, n) = 1$) ako i samo ako postoje cijeli brojevi x i y tako da je $mx + ny = 1$.

Time smo pokazali ekvivalentnost Teoreme 3 i Teoreme 2.

Sljedeća teorema je posljedica Teoreme 3.

Teorema 4: Ako je R prsten, a $I_1, I_2, \dots, I_n$ su ideali prstena R , komaksimalni u parovima, tada je

$$R / \prod_{i=1}^n I_i \cong \prod_{i=1}^n R / I_i$$

Dokaz: Definišimo preslikavanje $f: R \rightarrow \prod_{i=1}^n R / I_i$ ovako:

$$f(a) = (a + I_1, a + I_2, \dots, a + I_n) \quad (a \in R).$$

Direktno se dokaže da je f homomorfizam prstena.

Dokažimo da je ovo preslikavanje surjektivno. Ako uzmemo proizvoljni element

$$(a_1 + I_1, a_2 + I_2, \dots, a_n + I_n) \in \prod_{i=1}^n R / I_i$$

pri čemu su $a_1, a_2, \dots, a_n \in R$ proizvoljni, prema Teoremi 3 postoji element $a \in R$ takav da je $a \equiv a_i \pmod{I_i}, i = 1, 2, \dots, n$, tj. $a + I_i = a_i + I_i$ ($i = 1, 2, \dots, n$). Tada je

$$f(a) = (a + I_1, a + I_2, \dots, a + I_n) = (a_1 + I_1, a_2 + I_2, \dots, a_n + I_n).$$

Dakle, f je surjektivni homomorfizam prstena, pa je $Im(f) = \prod_{i=1}^n R / I_i$.

S druge strane, $f(a) = (0 + I_1, 0 + I_2, \dots, 0 + I_n) = (I_1, I_2, \dots, I_n) \Leftrightarrow a \in \bigcap_{i=1}^n I_i$ što znači da je

$$Ker(f) = \bigcap_{i=1}^n I_i = \prod_{i=1}^n I_i.$$

Za zadnji zaključak smo iskoristili Posljedicu 1. Tvrdnja teoreme tada direktno slijedi iz prve teoreme izomorfije za prstene (v. [1], [3]). ■

Teorema 5: Ako je R prsten, a $I_1, I_2, \dots, I_n$ su ideali prstena R , komaksimalni u parovima, tada je familija skupova $\{\Omega(I_i) | i = 1, 2, \dots, n\}$ particija skupa $\Omega(\cap_{i=1}^n I_i)$.

Dokaz: Treba dokazati da je

$$\Omega(\cap_{i=1}^n I_i) = \cup_{i=1}^n \Omega(I_i) \text{ i } \Omega(I_i) \cap \Omega(I_j) = \emptyset \text{ za } i \neq j.$$

Uzimajući proizvoljni maksimalni ideal $M \in \Omega(\cap_{i=1}^n I_i)$ znamo da je $\cap_{i=1}^n I_i \subseteq M$. Pošto je M maksimalan ideal, on je i prost (v. [3]), pa zato postoji $j \in \{1, 2, \dots, n\}$ tako da je $I_j \subseteq M$, dakle, $M \in \Omega(I_j)$.

Time smo dokazali da je

$$\Omega\left(\bigcap_{i=1}^n I_i\right) \subseteq \bigcup_{i=1}^n \Omega(I_i) \quad (2)$$

Ako $M \in \cup_{i=1}^n \Omega(I_i)$ to znači da $M \in \Omega(I_j)$ za neko $j \in \{1, 2, \dots, n\}$, tj.

$$I_j \subseteq M \Rightarrow \bigcap_{i=1}^n I_i \subseteq M \Rightarrow M \in \Omega\left(\bigcap_{i=1}^n I_i\right) \Rightarrow \bigcup_{i=1}^n \Omega(I_i) \subseteq \Omega\left(\bigcap_{i=1}^n I_i\right) \quad (3)$$

Iz (2) i (3) slijedi $\Omega(\cap_{i=1}^n I_i) = \cup_{i=1}^n \Omega(I_i)$.

Dokažimo sada da je $\Omega(I_i) \cap \Omega(I_j) = \emptyset$, ako je $i \neq j$. Zbog činjenice da je $I_i + I_j = R$, uzimajući proizvoljni maksimalni ideal $M \in \Omega(I_i)$ jasno je da $M \notin \Omega(I_j)$ jer u suprotnom bismo imali $I_i \subseteq M$ i $I_j \subseteq M$ iz čega slijedi da je $I_i + I_j \subseteq M \Rightarrow M = R$, što je nemoguće. Teorema je dokazana. ■

Napomena: Pomoću Teorema 4. i 5. mogu se dokazati neke značajne osobine tzv. maksimalnih ideala, v. [2].

Primjeri:

- a) Ako su p i q dva proizvoljna prosta broja, a $\mathbb{Z}_n$ nam označava prsten ostataka po modulu $n, n \in \mathbb{N}$, pomoću Teoreme 4 se može dobiti da je $\mathbb{Z}_p \times \mathbb{Z}_q \cong \mathbb{Z}_{pq}$.

Ovaj rezultat slijedi kad se uzme da je $n = 2, R = \mathbb{Z}, I_1 = (p), I_2 = (q)$. Osim toga, treba uzeti u obzir poznatu činjenicu da je $\mathbb{Z}/(p) \cong \mathbb{Z}_p$ i analogno $\mathbb{Z}/(q) \cong \mathbb{Z}_q$, te $(p) \cap (q) = (pq)$, (v. [1], [3], [4]). Zapravo u jednakosti $\mathbb{Z}_p \times \mathbb{Z}_q \cong \mathbb{Z}_{pq}$ umjesto

prostih brojeva p i q možemo uzeti da su p i q bilo koja dva prirodna broja koji su relativno prosti.

- b) Rezultat iz primjera a) se može poopštiti na n proizvoljnih različitih prostih brojeva $p_1, p_2, \dots, p_n$, dakle $\mathbb{Z}_{p_1} \times \mathbb{Z}_{p_2} \times \dots \times \mathbb{Z}_{p_n} \cong \mathbb{Z}_{p_1 p_2 \dots p_n}$, odnosno u slučaju da imamo prirodni broj $n = n_1 n_2 \dots n_k$ napisan u obliku proizvoda konačno mnogo prirodnih brojeva koji su relativno prosti u parovima, tada je $\mathbb{Z}_n \cong \mathbb{Z}_{n_1} \times \mathbb{Z}_{n_2} \times \dots \times \mathbb{Z}_{n_k}$.
- c) Ako je prirodni broj n napisan u kanonskom obliku: $n = p_1^{\alpha_1} p_2^{\alpha_2} \dots p_k^{\alpha_k}$, gdje su $p_1, p_2, \dots, p_k$ različiti prosti brojevi, a $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_k$ prirodni brojevi, tada je prema b):

$$\mathbb{Z}_n \cong \mathbb{Z}_{p_1^{\alpha_1}} \times \mathbb{Z}_{p_2^{\alpha_2}} \times \dots \times \mathbb{Z}_{p_k^{\alpha_k}} \quad (4)$$

U prstenu $\mathbb{Z}_n = \{\bar{0}, \bar{1}, \dots, \overline{n-1}\}$ invertibilni su elementi $\bar{x}$, gdje je $x \in \{0, 1, \dots, n-1\}$ broj relativno prost sa n . Skup svih invertibilnih elemenata u prstenu $\mathbb{Z}_n$ označit ćemo sa $\mathbb{Z}_n^*$ – direktno se provjeri da je $(\mathbb{Z}_n^*, \cdot)$ grupa. Prsten $\mathbb{Z}_n$ ima ukupno $\varphi(n)$ invertibilnih elemenata, gdje je φ Ojlerova funkcija. S druge strane, za proizvoljni prosti broj p i α prirodan broj očito je:

$$\varphi(p^\alpha) = p^\alpha - p^{\alpha-1}$$

tako da je broj invertibilnih elemenata prstena $\mathbb{Z}_{p_1^{\alpha_1}} \times \mathbb{Z}_{p_2^{\alpha_2}} \times \dots \times \mathbb{Z}_{p_k^{\alpha_k}}$ jednak:

$$(p_1^{\alpha_1} - p_1^{\alpha_1-1})(p_2^{\alpha_2} - p_2^{\alpha_2-1}) \dots (p_k^{\alpha_k} - p_k^{\alpha_k-1}) = n \prod_{i=1}^k \left(1 - \frac{1}{p_i}\right)$$

pa ako izjednačimo broj invertibilnih elemenata sa lijeve i desne strane u (4), dolazimo do formule za Ojlerovu funkciju

$$\varphi(n) = n \prod_{i=1}^k \left(1 - \frac{1}{p_i}\right).$$

Zaključak

Teorija ideala komutativnih prstena se može iskoristiti da se izvedu brojni rezultati iz teorije brojeva. Ta teorija se u matematici prvobitno pojavila upravo prilikom rješavanja problema iz teorije brojeva. Naime, pojam ideala prstena uveo je njemački matematičar Dedekind (Julius Wilhelm Richard Dedekind, 1831.-1916.) koristeći Kummerovu ideju “idealnog broja” (Ernst Eduard Kummer, 1810.-1893., njemački matematičar) kojeg je on uveo u pokušaju dokazivanja tzv. Fermatovog velikog teorema (Pierre de Fermat, 1607.-1665., francuski matematičar i pravnik). Iako Kummer nije uspio dokazati Fermatovu veliku

teoremu, njegova ideja vezano za ideale prstena je bila veoma značajna u oblasti komutativne algebre.

Literatura

- [1] A. Huskanović, H. Alajbegović: *Diskretna matematika*, Politehnički fakultet Univerziteta u Zenici, 2020.,
- [2] A. Huskanović: *Karakterizacija prstena čiji se konačno generisani moduli razlažu u sumu cikličkih modula*, magistarski rad, PMF Sarajevo, 2005.
- [3] H. Jamak: *Algebra*, NIK Sezam, Sarajevo, 2004.
- [4] S. Lang: *Algebra*, Springer, New York, 2002.

SOME PROPERTIES OF COMAXIMAL IDEALS

Abstract

Two ideals I and J of a commutative ring are comaximal if $I + J = R$. The fact that ideals are comaximal is equivalent to the fact that corresponding integers are relatively prime. If this condition is met, than it is possible to derive several important statements. The most famous among them is Chinese remainder theorem. Besides, on the basis of the derived statements it is possible to further achieve some known facts from the number theory.

Key words: *comaximal ideals, Chinese remainder theorem*

Van. prof. dr. Amer Ćaro

Dalila Oruč, MA

(NE)IDENTIFIKACIJA DAROVITIH UČENIKA U RAZREDNOJ NASTAVI

Sažetak

Identifikacija darovitih učenika u odgojno-obrazovnom sistemu je kompleksan problem sa kojim se susreću brojne razvijene zemlje, pa tako i Bosna i Hercegovina. U našem odgojno-obrazovnom sistemu nema tačne, precizne, naučno utemeljene identifikacije darovite djece, nego se uzimaju u obzir mišljenja učitelja, roditelja i drugih stručnjaka. Tako su daroviti učenici asocijacija na pojedince s različitim prednostima u odnosu na svoje vršnjake. Oni posjeduju sposobnost bolje, brže i progresivnije percepcije svijeta u kojem se nalaze. Darovito dijete u adaptiranom okruženju koje ga sluša, prati i usmjerava njegove sposobnosti zasigurno će izrasti u osobu punu samopouzdanja, biti zadovoljno i postizati lijepe rezultate. Cilj ovog rada je bio ispitati načine identifikacije darovitih učenika u razrednoj nastavi. Istraživanjem su obuhvaćena 123 učitelja u privatnim i državnim školama na području grada Zenice. Korištena je deskriptivna metoda, servej metoda kao varijanta deskriptivne metode, te metoda teorijske analize i sinteze. Tehnike koje smo koristili u sklopu servej metode su anketa i skale procjena. Primijenjen je sociodemografski upitnik koji se odnosio na opće informacije o učiteljima, te Gagne-Nadue skala koja se odnosila na modele rada sa darovitim učenicima nižeg školskog uzrasta. Kao izrazito važna pokazala se i adekvatna i pravovremena identifikacija darovitih učenika, ali i sama saradnja između roditelja i učitelja.. Ono što je najvažnije jeste da roditelji, ali i učitelji pravovremeno identifikuju darovitog učenika, pronađu odgovarajuće metode i modele rada sa darovitim učenikom, te kontinuirano prate njegov rad i napredak.

Ključne riječi: darovitost, daroviti učenik, učitelj, identifikacija, saradnja

Uvod i teorijski pristup problemu

Jedna od velikih pogrešaka koju rade osnovne škole jeste podjela učenika na darovite i nedarovite. Djeca se razvijaju različitim brzinama u različitim sposobnostima. Ako ih na početku podijelimo na darovite i nedarovite, da li ćemo ih frustrirati i kočiti u razvoju? Djeci

je važno objasniti da je društvo sistem u kojem su svi poslovi važni, sve vještine korisne ali da je ipak dobro ako poslove podijelimo prema sposobnostima izvođača. Zbog toga je od izuzetne važnosti prepoznati i usavršavati vlastite sposobnosti. Postoje razni oblici darovitosti. Neke od njih možemo prepoznati u ranoj dobi, dok druge postaju vidljive kasnije. Naravno da darovitost za matematiku i fiziku ne možemo prepoznati kod trogodišnjeg djeteta, ali talenti za muziku i likovnu umjetnost mogu se prepoznati u ranoj dobi.

Darovitost nije pojam novijeg datuma jer se o njoj već dugo govori u području odgoja i obrazovanja. Prema Lazareviću (2001) najstarije i najrasprostranjenije shvatanje darovitosti možemo posmatrati iz psihometrijske definicije inteligencije. Tokom opažanja kako se ljudska sposobnost snalaženja u različitim situacijama raspoređuje prema zvonolikoj krivulji, proizašla je mogućnost mjerenja spomenute sposobnosti tj. inteligencije. Prema Termanu darovitost je visoka opća intelektualna sposobnost (Winer, 2005, prema Adžiću, 2011), a prema Tanennbaumu darovitost je produktivno kreativna sposobnost (Tanennbaum, 2004, prema Adžiću, 2011).

Prema Winneru (2005) darovita su djeca ona sa trima netipičnim obilježjima: prijevremena razvijenost, inzistiranje da sviraju po svom i žar za svladavanjem. To su ona djeca koja gaje istinsku motiviranost za područje u kojem su nadareni i pokazuju znakove prijevremene razvijenosti, a interes im je toliko jak da graniči s opsesivnim. (Winner, 2005).

Smatra se kako darovito dijete pokazuje karakteristike koje bi mogle u odrasloj dobi rezultirati konkretnim stvaralačkim doprinosom – umjetničkim, tehničkim ili znanstvenim. Ipak, ne možemo govoriti o darovitosti kao ranom obliku zrelog stvaralaštva niti o stvaralaštvu kao o zrelom obliku darovitosti jer su istraživanja pokazala da darovita djeca ne postaju uvijek stvaratelji, kao što ni mnogi odrasli stvaratelji nisu kao djeca pokazivali svoju darovitost. (Čudina-Obradović, 1990).

Različiti oblici darovitosti

Postoje dva osnovna oblika darovitosti: potencijalna i produktivna (ostvarena) darovitost. Potencijalna darovitost je mogućnost, određeni potencijal koji pojedinac ima, a koja mu omogućuje da se neke njegove sposobnosti razviju, i najčešće je prisutna kod djece i mladih. Produktivna darovitost su aktivnosti kroz koje se darovitost pojedinca iskazala u određenim produktima, u ranijem, bržem, boljem, višem, uspješnijem, dakle u izrazito natprosječnom postignuću (Cvetković-Lay i Sekulić Majurec, 2008; Nikčević-Milković i sur., 2016).

Osnovu potencijalne darovitosti čini niz naslijeđenih dispozicija koje omogućuju da se neke sposobnosti pojedinca natprosječno razviju. Hoće li se te predispozicije razviti ili ne, ovisi o brojnim utjecajima okoline kojima je dijete izloženo i koji djeluju na njegovu ličnost i iskustvo (Cvetković-Lay i Sekulić Majurec, 2008; Vizek Vidović, 2008). U ranom djetinjstvu darovitost još ne mora biti specifična, ali iskazuje se u usmjerenosti na određenu vrstu informacija i lakoću njihove obrade (Vizek Vidović, 2008).

Daroviti i talentovani učenici ne čine samo homogenu skupinu, već pokazuju širok raspon individualnih različitosti. Najstariji i najširi prihvaćen oblik darovitosti jest onaj koji proizlazi iz psihometrijske definicije inteligencije. Razina opće intelektualne sposobnosti, koja se mjeri testovima inteligencije, u ovom je obliku jedini kriterij svrstavanja u grupu darovitih. Ipak, današnja shvaćanja, uz opću intelektualnu darovitost, naglašavaju i ostale vrste darovitosti koje su se dugo vremena zanemarivale. Darovitost se može iskazivati u različitim specifičnim područjima koja također zauzimaju vrlo važno mjesto, a sukladno Gardneru, osim opće inteligencije, sve se više promatra i stepen razvijenosti ostalih vrsta inteligencija.

Karakteristike darovitih učenika

Kada govorimo o darovitosti učenika ne možemo a da se ne pitamo koje su to karakteristike darovitih učenika i po čemu se oni razlikuju. Prema Stojakoviću (2006) u opisu identifikovanih učenika nastavnici su isticali sljedeće osobine: snalažljiv, dosjetljiv, iznalazi nova rješenja, posjeduje neki poseban nemir, brzo i pravilno zaključuje, logički misli, pametan, sklon pravilnom zapažanju i uočavanju, brzo shvata, sistematičan, konstruktivan i uporan da se zadatak riješi do kraja, zainteresovan, pažljiv, pedantan, precizan i tačan.

Sa druge strane, prema Aniti Woolfolk (2016) istinski darovita djeca nisu učenici koji jednostavno uče brzo i uz malo napora. Radovi takvih učenika su originalni, posebno napredni s obzirom na njihovu dob. Međutim, ne postoji jedan ispravan odgovor koji možemo ponuditi ako nas neko upita ko su to daroviti učenici. Ono što mi možemo jeste razlikovati darovite učenike prema sljedećim karakteristikama: kreativna i nadarena djeca mnogo češće proizvode fantastične i luckaste ideje, teže da rješavaju probleme i zadatke na različite i nove načine i ne kreću se poznatim i utvrđenim putevima, njihov rad karakteriše se humorom i zabavnošću. (Stojaković, 2006, str. 351)

Nadarena i kreativna djeca imaju više povjerenja u vlastite ideje i procjene svoga rada i zalaganja. Prilikom identifikacije darovitih učenika, nastavnici trebaju moći procijeniti svoje učenike na osnovu činjenica:

- a) ko u razredu predlaže najviše ideja,
 - b) ko u razredu ima najoriginalnije i najneobičnije ideje,
 - c) ko najčešće u razredu pronalazi nove i različite puteve rješavanja zadataka,
 - d) ko najčešće u razredu pronalazi i izmišlja nove funkcije predmeta i sadržaja.
- (Stojaković, 2006, str. 354).

Darovita djeca su vrlo maštovita i kreativna. Njihov proces umnog sazrijevanja teče brže u odnosu na njihove vršnjake. To su djeca koja mnogo više čitaju i pokazuju veliki interes za specifična područja. Odraslima postavljaju mnogo pitanja, logički brže zaključuju, mogu analizirati, sintetizirati i stvoriti vlastite puteve rješavanja određenih problemskih situacija. Zbog neodgovarajućih nastavnih planova i programa, ali i pogrešnog pristupa učitelja, mogu biti nepažljivi ili ometati druge učenike u svojim aktivnostima. Tada pokazuju suprotne osobine koje se očekuju od njih: otpor za rad u grupi ili paru, površan rad ili teško prihvatanje neuspjeha.

Važnu ulogu u identifikaciji darovite djece imaju i roditelji. Roditelji su u svakodnevnoj prilici da posmatraju i opažaju ponašanje svog djeteta. To ponašanje se manifestuje u nizu različitih prirodnih situacija. Upravo su roditelji ti koji su najčešći i najvažniji izvor informacija o djetetovoj nadarenosti. Međutim, postavlja se pitanje da li su roditelji emocionalno indiferentni u tom važnom periodu? Kao odgovor na ovo pitanje možemo dati konstataciju da je učitelj dosta relevantniji u identifikaciji nadarenosti učenika jer ima mogućnost usporedbe s vršnjacima djeteta i mnogo veće iskustvo u radu s velikim brojem različite djece. Prema Torensu (1962), većina roditelja visoko nadarene djece ovako opisuju njihovo ponašanje:

- a) mentalno i fizički veoma aktivna,
- b) pretjerano radoznala,
- c) imaju razvijen smisao za humor,
- d) dosta čitaju,
- e) vole da istražuju,
- f) uživaju u imaginativnoj igri,
- g) sjetljivi su za probleme. (Torens, 1962, prema Stojaković, 2006, str. 355).

Prema Čudini-Obradović (1991) postoje određeni znakovi nadarenosti kao što su:

- a) brzo učenje,
- b) bogat i složen rječnik,

- c) veliko znanje iz različitih oblasti,
- d) samostalno učenje iz različitih izvora,
- e) intenzivno čitanje ozbiljnih tekstova,
- f) brzo uočavanje činjenica i lahko shvatanje osnovnih principa,
- g) dobro uočavanje i razumijevanje stvari i pojava,
- h) posjedovanje izrazite vještine kritičkog mišljenja i vrline samokritičnosti,
- i) spontana, spretnija i brza upotreba metakognitivnih komponenti,
- j) primjena sve složenijih strategija u rješavanju problema,
- k) sposobnost uvida bitnog i novog u odnosima,
- l) formiranje tačnih i jasnih reprezentacija stvarnosti i sl. (Čudina-Obradović, 1991, str. 95).

Na osnovu većeg broja istraživanja možemo izvesti zaključak da su darovitost i kreativnost značajna svojstva ličnosti, ali kao takvi nisu sami sebi dovoljni za postizanje zapaženih rezultata.

Smatramo da je potrebno istaći i rezultate istraživanja do kojih je došla Bosiljka Đorđević (1979), gdje su nastavnici sastavili listu relevantnih osobina za identifikaciju darovitih učenika kao:

- a) radoznalost (istraživanje, manipulacija itd.),
- b) originalnost u mišljenju i radu,
- c) nezavisnost u mišljenju i radu,
- d) samostalno sastavljanje i dovršavanje priča,
- e) proizvodnja mnogih ideja i eksperimentisanje,
- f) fleksibilnost ideja u mišljenju,
- g) eksperimentisanje idejama i predmetima,
- h) konstruisanje i građenje,
- i) dosada u rutinskom radu,
- j) osjetljivost za probleme,
- k) sposobnost i razvijanje plana istraživanja i eksperimenata (Stojaković, 2006, str. 357).

Kada sagledamo sve spomenute karakteristike, možemo izvesti neke globalne zaključke o ličnosti nadarene djece. Prema Stojakoviću (2006) sljedeće karakteristike su veće kod nadarene djece:

1. U domenu interesovanja:

- a) imaju težnju da ispituju kako stvari i predmeti funkcionišu i da otkrivaju nova značenja sadržaja i predmeta,
- b) imaju veću želju da se igraju i bave sportom,
- c) uživaju u čitanju novina, stripova i knjiga,
- d) u aktivnostima kojima se bave mogu provesti dugo vremena,
- e) vole da skupljaju različite zbirke i imaju raznovrsne hobije,
- f) interesuju se i rano pitaju o prirodi, nastanku svijeta, čovjeka i svemira,
- g) često uživaju u društvu odraslih i traže odraslije drugove,
- h) žele da se iskažu i realizuju svoju ličnost,
- i) rano izvode eksperimente i oglede iz vlastitih pobuda i u cilju provjeravanja vlastitih mišljenja i hipoteza,
- j) ne plaše se novina i radosni su u susretu s njima, itd.

2. U domenu sposobnosti:

- a) imaju visok stepen originalnosti i često koriste neobične ideje i neobične postupke u istraživanju okoline,
- b) lahko i brzo uče i shvataju,
- c) dobro opažaju i lahko se koncentrišu,
- d) nauče brzo da čitaju i pišu,
- e) snalažljivi su i imaju bujnu maštu,
- f) imaju bogat rječnik i koriste fraze i veće rečeničke sklopove,
- g) bolja fizička razvijenost i aktivnost,
- h) manje izostaju s nastave, sa časova,
- i) imaju veću sposobnost izražavanja i kritičkog prosuđivanja,
- j) uspješno otkrivaju uzročno-posljedične odnose među stvarima i pojavama,
- k) imaju sposobnost uopštavanja i otkrivanja logičkih veza,
- l) imaju razvijenija čula, itd.

3. U domenu socijalizacije:

- a) obično pokazuju bolju prilagođenost sredini u kojoj žive i rade u odnosu na djecu iz normalne populacije,
- b) u prosjeku se bolje prilagođavaju radnom mjestu kad odrastu i imaju manje sukoba u porodici i braku,
- c) imaju znatno manje prestupa prema društvenim normama,

- d) obdarena djeca, također, bolje od ostalih, mogu da osjete šta druge osobe misle i osjećaju (bolja socijalna inteligencija) i bolje se snalaze u prosuđivanju socijalnih situacija,
- e) imaju često buntovničko ponašanje i otpor prema autoritetu,
- f) neadekvatan odgojno-obrazovni rad može da dovede do toga da obdarena djeca postanu agresivna, tvrdoglava ili stidljiva, pa zbog toga imaju poteškoća u životu i prilagođenosti,
- g) obično naginju ka vedrom raspoloženju i imaju smisla za humor,
- h) pokazuju veću samokritičnost, pa su manje sklona hvalisanju i procjenjivanju svojih sposobnosti,
- i) veoma rano pokazuju veliki interes za sebe i okolinu,
- j) teže ka otvorenosti i ljubazni su (Stojaković, 2006, str. 352).

Ako detaljno analiziramo sve navedene osobine možemo zaključiti da je od izuzetne važnosti na vrijeme uočiti darovite učenike i koristiti adekvatne modele rada sa njima.

Za otkrivanje i identifikaciju darovitih pojedinaca postoje dvije osnovne metode – metoda procjenjivanja (upitnici ili skale procjena učitelja, roditelja ili nekih drugih stručnjaka kao procjenjivača) i metoda testiranja npr. testovi postignuća i testovi sposobnosti. (Kadum i Hozjan, 2015).

U procesu otkrivanja više sudjeluju učitelji sa različitim tehnikama procjenjivanja, a u procesu utvrđivanja vrste i stupnja darovitosti obavezno se uključuju i stručnjaci različitih profila (psiholozi, pedagozi, sociolozi, liječnici) sa specifičnom metodikom i mjernim instrumentima (Koren, 1989). Smisao identifikacije jeste početak razvijanja programa za darovitost učenika. Ali, nije li to delikantan postupak? U tom trenutku neko odlučuje o daljnjoj sudbini razvoja darovitosti učenika. Neadekvatni mjerni instrumenti, pogrešno vrijeme identifikacije, neprepoznatljivost pojedinih kategorija samo su neki od faktora koji pridonose da neka djeca koja nose darovitost sa sobom ostanu neprimijećena. Iz ovoga proizilaze neka pitanja: kada je najadekvatniji trenutak identifikacije darovitosti? Kada to neće biti preuranjeno, a kada neće biti prekasno? Svakako da je mnogo veća opasnost od neidentifikacije darovitosti nego preuranjene identifikacije darovitosti.

Opasnost od neprepoznavanja darovitosti

Opasnost od neporepoznavanja darovitih učenika ne ogleda se u broju pogrešno identifikovanih učenika, nego u broju onih koji jesu nadareni, a nisu prepoznati kao takvi. Prema Čudini-Obradović (1991) kao najčešće neprepoznatljive kategorije nadarenih navode

se djeca sa razvojnim nedostatkom, djeca iz nepovoljne porodične situacije, djeca migranata, djeca koja funkcionišu ispod svojih mogućnosti i nadarene djevojčice.

Djeca s razvojnim nedostatkom su djeca sa fizičkim hendikepom, s nekim specifičnim poteškoćama u učenju, psihomotorna nerazvijenost i djeca sa emocionalnim teškoćama. Okolina ovakve djece većinom je pod utjecajem njihovog nedostatka i sve resurse polaže u popunjavanju ili otklanjanju istog. Nerijetko se dešava da taj nedostatak uslovljava i relativni neuspjeh u školi što uveliko kvari samopercepciju i onemogućava pravilan rast i razvoj. Prema Čudini-Obradović (1991) jedan od osnovnih problema u identifikaciji i tretmanu ove skupine darovitih učenika jeste u pogrešnom i preniskom očekivanju okoline od djeteta.

Također, djeca iz nepovoljne porodične situacije imaju taj hendikep nedostatka materijalnih, socijalnih i emocionalnih potreba. Kako razvijati darovitost i kreativnost u lošim socio-ekonomskim uslovima? Zar to ne može dovesti do stanja depresije i manjka samopouzdanja?

Sa druge strane, djeca migranata se susreću sa problemima koje im nudi nova sredina. Oni su napustili svoje sigurno okruženje i došli u nepoznato gdje im se nude nova pravila domaćina. Postoji dugi niz različitosti sa kojima se takva djeca susreću i interpretiraju se kao nedostaci. Zbog toga se učitelji i škola fokusiraju na njihovo ispravljanje, a darovitost takve djece prelazi u drugi plan.

Djecu koja funkcionišu ispod svojih mogućnosti je najteže prepoznati. Prema Čudini-Obradović (1991) njihov najveći problem je izostanak osnovnih znakova darovitosti – uspješnost i lahko učenje. Oni su blokirani u krugu neuspjeha u kojem se neprestano umanjuje samopercepcija tj. slika o sebi.

Zanimljivo je da se djevojčice mnogo teže identificiraju kao nadarene iz mnogo razloga. Isti autor nam navodi neke od njih: rjeđa pojava ekstremno visokih sposobnosti među djevojčicama, veća posvećenost djevojčica na ispunjenje školskih kriterija te manja usmjerenost na širenje i produbljivanje vlastitih interesa.

Osim opasnosti od neprepoznavanja darovitosti, postoji i opasnost od prekasnog prepoznavanja. Čudina-Obradović (1991) navodi kako moderni zagovornici rane identifikacije više naglašavaju važnost ranog uočavanja darovitosti kako bi se djetetu omogućila sigurnost, samopouzdanje i sloboda mišljenja. Prekasno je uočavanje darovitosti kada u ponašanju već dominiraju obrasci koji onemogućavaju razvoj neophodnih karakteristika koje smo naveli u poglavlju o karakteristikama darovitih učenika.

Ukratko rečeno, pravovremena identifikacija darovitih učenika nužna je da bi se došlo do pravilnog iskorištavanja potencijala kod djeteta. Tako ćemo im razviti samopouzdanje, kreativnost te pravilno usmjeriti motivaciju i njihove interese.

Metodološki okvir istraživanja

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja jeste ispitati stavove učitelja razredne nastave o načinu identifikacije darovitih učenika u razrednoj nastavi .

Zadaci istraživanja

U skladu sa ciljem istraživanja, formulisani su sljedeći zadaci istraživanja:

1. Ispitati na osnovu kojih kriterija učitelji prepoznaju darovite učenike.
2. Ispitati koji je, prema mišljenju učitelja, najoptimalniji period za identifikaciju darovitosti učenika.
3. Ispitati da li je, prema mišljenju učitelja, darovitost više prisutna kod dječaka ili djevojčica.
4. Ispitati koji su to, prema mišljenju učitelja, benefiti saradnje između učitelja i roditelja.

Glavna hipoteza

U ovom istraživanju polazimo od glavne hipoteze koja pretpostavlja da učitelji identifikuju darovite učenike na osnovu znakova potencijalne darovitosti.

Na osnovu zadataka istraživanja, izvedene su sljedeće podhipoteze:

1. Pretpostavlja se da učitelji prepoznaju znakove potencijalne darovitosti.
2. Pretpostavlja se da je prvi razred najoptimalniji za prepoznavanje darovite djece.
3. Pretpostavlja se da je, prema mišljenju učitelja, darovitost više prisutna kod dječaka.
4. Pretpostavlja se da, prema mišljenju učitelja, saradnja sa roditeljima ima važnu ulogu u identifikaciji darovite djece.

Metode, tehnike i postupci istraživanja

U istraživanju smo koristili deskriptivnu metodu, zatim servej metodu kao varijantu deskriptivne metode, te metodu teorijske analize i sinteze. Nakon analize i obrade podataka dobijenih ovom metodom uradili smo uopćavanje i poređenje ili komparaciju. Tehnika koju smo koristili u sklopu pomenute servej metode je anketa. Anketirali smo učitelje privatnih i

javnih škola na području grada Zenice. Korištene su skale procjena. Prilikom statističke obrade podataka koristili smo: analiza frekvencija i postotak, χ^2 -test. Po SPSS programu obrađeni su rezultati gdje je analizirana frekvencija postotka i χ^2 -test.

Populacija i uzorak

Populaciju su činili učitelji javnih i privatnih škola na području grada Zenice. Zbog ekonomičnosti, pristupili smo odabiru prigodnog uzorka kojeg su činili učitelji sljedećih škola: OŠ „Musa Ćazim Ćatić“, OŠ „Meša Selimović“, OŠ „Alija Nametak“, OŠ „Edhem Mulabdić“, PU „Prva osnovna Montessori škola“ i PU OŠ „Hasan Kjačija Pruščak“ Zenica. Anketirali smo 123 učitelja. Većina učitelja, njih 92,68% su ženskog spola, dok je 7,32% muškog spola.

Kriteriji identifikacije darovitih učenika

S obzirom da u našem obrazovnom sistemu nema sistematske identifikacije darovitih učenika, postavlja se pitanje kako učitelji identifikuju darovite učenike. Kroz analizu prvog zadatka ovog istraživanja pokušali smo uočiti koji su osnovni kriteriji za prepoznavanje darovitih učenika. Nastavnicima je ponuđeno više načina pomoću kojih je moguće prepoznati i identifikovati darovite učenice, a oni su mogli izabrati jedan ili više njih za koje smatraju da su najadekvatniji pri identifikaciji darovitih učenika.

Kriteriji	neodabrani		odabrani	
	f	%	f	%
Imaju bogat i složen rječnik	72	58,5%	51	41,5%
Imaju veliko predznanje iz različitih oblasti i samostalno uče iz različitih izvora	53	43,1%	70	56,9%
Brzo uočavaju činjenice i lahko shvataju osnovne principe	38	30,9%	85	69,1%
Izražavaju kritičko mišljenje	30	24,4%	93	75,6%
Osjeti se originalnost u mišljenju i radu	36	29,3%	87	70,7%
Fleksibilni u davanju ideja i posjeduju osjetljivost za	61	49,6%	62	50,4%

probleme				
Interesuju se i rano pitaju o prirodi, nastanku svijeta, čovjeka i svemira	72	58,5%	51	41,5%

Tabela br. 1. Kriteriji identifikacije darovitih učenika

Tako je 41,5% učitelja reklo da je kriterij da učenici imaju bogat i složen rječnik, a njih 58,5% nije odabralo taj kriterij. Sa druge strane, većina učitelja (56,9%) smatra da ukoliko učenik ima veliko predznanje iz različitih oblasti i samostalno uči iz različitih izvora može biti pokazatelj darovitosti, ali njih 43,1% se ne slaže sa tim. Ako učenici brzo uočavaju činjenice i lahko shvataju osnovne principe, 69,1% učitelja će smatrati da ti učenici imaju potencijal darovitih učenika, dok 30,9% učitelja tu činjenicu ne uvažava kao kriterij za darovitost. Najdominantniji kriterij za odabir darovitih učenika jeste izražavanje kritičkom mišljenja. Veliki broj učitelja, njih 75,6% je odabralo ovaj kriteriji, dok njih 24,4% ne smatra da izražavanje kritičkog mišljenja može biti jedan od pokazatelja darovitosti. Drugi po redu odabranih kriterija jeste originalnost u mišljenju i radu. Učitelji, njih 70,7% smatra da je to dobar pokazatelj darovitih učenika, ali se 29,9% učitelja ne slaže sa tom konstatacijom. Također, možemo zaključiti da pola ispitanika, njih 50,4% smatra da je fleksibilnost u davanju ideja i osjetljivost za probleme jedan od mogućih pokazatelja darovitosti kod djece, dok se 49,6% učitelja ne slaže s tim. Ako se učenici interesuju i rano pitaju o prirodi, nastanku svijeta, čovjeka i svemira, većina učitelja tj. 58,5% neće uzeti to kao kriterij za darovitost, ali njih 41,5% će smatra da je upravo ta činjenica jedan od pokazatelja darovitosti kod učenika. Ako bismo napravili poredak odabranih kriterija to bi izgledalo ovako:

1. Izražavaju kritičko mišljenje,
2. Osjeti se originalnost u mišljenju i radu,
3. Brzo uočavaju činjenice i lahko shvataju osnovne principe,
4. Imaju veliko predznanje iz različitih oblasti i samostalno uče iz različitih izvora,
5. Fleksibilni u davanju ideja i posjeduju osjetljivost za probleme,
6. Imaju bogat i složen rječnik,
7. Interesuju se i rano pitaju o prirodi, nastanku svijeta, čovjeka i svemira.

Sukladno svemu prikazanome, izražavanje kritičkog mišljenja (75,6%), originalnost u mišljenju i radu (70,7%) te brzo uočavanje činjenica i lahko shvatanje osnovnih principa (69,1%) čine se kao tri najdominantnija kriterija za identifikaciju nadarenosti kod učenika. Ako pogledamo rezultate istraživanja do kojih je došla Bosiljka Đorđević (1979) i rezultate

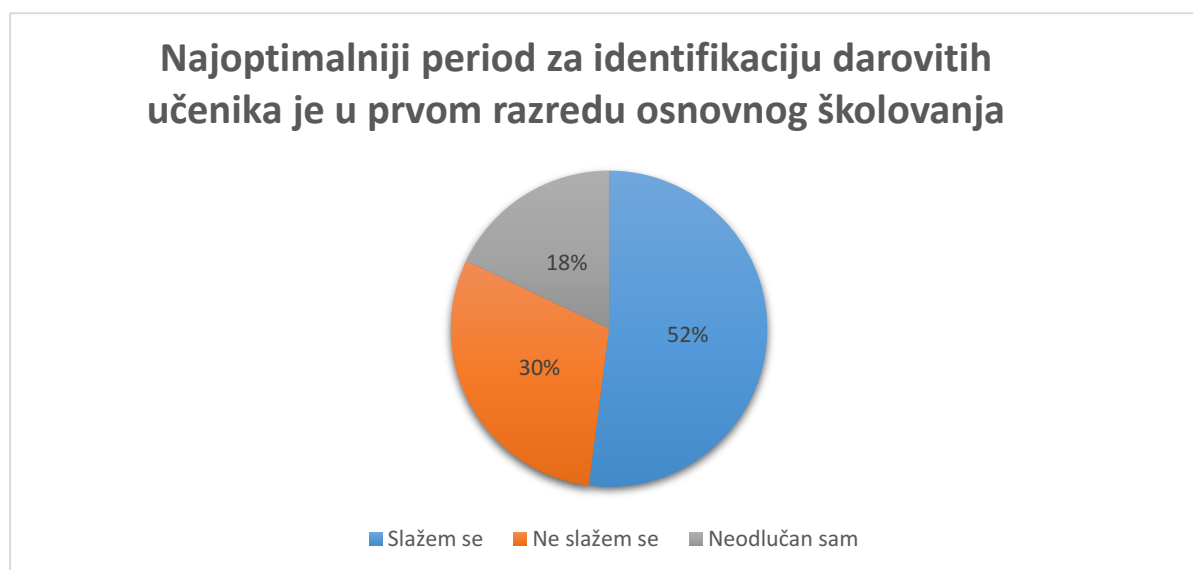
ovog istraživanja, možemo vidjeti da je poredak kriterija ostao gotovo pa identičan. U spomenutom istraživanju Bosliljke Đorđević prvi kriterij za identifikaciju darovitih učenika jeste radoznalost, ali već na drugom mjestu se nalazi originalnost i mišljenje u radu. Kada smo riješili dilemu u prepoznavanju darovitih učenika, možemo postaviti pitanje da li postoji određena opasnost od neprepoznavanja darovitih učenika. Koristeći raznu literaturu možemo vidjeti da se opasnost od neprepoznavanja darovitih učenika ne ogleda u broju pogrešno identifikovanih učenika, nego u broju onh koji jesu nadareni, a nisu prepoznati kao takvi. Prema Čudini-Obradović (1991) kao najčešće neprepoznate kategorije nadarenih navode se djeca sa razvojnim nedostatkom, djeca iz nepovoljne porodične situacije, djeca migranata, djeca koja funkcionišu ispod svojih mogućnosti i nadarene djevojčice. Djecu koja funkcionišu ispod svojih mogućnosti je najteže prepoznati. Prema Čudini-Obradović (1991) njihov najveći problem je izostanak osnovnih znakova darovitosti – uspješnost i lahko učenje. Oni su blokirani u krugu neuspjeha u kojem se neprestano umanjuje samopercepcija tj. slika o sebi. Osim opasnosti od neprepoznavanja darovitosti, postoji i opasnost od prekasnog prepoznavanja. Čudina-Obradović (1991) navodi kako moderni zagovornici rane identifikacije više naglašavaju važnost ranog uočavanja darovitosti kako bi se djetetu omogućila sigurnost, samopouzdanje i sloboda mišljenja. Prekasno je uočavanje darovitosti kada u ponašanju već dominiraju obrasci koji onemogućavaju razvoj neophodnih karakteristika koje smo naveli u poglavlju o karakteristikama darovitih učenika.

Ukratko rečeno, pravovremena identifikacija darovitih učenika nužna je da bi se došlo do pravilnog iskorištavanja potencijala kod djeteta. Tako ćemo im razviti samopouzdanje, kreativnost te pravilno usmjeriti motivaciju i njihove interese.

Najoptimalniji period identifikacije darovitih učenika

Ovim zadatkom željeli smo provjeriti koji je to najoptimalniji period za identifikaciju darovitih učenika prema mišljenju učitelja. Opažanje znakova darovitosti započinju roditelji već u prvoj godini života. Oni kod svog djeteta mogu opaziti da naročito živahno reaguje na neke karakteristike okoline (zvuk, boju, oblik ili socijalne situacije). Čak i kada roditelji ne interpretiraju te znakove kao signale za početak sistematskog razvijanja pretpostavljenih sposobnosti, ova će zapažanja ipak djelovati na njihov odnos prema djetetu: njihova očekivanja razvojnih rezultata bit će viša, što će na razvoj djelovati poticajno. Identifikacija je stručno utvrđivanje da li su opaženi i prepoznati signali doista znakovi razvijenije sposobnosti, te da li će dijete zaista profitirati od sustavnog i intenzivnog programa razvoja, ili

bi takav program bio neprimjeren dječijim sposobnostima, neusklađen s motivacijom,

nametnut i možda zbog toga štetan.

Najoptimalniji period za identifikaciju darovitih učenika je u prvom razredu osnovnog školovanja.					
	u potpunosti se ne slažem	djelimično se ne slažem	neodlučan sam	djelimično se slažem	u potpunosti se slažem
n	26	11	22	38	26
%	21,1%	8,9%	17,9%	30,9%	21,1%

Tabela br. 2. Najoptimalniji period za identifikaciju darovitih učenika je u prvom razredu osnovnog školovanja.

Zbog lakšeg i preciznijeg računanja, date rezultate možemo grupisati ovako:

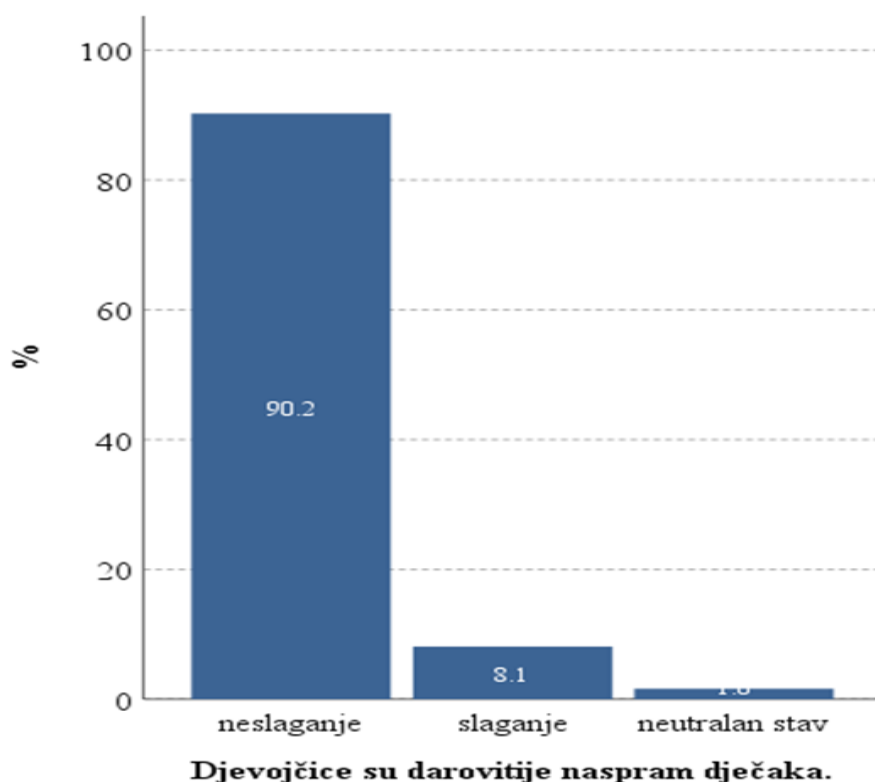
Grafikon br.1. Najoptimalniji period identifikacije darovitih učenika

Iz navedenog vidimo da se većina nastavnika, njih 52% slaže sa tvrdnjom da je najoptimalniji period za identifikaciju darovitih učenika u prvom razredu osnovnog školovanja, dok se njih 30% ne slaže s tim. $\chi^2 = 22,09$, $df=2$. Hi kvadrat-testom, utvrđeno je da postoji statistički značajna razlika, odnosno, značajno je veći broj nastavnika koji se slažu da je prvi razred osnovnog školovanja najoptimalniji period za identifikaciju nadarenosti. Iz navedenih rezultata možemo postaviti pitanje zašto većina nastavnika smatra da je prvi razred najoptimalniji period za identifikaciju darovitih učenika? Da li je to zbog činjenice da se u tom period u životu učenika dešava nešto sa čim nije imao prilike da se susretne ranije ili je to zbog činjenice da se u učenikovom životu sada pojavljuju nove osobe, učitelji, koje su osposobljene za identifikaciju darovitih? Roditelji su u svakodnevnoj prilici da posmatraju i opažaju ponašanje svog djeteta. To ponašanje se manifestuje u nizu različitih prirodnih

situacija. Upravo su roditelji ti koji su najčešći i najvažniji izvor informacija o djetetovoj nadarenosti. Međutim, postavlja se pitanje da li su roditelji emocionalno indiferentni u tom važnom periodu? Kao odgovor na ovo pitanje možemo dati konstataciju da je učitelj dosta relevantniji u identifikaciji nadarenosti učenika jer ima mogućnost usporedbe s vršnjacima djeteta i mnogo veće iskustvo u radu s velikim brojem različite djece.

Prisutnost darovitosti kod dječaka i djevojčica

Ovim zadatkom htjeli smo provjeriti da li nastavnici smatraju da su djevojčice darovitije od dječaka, ili su ipak dječaci darovitiji od djevojčica. Zanimljivo je da se djevojčice mnogo teže identificiraju kao nadarene iz mnogo razloga. Čudina-Obradović (1991) nam navodi neke od njih: rjeđa pojava ekstremno visokih sposobnosti među djevojčicama, veća posvećenost djevojčica na ispunjenje školskih kriterija te manja usmjerenost na širenje i produbljivanje vlastitih interesa

Grafikon br.2. Stavovi nastavnika o činjenici da su djevojčice darovitije naspram dječaka

Iz navedenog grafikona vidimo da se 90.2% učitelja ne slaže sa tvrdnjom da su djevojčice darovitije od dječaka. Samo 8.1% učitelja smatra da su djevojčice ipak darovitije naspram dječaka, dok je 1% učitelja odlučilo zadržati neutralni stav povodom ove tvrdnje.

Hi kvadrat test

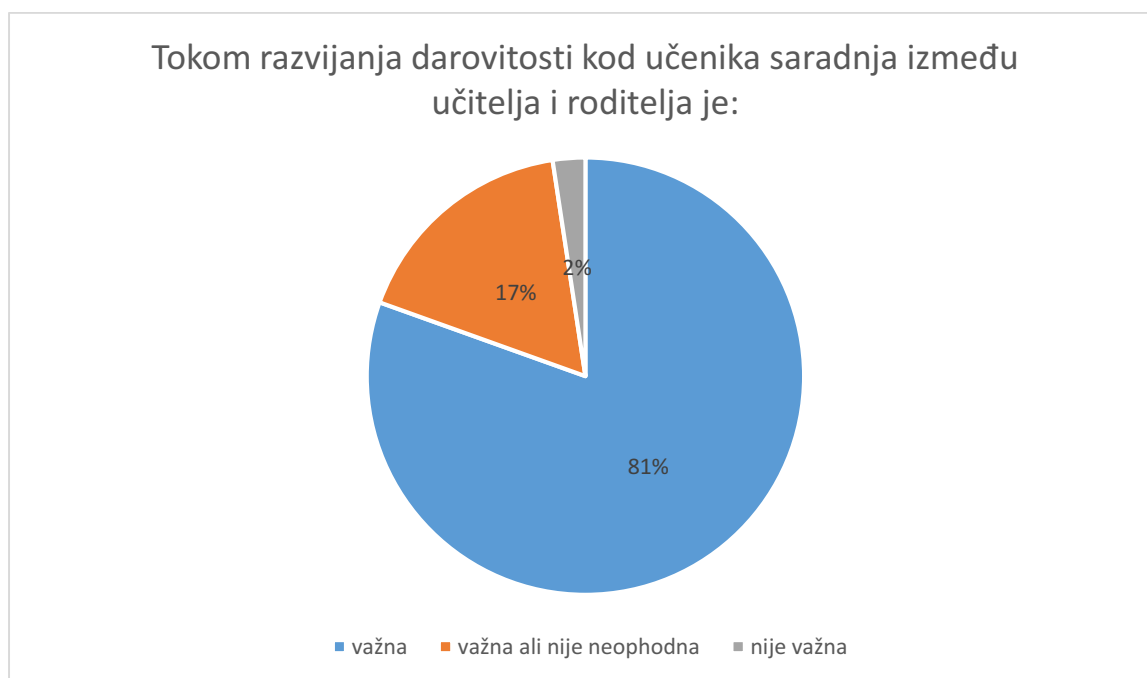
Djevojčice su darovitije naspram dječaka,	
χ^2	180,05 ^a
df	2
p	0

Tabela br. 2. Hi kvadrat test darovitosti kod dječaka i djevojčica

Hi kvadrat-testom je utvrđeno da postoji statistički značajno veći broj nastavnika koji se ne slažu sa tvrdnjom da su djevojčice darovitije naspram dječaka, iako je Mira Čudina-Obradović tvrdila da su djevojčice ipak darovitije u odnosu na dječake zbog svoje posvećenosti školi i školskim obavezama, te da su više posvećene ispunjenju školskih kriterija a manje usmjerene na širenje i produbljivanje vlastitih interesa, rezultati našeg istraživanja pokazuju kako nastavnici uglavnom smatraju da djevojčice nisu te koje su darovitije u odnosu na dječake.

Benefiti saradnje između učitelja i roditelja

Osim škole, posebno važnu ulogu u obrazovanju darovitih učenika imaju i roditelji, stoga je četvrti zadatak ovog istraživačkog rada bio ispitati koji su to, prema mišljenju učitelja, benefiti saradnje između učitelja i roditelja. Roditelji su u svakodnevnoj prilici da posmatraju i opažaju ponašanje svog djeteta. To ponašanje se manifestuje u nizu različitih prirodnih situacija. Upravo su roditelji ti koji su najčešći i najvažniji izvor informacija o djetetovoj nadarenosti.

Grafikon br. 3. Važnost saradnje između učitelja i roditelja

Iz navedenog grafikona možemo vidjeti da većina nastavnika, njih 81% smatra da je saradnja između učitelja i roditelja izuzetno važna i neophodna za razvoj darovitosti kod učenika, dok 17,1% učitelja smatra da je važna ali da ipak nije neophodna za razvoj darovitosti kod učenika. Samo mali broj učitelja, njih 2,4% smatra da saradnja ipak nije važna, ali da ponekad može pozitivno doprinijeti razvoju darovitosti kod učenika. Možno zaključiti da su učitelji itekako svjesni važnosti saradnje između učitelja i nastavnika. Važno je napomenuti da saradnja nije bitna samo kada je riječ o darovitim učenicima. Prosječni učenici ali i učenici s poteškoćama u razvoju itekako trebaju pomoć i od strane učitelja i od strane roditelja.

Škola nije jedina okolina u kojoj dijete – učenik boravi, odrasta, stiče nova iskustva i uči, nego je i samo dio tog okruženja. Ostali sudionici u procesu su vjerske ustanove, sportska ili umjetnička udruženja i slično. Temeljnu i najvažniju ulogu trebala bi imati i ima obitelj iz koje dijete dolazi i iz koje crpi osnove odgoja, morala, radnih i ostalih navika.

Nakon svega navedenog, nameće se tema saradnje svih sudionika u odgojnom procesu, a najviše saradnja učitelja i roditelja. Inače, saradnja škole i obitelji nije uvijek idilična i moguća zbog niza okolnosti koje ometaju saradnju: socijalna situacija, nesređeni obiteljski odnosi ili jednostavno indiferentnost jedne od strana koje bi trebale ostvariti saradnju u korist učenika čija bi dobrobit trebala biti svrhom takvoj saradnji. Svakako to vrijedi i za saradnju učitelja i roditelja darovitog učenika. Naglasak u takvoj saradnji treba biti na obostranoj informisanosti o darovitosti i potrebama darovitog djeteta kako bi se svaka daljnja saradnja

usmjerila dobrobiti i napredovanju darovitog djeteta. Svaki rad s darovitim učenicima treba proći određenu evaluaciju koja će uključivati i roditelje darovite djece.

Zaključak

Identificirati darovite učenike u razrednoj nastavi je jedna složena aktivnost koja zahtijeva saradnju učitelja, roditelja, pedagoško-psihološke službe kao i obrazovnih politika. Aktivnosti identifikacije trebaju voditi stručne osobe, na osnovu mjernih instrumenata koji imaju sve metrijske karakteristike. Naravno, prilikom identifikacije darovitih učenika nužno je saradivati sa učiteljima i roditeljima. Osim učitelja, posebno važnu ulogu u obrazovanju darovitih učenika imaju i roditelji. Roditelji su ti koji su u mogućnosti da svakodnevno posmatraju i opažaju ponašanje svog djeteta. Više od polovine ispitanika smatra da je saradnja između nastavnika i roditelja izuzetno važna i neophodna za razvoj darovitosti kod učenika i njihovo napredovanje. Učitelji su itekako svjesni važnosti saradnje između njih i roditelja darovite djece. Roditelji su, hijerarhijski gledano, prva i najvažnija instanca u razvoju darovitog djeteta. U porodici se najčešće događa otkrivanje, a nerijetko i rana identifikacija darovite djece, te je porodica taj pogon koji će jednom prepoznato darovito dijete usmjeriti i truditi se kako bi se njegovi potencijali razvili. Na osnovu sustavne identifikacije, neophodno je utvrditi programe rada za darovite učenike jer su oni najvredniji članovi društvene zajednice.

Literatura

1. Adžić, D. (2011). *Darovitost i rad s darovitim učenicima*. Agencija za odgoj i obrazovane, Zagreb. br. 25 (1/2011.). str. 171.-184.
2. Andrilović, V., Čudina-Obradović, M. (1996). *Psihologija učenja i nastave*. Školska knjiga, Zagreb.
3. Cvetković - Lay, J. i Pečjak, V. (2004). *Možeš i drukčije*. Priručnik s vježbama za poticanje kreativnog mišljenja, Alinea. Zagreb.
4. Cvetković-Lay, J. (2010). *Kad bi se njih pitalo. priče iz radionica za darovitu djecu*. Alinea, Zagreb
5. Cvetković-Lay, J. i Majurec-Sekulić. A. (1998). *Darovito je, što ću s njim?*. Alineja, Zagreb.
6. Cvetković-Lay, J.(1995). *Ja hoću i mogu više*. Alineja, Zagreb.
7. Čudina- Obradović, M. (1991) *Nadarenost*. Školska knjiga-Zagreb.

8. Čudina-Obradović, M.(1990). *Nadarenost razumijevanje, prepoznavanje, razvijanje*, Školska knjiga- Zagreb,
9. Čaro, A, (2009), Stavovi nastavnika općine Tešanj o darovitim učenicima, Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici,
10. Galbraith, J. (2007). *Kako prepoznati darovito dijete*. Veble commerce, Zagreb.
11. George, D. (2005). *Obrazovanje darovitih*. Educa, Zagreb.
12. Hüther, G., Hauser, U. (2015). *Svako je dijete darovito*. Harfa, Split.
13. Huzjak, M. (2006). Darovitost, talent i kreativnost u odgojnom procesu. Učiteljski fakultet, Sveučilište u Zagrebu. 1(11). str. 289.-300.
14. Kadum, S. i Hozjan, D. (2015) *Darovitost u nastavi*. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti.
15. Koren, I. (1989). *Kako prepoznati i identificirati nadarenog učenika*. Školske novine, Zagreb.
16. Koren, I. (1996). *Neke karakteristike stavova učitelja o pojavi nadarenosti i nadarenim pojedincima*, Napredak.
17. Koren, I. (1998). *Model organizirane brige za nadarene u odgojno-obrazovnom sustavu*, Napredak
18. Lazarević, N.(2001/02). *Darovitost*. Filozofski fakultet, Rijeka.
19. Ozimec, S. (1996). *Otkriće kreativnosti*. Tonimir, Varaždinske toplice.
20. Stojaković, P. (2006). *Psihologija za nastavnike*. PRELOM- Banja Luka
21. Vizek Vidović, V. (2008) *Osobine darovite djece*. U: Vlahović-Štetić. V., ur., *Daroviti učenici: Teorijski pristup i primjena u školi*. Drugo dopunjeno i izmijenjeno izdanje. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu. str. 25-47.
22. Vodopija, Š. (2004). *Kako otkriti i potaknuti darovitost*. Savjetnik. Žagar. Rijeka.
23. Von Krafft, T., Semke, E. (2008). *Kako otkriti i potaknuti darovitost*. Mozaik knjiga. Zagreb.
24. Vranjković, Lj. (2010). *Daroviti učenici*. Život i škola. 24 (2/2010). god. 56.. str. 253.-258.
25. Vrkić Dimić, J. i Buterin Mičić, M. (2018) Razvoj darovitosti kroz suradničke oblike učenja. U: Radeka, I., ur., *Odgoj i obrazovanje darovitih učenika: suvremene pedagoške implikacije*. Zadar: Sveučilište u Zadru. str. 51-67
26. Winner, E. (2005). *Darovita djeca, mitovi i stvarnosti*. Ostvarenje. Buševac.
27. Woolfolk, A. (2016). *Edukacijska psihologija*. Naknada Slap. Zagreb.

28. Yahnke Walker, S. (2007). *Darovita djeca, vodič za roditelje i odgajatelje*. Veble commerce. Zagreb.

(NON) RECOGNATION OF GIFTED IN CLASS TEACHING

Abstract

The recognition of gifted students in the educational system is a complex issue faced by numerous developing countries, including Bosnia and Herzegovina. Within our educational system, there is a lack of precise, scientifically grounded recognition of gifted children. Instead, recognition relies on the opinions of teachers, parents, and other experts. Gifted students are thus characterized as individuals with various advantages compared to their peers, possessing the ability for better, faster, and more progressive perception of the world around them. In an adapted environment that listens to, monitors, and guides their abilities, gifted children will undoubtedly develop into self-confident individuals, experiencing satisfaction and achieving notable results. The aim of this study was to examine the methods of identifying gifted students in primary education. The research encompassed 123 teachers from private and public schools in the Zenica area. The descriptive method, survey method as a variant of the descriptive method, and the method of theoretical analysis and synthesis were employed. Techniques within the survey method, such as surveys and assessment scales, were utilized. A sociodemographic questionnaire addressing general information about the teachers and the Gagne-Nadeau scale focusing on working models with gifted students in lower grades were applied. Adequate and timely identification of gifted students, along with collaboration between parents and teachers, has proven to be highly significant. Importantly, parents and teachers should promptly identify gifted students, find suitable methods and models for working with them, and continuously monitor their work and progress.

Keywords: *giftedness, gifted student, teachers, identification, collaboration*

Dr. Mirela Abdukić

FIZIČKA PISMENOST U KONTEKSTU UČENIČKIH KOMPETENCIJA: IZAZOV ILI OBAVEZA

Sažetak

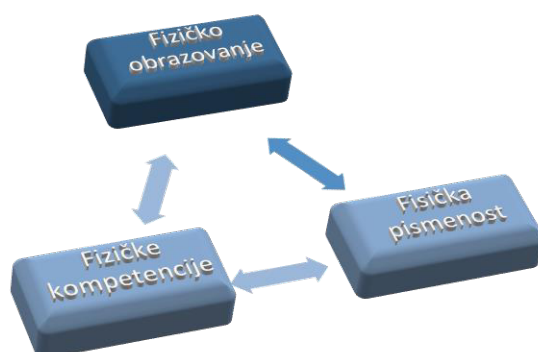
Cjeloživotne navike u obliku redovnog bavljenja fizičkom aktivnosti, stvaranju ispravnih životnih stilova i prehrambenih navika, formiraju se u toku najturbulentnijeg i veoma dinamičnog perioda razvoja individue. Formiranje takvih navika, u mlađoj životnoj dobi, osigurava pozitivne efekte na zdravlje čovjeka u starijoj životnoj dobi, te indirektno utječe, pozitivno, na društvo u cjelini. U kontekstu stvaranja cjeloživotnih navika, susrećemo se sa značenjem pojma „fizička pismenosti“. Fizička pismenost je relativno novi i još uvijek ne toliko prihvaćen termin u našoj zemlji, a odnosi se na sposobnost kretanja (pokreta) u širokom spektru fizičkih aktivnosti u različitim uslovima koji ostvaruju benfit na zdrav razvoj ličnosti, ali i održavanje zdravog načina života. U ovom radu su predstavljeni različiti koncepti „fizičke pismenosti“, njihova primjenjivost i mjesto u obrazovnim sistemima drugih država, ali i naše države, kao i značaj i uloga kurikuluma Tjelesnog odgoja i sporta u razvoju „fizički pismene“ osobe kroz razvoj njihovih kompetencija.

Ključne riječi: *fizičko obrazovanje, fizička kultura, fizička pismenost, fizičke kompetencije, cjeloživotne navike, kurikulum Tjelesni i zdravstveni odgoj*

Uvod

Društvenoj dobrobiti, u užem i širem kontekstu, doprinosi svaki pojedinac svojim individualnim razvojem u društveno odgovornu osobu. Pozitivan stav, konstruktivnije rješavanje problema od različitih važnosti, karakteristika je fizički i psihički zdrave osobe. Zdravstveni status osobe uveliko ovisi od fizičke aktivnosti i prehrambenih navika tokom čitavog života. Ključnu ulogu u razvoju antropoloških karakteristika ličnosti ima koncept fizičke aktivnosti kroz obrazovne nivoe. Koncepti fizičkog obrazovanja nisu uvijek bili isti i kao danas. Definicija i zadaci fizičkog obrazovanja (u daljem tekstu FO) se mijenjala tokom vremena. U periodu XX vijeka, postojala je debata o sistemima i pristupu. U svom preglednom radu, autor Corbin (4) je naveo niz istraživanja, teorija koje su pokušale dati

definiciju i ciljeve FO. Isti autor, između ostalog, navodi Williamsovu definiciju (1959) da je fizičko vaspitanje „obrazovanje kroz fizičko”, najčešće zastupljena u konceptima i teorijama ostalih autora i ključna karakteristika novog fizičkog obrazovanja. Obrazovanje “putem fizičkog” otvorilo je vrata “modernijem” nastavnom planu i programu koji je uključivao sport, igre i ples. Isti autor je primijetio „novo razumijevanje ljudskog organizma u kojem je cjelovitost pojedinca izvanredna činjenica“. Corbin navodi i definiciju autora Buchera iz 1952. godine koji je identificirao potrebu diferenciranja fizičkog obrazovanja od "fizičke kulture", naziv koji se obično tada koristio u Evropi. Ono što je očito da je fokus bio i još uvijek jeste na definiciji i zadacima fizičkog obrazovanja kao veoma važnog aspekta obrazovanja ličnosti i razvoja društva u kojem živimo. Razlikovanje pojma fizičko obrazovanje od fizičke kulture i treninga je stiglo nakon niza godina istraživanja, debata i konsekwusa (4), ali vratit ćemo se još na koncept fizičkog obrazovanja. Prema definiciji UNESCO-a, koncept kvalitetnog fizičkog obrazovanja se razlikuje od dosadašnjih formi fizičkog obrazovanja u frekvenciji, raznolikosti, inkluzivnosti i vrijednostima sadržaja. Prema deklaraciji iz Berlina (11), FO predstavlja najefektivnije sredstvo kojim se svoj djeci i mladima omogućava da ovladaju vještinama, nauče vrijednostima, stavovima, da steknu znanja i razumijevanje za cjeloživotnim učešćem u društvu kao aktivan član. Kvalitetno fizičko obrazovanje (QPE) je planirano, progresivno, inkluzivno iskustvo učenja koje čini dio nastavnog plana i programa u ranim godinama, osnovnom i srednjem obrazovanju (11). U tom smislu, QPE djeluje kao temelj za cjeloživotno bavljenje fizičkom aktivnošću i sportom. Iskustvo učenja koje se nudi djeci i mladima kroz časove fizičkog obrazovanja trebalo bi biti razvojno i primjereno kako bi im pomoglo u sticanju psihomotoričkih vještina, kognitivnog razumijevanja, te socijalnih i emocionalnih vještine koje su im potrebne za fizički aktivan život. U kontekstu kvalitetnog fizičkog obrazovanja se pojavljuje i pojam „fizičke pismenosti“ i „fizički pismene“ osobe kao ishod fizičkog obrazovanja i utjecaja nastavnih sadržaja na kompetencije mladih kroz nivoe obrazovanja (15).

Šta predstavlja fizička pismenost?

Pojam „fizička pismenost“ je pojam o kojem su se vodile diskusije dugi niz godina, ali sistematski pristup u razvijanju koncepta je započeo nakon 2000. godine (15). Fizička pismenost se spominjala još početkom 1900-ih, a C. H. McCloy je raspravljao o fizičkoj pismenosti u dva članka kasnih 1950-ih (4). Autori Roetert i Jefferies (14) u svom preglednom radu navode značajnije definicije pojma fizičke pismenosti, poput Morrisonove iz 1969. godine, koji u svom članku definiše fizičke pismene osobe kao kreativne, sposobne i pune entuzijazma, u pokretu. Najznačajniji doprinos u postavljanju temelja i prihvatanju pojma „fizička pismenost“ u koncept fizičkog obrazovanja, postavila je Margareth Whitehead još 2001. godine (14). Upotpunjenu i modificiranu definiciju, autorica je postavila 2013. godine nakon isticanja glavnih, negativnih trendova i zabrinutosti povezanih sa prostorom fizičkog obrazovanja i cjeloživotnih zdravih navika (19). Problem nedostatka fizičke aktivnosti kod mladih nakon završetka školovanja, povećanje sedentarnih aktivnosti, pretilosti i zdravstvenih problema kod mlađe populacije te uočena dominacija školskih kurikuluma fizičkog obrazovanja, koji su bazirani samo na postizanje sportskih postignuća, su ključni faktori koji su utjecali na sistematski pristup definiranju koncepta fizičke pismenosti kao utjelovljene ljudske dimenzije (15). Najznačajnije definicije fizičke pismenosti kao rezultat stalnog procesa i sposobnosti koja se razvija i održava tokom života, a ne stanje, predstavljaju one date od strane Margareth Whitehead koja kaže da „fizički pismena osoba se kreće smireno, ekonomično i sa samopouzdanjem u širokom spektru situacija sa postavljenim fizičkim izazovima. Fizički pismena osoba je perceptivna u prepoznavanju svih aspekata okruženja, predviđajući potrebe za kretanjem ili mogućnosti i odgovarajući na adekvatan inteligentan i kreativan način“. Autorica fizičku pismenost predstavlja kroz motivaciju, fizičku kompetenciju, razumijevanje i znanje za održavanjem fizičke aktivnosti na odgovarajućem, individualnom nivou tokom života. Može se smatrati kao sposobnost i motivacija za uvećavanjem sopstvenih potencijala što doprinosi kvalitetu života (10). Autorica je osnivačica Međunarodne asocijacije fizičke pismenosti (IPLA) organizacije koja je istakla definiciju fizičke pismenosti kao dispoziciju za uvećavanje utjelovljenih kapaciteta bez obzira da li se radi o motivaciji, samopouzdanju, fizičkim kompetencijama, znanju i

razumijevanju individua da vrjednuje i preuzme odgovornost za održavanje svrsishodne fizičke aktivnosti kroz život (10). UNESCO je, također, dao svoj prvi osvrt na termin i značaj fizičke pismenosti, ali tek nakon 2014. godine je definisao u sastavu kvalitetnog fizičkog obrazovanja i fizičku pismenost kao rezultat razvoja fizičkih kompetencija kod mladih tokom školovanja (11). Autori Tremblay i Lloyd su definirali fizičku pismenost kao bazu karakteristika, ponašanja, svijesti, znanja i razumijevanja povezanih sa zdravim i aktivnim načinom života (7). Mandigo i saradnici su postavili definiciju prema kojoj su fizički pismene osobe one koje imaju znanje, vještine i stav, te žive zdrave životne navike i animiraju druge na isto. Fizička pismenost predstavlja ishod kvalitetnog fizičkog obrazovanja i kao takva, će pomoći daljem razvoju i unapređenju nacionalnih kurikuluma fizičkog obrazovanja (21). Svaka od definicija fizičke pismenosti ističe da je to dugoročan proces u kojem um i tijelo u kontinuitetu prihvataju promjene nastale kao rezultat ljudskog razvoja i starenja (15). U definicijama fizičke pismenosti naglašena je sveobuhvatnost u razvoju ličnosti kao i benefit za društvo u cjelini. Autori prepoznaju fizičku pismenost kao rezultat dugoročnog i kontinuiranog učenja koje omogućuje individui da postigne ciljeve, proširi znanje i svoj potencijal i bude aktivan član društva u kojem živi i radi. Američka asocijacija edukatora i trenera SHAPE ističe definiciju fizičke pismene osobe kao individue koja ima znanje, vještine i samopouzdanje u primjeni cjeloživotne navike za kretanjem (21). Fizički pismena osoba je ona koja je stekla neophodne vještine radi učešća u različitim kineziološkim aktivnostima, zna benefite i utjecaj uključenosti u različite sportske aktivnosti, redovno je fizički aktivna i vrednuje fizičku aktivnost i njen doprinos zdravlju.

Fizička pismenost u nastavnom procesu

Autori istraživanja fizičku pismenost svrstavaju i dovode u nivo ostalih pismenosti, prihvaćenih u oblastima informatike, matematike, kao ljudsku dimenziju, te je definiraju i kao cilj u sistemu fizičkog obrazovanja (5, 6, 7, 8, 12). Ona nije alternativa, niti konkurencija fizičkom obrazovanju, a fizički pismena osoba predstavlja ishod utjecaja sadržaja školskih i nacionalnih kurikuluma na razvoj kompetencije učenika. Kroz primjenu sadržaja fizičkih aktivnosti, razvijaju se vještine, samopouzdanje i razumijevanje aktivnog života. Postavlja se pitanje sadržaja školskog predmeta koji primjenom u nastavi utiču na razvoj fizičke pismenosti kod učenika. Margareth Whitehead je definirala sadržaje koji za cilj i zadatak imaju djelovanje u kognitivnom, socijalnom i afektivnom prostoru primjenom širokog spektra kinezioloških sadržaja. Razvoj pozitivnog stava prema fizičkoj aktivnosti, motivacije, samopouzdanja preko razvoja fizičkih kompetencija što je usklađeno sa potencijalom i

moгуćnostima svake individue i aktivnog ućesnika procesa, razvoj samoprocjene i samospoznaje su samo fragmenti. Sadrųaji aktivnosti su bazirane na razvijanju osnovnih, baznih kretanja koja su fundament za kompleksnija motorićka znanja. Modificirani kretni zadaci, takmićenja s ciljem ućenja i izazova moraju imati repeticiiju i vremenski period dovoljan za usvajanje vještina koje se uće, zaključak je autora (9, 10).

Drugo ključno pitanje koje predstavlja kompleksan problem za nastavnike i edukatore je pitanje praćenja i procjene fizićke pismenosti ućenika odnosno individue. Konkretna set za praćenje je definiran u obrazovnom konceptu za fizićko obrazovanje u Kanadi. Protokol za praćenje CAPL predstavlja procjenu ućenika u periodu od 8 do 12 godina i procjenjuje nivoe „pojavljiivanja“, usvajanja i postizanja kompetencija. Usvojenost kompetencija koje vode uspješnom uključivanju u svakodnevnu fizićku aktivnost, sport i rekreaciju predstavlja temelj procjene, međutim, susreće pitanje njene validnosti u kvantificiranju (9).

Alati za procjenu rezultata fizićke pismenosti su relativno novi i nedovoljno definirani. Ne postoje višegodišnje longitudinalne studije da bi se utvrdila, na primjer, korelacija između ućešća u programima zasnovanim na fizićkoj pismenosti i pozitivnim zdravstvenim ishodima. Pitanje se postavlja da li ti instrumenti trebaju da procjenjuju postignuća ili mogućnost izvođenja kompleksnih pokreta u sklopu podrške ućenicima u kritićko-reflektivnom ućenju putem, u pokretu kroz različite zahtjeve u funkcionalnosti? (9) Međutim, postoje dokazi za to i oni sugeriraju, kroz preliminarna istraživanja u Kanadi, da djeca cijene fizićku pismenost i percepciju jednako vaųno u njihovim životima. Kreiranje standardiziranih, validnih i pouzdanih instrumenta procjene predstavlja vaųan iskorak u daljem prihvatanju koncepta fizićke pismenosti.

Ipak, potreba za prekidanjem prakse procjene sportskih postignuća kroz školske kurikule je jasna i istaknuta. Procjena performansi, odnosno koliko ućenik može da skoći i brzo trći, koja vodi do podijeljenosti i naglašenoj potrebi diferenciranja ućenika, ne treba da bude glavni zadatak i cilj. Isticanje kompetencije u skladu s mogućnostima i potrebama svakog ućenika, motivacija, znanje, samopouzdanje kao ljudske dimenzije je odlika koncepta fizićke pismenosti.

Primjena koncepta fizićke pismenosti u sistemima obrazovanja

Fizićka pismenost kao i kvalitetno fizićko obrazovanje, pored neosporive potrebe u današnjem okruųenju, nema veliku zastupljenost i primjenjivost kroz koncepte i sisteme fizićkog obrazovanja u svim zemljama. Kada se analizira globalna prihvaćenost pojma fizićke pismenosti u obrazovnim sistemima širom svijeta, u globalnom izvještaju o fizićkoj

pismenosti Instituta Aspen navedeno je da Engleska, Kanada i Vels imaju najosnovnije inicijative za fizičku pismenost i da „svi provode programe opismenjavanja prvenstveno kroz sportske i obrazovne (institucionalne) sisteme“ (11). Autor Spengler je identificirao 10 država koje prepoznaju ili implementiraju koncept fizičke pismenosti u obrazovnim sistemima. Sedam država se nalazi u top 25 onih koje imaju problem pretilosti (17). Opširnu studiju sistematskog preglednog rada o usvojenosti, implementaciji fizičke pismenosti kroz strategije i koncepte obrazovanja u državama Evrope, sproveli su Karl i saradnici (1). Danska, Finska, Norveška, Portugal, Grčka i Škotska su države Evrope koje sprovode aktivnosti reforme, edukacije i implementaciju lokalnih projekata. Ipak, nemaju stopu uspješnosti u implementaciji koncepta. Prepoznavanje koncepta i pojma fizičke pismenosti su zadržale na nivou debate, malog broja istraživanja, ali konsenzusa o tome još uvijek nema. Hrvatska, kao država u okruženju i članica Evropske unije, koncept fizičkog opismenjavanja nije integrirala u nacionalni kurikulum za predmet Tjelesni odgoj i sport. Međutim, ciljevi predmeta su sinhronizovani i podudaraju se sa ciljevima fizičke pismenosti. Isti autori uočavaju da je jedna od prepreka u prihvatanja univerzalnog, novog koncepta, kulturalni diverzitet država koji je potreban sinhronizirati sa konceptom fizičke pismenosti (1). SHAPE¹ America 2014. godine u publikaciji Nacionalnih standarda K-12 za ishode u fizičkom obrazovanju usvaja za cilj fizičku pismenost kao ishod kvalitetnog fizičkog obrazovanja i zaključuju da će pomoći daljem razvoju i unapređenju nacionalnih kurikuluma fizičkog obrazovanja (21). Kanada se ističe kao država koja je već dugi niz godina ima integriran princip fizičke pismenosti u sistem obrazovanja, ali i sportu. Saradnja resornih ministarstava, organa uprave, sportskih institucija i škole je kontinuirana u svrhu upoznavanja djece sa pojmom „fizička pismenost“ kroz fizičko obrazovanje, sport i rekreaciju. Njihov programi „opismenjavanja“ obuhvataju afektivne, kognitivne i fizičke komponente fizičke pismenosti, ali i instrumente njihove procjene. Sredstva i podršku osiguravaju državne institucije i sektor za sport. Istaknuta je važnost edukacije potom i podrške od strane građana kao važna karika u razvoju tjelesno-zdravstvenih kompetencija implementacijom sadržaja u postizanju ciljeva fizičke pismenosti. Kada je u pitanju obrazovna politika naše zemlje, u periodu od 2016. godine, proces kurikularne reforme baziran na ishodima učenja je obuhvatio i predmet Tjelesni i zdravstveni odgoj na osnovnom nivou obrazovanja i srednjem (gimnazija). U Zeničko-dobojskom kantonu proces je u fazi primjene, a kurikulum za predmet u svom opisu ne sadrži niti ističe eksplicitno fizičku pismenost kao cilj. Međutim, u opisu predmeta se ističu ciljevi koji se

¹ Udruženje zdravstvenih i edukatora fizičkog obrazovanja Amerike

podudaraju sa ciljevima fizičke pismenosti. „Tjelesni i zdravstveni odgoj/Fizičko i zdravstveno vaspitanje je značajan i neizostavan dio općeg obrazovanja i kulture življenja. Bazira se na poučavanju teoretskih i motoričkih znanja koja doprinose zadovoljavanju osnovne ljudske potrebe za kretanjem. Promoviše pozitivnu socijalnu interakciju, brigu o sebi i razvoj kreativnosti kroz pokret. Doprinosi stvaranju trajne navike za svakodnevnom upražnjavanjem tjelesnog vježbanja usmjerene na održavanje i unapređenje zdravlja i povećanja kvalitete života, radnih sposobnosti, uspjeha u učenju, te ličnom i socijalnom razvoju” (20). Kurikulum prepoznaje kompetencije, ključne sadržaje i oblasti zdravlja (zdravih navika, sigurnosti, dostignuća) koje su u skladu sa ciljevima fizičkog opismenjavanja. Potrebno je navesti da je u 2022. godini Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, usvojila Standarde učeničkih postignuća za tjelesno i zdravstveno područje bazirano na ishodima zajedničke jezgre nastavnih planova. Unapređenje nastave Tjelesnog i zdravstvenog odgoja kroz praćenje definisanih standarda i ostvarenosti ishoda i uspostavljanje funkcionalnog obrazovnog sistema za predmet, predstavlja osnovu za razvoj „tjelesne pismenosti“, a kao odgovor na rastući problem inaktivnosti i patoloških zdravstvenih stanja uzrokovanim tim (22).

Zaključak

Veliku obavezu imaju direktno involvirani u nastavni proces shvatanjem i poimanjem fizičke pismenosti onakve kakva ona jeste u svom potencijalu i njene važnosti u razvijanju i ostvarivanju punih potencijala mladih koje obrazujemo, ali svakako najznačajniju ulogu i odgovornost treba da preuzmu kreatori obrazovne politike, odnosno država. Bez toga vrlo lako se pojednostavljuje značaj nečega tako važnog i baznog kao što je pokret i fizička aktivnost kao pomoć djeci i mladima da postignu puni kapacitet, a kao takvi budu aktivni i korisni članovi društva u cjelini. Iako se o tome već dugo diskutuje, daju definicije, prihvata i pogrešno tumače, koncept je prihvaćen i implementiran u državama koje su prepoznale važnost i ulogu u razvoju njihovog društva u cjelini. Za ostale države, potrebno je mnogo istraživanja koja će dovesti do konsenzusa i prihvatanja koncepta fizičke pismenosti. Validni i pouzdani instrumenti procjene koji nisu samo za procjenu kognitivne i afektivne domene, se tek trebaju konstruirati kroz longitudinalne studije, ali ono najvažnije, potrebno je motivirati, mijenjati stavove i razumijevanje djece i roditelja o odnosu prema sebi, mentalnom i fizičkom zdravlju, ostvarivanju svojih punih potencijala i zdravom starenju kroz razvijanje kompetencija i usvajanje cjeloživotnih navika za kretanjem i sportom.

Literatura

1. Carl, J., Bryant, A. S., Edwards, L. C., Bartle, G., Birch, J. E., Christodoulides, E., ... & Elsborg, P. (2023). Physical literacy in Europe: The current state of implementation in research, practice, and policy. *Journal of Exercise Science & Fitness*, 21(1), 165-176.
2. Castelli, D. M., Barcelona, J. M., & Bryant, L. (2015). Contextualizing physical literacy in the school environment: The challenges. *Journal of Sport and Health Science*, 4(2), 156-163
3. Chen, A. (2015). Operationalizing physical literacy for learners: Embodying the motivation to move. *Journal of Sport and Health Science*, 4(2), 125-131.
4. Corbin, C. B. (2016). Implications of physical literacy for research and practice: A commentary. *Research quarterly for exercise and sport*, 87(1), 14-27.
5. Durden-Myers, E., & Bartle, G. (2023). Physical-literacy-enriched physical education: a capabilities perspective. *Children*, 10(9), 1503.
6. Hastie, P. A., & Wallhead, T. L. (2015). Operationalizing physical literacy through sport education. *Journal of Sport and Health Science*, 4(2), 132-138.
7. Longmuir, P. E., & Tremblay, M. S. (2016). Top 10 research questions related to physical literacy. *Research quarterly for exercise and sport*, 87(1), 28-35.
8. Lounsbery, M. A., & McKenzie, T. L. (2015). Physically literate and physically educated: A rose by any other name?. *Journal of Sport and Health Science*, 4(2), 139-144.
9. Lundvall, S. (2015). Physical literacy in the field of physical education—A challenge and a possibility. *Journal of Sport and Health Science*, 4(2), 113-118.
10. Martins, J., Onofre, M., Mota, J., Murphy, C., Repond, R. M., Vost, H., ... & Dudley, D. (2021). International approaches to the definition, philosophical tenets, and core elements of physical literacy: A scoping review. *Prospects*, 50(1-2), 13-30.
11. McLennan, N., & Thompson, J. (2015). *Quality physical education (QPE): Guidelines for policy makers*. Unesco Publishing.
12. Robinson, D. B., Randall, L., & Barrett, J. (2018). Physical literacy (mis) understandings: What do leading physical education teachers know about physical literacy?. *Journal of Teaching in Physical Education*, 37(3), 288-298.

13. Roetert, E. P., Kriellaars, D., Ellenbecker, T. S., & Richardson, C. (2017). Preparing students for a physically literate life. *Journal of Physical Education, Recreation & Dance*, 88(1), 57-62
14. Roetert, E. P., & Jefferies, S. C. (2014). Embracing physical literacy. *Journal of Physical Education, Recreation and Dance*, 85(8), 38-40.
15. Roetert, E. P., & MacDonald, L. C. (2015). Unpacking the physical literacy concept for K-12 physical education: What should we expect the learner to master?. *Journal of Sport and Health Science*, 4(2), 108-112.
16. Silverman, S., & Mercier, K. (2015). Teaching for physical literacy: Implications to instructional design and PETE. *Journal of Sport and Health Science*, 4(2), 150-155.
17. Spengler, J. O., & Cohen, J. (2015). Physical literacy: A global environmental scan. *Washington, DC: The Aspen Institute*.
18. Sun, H. (2015). Operationalizing physical literacy: The potential of active video games. *Journal of Sport and Health Science*, 4(2), 145-149.
19. Whitehead, M. (Ed.). (2010). *Physical literacy: Throughout the lifecourse*. Routledge.

Internet adrese:

20. <https://kurikulumpzdk.ba/sites/default/files/2022-07/kurikulum%20TIZO-FIZV.pdf>
21. <https://www.shapeamerica.org/events/physicalliteracy.aspx>
22. <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Fizicko-i-zdravstveno-obrazovanje-BOS-final-1.pdf>

PHYSICAL LITERACY IN THE CONTEXT OF STUDENT COMPETENCES: CHALLENGE OR OBLIGATION

Abstract

Lifelong habits in the form of regularly engaging in physical activity, creating healthy lifestyles and eating habits are formed during the most turbulent and very dynamic period of individual development. The formation of such habits, at a younger age, ensures positive effects on human health at an older age, and indirectly affects, positively, society as a whole. In the context of creating lifelong habits, we encounter the meaning of the term "physical literacy". Physical literacy is a relatively new and still not so accepted term in our country. And it refers to the ability to move (movement) in a wide range of physical activities in different conditions that benefit healthy personality development as well as maintaining a

healthy lifestyle. This paper presents different concepts of "physical literacy", their applicability and place in the educational systems of our and other countries, as well as the importance and role of the Physical Education and Sports curriculum in the development of a "physically literate" person through the development of their physical competencies.

Keywords: *physical education, physical culture, physical literacy, physical competences, lifelong habits, curriculum Physical and health education*

Dr. Nermin Salkanović

Mr. Goran Dimitrieski

ANALIZA POJEDINIH MORFOLOŠKIH DIMENZIJA UČENICA SREDNJE ŠKOLE

Sažetak

Cilj istraživanja je da se utvrde definišu latentne strukture morfoloških karakteristika učeničke populacije. Istraživanje je sprovedeno na uzorku 104 učenice prvog i drugog razreda JU II Gimnazija u Zenici. Svi oni aktivno učestvuju u nastavnom procesu i imaju nastavu dva puta sedmično u fondu od po dva nastavna časa. Istraživanje je sprovedno pomoću 9 varijabli morfoloških karakteristika: kako bi se utvrdile neke latentne dimenzije koje pripadaju prostorima morfoloških dimenzija. U ovom istraživanju koristilo se, na univarijantnom nivou, deskriptivna analiza gdje su utvrđeni centralni i disperzivni parametri, urađen je One-Sample Kolmogorov-Smirnov Test za utvrđivanje normalnosti raspodjele podataka, izračunata interkrelaciona matrica istraživanih prostora. Za utvrđivanje latentne strukture morfoloških karakteristika pomenute grupe na multivarijantnom nivou koristila se faktorska analiza glavnih komponenti oblika rotacije primjenom Guttman - Kajszerovog kriterija. Rezultatima Kolmogorov – Smirnov testa utvrđeno je da nije došlo do statistički značajnih odstupanja od normalne distribucije podataka, te se može prihvatiti pretpostavka o normalnoj raspodjeli svih varijabli. Primjenom faktorske analize izolovane su 2 (dvije) latentne dimenzije, koje ukupan manifestni prostor morfologije objašnjavaju sa 70.56 % zajedničke varijanse (Cumulative %). Izlovena je 1 (jedna) “čista” latentna dimenzija tako da ovaj faktor definira latentnu strukturu mjera potkožnog masnog tkiva, obima i mase tijela sa ukupnim objašnjenjem doprinosa varijanse od 58.264 % kao i 1 (jedna) “čista” latentna dimenzija koja objašnjava od 12.303 %, ukupne varijanse, a koja definira prostor longitudinalne dimenzionalnosti. Spajanje mjera volumena i mase tijela s mjerama količine potkožnog masnog tkiva, upućuje na postojanje jedinstvenog mehanizma kontrole rasta i razvoja navedenih dimenzija u ovom životnom razdoblju. Takvi nalazi u skladu su s dosadašnjim istraživanjima.

Ključne riječi: latentna struktura, morfološke karakteristike, učenička populacija, faktorska analiza.

Uvod

Područje morfoloških karakteristika u usporedbi s ostalim dimenzijama antropološkog statusa djece bilo je najviše istraživano. Tako je utvrđeno kako se od rođenja do rane adolescencije, visina i tjelesna masa razvijaju u četiri faze: brzi razvoj u majčinoj utrobi i ranom djetinjstvu, umjereni razvoj u srednjem razdoblju djetinjstva, ponovo ubrzani razvoj u vrijeme puberteta te na kraju spori rast do predodređene vrijednosti visine na kraju puberteta. Za razliku od visine tijela, tjelesna masa se, najčešće, povećava i u doba adolescencije (Malina 1991). Prelasci iz jedne faze rasta i razvoja u drugu su približno jednaki za svu djecu, no to ne mora biti pravilo za svako pojedinačno dijete. U toku tjelesnog rasta i razvoja pojedini dijelovi tijela prate različitu krivu, dostižući svoj maksimum u različitim vremenskim tačkama. Iz tih razloga, morfološka struktura tijela, koja se bazira na međusobnim interakcijama svih antropoloških mjera u različitim fazama razvoja može biti različita, odnosno, pojedine morfološke karakteristike mogu u različitim vremenskim tačkama učestvovati sa različitim koeficijentima učešća u određenoj morfološkoj strukturi tijela.

Međutim, razvoj pojedinih morfoloških karakteristika u značajnoj je mjeri determinisan i individualnim sklopom endogeno i egzogeno uslovljenih činilaca, koji u istom razvojnem periodu različitim subjektima određuje različitu fiziološku starost. Kod nekih morfoloških karakteristika, naročito kod onih koji su pod znatnijim utjecajem egzogenih činilaca, varijacije u populaciji iste hronološke dobi mogu biti veoma velike.

Na osnovu dosadašnjih mnogobrojnih istraživanja došlo se do diferencijacije dvaju mogućnosti utvrđivanja strukture morfoloških dimenzij, a to je faktorskim pristupom (F) i taksonomskim pristupom (T).

Faktorskim pristupom sa znatnom sigurnošću se može tvrditi da je morfološki prostor u suštini četvorodimenzionalan, a to znači da se može govoriti o modelu strukture morfoloških karakteristika, koji se sastoji od sljedeća četiri morfološka faktora:

L - longitudinalna dimenzionalnost skeleta, odgovoran za rast kostiju u dužinu

T - transverzalna dimenzionalnost skeleta, odgovoran za rast kostiju u širinu,

V - volumen i masa tijela, odgovoran za ukupnu masu i obime tijela, i

M - potkožno masno tkivo, odgovoran za ukupnu količinu masti u organizmu

(J. Malacko, I. Rađo Sarajevo 2004).

Optimalne morfološke karakteristike sportaša uvelike ovise o vrsti sporta, no općenito bolje rezultate postižu oni čija je građa tijela prilagođena zahtjevima određenog sporta. (Metikoš, D., Mraković, M., Neljak, B. 1996). Kada prosječna razina određenog uzrasta odgovara funkcionalnom i morfološkom razvoju djece, tada kažemo da je biološka starost jednaka kronološkoj dobi. Za razliku od akceleranata imamo retardante koji po stupnju razvoja upadljivo zaostaju za normama svog uzrasta (Zaciorski, 1975.).

Metode rada

Uzorak ispitanika se sadržavao od 104 učenice prvog i drugog razreda JU II Gimnazija u Zenici. Sve ispitanice su klinički zdrave, bez vidljivih tjelesnih nedostataka ili morfoloških aberacija. Ovim istraživanjem obuhvaćeno je 9 varijabli morfoloških karakteristika: kako bi se utvrdile neke latente dimenzije koje pripadaju prostorima morfoloških dimenzija. Testovi su preuzeti iz Sportsko-dijagnostičkog centra, Kineziološki fakultet Zagreb.

Tabela 1. Varijable za procjenu morfoloških karakteristika

Br.	ID testa	Naziv	Mjerna jedinica
1.	ALVT	Visina tijela	cm
2.	AVTT	Masa tijela	kg
3.	AVONADF	Obim nadlaktice u fleksiji	cm
4.	AVONADE	Obim nadlaktice u ekstenziji	cm
5.	AVOGK	Obim grudnog koša	cm
6.	AVONAT	Obim nadkoljenice	cm
7.	ANNAD	Kožni nabor nadlaktice	mm
8.	ANT	Kožni nabor trbuha	mm
9.	ANPOT	Kožni nabor potkoljenice	mm

Metode obrade podataka

U ovom istraživanju koristila se, na univarijantnom nivou, deskriptivna analiza gdje su utvrđeni centralni i disperzivni parametri, urađen je One-Sample Kolmogorov-Smirnov test za utvrđivanje normalnosti raspodjele podataka, izračunata interkrelaciona matrica istraživanih prostora. Za utvrđivanje latentne strukture morfoloških karakteristika pomenute grupe na multivarijantnom nivou koristila se faktorska analiza glavnih komponenti obilimin rotacije primjenom Guttman - Kajszerovog kriterija.

Rezultati i diskusija

Osnov za nastavak i opravdanost odabira primjerenih metoda analize podataka ovisi od normalnosti distribucije podataka. Da bi se provjerilo da li distribucija rezultata značajno

odstupa ili ne od normalne distribucije, primjenjuje se, najčešće, metoda Kolmogorov-Smirnov. Ta metoda se bazira na poređenju uočene i teoretske krive kumulativnih frekvencija. Sukcesivnim integriranjem povišenja po razredima ispod dobijene krive dobija se kumulativni integral normalne distribucije. Ako je vrijednost Z iznad granične vrijednosti, a njegova značajnost ispod .01. testirana distribucija značajno odstupa od normalne distribucije. (Bala G., Kometa 2. 2007).

Tabela 1. Kolmogorov-Smirnov test za provjeru normalnosti raspodjele podataka

One-Sample Kolmogorov-Smirnov test										
		ALVT	AVTT	AVONADF	AVONADE	AVOGK	AVONAT	ANNAD	ANT	ANPOT
N		104	104	104	104	104	104	104	104	104
Normal Parameters ^{a,b}	Mean	183.3365	78.8846	31.3077	30.0096	92.9904	56.2115	14.2212	17.5192	14.0837
	Std. Deviation	6.02037	12.49412	3.04681	3.71430	8.30311	5.04864	11.04444	7.99998	7.25834
Most Extreme Differences	Absolute	.128	.118	.116	.122	.144	.073	.155	.099	.136
	Positive	.122	.118	.116	.106	.144	.073	.155	.099	.136
	Negative	-.128	-.095	-.062	-.122	-.081	-.064	-.155	-.049	-.086
Kolmogorov-Smirnov Z		1.306	1.200	1.185	1.248	1.468	.746	1.579	1.005	1.389
Asymp. Sig. (2-tailed)		.066	.112	.120	.089	.027	.634	.014	.265	.042
a. Test distribution is Normal.										
b. Calculated from data.										

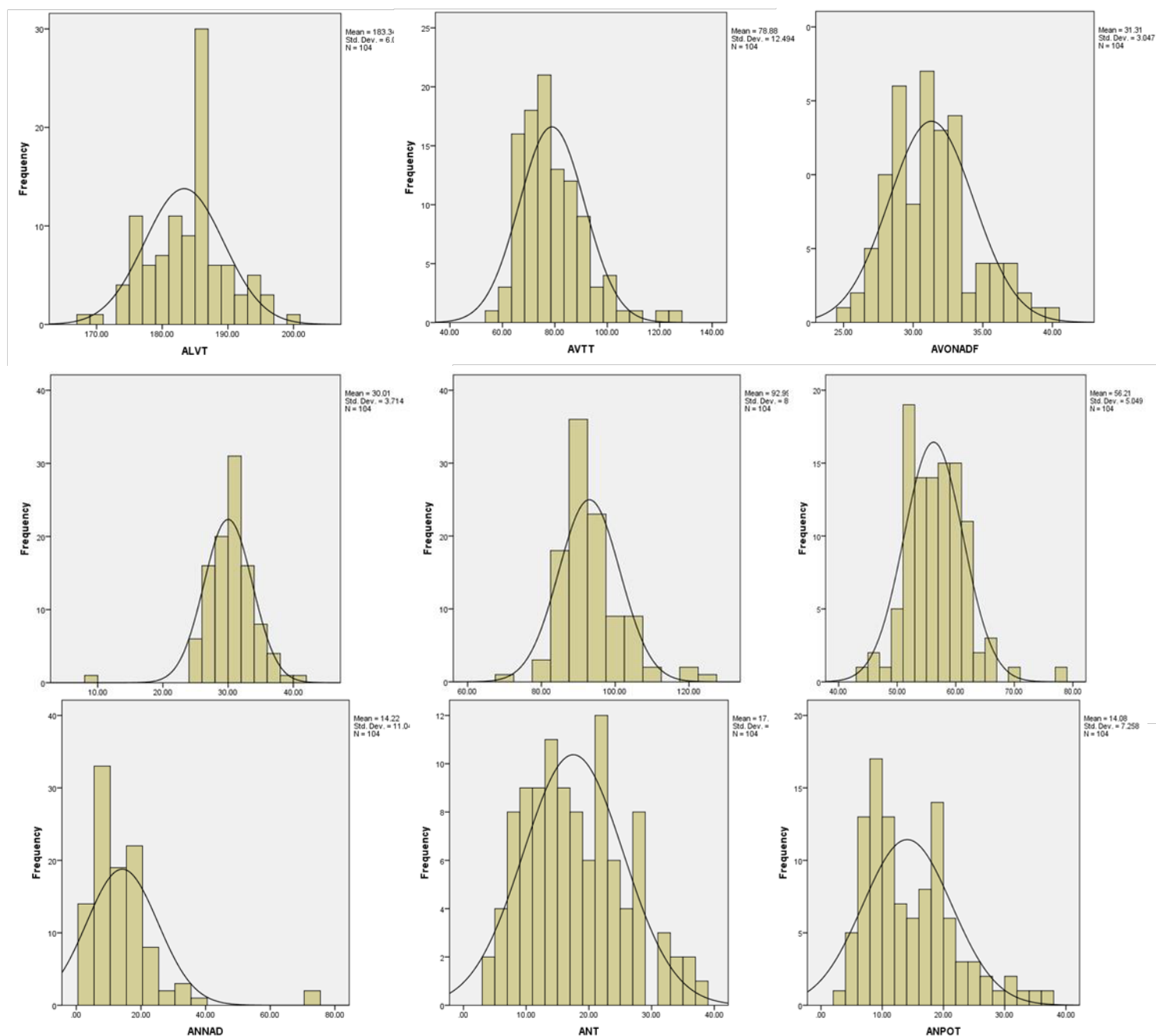
U tabeli 1. prikazani su rezultati Kolmogorov – Smirnov testa za sve varijable. Apsolutna diferencijacija za varijable ALVT - iznosi .128, a dobijena 1.306, za varijablu AVTT - apsolutna diferencijacija iznosi .118, a dobijena 1.200, za varijablu AVONADF - apsolutna diferencijacija iznosi .116, a dobijena 1.185, za varijablu AVONADE - apsolutna diferencijacija iznosi .122, a dobijena 1.248, za varijablu AVOGK - apsolutna diferencijacija iznosi .144, a dobijena 1.468, za varijablu AVONAT - apsolutna diferencijacija iznosi .073, a dobijena .746, za varijablu ANNAD - apsolutna diferencijacija iznosi .155, a dobijena 1.579, za varijablu ANT - apsolutna diferencijacija iznosi .099, a dobijena 1.005, za varijablu ANPOT - apsolutna diferencijacija iznosi .136, a dobijena 1.389. Iz tabele se može vidjeti da je nivo značajnosti za većinu varijabli znatno iznad nule, dok su za varijable ANNAD - .014 i AVOGK - .027 vrijednosti relativno blizu nule ali ipak veće od značajnost ispod .010. S obzirom na značajnost rezultata, kao i činjenice da nije došlo do statistički značajnih odstupanja od normalne distribucije podataka, može se prihvatiti pretpostavka o normalnoj raspodjeli svih varijabli.

U (tabeli 2) predstavljeni su osnovni statistički parametri morfoloških karakteristika. Svi izračunati parametri omogućit će nam analizu morfološkog prostora istraživanih ispitanika,

kako u pravcu centralnih i disperzionih parametara, tako i u pogledu distribucije dobijenih rezultata pomoću testova diskriminativnosti skjuna i kurtosisa.

Tabela 2. Osnovni statistički parametri morfoloških karakteristika

Descriptive Statistics							
Vrijable	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation	Skewness	Kurtosis
ALVT	104	168.00	200.00	183.3365	6.02037	.005	-.053
AVTT	104	56.00	128.00	78.8846	12.49412	1.201	2.309
AVONADF	104	25.00	40.00	31.3077	3.04681	.577	.122
AVONADE	104	9.00	40.00	30.0096	3.71430	-1.372	9.281
AVOGK	104	70.00	124.00	92.9904	8.30311	1.079	2.838
AVONAT	104	44.00	77.00	56.2115	5.04864	.650	1.999
ANNAD	104	3.00	75.00	14.2212	11.04444	3.158	14.250
ANT	104	4.00	38.00	17.5192	7.99998	.459	-.442
ANPOT	104	3.00	36.00	14.0837	7.25834	.873	.385
Valid N (listwise)	104						

Analizirajući rezultate (tabela 2) raspona između minimalnog i maksimalnog rezultata najviše je izražen kod testova za procjenu koćnih nabora na tijelu : ANNAD – koćni nabor nadlaktice, ANT – koćni nabor trbuha, ANPOT – koćni nabor potkoljenice kao i kod testa za procjenu težine tijela, AVTT – težina tijela, što je i logični kada se i radi o varijablama koje bi svakako i trebale imati visoku povezanost jer je riječ upravo o latentnim morfološkim dimenzijama volumena i mase tijela, te potkožnog masnog tkiva.

Također, rezultati minimalnih i maksimalnih vrijednosti, te raspona između podataka ukazuju da niti u jednom testu nije postignuta nulta vrijednost što ukazuje da su mjerni instrumenti dobro izabrani i primjenjeni.

Na osnovu veličina koeficijenata zakrivljenosti (skewness) i koeficijenata izduženosti (kurtosis) evidentno je da se sve varijable istraživanih prostora motoričkih sposobnosti nalaze u granicama normaliteta distribucije, kao što je potvrđeno i Kolmogorov – Smirnov testom

Prema Pavlović, D. (2010), Džumhur, A. (2009). sama činjenica da između 2 varijable koje su u međusobnoj korelaciji ne daje nikakvo pravo da te pojave povežemo uzročnom vezom. Koeficijenti korelacije su simetrični koeficijenti. Koliko je X povezan s Y, toliko je i Y povezan s X. Pojave s toga ne smijemo kauzalno povezivati. Koeficijent korelacije je:

0,00 do $\pm 0,20$ → nikakva ili neznatna povezanost

0,20 do $\pm 0,40$ → laka povezanost

0,40 do $\pm 0,70$ → stvarna značajna povezanost

0,70 do $\pm 1,00$ → visoka ili vrlo visoka povezanost

Analizom matrica interkorelacija motoričkih sposobnosti (tabela 3) i koeficijenta korelacije (povezanosti) dobijenih u okviru ove matrice može se konstatovati grupisanje parametara koji pripadaju pojedinim segmentima morfološkog prostora .

Najveću značajnu povezanost, (visoka ili vrlo visoka povezanost) možemo konstatovati unutar varijabli za procjenu mase tijela i cirkularne dimenzije te varijable za procjenu koćnih nabora, gdje se ostvareni koeficijenti korelacije kreću od .721 do .825. Najveći koeficijent povezanosti unutar skupa je između varijabli: AVTT- masa tijela i AVONADF - obim nadlaktice u fleksiji i to .825, između AVTT- masa tijela i AVONAT- obim natkoljenice.815 koeficijentom korelacije, između AVONADE –obim nadalktice u ekstenziji i AVONADF - obim nadlaktice u fleksiji.774, između AVONAT -obim

nadkoljenice i AVONADF - obim nadlaktice u fleksiji.775, između AVONADE – obim nadlaktice u ekstenziji i AVTT- masa tijela .757, između AVONAT – obim nadkoljenice i AVONADF - obim nadlaktice u fleksiji.757 što je i logično kada se radi o varijablama za obima. Također ostvarena i značajna ANPOT – kožni nabor potkoljenice i ANT - kožni nabor na trbuhu sa koeficijentom od .721.

Stvarna značajna povezanost ostvarena je i između najvećeg broja varijabli unutar skupa za procjenu kožnih nabora na tijelu i procjenu obima, gdje se ostvareni koeficijenti korelacije kreću od .421 do .695. Najveći koeficijent povezanosti unutar ovog skupa je između varijabli: ANT- kožni nabor na trbuhu i AVTT- masa tijela.695 kao i AVONADF - obim nadlaktice u fleksiji i AOGK- obim grudnog koša sa .676 koeficijentom korelacije. Također ostvarena je značajna povezanost između varijabli ANPOT – kožni nabor potkoljenice i AVTT- masa tijela sa .655 koeficijentom korelacije, ANT- kožni nabor na trbuhu i AMT- masa tijela sa .667 koeficijentom korelacije, varijable ANN - kožni nabor nadlaktice i AVONAT – obim nadkoljenice .647 koeficijent korelacije, varijable ANPOT – kožni nabor potkoljenice i AVONAT - obim nadkoljenice.628 koeficijet korelacije, ANPOT – kožni nabor potkoljenice i AVONADF - obim nadlaktice u fleksiji .612 koeficijet korelacije

Laka povezanost varijable ALVT - Visina tijela sa varijablama AVONAT.204, k.f. AVONADF.208, k.f. AVONADE.256, k.f. AVOGK .283 koeficijentima korelacije. Ono što je vrlo zanimljivo, da je ostvarena laka povezanost varijabli sa istim varijablama unutar matrice i to ANNAD - kožni nabor nadlaktice sa varijablama AVONAT obim nadkoljenice .339 koeficijentom korelacije i ANPOT - kožni nabor potkoljenice i varijable ANNAD - kožni nabor nadlaktice .350 koeficijentom korelacije.

Nikakva ili neznatna povezanost ostvarena je između varijable ALVT - Visina tijela sa varijablama koje pripadaju skupu za mjerenje kožnih nabora na tijelu.

Tabela 3. Matrica interkorelacije morfoloških karakteristika

Correlation Matrix									
	ALVT	AVTT	AVONADF	AVONADE	AVOGK	AVONAT	ANNAD	ANT	ANPOT
ALVT	1.000								
AVTT	.464	1.000							
AVONADF	.208	.845	1.000						
AVONADE	.256	.757	.774	1.000					
AVOGK	.283	.725	.676	.515	1.000				
AVONAT	.204	.815	.775	.741	.524	1.000			
ANNAD	.091	.286	.308	.287	.121	.339	1.000		
ANT	.156	.695	.710	.575	.482	.647	.421	1.000	
ANPOT	.112	.655	.612	.586	.392	.628	.350	.721	1.000

Faktorska analiza latentnih morfoloških karakteristika

Dizdar, D. (2006). cilj faktorske analize je kondenzacija većeg broja manifestnih varijabli, među kojima postoji povezanost, na manji broj latentnih dimenzija ili faktora.

Preko Kaiser-Meyer-Oklina i Bartlett-ovog testa testirana je mogućnost podvrgavanja ovog skupa morfoloških varijabli bilo kakvom tipu faktorizacije. Rezultati testa (tabela 4.) nam potvrđuju da se podaci mogu podvrgnuti faktorizaciji (**Sig ,000**)

Tabela 4. Opravdanost faktorske analize

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		.854
Approx. Chi-Square		673.685
Bartlett's Test of Sphericity	df	36
Sig.		.000

Iz tabele 5. vidljivo je da se radi o srednje visokom i visokom doprinosu varijabiliteta.

Tabela 5. Komunalitet

Communalities		
	Initial	Extraction
ALVT	1.000	.602
AVTT	1.000	.930
AVONADF	1.000	.825
AVONADE	1.000	.704
AVOGK	1.000	.631
AVONAT	1.000	.761
ANNAD	1.000	.472
ANT	1.000	.741
ANPOT	1.000	.685

Extraction Method: Principal

Component Analysis.

Faktorizacija matrice interkorelacija manifestnih motoričkih varijabli, primjenom Guttman - Kajserevog kriterija, (tabela 6.), dobijene su dvije glavne komponente koje su nomirane od jedne i više od jedne. Izdvojene su dvije latentne dimenzije koje ukupan manifestni prostor morfologije objašnjavaju sa 70.566% zajedničke varijanse (Cumulative %). Pojedinačan doprinos u objašnjenju zajedničke varijanse iznosi za prvu latentnu dimenziju 58.264%, za drugu latentnu dimenziju 12.303%, zajedničke varijanse.

Tabela 6. Total Variance Explained

Total Variance Explained																
Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings ^a									
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total									
1	5.244	58.264	58.264	5.244	58.264	58.264	5.188									
2	1.107	12.303	70.566	1.107	12.303	70.566	1.293									
3	.863	9.587	80.154	Component Correlation Matrix <table><tr><th>Component</th><th>1</th><th>2</th></tr><tr><td>1</td><td>1.000</td><td>.097</td></tr><tr><td>2</td><td>.097</td><td>1.000</td></tr></table>				Component	1	2	1	1.000	.097	2	.097	1.000
Component	1	2														
1	1.000	.097														
2	.097	1.000														
4	.536	5.955	86.108													
5	.484	5.376	91.484													
6	.276	3.066	94.550													
7	.257	2.853	97.403													
8	.155	1.725	99.128													
9	.078	.872	100.000													
Extraction Method: Principal Component Analysis.																
a. When components are correlated, sums of squared loadings cannot be																
Extraction Method: Principal Component Analysis.																

Extraction Method: Principal Component Analysis.

a. When components are correlated, sums of squared loadings cannot be

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Oblimin with Kaiser

Normalization.

Tabela 7. Matrica faktorske strukture oblimin

Structure Matrix			rotacija
	Component		
	1	2	
AVTT	.907	.413	Table
AVONADF	.900	.207	
AVONAT	.872	.124	
ANT	.844	-.086	
AVONADE	.829	.209	
ANPOT	.800	-.134	
AVOGK	.669	.491	
ANNAD	.488	-.434	
ALVT	.264	.752	

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Oblimin with Kaiser
Normalization.

Tabela 8. Matrica korelacije izolovanih komponenti

Uvidom u matricu faktorske strukture, oblimin rotacija, (tabela 6.) izdvojene su dvije latentne dimenzije koje ukupan manifestni prostor morfologije objašnjavaju sa 70.566% zajedničke varijanse (Cumulative %). Pojedinačan doprinos u objašnjenju zajedničke varijanse iznosi za prvu latentnu dimenziju 58.264 %, za drugu latentnu dimenziju 12.303 %, zajedničke varijanse

Na prvu glavnu komponentu najveće projekcije na prvi faktor imale su varijable: AVTT - masa tijela, AVONADF - obim nadlaktice u fleksiji, AVONADE - obim nadlaktice u ekstenziji, AVOGK - obim grudnog koša, AVONAT - obim nadkoljenice, ANNAD - kožni nabor nadlaktice, ANT - kožni nabor trbuha, ANPOT - kožni nabor potkoljenice. Ova

komponenta, sa ukupnim objašnjenjem doprinosa varijanse od 58.264 %, ostvaruju mjere opsega, kožnih nabora, te masu tijela. Ovaj faktor definira latentnu strukturu mjera potkožnog masnog tkiva, obima i mjeru mase tijela. Očito se radi o komponenti odgovornoj za kontrolu rasta mekih tkiva, u prvom redu kroz definiciju odnosa mišićnog i potkožnog masnog tkiva.

Na drugu komponentu, koja objašnjava od 12.303 %, ukupne varijanse najveći doprinos imale su varijable ALVT - visina tijela. Navedene varijabla definira prostor longitudinalne dimenzionalnosti, pa je ekstrapolirana komponenta očito odgovorna za rast skeleta u dužinu.

Iz matrice korelacije izolovanih glavnih komponenata (tabela 7.) uočivo je da su izolovani faktori statistički u vrlo niskoj korelaciji.

Spajanje mjera volumena i mase tijela s mjerama količine potkožnog masnog tkiva, upućuje na postojanje jedinstvenog mehanizma kontrole rasta i razvoja navedenih dimenzija u ovom životnom razdoblju. Takvi nalazi u skladu su s istraživanjima (Rašidagić F., Baždarević A., Mašala A. 2012), koji također potvrđuju postojanje nediferencirane morfološke strukture kod djece u razdoblju intenzivnog rasta i razvoja. Mehanizam odgovoran za rast kostiju u dužinu i širinu izrazito je diferenciran već u ovom razdoblju što odgovara i nalazima kod skupine djece, gdje se došlo do istih zaključaka.

Sumirajući karakteristike koje odlikuju morfološki prostor uzorka vidimo da je u izmjerenim varijablama ipak došlo do već klasičnog izdvajanja očekivanih latentnih dimenzija cirkularne dimenzionalnosti i potkožnog masnog tkiva, longitudinalne i transferzalne dimenzionalnosti.

Obično se, prema Momiroviću i sar. 1966. i Kureliću i sar. 1975., izoliraju tri primarna morfološka faktora: longitudinalna dimenzionalnost, voluminoznost tijela te potkožno masno tkivo i jedan sekundarni faktor transferzalne dimenzionalnosti (u ne tako čistoj soluciji). S obzirom da je to i u ovom istraživanju sličan slučaj, bez obzira na navedene karakteristike populacije (specifičnosti životnog perioda u kojem se populacija nalazi, a koji se odlikuje akceleracijom rasta i razvoja te ubrzanim promjenama morfoloških karakteristika), možemo konstatirati da uzorak u unutrašnjoj distribuciji morfoloških karakteristika nema značajnijeg odstupanje od normale. Konačnim uvidom može se konstatirati da je u osnovi potvrđen cilj istraživanja, odnosno utvrđena je latentna struktura morfološkog prostora učenika srednjih škola.

Zaključak

Spajanje mjera volumena i mase tijela s mjerama količine potkožnog masnog tkiva, upućuje na postojanje jedinstvenog mehanizma kontrole rasta i razvoja navedenih dimenzija u ovom životnom razdoblju. Takvi nalazi u skladu su s istraživanjima (Katić, Pejčić i Viskiće-Štalec,

2004.), koji također potvrđuju postojanje nediferencirane morfološke strukture kod mladih u razdoblju intenzivnog rasta i razvoja. Mehanizam odgovoran za rast kostiju u dužinu i širinu izrazito je diferenciran već u ovom razdoblju što odgovara i nalazima kod skupine djece, gdje se došlo do istih zaključaka. Tokom djetetovog odrastanja odnos između pojedinih dimenzija se neprekidno mijenja, kako u kvantitativnom, tako i u kvalitativnom smislu i to uvjetovano prije svega pojedinim razvojnim razdobljima. Interakcija pojedinih osobina i sposobnosti je odgovorna za djetetov razvoj, kako u tjelesnom smislu, tako i u spoznajnom, emocionalnom i socijalnom aspektu. Zbog potrebe za što kvalitetnijim programiranjem razvoja djeteta pod utjecajem odgojno-obrazovnog procesa, pojavljuje se nužnost utvrđivanja te definiranja znanstvenih spoznaja o prostoru antropoloških dimenzija.

Literatura

1. Dizdar, D. (2006). "Kvantitativne metode." Koneziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu
2. Katić, R., Pejčić, A., Viskiće-Štalec, N. (2004.): "Mehanizmi morfološko-motornog funkcioniranja kod učenika od I. Do IV. razreda osnovne škole". Collegium Antropologicum, 28 (1), 261-269.
3. Malacko, J., Rađo, I. (2004.): "Tehnologija sporta i sportskog treninga", Fakultet sporta i tjelesnog odgoja, Sarajevo
4. Metikoš, D., Mraković, M., Neljak, B. (1996.): "Primijenjena kineziologija u školstvu". Fakultet za fizičku kulturu Sveučilišta u Zagrebu.
5. Pavlović, D. (2010.): "Skripta za studente šumarskog Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu", Sveučilište u Zagrebu Šumarski fakultet.
6. Rašidagić F., Baždarević A., Mašala A. (2012): "Latentna struktura morfološkog prostora učenika u srednjoj školi", Sportski logos, Mostar, juni 2012. Godine str.28.
7. RM Malina, M Moriyama (1991.). "Growth and motor performance of black and white children 6-10 years of age": A multivariate analysis. American journal of human biology.
8. Zaciorski, M. (1975). "Fizička svojstva sportista". Beograd: NIP "Partizan".

ANALYSIS OF CERTAIN MORPHOLOGICAL DIMENSIONS OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Abstract

The aim of this study is to determine latent structures of morphological characteristics of student population. The study was conducted on sample of 104 students of 1 st and 2 nd grade

of II Gymnasium in Zenica. They all actively participate in teaching process and have 2 classes in fond of 2 lessons. Study was conducted by 9 variables of morphological characteristics: in order to determine certain latent dimensions which, belong to areas of morphological dimensions. Descriptive analysis on univariant level was used in this study, where central and disperse parameters were determined. One - sample Kolmogorov-Smirnov Test for determination of normality of data distribution was used for calculation of interrelation matrix of studied areas. Factor analysis of the main components of oblimin rotation through Guttman Keiser criterion, was used for determination of latent structure of morphological characteristics of mentioned group on multivariant level. Results of Kolomogorov- Smirnov test show that there were no statistically significant deviations from normal data distribution, therefore the assumption of normal distribution of all variables. Application of Factor analysis isolated 2 more latent dimensions, which explain the complete morphological area with 70.56 % of cumulative variance, 1 “pure” latent dimension was isolated and this factor defines latent structure of measures of subcutaneous fat, volume and measure of body mass with cumulative explanation of contribution of variance, which defines area of longitude dimensionality. Merging measures of volume and body mass with measures of the amount of subcutaneous fat, implies the existence of unique mechanism of control of growth and development of mentioned dimensions at this age. These results match the results of previous studies.

Key words: *latent structure of morphological abilities , student population, factor analysis*